श्री.

ग्रंथसंपादक व ग्रंथ प्रसारक मंडळीची ग्रंथमाला,

ग्रंथ ४४ वा.

आर्य लोकाचें मूलस्था

अथवा

त्तर ध्रुवाजवळील आर्यांच्या वसतीवि वेदांतील पुरावा.

हें पुस्तक

रा. रा. केशव लक्ष्मण ओगल, बी. ए.

यांनीं

बाळ गंगाधर टिळक यांच्या '

हें पु

मुंबई, 'इंदुप्रकाश' स्

(या पुस्तकासंबंधीं सर्व हक्क प्रका

प्रस्तावना.

‘ **वेदकालनिर्णय** ’ या पुस्तकाकडे ज्या क
वळली, त्याच कारणानें या पुस्तकासंबंधानेंही
उत्पन्न झाला. हें पुस्तक लो. **बाळ गंगाधर** ि
tic Home in the Vedas ’ नांवाच्या
भूत रूपान्तर आहे. मूळ पुस्तक प्रसिद्ध झाल्य
त्याला मराठी रूप देण्याचें या लेखकांच्या मन
टिळकांस परवानगी विचारिली असतां त्यांनी
संबंधानें पाश्चात्य व देशी पंडितांचे अभिप्रा
भाषांतर करविण्याचा विचार आहे. परंतु पुढें
वातावरण बिघडल्यामुळें असल्या वाङ्मयात्मक

लांबणीवर पडलेला दिसत आहे. असें अ
दुसऱ्या कोणा विद्वानास तें प्रथम दाखवावें अ
राव विनायक वैद्य यांस त्याचा हस्तलेख वाचून
त्या विनंतीला मान देऊन त्यांनीं आपला
समग्र वाचून पाहिला, आणि बऱ्याच महत्वा
प्रस्तुत लेखक त्यांचा फार ऋणी आहे. या पु
उपोद्घात त्यांच्याच सूचनेवरून जोडला आहे
प्रकाशकांच्या सवडीप्रमाणें काम होऊन पुस्तक

हें पुस्तक ‘ वेदकालनिर्णयाच्या ’ पुढची
क्रान्तिवृत्तांतील स्थानाचा प्रत्यक्ष किंवा अ
वचनें ऋग्वेदांत आढळतात, त्यांवरून वे
‘ वेदकालनिर्णय ’ या पुस्तकांत् केलेला आहे.
मर्यादा शा. शकापूर्वी ६००० वर्षांपलीकडे
कांहीं वैदिक धर्माचा आरंभकाल असें ह्मणतां
यज्ञयागांच्या नियमनासाठीं कोणत्या तरी काल
वाटूं लागली होती. अर्थात् त्याच्यापूर्वी बर
वाढ होत होती असें उघड दिसतें. ‘वेद
पद्धतीनें या अति प्राचीन काळाचा मागमूस
सूंच्या पलीकडील संपाताच्या क्रांतिवृत्तांतील
आढळत नाहीं. परंतु नवीन शास्त्रीय शोध

कसाबसा ओढून केल्यामुळें तो कित्येक पंडितांना
नव्हता. पारशी लोकांचा धर्मग्रंथ जो 'अवेस्ता'
बर्फाच्या पुरामुळें नष्ट झाल्यामुळें तेथील लोकांना
जें वर्णन आहे, त्याचाही नीट उलगडा आजपर्यं
उत्तरध्रुवप्रदेशांत पूर्वी एक भूखंड असून त्याच
केला असें भूस्तरशास्त्रावरून अलीकडे कळून आ
युगाचा काळ आणि प्राचीन कालगणना यांचा
आर्यांचें मूलस्थान आणि त्यांच्या सुधारणेचें प्राची
पडला आहे. या प्रकाराचें वर्णन यथाक्रम या ग्रंथ

या प्रकरणीं टिळकांनीं दोन गोष्टींचें प्रतिपा
अशी कीं, हिमकालाच्या पूर्वी वैदिक ऋषींचे पूर्वज
राहत होते. आणि दुसरी अशी कीं, हिमकालां
झाल्यामुळें ते नवीन प्रदेश शोधीत दक्षिणेकडे उत
ह्मणजे पहिल्या गोष्टीवरून साहजिकपणें निघणारें
गोष्ट सिद्ध करण्यास वेदांतील वचनांचा आधार
दाखविलें आहे. परंतु या वचनांचा अर्थ जसा ये
करतां येत नाहीं असें कित्येकांचें मत आहे. वाईचे
काशीनाथ वामन शास्त्री लेले यांनीं आपल्या ध

केवळ ध्रुवप्रदेशांतच आढळणाऱ्या अशाही
असल्यामुळें त्या गोष्टी वैदिक ऋषींना अ
कळल्या होत्या, व ह्मणून ते पूर्वज पूर्वी
पाहिजेत असें टिळकांचें प्रदिपादन अ
शास्त्रीबुवांच्या पहिल्या मुद्यावरून मुळींच धक्का
दुसरा मुद्दा असा आहे कीं, टिळकांनीं प्रस्तुत
आधाराला घेतलीं आहेत त्यांचा त्यांनीं सुच
नाहीं, अतएव त्यांवरून ध्रौविक वसतिस्थान
शास्त्रीबुवांनीं या विषयीं आपल्या 'धर्मात
त्याचा खरेखोटेपणा ठरविण्याची शक्ति प्रस्तु
एवढें मात्र सांगतां येईल कीं, त्या वचनांपैकीं
लागलीं, तरी दुसरीं मूलसिद्धान्ताची खात्री कर
त्यांत आहेत. हीं वचनें अगदीं थोडीं असलीं
स्थानाची सिद्धता होण्यास अडचण पडणार
गतीचें वर्णन, दीर्घ रात्रीच्या अंताला पोहोंच
विणारीं वचनें, गवामयनाचें वर्णन, इत्यादि
तेवढ्यावरूनच मूल सिद्धांत स्थापित होण्यासारख
विवरणांत शास्त्रीबोवांचा कोटिक्रम कित्येक
झालेला आहे. इतकेंच नव्हे तर तो

आपल्या पराक्रमानें दिग्विजय करीत उत्तरध्रुवप्रदेशां
विस्तीर्ण वसाहती स्थापन केल्या; परंतु पुढें त्या प्रदे
तेव्हां त्यांना पुनः आपल्या मूळ ठिकाणीं यावें ला
प्रदेशांत आर्यांची वसति पूर्वी होती हें दाखविण्या
वैदिक वचनें प्रस्तुत पुस्तकांत दिलीं आहेत त्याच
ती गोष्ट सिद्ध होते असें दाखविलें आहे. परंतु पु
आर्यलोक मूळचे उत्तरध्रुवावरील नसून तेथें ते वस
गेले होते; खरोखर आर्यांचें उत्पत्तिस्थान भरतखंड
न्ताच्या पुष्ट्यर्थ पावगींनीं बरेंच विवेचन करून
शेवटच्या अंकांत आठ कारणें संकलित करून
सविस्तर विचार करण्याला येथें जागा नाहीं. येथें
पुरे कीं, त्यांनीं दिलेल्या कारणांवरून भरतखंडांत
प्राचीन काळीं उत्पन्न झालेल्या होत्या एवढें सिद्ध
उत्पत्ति तेथें झाली कीं काय, या प्रश्नाचा निर्णय
खास ह्मणतां येत नाहीं. नाना पावगी यांच्या वि
श्लाघ्य विशेष आहे, असें वाचकांस वाटल्यावांचून

असो. आतां मूळपुस्तकासंबंधानें थोडी* माहि
पुरी करूं. 'वेदकालनिर्णयांत' ठरविलेला वेदां
तांनीं स्वतंत्र शोधांनीं ठरविलेल्या काळाशीं मिळ

शिक्षा झाली, आपल्या इकडे विद्याव्यासंगी लोकां
व्यासंग चालू ठेवणें बहुतेक अशक्यच अस
पंडितें परलोकवासी प्रो. मॅक्समुल्लरप्रभृति टि
खटपटीमुळें त्यांना तुरुंगावासांतही आपला व्या
प्रो. मजकुरांनीं आपण प्रसिद्ध केलेल्या ऋग्वे
एक प्रत टिळकांकडे पाठवून दिली आणि सर
आणि दुसरीं पुस्तकें वाचण्यास, तसेंच रात्रींही
वयास त्यांना परवानगी दिली. या वाचनाच्या
ध्रुवावरील वसतीचीं दर्शक अशीं ऋग्वे
एक वर्ष तुरुंगवास भोगल्यावर प्रो. मॅ
विशेष खटपटीमुळें त्यांची सुटका झाली. प्र
टिळक हे ' **ओरायन** ' पुस्तकाचे कर्ते ए
होते. तुरुंगांतून सुटल्यावर टिळकांनीं प्रोफेसर
प्रेमाबद्दल मनःपूर्वक आभार मानण्यासाठीं पत्र
आपण काढिलेल्या नवीन सिद्धान्ताचीं प्रमाणें सा
पत्राच्या उत्तरांत प्रो. मॅक्समुल्लर यांनीं असें लि
विल्या प्रमाणें कित्येक वैदिक वचनांचा अर्थ
कदाचित् त्यांवरून निघणारा सिद्धांत भूस्तरशास्त्र
नाहीं. पण संपूर्णविवेचनात्मक असा हा मूळग्रंथ
मॅक्स मुल्लर परलोकवासी झाल्यामुळें त्यांना

झालेल्या विद्यापीठासारखीं विद्यापीठें आपल्या देश
एखाद्या विषयासंबंधानें शोध करणाऱ्या विद्वानाला
द्यांच्या ज्ञानाचा वाटेल तेव्हां उपयोग करून घेण्या
एखाद्याला एखादी कल्पना सुचली तर ती सांप्रत
शक्य आहे कीं नाहीं, याचा शोध येथें करतां ये
कोणी काय ह्मणतील याचा विशेष विचार न क
लोकांपुढें मांडिल्याशिवाय त्याला गत्यंतर नसतें.
काम चाललें असतां प्रसिद्ध आंग्ल विश्वकोशाची
प्रसिद्ध होऊन त्यांत दिलेल्या भूस्तरशास्त्रांतील अगद
आपल्या सिद्धांताशीं लागल्यामुळें टिळकांनीं हें पुस

या ग्रंथाचा गर्भसंभव जसा संकटावस्थेंत असत
जन्म त्याहूनही बिकट परिस्थितींत झालेला आहे.
वर्षे महाराष्ट्रांत गाजत असलेल्या प्रसिद्ध ताई म
टिळकांवरील फौजदारी खटला चालू असतांना
झालें. पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यावर थोडक्याच दिवसां
या खटल्याचा शेवटचा निकाल होऊन टिळक पूर्ण

या ग्रंथाचें प्रकाशन झाल्यावर थोड्याच दिवसां
ख्यानरूपानें त्यांतील सिद्धांतांची मराठी जा
करून दिली होती, व तें व्याख्यान अंशतः तत्काल

अनुक्रमणिक

शुद्धिपत्रक

पान.	ओळ.	अशुद्ध.
१	८	आधिमौतिक
२५	२५	उपत्तीवरील
३५	टीपेंत	प–म
३६	२८	माणार
८०	२४	१, ११, ११,
८०	२८	यया
११५	९	प्रभत्यहः
१३१	२	सूयही
१३१	४	श्रतिप्रमाण
१३४	८	नवग्र
१३९	१५	सभानार्थक
१४६	७	दोर्नें
१५१	२६	आहे

आर्य लोकांचें मूत

अथवा

उत्तर ध्रुवाजवळील आर्यांच्या
वेदांतील पुरावा.

उपोद्धात.

प्रस्तुत ग्रंथासारखा ग्रंथ मराठींत प्रथ
त्यांत आलेल्या शास्त्रीय संज्ञा मर
नव्याच आहेत. ग्रंथ वाचतांनां
शब्दांशीं वाचकांना अडखळावें लाग
अर्थ आधीं स्पष्ट करून मग प्र
केली असतां ठीक पडेल. त्यांत मुख्यत्वेंकरू
ह्मणजे बहुधा गेल्या शतकांत उत्पन्न झालीं आ
अर्थ अगोदर सांगणें अगदीं अवश्य आहे. त्यां
तिक शास्त्रांवर ग्रंथ कमी असल्यामुळें व जे कांहीं

प्रो. रानडे यांचे कोशांतील शब्द कायम क
तसेंच रा. रा. ना० भ० पावगी यांनीं भृ
विचार करून हिंदुस्थानांतील लोकांना सुल
विली आहे, तिचाच स्वीकार येथें केला
फार प्राचीन काळच्या मनुष्यासंबंधाचा
मनुष्याविषयीं माहिती गोळा करणाऱ्या श
केलेला आहे. तीं शास्त्रें अशीं:—१ गाथाश
शास्त्र (तुलनात्मक), ३ पुराणवस्तुशास्त्र
मानुष्यकशास्त्र, ६ भूस्तरशास्त्र, व ७
उद्देश काय व त्यांचा प्रस्तुत ग्रंथांत उपयोग
थोडीशी कल्पना यावी ह्मणून त्यांचें थोडेसें
ध्याचें योजिलें आहे.

१. **गाथाशास्त्र**—हा शब्द इंग्रजी माय
शब्दाबद्दल योजिलेला आहे. गाथा ह्मणजे
चालत आलेल्या ज्या देवादिकांच्या गोष्टी
आहे. अशा गोष्टींना आपण पुराणांतील
पुष्कळ भाग लाक्षणिक असण्याचा संभव
व शास्त्रीय पद्धतीनें त्यांचा विचार अलीकडे
निरनिराळ्या देशांतील कथांचा परस्परसंबंध
पत आहे हें तुलनात्मक दृष्टीनें पहाण्यांत वि

विचार करणाऱ्या शास्त्राला ' तुलनात्मक व्युत्पत्ति
आहे (इंग्रजी. फाइलॉलॉजि—Philology). एक
जातांना शब्दांत कोणते फेरफार होतात याचें
त्यांवरून निरनिराळ्या भाषांसंबंधाचे नियम या
उदाहरणार्थ, लॅटिन भाषेंतील **फ** बद्दल इंग्रजींत
होतो, असें आढळून आलें आहे. जसें:—लॅ. फ्रे
भ्रातृ. हे नियम मूळ **ग्रिम** नांवाच्या विद्वान् ज
दिले. या नियमांना अपवादादाखल ह्मणून
नांवाच्या पंडितानें ठरविले आहेत. या शास्त्राच्या
शास्त्राप्रमाणेंच निरनिराळ्या लोकांच्या प्राचीन
बहुत माहिती मिळते. या शास्त्रालाही संस्कृत भ
सुरू झाल्यापासून विशेष महत्व आलें आहे.
निघणाऱ्या स्थूल अनुमानांचीं उदाहरणें प्रस्तुत
प्रकरणांत पहावयास मिळतील.

३. **पुराणवस्तुशास्त्र**—(इं. आर्किऑलॉजि
कोणत्याही राष्ट्रांचा विश्वसनीय असा इतिहास लेख
काळापर्यंतच मिळतो. त्याच्या पलीकडच्या काळ
साधन ह्मणजे त्या लोकांच्या राहिलेल्या वस्तु हेंच
ठिकाणांतून खणतांना किंवा इतर रीतीनें नाणीं,

रुंदीच्या प्रमाणांवरून त्यांचें वर्गीकरण करण
आहे. त्यांच्या उद्योगाला ' मस्तकविज्ञान
or phrenology) असें नांव आहे.
णावरून निघणारीं कांहीं अनुमानें या
आलीं आहेत.

५. **मानुष्यकशास्त्र**—निरनिराळ्या
उत्पन्न केलेल्या निरनिराळ्या कला, त्यांची
मानसिक उन्नति, त्यांनीं उत्पन्न केलेल्या व
धार्मिक व राजकीय संस्था इत्यादि गोष्टींचें
असतें. हें शास्त्र फार व्यापक असून
ऊहापोह करणारीं कित्येक पोट शास्त्रें आहेत

६. **भूस्तरशास्त्र**—पृथ्वीच्या उत्पत्तीसं
त्यांतील विशेष सयुक्तिक कल्पना ह्मटली ह्म
तेजोमेघ स्थितींत असून हळूहळू तिचें घन
आहे. ही घनावस्था येतांना तिच्या पृष्ठ
गेलें. या कवचांत एकामागून एक पापुद्रे
होऊन कालान्तरानें त्या थरांवर वनस्पतींपा
जाति निर्माण झाल्या. त्यांत अगदीं प्रथम
आज जमिनींत फारच खोल असला पा
अद्यापिही अत्यन्त उष्णता असल्यामुळें जीं

झाले. हे निरनिराळ्या प्रकारचे प्राणी उत्पन्न हो
लागले त्यांनाही तत्तदर्थक नांवें दिलीं आहेत. अ
भूस्तरशास्त्रवेत्यांनीं आजपर्यंत एकंदर पांच मानिल
युगामध्यें जे मातीचे किंवा दगडांचे अनेक थर बन
स्थानांवरून किंवा प्रकृतिद्रव्यांवरून नांवें दिलीं अ
स्थानांतही बहुतेक ठिकाणीं ही भूस्तरपहाणी झालेल
जीं पुस्तकें प्रसिद्ध झालेलीं आहेत त्यांत या
आपलेकडील स्थानांवरून नांवें दिलेलीं आहेत. हीं प
भेद पहिल्या प्रकरणांत कोष्टकरूपानें दिले आहेत.
एकंदर सर्व घन कवचाचा विचार करावयाचा अस
पासून अगदीं आतांपर्यंतचे थर कसकसे बनत गेले,
इत्यादि सृष्टीच्या शक्तींचे त्यांवर परिणाम होऊन
फुटून कसे गेले आहेत, व नवीन थर बनण्याच्य
शक्तींचा कसा उपयोग होत आहे या सर्व गोष्टींचा
करावयाचा असतो. एखादा थर बनल्यानंतर क
स्पतींची वाढ होऊन प्राण्यांचीही तेथें वसति होते.
कारणानें एकाएकीं बर्फाचा मोठा जाडा थर येऊन
स्पति, प्राणी वगैरे सर्व त्या बर्फांत गडप होऊन जा
किंवा पाण्याच्या प्रवाहाबरोबर मातीही वहात ये

किंवा पीरिअड Glacial Epoch or pe
दोन हिमकालांमध्यें येणारा जो काळ त्याल
अल पीरिअड Interglacial perio
हिमकाल संपल्यापासून आतांपर्यंत जो का
हिमोत्तरकाल (इं. पोस्टग्लेशिअल पीरिअ
म्हणतात.†

या पुस्तकांत आणखीही कित्येक शब्द
अर्थ शेवटीं जोडलेल्या कोशांत दिले आहेत

आर्य लोकांचें मूलस

प्रकरण १ लें.

इतिहासपूर्वकाल.

इतिहासकाल–त्याच्या पूर्वीचा इतिहासपूर्व
देशांत एकदम सुरू झाला नाहीं–त्याच्या ग्रीस व ई
इतिहासकालाची पूर्वपीठिका ह्मणजे दंतकथा–गाथा
व्युत्पत्तिशास्त्राचें प्रोत्साहन–या शास्त्रांनीं प्राचीन
–मनुष्यप्राणी हिमोत्तरकालीन होय असें मत–वेदांच
पद्धत–तिचा पाश्चात्य पंडितांनीं केलेला अवलंब
प्रश्न–मध्यआशियांतील स्थान–पुराणवस्तुशास्त्र व भ
शोधांचा या अनुमानांवर झालेला परिणाम–आ
असावें असें मत–वेदांचें काठिण्य–भाष्यकारांच
भाषान्तराविषयीं मोक्षमुल्लरचें मत–नवीन शोधां
ण्याचें नवें साधन कां मिळणार नाहीं?–डॉ. वारनच
जातीचें उत्तरध्रुवाजवळील मूलस्थान–प्रस्तुत ग्रंथाच
शास्त्रीय शोधांची कामगिरी–ध्रुवावरील वसतीविषयीं
सारांश–पुराणवस्तुशास्त्रांतील तीन युगें–सुधारणेच्य
युग, कांस्ययुग, आणि लोहयुग–हीं एकमेकांपासून
लोहयुगाची सुधारणा युरोपांत बाहेरून गेली–या यु

इतिहासपूर्वकाल

कोणत्याही राष्ट्राच्या इतिहासाचा
ळून येईल कीं, त्यासंबंधाची वि
विशिष्ट काळापर्यंतच मिळते.
केवळ दंतकथा व काल्पनिक
त्यांच्याही पलीकडे पाहूं गेल्यास
ज्या काळापासून थोडी बहुत त
मिळते तो इतिहासकाळ, व त्याच्या पूर्वीचा
हा इतिहासकाल सर्व राष्ट्रांमध्यें एका वेळीं
ग्रीस देशाच्या या कालाची मजल इ. स. पू
येते, तर ईजिप्ट देशांतील थडग्यांतून व दु
त्याच उकरून काढिलेल्या लेखांवरून, तेथी
५००० वर्षांइतका प्राचीन आहे असें दि
प्राचीन आहेत, तरी वरील दोन्हीही देशांच्या
म्हणजे दंतकथा व पौराणिक गोष्टीच होत.
अद्यापर्यंत, इतिहासपूर्वकालीन मनुष्य-जात
विष्याचें साधन या दंतकथांशिवाय दुसरें को
म्हणून या कथांचेंच पद्धतशीर व सोपपत्तिक
काळच्या मनुष्य जातीच्या इतिहासाची माहि

चीन मुख्य मुख्य राष्ट्रांच्या भाषा व भरतखंडांतील
आस्तरचे अनुयायी यांच्या भाषा, यांमध्यें निकट
ळून आल्यावर सहजच असें अनुमान निघालें कीं
मूळभाषेच्या शाखा असल्या पाहिजेत; व या
असा तर्क झाला कीं, वरील सर्व राष्ट्रांतील लो
आदि आर्य असावे. अशा रीतीनें वैदिक ग्रंथ
यांच्या अध्ययनानें, प्राचीन काळच्या मनुष्यां
सुधारणा यासंबंधाच्या पाश्चात्य लोकांच्या कल्पनां
वून आणिली. त्यासंबंधानें सविस्तर विवेचन क
स्तुतच होईल. तरी पण एवढें येथें सांगितलें
शतकाच्या उत्तरार्धांत झालेल्या शास्त्रीय शोधांच्य
कालाहूनही अति प्राचीन अशा काळच्या मा
ण्याचीं नवीन साधनें उपलब्ध होईपर्यंत वरील
शोध करावयाचा सर्व मक्ता तुलनात्मकगाथाश
शास्त्रज्ञ लोकांनीं आपलेकडेच ठेवला होता.

हे गाथाशास्त्रज्ञ जेव्हां सदर प्रश्नांचा विचार
संबंधानें सर्व-संमत मत असें होतें कीं, मनुष्य-
उत्पन्न झाला आहे; व म्हणून प्राचीन माणस
परिस्थिति आतांच्याहून फारशी भिन्न नव्हती, अ

गाथाशास्त्रज्ञ लोकांनीं आणखी असेंही
आर्य लोकांचें मूलस्थान मध्यआशियांतील को
व भारतीय आर्य तेथून निघाल्यावर वैदि
असल्यामुळें त्यांत, समशीतोष्ण कटिबंधांत
कल्पना आहेत. परंतु एकोणिसाव्या शत
शास्त्रीय शोधांनीं असल्या अनुमानांस प
यूरोपांत ठिकठिकाणीं जमिनींत आढळ
कांशाच्या हत्यारांच्या साहाय्यानें इतिहासक
आढळून येणारीं, जीं लोह, कांस्य व पाषाण
क्रमानें होऊन गेलीं असें पुराणवस्तुशास्त्र
आपल्या विषयाला प्रस्तुत अशी एकोणिस
घडलेली सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट ह्मटली ह्मण
हिमकाल होऊन गेला हें दाखविणारा
त्यावरून मनुष्यप्राणी हा फार प्राचीन ह्मण
नव्हे तर तृतीय युगांतही होता, व तेव्हां य
स्थिति आतांच्याहून, तशीच हिमोत्तरकाल
असें दाखवितां आलें. नवपाषाणयुग व पू
थरांत आढळून आलेल्या मनुष्यांच्या व
यांवरूनही, जेथें ते सांपडले त्या ठिकाणीं
विषयीं कांहीं नवीन गोष्टी कळल्या. य

लागलें; आणि अलीकडे तर त्याचें मूलस्थान
तरी असावें असें बहुतेक सर्वसंमत मत झालें अ

आतां अशा रीतीनें जरी व्युत्पत्तिशास्त्र
काढलेल्या अनुमानांमध्यें नवीन शास्त्रीय शोध
करण्यांत येत आहेत, तरी दुसरें तितक्याच म
व्हावयाचेंच आहे. वर सांगितलेंच आहे कीं,
ग्रंथांची माहिती झाल्यापासून प्राचीन कथापु
प्रोत्साहन मिळालें. पण आर्य लोकांच्या ग्रंथांत
सर्वानुमतें ठरलेले जे वेद त्यांचा अद्यापि चांग
ब्राह्मणकाळीं ह्मणजे इ. स. पूर्वीं कित्येक श
अंशतः समजत नाहींसे झाले होते; आणि ज
व वैय्याकरणांनीं श्रम केले नसते, तर आजप
राहिले असते. व्युत्पत्तिशास्त्र व गाथाशास्त्र
चनानें समजणाऱ्या गोष्टींवरून पाश्चात्य प
अर्थमीमांसा पद्धतीमध्यें थोडीबहुत सुधारणा
अगदीं परकी व अपरिचित अशा कल्पना
अशा वाक्यांचा अर्थ व्युत्पत्तिशास्त्राच्या जोर
नाहीं. वेदांचा अर्थ लावण्यांत हीच मोठी
अथवा उषेच्या कल्पनेवर कांहीं गोष्टींचा अ

कांतील लोकांचें आहे; आजच्या पंडितां
यास्कप्रभृति भारतीय पंडितांनीं केल्याप्रमाणे
आहेत त्यांचा विचार करून त्यांचें क
करावयाचें."

पण जर गेल्या शतकाच्या शेवटीं झाले
प्राचीन माणसांच्या इतिहासांतील कांहीं
लोकांच्या प्राचीनतम कल्पनांचा व विचारां
गोष्टींचा अर्थ करण्याचें एखादें नवें साधन
नाहीं ! हिमकालापूर्वी मनुष्यप्राणी जर अ
मुळें पृथ्वीवर झालेलीं महान् स्थित्यन्तरें जर
मनुष्यजातींच्या अति प्राचीन दंतकथा व क
उल्लेख फार गूढ कां असेना, पण कांहीं त
वॉरन नांवाच्या पंडितानें "नंदनवनोपलब्धि
ध्रुवाजवळचें आदिस्थान" या नांवाच्या
परंपराप्राप्त कथांचा नवीन शास्त्रीय शोधांवरू
मान काढलें आहे कीं, सगळ्या मानवजाती
जवळच्या प्रदेशांत कोठें तरी असावें. अ
दृष्टीनें विचार करावयाचा नाहीं. आपल्याल
करून असें दाखवावयाचें आहे कीं, आजपर्यं
कांहीं वैदिक

मिळालें आहे; आणि ही गोष्ट पुढील
दाखवितां येणार आहे. या शोधांच्या योग
त्तिशास्त्र यांवरून काढिलेलीं अनुमानें रद्द झ
हूनही मोठी कामगिरी त्यांनीं केली आहे
लोकांच्या बहुतेक पौराणिक कथांचा अर्थ व
त्यांच्या योगानें उपलब्ध झालें आहे. या
निघालेल्या अनुमानांच्या योगानेंही पुनः आ
हासावर जास्त प्रकाश पडून पुराणवस्तुशास्त्र
सांप्रत काढिलेल्या अनुमानांत भर पडून
फारही होतील.

आतां वैदिक लोकांचे पूर्वज उत्तर ध्रुवाज
विणाऱ्या वेदांतील वाक्यांचें विवेचन करण्यापूर्व
शास्त्र, प्राण्यवशेषशास्त्र वगैरे शास्त्रांत झाले
उल्लेख वर आले आहेत त्यांचा थोडक्यांत
कारण, मनुष्यप्राणी हिमकालापूर्वी अस्तित्व
वसतियोग्य कधींही नव्हते अशी कल्पना अद्य
अशी कल्पना असणाऱ्या लोकांस, आर्य–लो
ह्मणणें दर्शनींच खोटें वाटेल व ती गोष्ट केव
ह्मणतील. या करितां, उत्तरध्रुवप्रदेश एका
दाखविण्यासाठीं, भूस्तरादि शास्त्रांतील हे न

मानें काढिली आहेत. हीं दगडी व धातूची
कोणाला माहीत नव्हतीं असें नाहीं, पण
आजपर्यन्त त्यांकडे गेलें नव्हतें. आशिया व
कऱ्यांना शेतं खणतांनां तीं आढळलीं म्हणजे
देवतांचीं शस्त्रें वगैरे आहेत असें समजून ते
या वस्तूंचें सूक्ष्म निरीक्षण करून पुराणवस्तुश
वर्ग केले आहेत. पहिल्या वर्गांत दगडी हत्य
हाडें यांचाही समावेश केला आहे) येतात, दु
त्यांत लोखंडाचीं येतात. हे तीन वर्ग हीं
सुधारणेच्या तीन पायऱ्या दर्शवितात. धातूंचं
लांकूड अथवा हाडें यांचीं केलेलीं, विंझणें, कु
कट्यार वगैरे हत्यारेंच वापरण्यांत होतीं. पण
होत गेली तशी तशीं प्रथमतः कांशाचीं नंत
उपयोगांत येऊं लागून दगडाचीं हळुहळू कर
सांगितलेल्या प्राचीन मनुष्याच्या सुधारणेच्या
अगदीं अलग आहेत असें मात्र समजत
अगदी कडक निर्बंध करतां यावयाचा नाहीं.
वेळीं संपलें व नंतर कांस्ययुग सुरू झालें, अ
तीन विभाग म्हणजे अगदीं ढोबळ आहेत.
पायरीपर्यंत झालेलें संक्रमण सावकाश क्रमाक्रम

वेळीं होतें असें नाहीं. उदाहरणार्थ, यूरोपांतील
गाच्या अगदीं पहिल्या पहिल्या पायरीवरच होते
सुमारें ६००० वर्षांच्या सुमारास ईजिप्ट देशां
बऱ्याच वरच्या पायरीवर चढले होते. त्याचप्रमा
युगापर्यंत गेले असतां इतालींतील लोक कांस्यु
पच्या अगदीं पश्चिम भागांत तर पाषाणयुगच सुरु
असें दिसतें कीं, सुधारणेची प्रगति कित्येक
ठिकाणीं जलद होती, व ती प्रत्येक ठिकाणच्या
होती. तरी स्थूलमानानें पहातां हीं तीन युगें
लोह हीं इतिहासकालाच्या पूर्वीच्या सुधारणेच्या ती
दर्शवितात असें ह्मणावयास हरकत नाहीं.

या युगांमध्यें सर्वांत जुनें जें पाषाणयुग त्याचे
करतात. ते पूर्वपाषाणयुग व नवपाषाणयुग हे हो
एवढाच कीं, पहिल्यांत ह्मणजे पूर्व पाषाणयुगांत
डधोबड असत ह्मणजे त्यांस फोडून फोडून सरास
असे; परंतु नवपाषाणयुगांतील हत्यारें चांगलीं
पूर्वपाषाणयुगासंबंधानें आणखीही एक विशेष गो
ज्या ठिकाणीं त्या काळचीं हत्यारें सांपडतात त्या
पाषाणयुगांतील हत्यारांपेक्षां तीं जुनीं आहेत असें

आहे हें समजण्याकरितां भूस्तरशास्त्रांत त्या
आहे हें थोडें पाहिलें पाहिजे. पुराणवस्तुश
संबंध असा आहे कीं, पहिल्याची सीमा स
सुरू होते. त्यांत भूस्तरशास्त्र पृथ्वीच्या अ
कालाचें विवेचन करतें. पुराणवस्तुशास्त्रज्ञ
खालीं सांपडलेल्या प्राचीन अवशिष्ट वस्तूंवरू
पण भूस्तरशास्त्रज्ञ त्याच्या पलीकडचे जे
दगडाचे व मातीचे थर त्यांचें वर्गीकरण करु
या दगडाच्या थरांत आढळणाऱ्या प्राण्यांच्य
भूस्तरशास्त्रज्ञांनीं त्या थरांचे पांच वर्ग केले अ
आयुष्यक्रमांतील निरनिराळ्या युगांचे दर्श
पाषाण, कांस्य व लोह हीं युगें जशीं ए
नाहींत तशीं हीं भूस्तरयुगेंही नाहींत;
एकमेकांपासून भिन्न आहेत असें त्यांतील वि
वरून उघड दिसतें. या भूस्तरयुगांतील
विभाग केले आहेत. हल्लीं चालू असलेल
येणेंप्रमाणें आहे.

युगनाम.

१ तृतीयोत्तर ऊर्फ चतुर्थयुग...१ हिमोत्तरकाल
२ तृतीययुग अथवा वराह- १ शिलालिको

यावरून असें दिसून येईल कीं, सांप्रत माहित
थरांपैकीं सर्वांत जुने ह्मणजे अचैतन्ययुगीन थर हो
झालेले आद्यचैतन्ययुगीन, द्वितीययुगीन, तृतीययु
युगीन असे क्रमानें आहेत.

यांपैकीं आपल्याला फक्त शेवटच्याचा ह्मणजे
तो विचार करावयाचा आहे. त्याचे हिमकाल
दोन भाग केलेले आहेत. त्यांपैकीं पहिल्याच्या
आरंभीं अतिशय बर्फ उत्पन्न होऊन त्यानें
खंडांचा उत्तर भाग वहुतेक व्यापून टाकला
जाडी कित्येक हजार फूट होती. वर सांगितलेलीं
पैकीं लोह, कांस्य व नव-पाषाण हीं युगें
परंतु पूर्वपाषाणयुग हिमकालांतच होऊन गेलें अ
करतात. तरी पण या पूर्व-पाषाण युगांतील
कालांतही सांपडत असल्यामुळें पूर्व-पाषाण यु
पूर येऊन गेल्यावरही कांहीं काळपर्यन्त होतं
नवीन झालेल्या शोधांवरून मनुष्य प्राण्याचें प्रा
आहे, ह्मणजे तृतीय युगामध्येंही तो होता असें सम
चतुर्थ युगामध्यें तरी त्याचें अस्तित्व सदैव होतें अ
लागेल तितका पुरावा मिळाला आहे.

कोळशासारखा एक पदार्थ झालेला आहे,
या पृथक्कृत वृक्षांच्या थरांमध्यें तीन प्रकारचे
मध्यें ओक व खालीं देवदार. हवेमध्यें हळू
हे उद्भिज्जांतील फरकही झाले असें ह्मण
हत्यारांवरून व दुसऱ्या अवशेषांवरून श
आहे कीं, पाषाणयुग, देवदारुकाल आणि
हीं समकालीन असावींत, व कांस्य आणि
यांच यांच्या कालाशीं समान असावींत.
वनावयास सुमारें १६००० वर्षे लागलीं अ
आहे: आणि या अदमासाप्रमाणें पहातां
युगाचा आरंभ कमींत कमी निदान १
ह्मणावें लागलें. परंतु हें केवळ अदमासच
आरंभ यूरोपांत इ. स. पूर्वी ५००० वर्षां
न्यत: ह्मणावयास हरकत नाहीं.

परंतु नवपाषाणयुग सोडून पूर्वपाषाण
असतां त्याचा आरंभकाल ठरविणें फार
पूर्वपाषाणयुगाचा काल ठरविणें ह्मणजे
आरंभकाल ठरविणें होय. बर्फाचा पूर
काळानें यूरोपाच्या पश्चिम भागांत पूर्वपाष

कडचा असूं शकणार नाहीं. परंतु बऱ्याच अमे
असें मत आहे कीं, हा काळ बराच अर्वाचीन आ
गेल्यापासून झालेल्या दऱ्यांच्या झिजण्याला, व नदीं
सांठवावयास लागणारा जो काळ त्याचा निरनिराळ्या
वरील अनुमान त्यांनीं काढलें आहे. उदाहरण,
नदीच्या धबधब्याखालचा खळगा प्रस्तुत दिसणा
७००० वर्षांच्या आंतच पडला असला पाहिजे,
एक अमेरिकन शास्त्रज्ञ ह्मणतो. दुसऱ्याही अमे
ज्ञांनीं इतर पुष्कळ ठिकाणीं घेतलेल्या अनुभव
काढलें आहे कीं, गेला हिमकाल संपल्याला आठ
काल कांहीं लागला नाहीं. स्विट्झरलंडांतील कां
गाळाच्या प्रमाणावरून नवपाषाणयुगाचा स्थूल
व वर सांगितलेला अमेरिकन शास्त्रज्ञांचा अंदा
जमतात. परंतु यूरोपीय शास्त्रज्ञांच्या मतांशीं त्यांच
सांप्रतच्या ज्ञानावरून यांतील कोणता अंदाज
मुष्किलीचें आहे. परंतु असा एक संभव दिसतो
कांस्यादि युगें निरनिराळ्या देशांत निरनिराळ्या वेळ
कांहीं स्थानिक कारणांवरून हिमकालही निरनिराळ
वेळीं सुरू होऊन संपला असेल. अमेरिकन शास
देशांतील प्राचीन सुधारणाकालाशीं मुठाच जमत न

ठिकाणीं गाळांत गडदलेले प्राचीनकाळचे मो
व घोडे, यांच्या शरीरांचे अवशेष सांपडतात;
चांगल्या स्थितींत असतात कीं, एकदां ल
शरीर अगदीं ताजें दिसत असल्यामुळें त्याचे
या व दुसऱ्याही अगदीं निर्विवाद गोष्टींवरून
मध्यें एका काळीं चांगली सुखकर हवा होती;
णाऱ्या प्राचीन प्राण्यांच्या मृत शरीरांच्या
जुनाट असेल असें वाटत नाहीं. उत्तर आ
रखरखीत प्रदेशांत नदीप्रवाहामुळें सांठलेला
ळतो; व यावरून, यूरोपांत जेव्हां हिमकाल सुरू
पाऊस पडत असे, असें समजतात. ही गोष्ट
यूरोपांत जेव्हां हिमकाल चालू होता तेव्हांच उ
सुरू असतील, तर यूरोपीय शास्त्रज्ञांचे यूरोपांत
कालाविषयींचे बडे बडे तर्क सोडून द्यावे लागत
वजावाट तरी करावी लागेल.

इतक्या प्राचीनकाळीं यूरोपात रहात असले
करता, तेथें सापडणाऱ्या प्राचीन माणसाच्या
ल.वरून (डोक्याच्या कवच्या) असें दिसतें
निरनिराळ्या भागांत रहाणाऱ्या लोकांचे शेर

नव–पाषाणयुगांतील थरांमध्यें सांपडलेल्या नि
परीक्षा करून मानववंशशास्त्रवेत्त्यांनीं असें ठरविलें
युगांत चार प्रकारचे लोक रहात असून थेट त्यांच्य
पांतील लोक झालेले आहेत. या चार वर्गांपैकीं
र्‍हस्वशीर्ष असून या दोहोंपैकीं पुनः एक उंच व
या सर्व वर्गांतील यूरोपीय लोक आर्यभाषाच बोलता
तरी एकच वर्ग, खरोखर आर्य होता हें उघड आहे.
कोणता याविषयीं मात्र निरनिराळ्या पंडितांचीं नि
कांहीं जर्मन पंडित ह्मणतात कीं, सध्याच्या जर्मन लो
वर्गांतील उंच लोक तेच खरे मूळचे आर्य; पण फ्रेंच
प्राचीन आर्य र्‍हस्वशीर्ष असून गाललोक (फ्रान्
वासी) हेच त्यांचे खरे प्रतिपुरुष होत. या वादाव
इंग्लिश ग्रंथकार ह्मणतो कीं, जेव्हां दोन प्रकारच
तेव्हां त्यांपैकीं जे अधिक सुधारलेले असतात त्यां
लोक घेतात; ह्मणून बाल्टिक समुद्राच्या किनाऱ्या
लोकांचा जेव्हां सुधारलेल्या र्‍हस्वशीर्ष आर्यांशीं संब
आर्य भाषा आर्यांपासून उचलली असें ह्मणणें बरें
ह्मणजे त्या रानटी लोकांनींच हिंदु, ग्रीक व रो
बनविलें असें मानणें बरोबर नाहीं.

नव्हतीं. मांतीचीं म.डीं प्रथम [सांपडतात,
लंडांतील तडागवासी लोकांच्या खांबांच्या
लोकांपर्कीही जे जुने लोक, त्यांना तर
होतीसें दिसत नाहीं. पण या दोन्ही गोष्टीं
असतांना त्यांस होती. शिवाय, या तडाग
कापडाचा कांहीं मागमूसही मिळत नाहीं;
मेंढ्याही पुष्कळ होत्या, नाहीं असें नाहीं
करून स्विटझरलंडांतील तडागवासी लो
इंडोजर्मन आर्यशाखांतील लोकांच्या सुधारणे
असें डाक्टर श्रेडर नांवाच्या जर्मन पंडिताचें
ह्मणतो कीं, स्विटझरलड.तील प्राचीन रहिव
तील एका शाखेचे होते असें मानावयास क

याप्रमाणें अर्वाचीन शास्त्रीय शोधांवरू
कालापूर्वी रहात असलेल्या माणसांची इतकी
नवपाषाणयुगांतील मनुष्यांच्या चार वर्गां
हेच यूरोप.तील आदि आर्य होते असें जरी
लोक तेथें मूळचेच रहाणारे होते कीं, त्यांनीं
आपल्या श्रेष्ठ सुधारणेच्या जोरावर मूळच्या
बनविलें, या प्रश्नाचा त्या शोधावरून निव

लोकांच्या निरनिराळ्या टोळ्या क्रमाक्रमानें यूरोप
खोटें आहे हें जरी नवीन शास्त्रीय शोधांवरून
तरी आपला प्रस्तुत प्रश्न जो आर्य लोकांचें अ
उलगडा होत नाहीं. तो तसाच रहातो. मूळ
कोठें उत्पन्न झाली, हाही प्रश्न तसाच फार विक
पर्यंत समाधानकारक उत्तर कोणीं दिलेलें नाहीं
भाषा व उरल पर्वतापासून आलताई पर्वतापर्यंतच्य
तुलना करून असें संदिग्ध अनुमान काढलें आहे
अन्तीं फिन्लंडांतील एका जातीचे लोक यूरोपांत
वाढल्याशिवाय राहिलेली भाषा व सध्यांची सं
(बिस्केच्या उपसागराच्या किनाऱ्यानजीक व
बाजूंकडे बोलण्यांत असलेली भाषा) या एकरूप
असें ह्मणतो कीं, त्या काळानंतर पुष्कळ वेळा
वगैरे जनावरांचे कळप पाळून त्यांवर लोक उपज
फिन्लंडांतील पहिल्या लोकांपेक्षां उंच व शक्ति
नांवाच्या लोकांनीं मध्य यूरोपांत येऊन तेथें वि
आर्यभाषा ती उत्पन्न केली. परंतु हा केवळ
पांतील लोक नवपाषाणयुगांत असतांना इंडो-इ
चांगल्या सुधारलेल्या स्थितींत होते हें कसें, या प्र

आर्य लोकांशीं संबंध आला, तेव्हां त्यांनीं
आर्य लोकांपासून घेतलें; व आर्य लोक
यांतील नसून त्यांचें मूलस्थान नवपाश्च
तरी होतें व तेथून ते दक्षिणेकडे आशिय
कारण केवळ अनिवार्य मनःप्रवृत्ति ए
नांतील हवामानांत होणारे अहितकारक
पारशी लोकांच्या धर्मग्रंथांमध्यें पुष्कळ
त्यांतील गोष्टी निरर्थक ह्मणून पंडितां
वेदांत कांहीं पुरावा नाहीं असेंही ते ह
कालान्तरचा आहे अशी त्यांची पूर्वकल्प
शोधांनीं अतिप्राचीनकाळदर्शक असे
उपलब्ध करून दिलें असल्यामुळें,
इतिहास असून त्यांस वेदांचाही भरपूर
दाखवितां येणार आहे. कांहीं प्रसिद्ध शा
कोटीचें आदिस्थान उत्तरध्रुव असें मानि
आद्यस्थान उत्तरध्रुवाजवळ कोठें तरी हो
अवेस्ता यांमध्यें भरपूर पुरावा आहे, हे
हिमकालांत पृथ्वीवर हवामानाची स्थि
प्रदेशांमध्यें ज्योतिषविषयक विशिष्ट गोष्टी
पुढील दोन प्रकरणांत करून नंतर आपण

प्रकरण २ रें.

हिमकाल अथवा बर्फाचा

ऋतुपर्याय होण्याचें कारण क्रान्तिवृत्त व विषुववृ
एक कारण नाहीं—अन्य कारणें—जमिनीचें उंचस
वगैरे—गल्फ् स्ट्रीम नांवाच्या प्रवाहाचा परिणाम—ज
वाटणीवर हवामान अवलंबून असतें—प्राचीन भूस्त
समधात हवा होती—पुढील युगांत फरक झाला
कटिबंधांचा भेद झाला नव्हता—चतुर्थयुगाच्या अ
फार झाले—त्यांच्यापूर्वी ध्रुवप्रदेशांत ऊष्ण हवा हो
काल—त्याच्या अद्यापि आढणाऱ्या खुणा—उत्तर यु
हिमावरण—बर्फाबरोबर आलेल्या गदळाचा पूर्वीचा
चौरसमैल—अमेरिकेंत याहूनही जास्त—गदळाचे
हिमकालाचें अनुमान—प्रो० गीकीच्या मतें चा
कालांत जमीन उंच होई व बर्फाचे लोट उत्पन्न
माणसांचे अवशेष सांपडतात—हा हवेच्या स्थित्यन्त
जची हवामानाची स्थिति हिमोत्तरकालीन होय
शोध—त्याला ऊष्ण हवा व विशिष्ट वायुप्रवाहाची
दोन हिमकालांचें तरी समर्थन झालें पाहिजे—बऱ्याच
कसाला टिकत नाहींत—लियलचें मत—डॉ० क्रोल

हिमकाल अथ

पृथ्वीची कक्षा ऊर्फ क्रान्ति
एकाच पातळींत नाहींत.
(२३ अंश, १७ कला) कं
हवा सर्वदा सारखीच नसून
शरद्, हेमंत व शिशिर
पृथ्वीचा उत्तरध्रुव जेव्हां सूय
गोलार्धांत हिंवाळा व दक्षिण गोलार्धांत
पृथ्वी सूर्यांभोंवतीं प्रदक्षिणा करितां करित
लांब जातो व उत्तर ध्रुव जवळ येतो, ते
या दोन गोलार्धांत होणाऱ्या ऋतुपर्यायाचें
तें कायमचेंच असल्यामुळें अति प्राची
असेच ऋतुपर्याय होत असतील, असें को
परंतु ही कल्पना भूस्तरशास्त्राच्या शो
पृथ्वीच्या विषुववृत्तपातळीचा क्रान्तिवृत्तप
ऋतुपर्याय होण्याचें कारण नसून स्था
असलेली कमीजास्त उंची, विषुववृत्तावरू
नेणारे समुद्रांतील व वायूचे प्रवाह यांच्या

समुद्रांतील, तसेंच वायूचेही प्रवाह फिरतील.
भूस्तरयुगांमध्यें आल्पस् पर्वत अगदीं सखल
येऊं लागला नव्हता, आणि आशिया व आ
लहान बेटांचे थवे होते. त्या वेळचे जमीनी
प्राणी व वनस्पति यांचे अवशेष आहेत, त्यांच
ळच्या भूपृष्ठाच्या स्थितीमुळें तेव्हां सर्व पृथ्वीवर
होती असें समजतें; व वरील विवेचनावरून
कांहीं नाहीं हें उघड आहे. प्रथम प्रकरणांत
तृतीय युगांमध्यें या हवामानांत थोडासा
दिसतें. पण या युगांमध्यें प्रथम युगाइतकी
तरी तृतीय युगाच्या शेवटापर्यन्त पृथ्वीवर ह
झाला नसून थंडी व ऊष्णता यांच्यामध्यें आ
नव्हतें; हें मात्र भूस्तरशास्त्रांतील पुराव्यावरून
युगाचा अंतिम काल व चतुर्थ युगाचें प्रथमार्ध
बदल होऊन त्या योगानें हिमकाल व हिमान
आतां असें निःसंशय सिद्ध झालें आहे कीं,
ऊष्ण व समशीतोष्ण कटिबंधांतच वाढू व ज
तृतीय युगांत स्फिट्झ्बर्जनसारख्या ठिकाणीं म्ह
पांच महिने क्षितिजाखालीं असतो अशा अति

हा होऊन गेल्याबद्दल कांहीं कोणाला संशय
पृथ्वीवरून साफ नाहींसे झाले नाहींत, व
ध्रुवाजवळच्या प्रदेशांमध्यें आपल्याला अजह
खेळ पहातां येतील. ग्रीनलंडसारखे प्रदेश
हिमावरणानें आच्छादिलेले आहेत कीं, तेथें
माणसें रहाणें शक्य नाहीं. या प्रदेशांतील
केल्यावरून भूस्तरशास्त्रवेत्यांना, प्राचीन का
मेरिका येथें सर्वत्र ठिकाणीं अशाच प्रकारचे व
आलें आहे. या ठिकाणीं गरगरित व खर
अद्यापि जिचे थर बनले नाहींत अशी एकाप्र
झालेले खडक व टेंकड्या वगैरे ज्या गोष्टी
स्पष्ट दिसतें कीं, उत्तर यूरोप व उत्तर अ
काळीं कित्येक हजार हात जाडीचा बर्फाचा
शांनां व्यापून टाकणारें सर्वच बर्फ उत्तरध्रुव
बर्फाच्या योगानें खडकांवर निघालेल्या रेषा
असें स्पष्ट दिसतें कीं, तें बर्फ सर्व ठिकाणा
राळ्या दिशांनीं खालीं उतरलें होतें. या बर्फ
(स्वीडन नार्वे) सर्व भाग आच्छादून,
ब्रिटनमध्यें (इंग्लंड) प्रवेश करून, टेम्स

एकामागून एक चार हिमकाल चतुर्थ युगाच्या
गेले; पण इतर भूस्तरशास्त्रज्ञ हें कबूल करीत
काल व त्यांच्या मधील हिमान्तरकाल एवढीं त
सर्वांची खात्री आहे.

हे हिमकाल व त्यांमधील हिमान्तरकाल यांमध
व अतिऊष्ण होत गेली असली पाहिजे; व त्याबरोब
णीं कोठें अति उंच तर कोठें अति सखल अशी
जमीन सखल होणें ती एकाद्या ठिकाणीं बर्फाचें
होत असे. हिमकाल सुरु झाला ह्मणजे जमीन
भयंकर थंड होई आणि हल्लीं आपण ज्याला सम
त्या प्रदेशांत बर्फाचे मोठमोठे लोटच्यालोट येउं
ह्मणजे पुनः जमीन सखल होऊं लागे व हवा ने
वसतियोग्य होत. वर सांगितलेल्या दोन हिमका
थरांच्यामध्यें पुरून गेलेले पूर्वपाषाणयुगीन माणसां
त्यांवरून चतुर्थ युगांत हिमान्तरकालामध्यें मनुष
संशय ठरतें. हिमकाल व हिमान्तरकाल यांतील हवेस
'हिमान्तरकालांत हिंवाळे समधात असत व उन्हाळे
ऊष्ण कटिबंधांत आढळणाऱ्या वनस्पति व ह
यांसारखे मोठेमोठे प्राणी ध्रुवप्रदेशांत सर्वत्र संचा

कांहीं अजून शास्त्रज्ञांना चांगला तलास लागला ना
उत्तर अमेरिका यांना व्यापून टाकणारे बर्फाचेलोट क
झाले नाहींत; 'असत्' म्हणजे शून्यापासून कांहीं
आहे. अशा प्रकारचे बर्फाचे लोट तयार व्हाव
दुसऱ्या कोठें तरी अतिशय ऊष्णता असून तिच्या
पाण्याची पुरेशी वाफ झाली पाहिजे व ही वाफ थं
तिचें बर्फ बनविण्यासाठीं तशा प्रकारचे वायुप्रवाह
पत्तीवरून हिमकालाचें कारण ठरवावयाचें तीमध्यें
विचार केलेला नसेल तर ती अगदीं अपुरी इत
कुचकामाची होय. त्या उपपत्तीवरून एकामाग
दोन तरी हिमकाल झाले असें दाखवितां आलें
प्रस्तुत पुढें आलल्या उपपत्त्या लावल्या, म्हणजे त्य
लागतो. यूरोपच्या वायव्य भागास ऊष्णता
महासागरांतील जो कढत पाण्याचा प्रवाह वर स
पनामाची संयोगीभूमी समुद्रांत बुडाल्यामुळें बद
युगाच्या पूर्वार्धांत यूरोपाचा वायव्य भाग हिमाच्
कारण एकदां कोणी पुढें आणलें होतें. परंतु चतुर्थ
माची संयोगभूमि जलावृत होती या गोष्टीला भू
नाहीं. हिमकालोत्पत्तीसंबंधानें दुसरी एक उपपत्ति

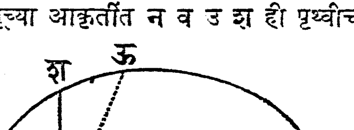
त्यामुळें विषुववृत्तही बदललें असलें, तर या नवी
घणा आला असला पाहिजे. पण अशी गोष्ट
प्रमाण नाहीं. तेव्हां ही उपपत्तीसुद्धां निरुपयोगी
गोळा होती ती हळू हळू निवत येत असल्यामुळे
णापेक्षां लवकर वसतियोग्य झाले असतील; प
मागून एक असे ठराविक कालानें कां व्हावे हें

याप्रमाणें हिमकालोत्पत्तीच्या कारणाच्या उप
लागून दोनच काय त्या शिल्लक रहातात. पहि
कीं जमीन व पाणी यांच्या वांटणींची भिन्नत
उंच होणें व जलावृत होणें यामुळें हवेंत फार
उत्पन्न होईल. दुसरी उपपत्ति डॉ. क्रोल याची
तांचें चलन होत असल्यामुळें व पृथ्वीची कक्षा
कांहीं ठराविक कालानें हिमकाल उत्पन्न होतील.
लियलच्या उपपत्तीचा विशेष विचार करून
वर सांगितलेल्या प्रकारचे फरक जर भूपृष्ठावर
हिमकाल व हिमान्तरकाल उत्पन्न होण्यासारखी
होईल. भूस्तरयुगांपैकीं पहिल्या पहिल्या युग
समधात हवा होती व याचें कारण पृथ्वीवरील
वांटणी आतांच्याहून निराळी होती असें प्रथम प्र

हिमोत्तरकालारंभापासून आतांपर्यंत लोटलेल्य
असला पाहिजे.

सर रॉबर्ट बॉल याच्या मताप्रमाणें हिमक
न शोधितां जर ज्योतिःशास्त्राच्या आधारानें श
सर्व अडचण नाहींशी होते. आपल्या या पृथ्वी
असे वाटतात तसे किती तरी उत्पात नित्य
ज्योतिःशास्त्रांत ते प्रसिद्धच आहेत. असो. अ
ह्या एक विशेष आहे कीं तीवरून चतुर्थ यु
हिमकाल व एक हिमान्तर काल यांचें चांगले
आपल्या ग्रंथामध्यें मोठें गणित करून आपली
प्रयत्न केला आहे; आणि त्यांत असें दाखवि
लच्या पृथ्वीच्या प्रदक्षिणेंत जीं अस्थिरमानें
फारांवरून, चतुर्थ युगाच्या पूर्वार्धांत झा
सकारण व्यवस्था लावतां येते. तरी आतां
काय आहे हें थोडक्यांत सांगून, नंतर तिच्य
लोकांचीं मतें काय आहेत तीं पाहूं.

बाजूच्या आकृतींत न व उ श ही पृथ्वीच

कांहीं तिर्कसपणा असल्यामुळें होतात; ह्मणजे, पृथ
उत्तरध्रुव जर सूर्यापासून दूर असेल, तर उ
उत्पन्न होईल; पण पृथ्वी उ जवळ आली ह्मणजे
वळेल, व ह्मणून त्या उत्तर गोलार्धामध्यें उन्ह
एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, पृथ्वी सूय
तिच्या आसांची दिशा बदलत नाहीं. आतां
त्याही प्रकारची गति नसेल तर हें ऋतुचक्र सारखे
ह्मणजे पृथ्वी न जवळ आली कीं उत्तर गोलार्धात
आली कीं, उन्हाळा असे सारखे ऋतु होत जाती
गति आहे. तो क्रान्तिवृत्ताच्या ध्रुवाभोंवतीं ह्मणजे
वर्षांत एक फेरा करितो; आणि त्यामुळें अयनचलन
ह्मणून पृथ्वीचा आंस व तिची कक्षापातळी यांच्
कोणत्याही एका बिंदूशीं इतक्या वर्षांच्या अवधींत
या मोठ्या कालचक्रामध्यें वसंतादि ऋतु पृथ्वी
राळ्या बिंदूशीं आली असतां होतात. उदाह
असतांना जर उत्तर गोलार्धांत एकदां हिंवाळा झ
तो पृथ्वी ना जवळ आली असतांनां होईल; व
ळ्याचा बिंदु मागें मागें येऊन वरील चक्र स
न जवळ येईल. अशीच गोष्ट उ जवळ

तिचें अंतर फार थोडें असल्यामुळें तेथल
जरा सौम्य होईल. पण ती उ जवळ ये
ह्मणजे तेथला हिंवाळा फारच कडक होईल.
मध्यें हिंवाळा एकदां उ पाशीं होईल. हे
त्यामुळें न पाशीं हिंवाळा झाल्यापासून उ प
पणें त्याच्या निम्मे ह्मणजे १२९३४ वर्षे
या बिंदूनां थोडीशी उलट दिशेनें गति आहे
त्यामुळें २५८६८ वर्षांचें चक्र कमी होऊ
स्थूल मानानें २१००० वर्षांचें होतें. ह
एका गोलार्धांत हिंवाळा झाल्यापासून पृथ्वी
आली असतां तेथें हिंवाळा व्हावयास १०५
स. १२५० या वर्षी पृथ्वी आपल्या कक्षेंत
तांना उत्तर गोलार्धांत हिंवाळा झाला होता;
वर्षांच्या सुमारास पृथ्वी आपल्या कक्षेंत उच
हिंवाळा होईल; व तेव्हां ती सूर्यापासून प
फार कडक होईल. याप्रमाणें मागें हिशोब
९२५० वर्षांच्या सुमारास असा फार कडक
आढळून येतें. एका गोलार्धांत हिंवाळा
असतो हें सांगावयास नकोच. उत्तर गोल

दीर्घवर्तुळाकार असल्यामुळें ते विभाग समान
कल्पना करूं कीं, पृथ्वी **न** जवळ आली असतां
उन्हाळ्याचा अवधि **व उ श** एवढा होईल; पण
उ जवळ असतांना होईल तेव्हां उन्हाळ्याचा अव
होईल. हा अवधि **व उ श** यापेक्षां फार लहान
खंडावरून दिसतेंच आहे. हें अंतर भूकक्षा दीर्घ
पडतें; आणि दीर्घवर्तुळाच्या दोन ह्मणजे लहान व
व्यास लहानापेक्षां ज्याप्रमाणें मोठा असेल त्याप्रमाणें
ह्मणजे उन्हाळ्याच्या काळापेक्षां हिंवाळ्याचा का
भूकक्षेच्या दीर्घवर्तुळाचीं मानें तिचें सूर्यापासून
त्यांवरून काढतात, व त्या दीर्घत्वाला ज्योतिःशास्त्र
ही केन्द्रच्युति कायम नाहीं. ती हळूहळू
मानाला पोंचल्यावर पुनः कमी व्हावयास लाग
होते. ह्मणून प्रत्येक गोलार्धांत हिंवाळ्याच्या व उ
फरकही त्याप्रमाणें मोठा किंवा लहान होत असतो
कीं, हिंवाळा व उन्हाळा यांचे अवधि संपातरे
क्रान्तिवृत्तांतील ज्या बिंदूशीं पृथ्वी आली असत
बिंदूंच्या स्थानावरही अवलंबून असतात. या दोन
संयुक्त परिणाम असा होतो कीं, पृथ्वीची केंद्रच्यु

पृथ्वी आपल्या कक्षेंत फिरत असतांना तिचा
समान क्षेत्रें आक्रमितो. यावरून हर्शल यानें
वर सांगितल्याप्रमाणें जरी उन्हाळा व हिंवाळ
असला तरी पृथ्वीला एका संपातापासून दुसऱ्
प्रत्येक वेळीं सारखीच उष्णता सूर्यापासून मिळते
तील सूर्याच्या उष्णतेच्या अरीभवनाचें प्रमाण ज
तो कमजारतपणा त्या अवधींच्या स्वतःच्या
भरून निघतो. हें ह्मणणें खरें मानलें तर
थोडासा कमीपणा येतो. पण सर राबर्ट बॉल
गणितानें असें सिद्ध केलें आहे कीं, हर्शलची
चुकीची आहे; व उन्हाळा किंवा हिंवाळा य
सूर्यापासून मिळणाऱ्या उष्णतेचें प्रमाण हें पृथ्वीच
असून तिच्या कक्षेच्या केंद्रच्युतीशीं त्याचा फा
गोलार्धाला संबंध वर्षामध्यें सूर्यापासून मिळणा
दररोजची सरासरीनें एक धरून, व पृथ्वीचें ति
बॉलनें असें दाखविलें आहे कीं, पृथ्वीची कक्षा
तरी प्रत्येक गोलार्धाला उन्हाळ्यामध्यें २२९ उ
मध्यें फक्त १३६ मिळेल. आतां कक्षाकेंद्रच्यु
जरी कांहीं परिणाम झाला नाहीं, तरी तीम

मण थंड असे होतील, ह्मणजे तेथें उत्तर
स्थिति होईल. सारांश या दोन्ही गोलार्धांत
असे एकामागून एक १०५०० वर्षांनीं येत
केन्द्रच्युति हिंवाळा व उन्हाळा यांच्या अवधी
इतकी असली पाहिजे.

आतां डॉ. क्रोलचें एवढेंच ह्मणणें जर असतें
दुरापास्तच झालें असतें; कारण वर सांगित
योग्य असे फेर हवामानांत करण्याला पुरेसें
त्पत्तीचें एवढेंच एक कारण जरी नसेल,
परिणाम झाला असला पाहिजे यांत कांहीं शंक
याच्या कोष्टकांतील भूकक्षेच्या केन्द्रच्युतीचें
क्रोलनें असें गणित केलें आहे कीं, गेल्या तीस
च्युति तीन वेळां महत्तम झाली असून पहिल
वर्षे, दुसऱ्या वेळीं २६०००० वर्षे व तिसऱ्य
होती; हा शेवटला काळ येऊन गेल्यापासून ८०
या डॉ. क्रोलच्या ह्मणण्याप्रमाणें पहातां चतुर्थ
टचा हिमकाल २४०००० वर्षांपूर्वीं सुरू झाल
पूर्वीं तो संपून हिमोत्तरकाल सुरू झाला असला
वर्षांच्या दीर्घ अवधींत हिंवाळा जसा पृथ्वी आप

शास्त्रावरून करण्याचें धाडस करूं नयेसें वाटलें
संबंधानें कांहीं सांगतां येत नाहीं व कोणताही
ज्ञानाच्या स्थितींत असल्या गोष्टींसंबंधानें भविष्यें
लाखों वर्षांपूर्वींच्या कालांतील केंद्रच्युतीच्या
अगदीं वेडेपणाचें आहे, कारण ज्या मानांवरू
तींच मुळीं सध्या संशयित आहेत; व विशेषत
कालासंबंधानें तर तसें करतांच येत नाहीं अ
ज्योतिर्विद न्यूकोंब यानेंही दिलें आहे.
म्हटलें कीं 'माझें गणित अगदीं नवीन काढले
वरून बिनचुक केलेलें आहे.' पण हें उ
आक्षेप आहे तो गणिताच्या बिनचुकपणाबद्द
करावयास घेतलीं त्यांच्याच खात्रीलायकपणाबद्द

एका वेळीं पंडितांची अशी समजूत झाली
विलेल्या निरनिराळ्या कालांचा भूस्तर शास्त्रां
पडतो; व म्हणून हिमकाल व हिमान्तरकाल
रील आलटापालटी केव्हां झाल्या असाव्या या
रून चांगली बळकटी येते. पण भूस्तर
आंकड्यांचा व कालांचा जरा अधिक सूक्ष्म

उत्पन्न होईल असें नाहीं असें कबूल केल्याप्रमाणें
द्रच्युति महत्तम नसतांनांही हिमकाल होईल अस
नाहीं. दुसऱ्याही एका बाबतींत डॉ. क्रोलची
यांमध्यें विरोध आहे. अमेरिकन शास्त्रज्ञांनीं गेला
झालेल्या दऱ्यांच्या क्षयावरून काढिलेल्या त्याच्य
मत जमत नाहीं. हिमोत्तरकालाचा आरंभ १
डचा नाहीं असें अमेरिकन शास्त्रज्ञांचें मत प्रथम
पण डॉ. क्रोलच्या मताप्रमाणें पहातां तो काल
हजार वर्षांपूर्वींचा आहे. हें अंतर कांहीं लहान स
याला अमेरिकन शास्त्रज्ञांचें मत जरी सर्वस्वीं कबू
कबूल केलें आहे कीं, हिमकालाचें एकामागून एक
दाखवीत असल्यामुळें डॉ. क्रोलची उपपत्तीच क
कदाचित् त्यानें भूकक्षेच्या केन्द्रच्युतीचीं मानें जीं
असल्यामुळें एवढा मोठा फरक त्याच्या हिशोबांत
शास्त्रांतील प्रत्यक्ष पुराव्यावरून निघालेलीं अनुम
येणार नाहींत, अर्थात् तीं अशींच ह
येणार नाहींत. या डॉ. क्रोलच्या उपपत्तीसंबंधानें
नांवाच्या विद्वानानें दिलेलें प्रतिकूल मत तर फार
ह्मणणें असें आहे कीं " डॉ. क्रोलच्या गोड गोड उप

रंभापासून आतांपर्यन्त लोटलेल्या कालापेक्षां
यांत कांही शंका नाहीं. एकंदर स्थिति अनु
च्युति फार नसूनही जर पृथ्वी आपल्यां कक्षे
झाला, तर तेवढ्यानेंही हिमकाल उत्पन्न होउ
पाठ होणाऱ्या दोन हिवाळ्यांच्या दरम्यान
पूर्वी सांगितलेंच आहे. ह्मणून भूकक्षेच्या के
तरी दोन हिमकाल व त्यांच्यामधला ए
२१००० वर्षांहून थोडा तरी अधिक
गीकीच्या ह्मणण्याप्रमाणें जर पांच हिमकाल
तर त्या हिमयुगाचा अवधि ८४००० वर्षांच

या शास्त्रीय गोष्टींच्या वादांत याहून
नाहीं. मागें सांगितलेंच आहे कीं आपला
वाक्यांच्या आधारावरून वेदकालीन लोक
लोक यूरोपांत, किंवा उक्षस् (ऑक्सस्
किंवा सिंधु या नद्यांच्या तीरावर येऊन रहा
कोठें होतें तें शोधून काढणें हा होय. त्याल
शोधांचा विचार आतांपर्यन्त केला, त्याचा

१ नवपाषाणयुगाच्या आरंभीं यूरोपांत जे
पासूनच हल्लींचे आर्यभाषा बोलणारे यु

४ पाषाण, कांस्य व लोह ही युगें स
असें नाहीं; ह्मणून एकाच्च काळी ईजिप्टच
पाषाणयुगाचें अस्तित्व या गोष्टी परस्परवि

५. भूस्तरशास्त्रांतील अगदीं नवीन श
वरून हिमकाल संपल्याला व हिमोत्तर
१०००० वर्षें झालीं असावीं असें दिसतें
जनावरांच्या मृत शरीरांच्या ताजेपणावरून

६ मनुष्यप्राणी हा कांहीं वर्षांपूर्वी मा
हिमोत्तरकालीन नसून, तृतीय युगांत नाहीं
तरी त्याचें जिकडे तिकडे अस्तित्व हो
शास्त्राजवळ भक्कम पुरावा आहे.

७ आजपर्यन्त निदान दोन हिमकाल
असे होऊन गेले; या हिमान्तरकालामध्यें
वांटणी आतांच्याहून फार भिन्न होती.

८ चतुर्थ युगाच्या प्रथमार्धांत हवेचीं
हिमकालांत ती फार थंड होती; आणि
देखील ती सौम्य व समशीतोष्ण होती.

९आशिया व युरोप या दोन्ही खंडांतील
कालामध्यें थंड उन्हाळे व गरम हिंवाळे

१२ प्रो. गीकीच्या मताप्रमाणें तर
हिमान्तरकाल होऊन गेले, व हिमोत्तरक
सौम्य अशी हवा, निदान यूरोपच्या वाय
गेली, असें मानण्यासही पुरावा आहे.

१३ कित्येक प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ लोकांनं
कीं मनुष्याचें आदिस्थान ध्रुवप्रदेशांत को
व प्राणि कोटी यांचा उद्गमही तेथेंच कोठें

यावरून असें दिसेल कीं, जर वेदवा
ह्मणजे पूर्वकाळीं वैदिक ऋषी जेथें रहात
असें दाखविण्याचा असेल, तर त्याला
नवीन शास्त्रीय शोधांत कोणतीही गोष्ट
सुचविणाऱ्या वेदांत कित्येक गोष्टी
अलीकडे कित्येक शास्त्रज्ञांचें असें मत होत
आदिस्थान शोधणें तें ध्रुवप्रदेशांतच कोठें

प्रकरण ३ रें.

ध्रुवप्रदेश.

चतुर्थ युगाच्या आरंभीं हवेंत विलक्षण फेरफार
झाले—ध्रुवप्रदेशासंबंधीं डॉ. वारनचें मत—हिमकाल
डाच्या अस्तित्वाबद्दल प्रमाणें—तेथें हिमान्तरकाल
हिंवाळे, ह्मणजे जवळ जवळ अक्षय्य वसंतच
आर्यांचें मूलस्थान तेथें होतें असें सिद्ध होत ना
दिसते—तें सिद्ध व्हावयास पुराणवस्तुशास्त्राची म
प्राचीन ग्रंथांचा आधार पाहिजे—वैदिक कथांचा आ
धानकारक नाहीं—नवीन शोधांवरून त्यांत दुरुस्ती
आतांपर्यंत अबाधित आल्या आहेत—डॉ. वारनचे
जातीचें आदिस्थान—ध्रुवावर दिसणारे ज्योतिःशा
बिन्दु व ध्रुवप्रदेश यांतील भेद—ध्रुवविशिष्ट गोष्टी—
काय भ्रमण—तेथें तारा उगवत किंवा मावळत

पूर्व प्रकरणांत सांगितलेंच अ
पृथ्वीवर जिकडे तिकडे ज
होऊन त्यामुळें हवेमध्येंही
हिमकालाचा कडकपणा
असणार, ह्मणून त्यावेळीं
आल्टापालटी इतर ठिकाणांपेक्षां ध्रुवप्रदेश
झाल्या असल्या पाहिजेत, अशी कल्पन
नाहीं. यावरून आणखीही एक अनुमान
न्तरकालांत ध्रुवाजवळ जमीन व पाणी यां
निराळी असली पाहिजे. ' नंदनवनोपल
डॉ. वारन यानें पुष्कळ प्रमाणें देऊन असें
अलिकडच्या भूस्तरयुगामध्यें नोव्हा झेमूला व
उत्तरध्रुवप्रदेशांतील बराच मोठा पट्टा समुद्र
रून त्यानें असें अनुमान केलें आहे कीं,
बेटें (नोव्हाझेन्ला, स्पिट्सबर्जन वगैरे)
पर्वतांचीं शिखरें असावीं. तृतीय युगाच
ध्रुवाच्या आसमंतात् बरेंच विस्तृत असें
भूस्तरशास्त्रज्ञांनीं कबूल केली आहे, व तें

गोष्ट असंभवनीय दिसत नाहीं. एकंदरींत गेल्या
ध्रुवाभोंवतीं असलेल्या एका भूखंडाच्या बऱ्याच खुण

हवेसंबंधानें विचार करतां आपण पूर्वीं पाहिलेंच
कालांत उत्तरवृत्ताच्या आंतल्याही प्रदेशांत थंड उन्ह
होते. सर रॉबर्ट बॉल यानें तर त्यावेळीं हिंवाळे
पृथ्वीला मिळणारी उष्णता आंकड्यांनीं दाखवून
सौम्यपणाची चांगली कल्पना आणून दिली आहे.
मध्यें एकंदर २२९ भाग उष्णता व अल्पावधि
१३६ भाग उष्णता, म्हणजे जवळ जवळ सारख
म्हणून पूर्वपाषाणयुगीन माणसें हिमान्तरकालांत जर
असलीं तर सूर्य सारखा कित्येक दिवस (निरनिरा
नानें) क्षितिजाखालीं असूनही त्यांना तेथें मजा व
जवळची सध्यांची कडक हवा हिमोत्तरकालानंत
त्यापूर्वीच्या काळाविषयीं बोलतांना तिचा विचार क

परंतु अशा प्रकारच्या सौम्य व सुखकर हवेनें ध्रु
हिमान्तरकालांत अस्तित्वांत होतें, व पूर्वपाषाण
रहात होतीं असें जरी मानलें, तरी त्यावरून आ
ठिकाणीं तेव्हां रहात होते असें कांहीं निष्पन्न होत
बरेंच संभवनीय आहे एवढें त्यावरून दिसतें. त

मनुष्यांच्या आचारविचारादिकांसंबंधीं आपल्य
चुका दुरुस्त केल्या पाहिजेत. सर्व लोकांमध्यें
राहिलेल्या आहेत यांत कांहीं शंका नाहीं; क
कांहीं ओढाताणही झाली असेल, नाहीं अ
शास्त्रीय शोधांवरून आपल्याला प्राचीन माण
ती प्राचीन कथांशीं जमते कीं नाहीं हें पहा
कथा व तत्कालीन लोकांचे समज यांसंबंधानें
गोष्ट अशी आहे कीं, त्या कथा व ते समज
असून आज आपल्याला जसेच्या तसेच वि
आर्य लोक एका काळीं जर खरोखर उत्तर
त्यांच्या आदिग्रंथांमध्यें त्या मूलस्थानासंबंध
अशक्य नाहीं. कारण त्यांमध्यें अद्यापि असे
शब्द साधे व सरळ असूनही त्यांचा कोणत्या
योग्य अर्थ लागत नाहीं. ध्रुवप्रदेशांत मा
असें आपलें मत सिद्ध करण्यासाठीं डॉ. वॉ
वैदिक लोकांच्याही कथांचा आधार दिला अ
पहातां हा प्रयत्न वरवरचा झाला आहे; आणि
कारण वैदिक कथांचा नवीन शास्त्रीय श
कोणीही ऊहापोह केलेला नाहीं; शिवाय ड

ध्रुवावर सूर्य सारखा सहा महिने क्षितिजावर
सहा महिने क्षितिजाखाली असल्यामुळें तेथें सहा महि
व सूर्यप्रकाश आणि सहा महिने सारखी काळोखी रात्र
सर्वत्र समजूत आढळून येते. परंतु त्यासंबंधानें थो
केल्यास ही समजूत केवळ स्थूलमानानें खरी आहे
तिचें ग्रहण करण्यापूर्वी तींत थोडाबहुत फरक केला
येईल. प्रथमतः खुद्द ध्रुव व ध्रुवप्रदेश यांतील
पाहिजे. ध्रुव म्हणजे केवळ एक बिन्दु असल्यामु
एकदां कोणा लोकांचें मूलस्थान खरोखर असलें तरी
त्या एका बिंदूवरच रहात असणें शक्य नाहीं. ध्रुवप्रदे
ध्रुवबिंदु व उत्तरवृत्त (म्हणजे ध्रुवबिंदूपासून सुमारें २
वृत्ताला समान्तर असलेलें वर्तुळ) यांमधला प्रदेश हे
ऋतु यांचें मान ध्रुवबिंदूवर व ध्रुवप्रदेशांतील नि
एकच असणें कांहीं शक्य नाहीं व तें तसें नसतें
गोष्टींवरून ध्रुवमंडळविशिष्ट गोष्टीचें अनुमान करतां
प्राचीन आर्यांच्या तेथील मूलस्थानासंबंधीं पुरावा गोळ
भेद लक्षांत ठेवणें अवश्य आहे. ध्रुवप्रदेशांत
सहा सहा महिन्यांचीं दिवसरात्रें माहीत असलीं पा
बिंदुच्या कांहींसे दक्षिणेस ते रहात असल्यामुळें त्यांचा

वर्षांपूर्वी जी तारा ध्रुवस्थानीं होती तीच
पृथ्वीचे ध्रुव कायमच आहेत. संपातचलन
अक्षाच्या गतीचें प्राचीनविद्यापंडितांस
त्यामुळें वेळोवेळीं ऋतूंचे आरंभकाल व
पकाच्या आधारानें " वेदकालनिर्णय " य
कांहीं गोष्टी वसंतसंपात मृगशीर्षांत असतां
ताची स्थिति आतांपर्यन्त सारखी बदलत
व त्यानंतरच्या वाङ्मयांतही पुष्कळ आहेत
वरून असें दिसेल कीं, तैत्तिरीयसंहिता व
कृत्तिकांत होता. हें सिद्ध करण्यासाठीं आ
असलेल्या सर्व शंका, कै० शंकर बाळकृष्ण
शतपथ ब्राह्मणांतील " एता (कृत्तिकाः
सर्वाणि ह वा अन्यानि नक्षत्राणि प्राच्यै दि
पूर्वदिशेहून चळत नाहींत इतर सर्व नक्षत्रें
साफ नाहींशा झाल्या आहेत.* ईजिप्ट
यांचें पूर्वाभिमुखत्व ऐतिहासिकदृष्ट्या जित
कृत्तिकांची प्राचीनकाळची स्थिति वेदका
आहे. परंतु प्रस्तुतचा कालज्ञापक याहून
वृत्तांतर्गत प्रदेश यामध्येंच आढळणाऱ्या
षयक विशिष्ट गोष्टी आहेत, त्यांच्याविषयीं

त्यांपैकीं कांहीं आपल्या डोक्यावरून जातात व क
परंतु ध्रुवावरच्या प्रेक्षकाला आपल्या डोक्यावरील
कडून उजवीकडे डोक्यावर उंच धरलेल्या छत्री
आहे असें दिसेल. तेथें तारा उगवणार नाहींत व
तर कुंभाराच्या चाकाप्रमाणें क्षितिजसमान्तर
फिरतील; आणि एक प्रदक्षिणा झाली कीं दुसरी
महिन्यांच्या दीर्घरात्रभर चालू राहील. तेथें सूर्य
वर असतो तेव्हां तोही असाच फिरत राही
खस्वस्तिक ह्मणजे खगोलाचा उत्तरध्रुव, व त्याच
ऊर्ध्व दिशा होय; अर्थात् क्षितिजाखालीं असलेले
दक्षिणेस असणार. पृथ्वीच्या दैनिक अक्षभ्रमण
पहाणाराच्या डावीकडून उजवीकडे फिरत रहाती
खस्थ ज्योतीही दररोज क्षितिजाबरोबर डावी
रहातील. त्या आपल्या इकडील उष्ण किंवा
प्रमाणें रोज पूर्वेस उगवून, डोक्यावरून जाऊन
दिसणार नाहीं. सूर्याभोंवतीं फिरतांना पृथ्वीच्य
बदलत नसल्यामुळें ध्रुवावरून पहाणाराला नेहमीं
राहून तें डोक्यावर छत्रीसारखें वाटोळें फिरत
अर्ध व त्यांतील सर्व तारा ह्मास नेहमींच अदृश्य

दिवसा तारांची किंवा सूर्याची दर चोवीस
ह्मणजे आपल्या दिवसाप्रमाणें काल मोजण्या
झाडाची किंवा दुसऱ्या कोणत्यातरी वस्तूचं
वारा, व उष्म यांच्या दर चोवीस तासांनं
येतील. अशा प्रकारें सूर्याच्या सुमारें १८
पूर्व प्रकरणांत सांगितलेल्या उन्हाळा व हिंव
बून राहील.) झाल्या ह्मणजे तो पुन्हा क्षिति
आजपर्यंत सूर्यप्रकाशांत लोपून गेल्या होत्य
लागतील; आपल्या इकडीलप्रमाणें एक
नाहींत. ज्या सूर्यप्रकाशानें त्यांस लोपून
बरोबर ताराखचित असें सर्व उत्तर
होऊन पहाणाराच्या डोक्यावर सारखें सहा
याप्रमाणें खगोलाचें क्षितिजसमान्तर असें
सकाळ व एकच संध्याकाळ, तसेंच एकच
महिन्यांची रात्र, या उत्तरध्रुवावरील काल
गोष्टी आहेत.

ध्रुवावर रहाणाराला एक रात्र सहा महि
यावरून तेथें अर्धे वर्षभर सारखा काळोख
आहे. सहा महिन्यांएवढ्या मोठ्या रात्री

आपल्या इकडे ह्मणजे उष्ण व समशीतोष्ण क
मग तो सकाळचा असो वा संध्याकाळचा अ
तास असतो. परंतु ध्रुवाजवळची स्थिति या
तेथें वर्षांतून एकदांच येणारा दिवस व तशीच
वेळचा संधि प्रकाश पुष्कळ दिवस दिसत अस
दिवस असतो हें अद्यापि निश्चितपणें माहीत इ
तो ४५ दिवस दिसत असतो, पण दुसरे ह्मण
रहातो. उष्ण कटिबंधामध्यें सूर्य सुमारें १६
असतांनांच त्याचे किरण प्रथम दिसूं लागतात
ठिकाणीं सूर्य १८ किंवा २० अंशही क्षितिज
लागतात असें ह्मणतात. ही दुसरी मर्यादा
शाला लागू असावी; आणि तशी असेल त
महिने सारखा राहील. डॉ. वॉरननें आपल्या
केलेलें ध्रुवावरील वर्षाचें वर्णन दिलें आहे तें अ

" मार्चाच्या सोळाव्या तारखेला तेथें सूर्य उ
दिवस ह्मणजे जानेवारीच्या २९ तारखेपासून अ
पुढें सप्टेंबरच्या २५ तारखेला सूर्य मावळत
ह्मणजे नवंबरच्या १३ तारखेपर्यंत संधिप्रका
सूर्य व अरुणप्रकाश हे दोन्ही नाहींसे झाल्या
दिवस असतो; आणि मग पुनः अरुणप्रका

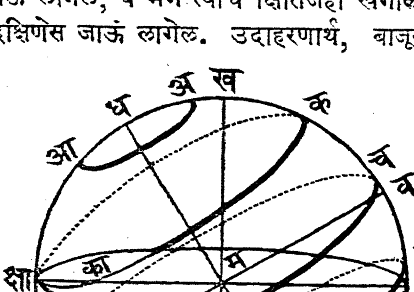
हवा फार थंड आहे. पण हिमान्तरकाल
एकाही कारणामुळें हिमान्तरकालांतील तेथ
मान बदलेल. पण याचें कारण कांहीं अ
वर वर्षांतून दोनच वेळां दिसणारा हा संधि
कारण सूर्य क्षितिजाखालीं असतांनां दिस
कमी मर्यादा जी १६ अंश ती धरिली त
जावर यावयास त्यास एका महिन्याहून कांहीं
एवढा वेळ तेथें सारखा अरुणप्रकाश पडे
प्रकाश व संध्याप्रकाश ध्रुवावरील रात्रीच्या
करून तिला जवळ जवळ दोन किंवा फार
टाकतील. ह्मणून ध्रुवावरील अर्धवार्षिक
वयास अयोग्य करून टाकणारा असा सा
मानणें केवळ चुकीचें होईल. इतकेंच
प्रमाणेंच दिसत असे तोंपर्यंत क्षितिजासभो
रहाणाऱ्या एवढ्या दीर्घ उषेचा अद्भुत
अधिकार एकट्या ध्रुवस्थ लोकांनाच
मिळणें नाहीं.

उष्ण किंवा समशीतोष्ण कटिबंधांतील
णारा असून तो दर चोवीस तासांनीं पुनः

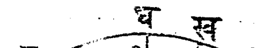
अमळसें लोपवून व नंतर क्रमाक्रमानें वाढत जाऊन
कुट्ट असलेल्या क्षितिजाला जरा तिरकस अशा वर्तु
लागतो. साठ घटिकांनीं एक प्रदक्षिणा पुरी करून
येतो आणि आणखीही कित्येक तारांनां अगदी नि
थोडयाच वेळांत हा विस्तीर्यमाण तेजोगोल ' प्राच्य
देदीप्यमान होत्साता आपल्या थाटाच्या प्रदक्षिणा
मौक्तिकश्वेतिमा अधिकाधिक उज्वल होत होत नं
खचित होऊन शेवटीं आरक्त होतो. दिवसें दिवस
पुंज प्रदक्षिणा करीत राहून वातावरण व
परावर्तनास अनुकूलता किंवा प्रतिकूलता असेल
किंवा निस्तेज होतो; आणि निस्तेज झाला
प्रज्वलित होतो. हा त्याचा क्रम अद्यापि लुप्त
आपल्या उदयगिरीच्या शिखरावर येईपर्यंत चालते
दोन महिनेपर्यंत असल्या अद्भुत देखाव्यांनीं अंतर्
तेव्हां तेजोनिधि सविता दीर्घकालानें आपल्या वि
लागून पुनरपि मनुष्यदृष्टीस गोचर होतो. आरंभीं
त्याचें मंडळ एक दोन प्रदक्षिणांनन्तर पूर्ण होत्स
शिखरांस देखील प्रसन्न कारितें आणि मग सहा म
अशा ध्रुवभूला रात्रीचें वारेंही न लागूं देतां तो
पूर्णबिंब होत्साता चक्राकार भ्रमण करीत रहातो.

उत्तरध्रुवावरील ह्मणजे भूगोलाच्या अक्षा
गोष्टी या अशा आहेत. परंतु उत्तरध्रुव हा
शैविक वसतिस्थान ह्मणजे एक विंदु न मानि
प्रदेश समजला पाहिजे; ह्मणून या विंदूच्या व
प्रेक्षक असेल त्याप्रमाणें वर सांगितलेल्या
फेरफार होतील हें आतां आपल्याला पाहिलें

पूर्वी सांगितलेंच आहे कीं ध्रुवावर रहाणा
खगोलार्ध छत्रीसारखें फिरतें असें दिसतें,
कधीं उगवत किंवा मावळत नसून, त्या
पातळ्यांतून फिरत असतात. परंतु जसें
यावें, तसें तसें पहाणाराचें खस्वस्तिक ध्रुवता
येऊं लागेल; व मग त्याचें क्षितिजही खगोल
दक्षिणेस जाऊं लागेल. उदाहरणार्थ, बाजू

दाखविल्याप्रमाणें ध पासून ख जवळ आलें म
जही क्ष क्षा हें होईल; आणि म्हणून तारा अ
फिरूं लागतील. बाजूस दिलेल्या आकृतींत अ
या जाड रेघांनीं दर्शविल्याप्रमाणें त्या फिरतात अ
एवढ्या भागांतील तारा सर्व रात्रभर दिसतील;
मार्ग क्ष चा का क्षा या क्षितिजावर असणार.
क्रान्ति क व पेक्षां कमी आहे, त्या सर्व रोज कां
कांहीं वेळ खालीं असतील. उदाहरणार्थ, च
क्षिणेचा थोडासा भागच क्ष क्षा या क्षितिजावर
वरून पहाणाऱ्याला दिसणाऱ्या आकाशाहून ख
मनुष्याला दिसणारें आकाश निराळ्या प्रकारचें अ
समान्तर अशा न फिरतां तिरक्या फिरतील. त्यां
अंतरावरील तारा नेहमीं क्षितिजावर ध्रुवाभोंव
परंतु इतर आपल्या इकडीलप्रमाणेंच उगवून म
दिसतील. खस्वस्तिक अगदीं बहुतेक ध जवळ
मावळणाऱ्या तारा फार थोड्या असतील व त्य
लक्षांत येण्यासारखा नसेल. परंतु जसा जसा
तसा तसा हा फरक विशेष दिसूं लागेल.

वृत्ताशीं सुमारें २३½° [बरोबर २३° २८′
आणि **का अ** हीं वृत्तें पृथ्वीवरील अयनवृत्तां
उ म हें वृत्त पृथ्वीच्या उत्तरवृत्ताशीं सदृश
क्रान्तिवृत्तांतून फिरत असल्यामुळें तो दर वर्षीं
णाऱ्या माणसांच्या डोक्यावर दोन वेळां येईल
पर्यन्त येतांनां व पुनः **क** पासून **का** पर्यन्त
पहाणाऱ्याच्या खस्वस्तिकाच्या उत्तरेसही असे
वेळांत दक्षिणेस असेल. सूर्य विषुववृत्ताच्या
कधींही येत नसल्यामुळें **आ क** या वृत्ताच्य
लेल्या मनुष्याला तो नेहमीं खस्वस्तिकाच्या
जसें ध्रुवाकडे जावें, तसें तसें हें सूर्याचें ख
वाढत जाईल. तरीपण **आ क** आणि **उ म** या
माणसांनां वर्षांतील प्रत्येक दिवशीं निदान कांहीं
गेलेला दिसेल. उदाहरणार्थ **म** हें एकाचें ख
आकृतींत दाखविल्याप्रमाणें **म** हा समशी
कडचा शेवटचा अक्षांश आहे. आतां
बाजूंनां ९०° वर ह्मणजे **आ म अ** हें होई
क्रान्तिवृत्तांतून फिरतांनां रोज कांहीं वेळ त
याहून उत्तरेकडे शीतकटिबंधांत गेलें अ

असलेल्या प्रेक्षकाला सूर्य ग पासून का पर्यंत
पर्यंत येतांनां मुळींच दिसणार नाहीं. सूर्य स
णाऱ्या या दिवसांच्या जोडीला तो उत्तरेस आल
वर दिसण्याचे तितकेच दिवस असतात. उदा
असें समजल्यास त्याचा दैनिक प्रदक्षिणेचा
या क्षितिजाच्या वर असेल; आणि सूर्य द पासू
पासून द पर्यन्त जातांना तो तसाच नेहमीं वर
उगवणार नाहीं आणि मावळणारही नाहीं, तर प
भोंवतालच्या तारांप्रमाणें चक्राकार पण तिर
परंतु ग पासून द पर्यन्त आणि कांहीं दिव
पर्यन्त सूर्य असतांनां तो रोज कांहीं वेळ तरी
वेळ क्षितिजाखालीं जाईल; ह्मणजे तेव्हां आपल्य
तासांचा अहोरात्रें होतील. मात्र उत्तर गोल
पेक्षां दिवस मोठा असेल व सूर्य दक्षिण गोलार्ध
रात्र मोठी असेल. ह्मणजे उत्तरध्रुवापासून थो
टिबंधांत रहाणाऱ्या लोकांचें वर्ष, खुद्द ध्रुवस्थ लो
ऱ्यांच्या रात्रिदिवसांचें न होतां थोड्या निराळ्य
एक कांहीं महिन्यांचा मोठा दिवस, पुढें आपल्या
रात्रें, नंतर मोठ्या दिवसाप्रमाणेंच एक मोठी

२१ तारखेच्या ह्मणजे दक्षिणायनदिनाच्या
असते, असें ह्मणावयास हरकत नाहीं. या
न्यांचा एक दीर्घ दिवस, जून महिन्या
ह्मणजे उत्तरायणदिनाच्या पुढें व मागें एक
आतां वर्षांतून हे चार महिने कमी के
महिन्यांत समशीतोष्ण कटिबंधांतल्याप्र
दिवस रात्र एकामागून एक येत जाती
आठवड्यांत दीर्घ रात्र संपली ह
तासांचीं अहोरात्रें सुरू होतील; आणि आ
मोठी असेल. परंतु सूर्य दक्षिणेकडून
गेला ह्मणजे रात्रीपेक्षां दिवस थोडा थोडा मो
महिन्याच्या सुमारास तो सारखा दोन महिन्य
हा दीर्घ दिवस संपून पुनः पूर्वीप्रमाणें चो
होतील, व आरंभीं आरंभीं दिवस रात्रीपेक्षां
दक्षिण गोलार्धांत आल्यावर रात्र दिवसापे
नोव्हेंबरच्या सुमारास पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें
हीच गोष्ट थोड्या बहुत फरकानें ज्या ठिकाण
तीन चार किंवा पांच महिन्यांचीं असतात,
अगदीं ध्रुवावर गेलें असतां तीं दोन्ही सह
मधलीं चोवीस तासांचीं अहोरात्रें अजिबात न

दोन महिन्यांची दीर्घ उषा ही ध्रुवावर वि
गोष्ट आहे हें आपण पूर्वी पाहिलेंच आहे. ध्रु
दक्षिणेस यावें तशी तशी त्या उषेची शोभा क
होऊं लागतात. तरी पण तेथेंही दोन, तीन,
महिन्यांच्या दीर्घ रात्रीच्या अन्तीं येणारी उषा
येणाऱ्या उषेहून किती तरी मोठी असते, ह्मणजे
असते. ही दीर्घ रात्र संपण्याच्या सुमारा
प्रथमतः एक जरासें अस्पष्ट तेज दिसूं लागेल
ध्रुवाच्या बराच जवळ असेल तर त्याला ती
दिवस सारखी फिरतांनां दिसून, शेवटीं सूर्यबिं
रात्रिदिवसाचे (चोवीस तासांच्या अहोरात्रांचे
कांहीं दिवसांनीं दीर्घ दिवस येईल. उदीचीन
ध्रुवापेक्षां त्याच्या खालच्या दक्षिणेकडील प्रदेशां

आतांपर्यंत सांगितलेल्या उत्तर प्रदेशांतील
विशिष्ट गोष्टींहून जरी भिन्न आहेत, तरी आपल
समशीतोष्ण कटिबंधांत दिसणाऱ्या गोष्टींहूनही ल
आपल्याला वर्षांतल्या प्रत्येक दिवशीं सूर्य कांहीं
दिसतोच. परंतु उत्तरवृत्तान्तर्गत माणसांनां

पर्यंत तेथें सतत दिवसच असतो. आणि लंबांशाह

सारखा क्षितिजाखालीं असल्यामुळें तितके दिवस
हा अखंड दीर्घ रात्रीचा वेळ जर आपण हिशे
ध्रुवप्रदेशांतील वर्ष ह्मणजे सूर्यप्रकाशयुक्त काल,
पर्यंत असतो असें ह्मणावयास हरकत नाहीं.
शीतोष्ण कटिबंधांत उषा फार थोडा वेळ असत
मिळून चोवीस तासांहून कधींही अधिक होत
त्यांमध्यें येणारी उषा फार तर दोन तीन तासांच
जास्त असत नाहीं. परंतु ध्रुवावरची वर्षांतून ए
ध्रुवाजवळच्या प्रदेशांतील दीर्घ रात्रीच्या शेवटीं
कित्येक दिवसपर्यन्त अखंड रहातात. आपल्या
वगैरे ऋतु होतात; परंतु ध्रुवप्रदेशांत हिंवाळ
असते, आणि उन्हाळ्यामध्यें प्रथम दिवसांपे
चोवीस तासांपेक्षां कमी असते, आणि पुढें दिव
जाऊन शेवटीं त्याचा अखंड दीर्घ दिवस होतो.
अतिशय थंड व कडक आहे. पण प्राचीन काळ
भिन्न होती याविषयीं मागील भागांत विवेचन
या भेदाभेदविवेचनांत हवेचा विचार करण्याचें क

येथपर्यन्त केलेल्या विवेचनावरून आपल्याला
कीं, ह्म विशिष्ट गोष्टींचे दोन पृथक् जोड आ
लोकांस दिसणारा व दसरा ध्रव व उत्तरवत्त

(३) सहा महिन्यांचा एक अखंड दि
रात्र मिळून तेथलें एक वर्ष होतें.

(४). तेथें वर्षांतून एकच सकाळ व
सूर्य तेथें वर्षांतून एकदांच उगवतो व एक
संधिप्रकाश—मग तो सकाळचा असो कीं
दोन महिने, ह्मणजे चोवीस तासांचा एक अ
असतो. हा रक्त संध्याप्रकाश आपल्या
(सकाळीं) किंवा पश्चिमेस (संध्याकाळीं
न दिसतां, क्षितिजावर सारख्या वाटोळ्या
त्याच्या प्रदक्षिणेचा क्रम सूर्यबिंब क्षितिजाव
आणि नन्तर सूर्यही हा क्रम पुढें सहा महिने
दर चोवीस तासांत एक याप्रमाणें पहाणाऱ्या
रहातो; आपल्या इकडीलप्रमाणें चोवीस
सावळत नाहीं.

१ ध्रुवमंडळविशिष्ट

(१). सूर्य नेहमीं पहाणाऱ्याच्या खस्व
परंतु समशीतोष्ण कटिबंधांतही ही गोष्ट प्रत
विशेष असें मानतां येत नाहीं.

होणाऱ्या अहोरात्रांतील रात्रीपेक्षां लहान अ
होत त्याचा वर सांगितलेला दीर्घ दिवस होते
येणारी रात्र, तेव्हांपासून पुनः सुरू होणाऱ्या
लहान असते, व पुढें मोठी होत होत
रात्रीला मिळण्याच्या वेळीं वर्ष संपतें.

(४). या दीर्घ रात्रीच्या शेवटीं येणारी उष
रहाते. परंतु हा तिचा अवधि तसेंच तिचा ते
अक्षांशाच्या मानानें ध्रुवावरील उषेच्यापेक्षां
थोड्याशा अंशापर्यंतच्या प्रदेशांत चक्राकार
तेजाचा देखावा त्याच्या एकंदर अवधीपैकीं
पण साऱ्या अहोरात्रांच्या दरम्यान येणाऱ्या
ब्याच एक दोन तास मात्र रहातात. अ
क्षितिजावर असतांनां ध्रुवावर फिरतो त्या प्रम
फिरत असतो; परंतु तेथच्या प्रमाणें त्याच
समान्तर न होतां बऱ्याच तिरक्या होतात
सारखा क्षितिजाखालीं असल्यामुळें मुळीं
राहिलेल्या संवत्सरभागांत उगवून मावळून चे
तरी तो क्षितिजावर येतो; हा वेळ अर्थात्
जास्त असतो.

ती कथा मूळची ध्रुवसंबंधी आहे व वैदि
पाहिलेली नसली तरी वंशपरंपरागत जशाच्या
वरून तरी ती त्यांनां माहीत होती असें
सुदैवानें असल्या प्रकारचे उल्लेख व वाक्यें
आहेत. सोयीसाठीं आपण त्यांचे दोन भाग
रात्र व दीर्घ उषा यांचें प्रत्यक्ष वर्णन देणारीं
करणारीं वाक्यें येतील, आणि दुसऱ्यामध्यें प
उल्लेख करून त्यांना वळकटी आणणाऱ्या क
भागांतील पुरावा प्रत्यक्ष असल्यामुळें अधिक
त्याचें प्रथम विवेचन करूं व मग वैदिक क

प्रकरण ४ थें

देवांची रात्र.

वैदिक याग--चांद्रसौर कालमानानें त्यांचें
संहितेंतील सहा ऋतूंचें आणि बारा महिन्यांचें
हेंच कालमान आढळतें–वैदिक कथांच्या परीक्ष
अनुमानें–त्या सर्वांत आर्यांचें मूलवसतिस्थान
बंधांत होतें अशी पूर्वकल्पना आहे–आणखी
दाच्या विशिष्ट स्वरूपाचें स्पष्टीकरण–ध्रुवविशिष्ट
इंद्र आकाशाला अक्षावर तोलून चक्राकार
महिन्यांचा दिवस आणि सहा महिन्यांची रात्र
यांचा अवधि प्रत्येकीं अर्धवर्ष आहे–तत्संबंधीं
सिद्धांतग्रंथ यांत उल्लेख आढळतो–भास्कराचार्य
देवांच्या दिवसारात्रीविषयीं मनूचें वाक्य–
मेरू ऊर्फ उत्तरध्रुवाचें महाभारतांतील वर्णन–
वर्णन–तैत्तिरीय ब्राह्मणांतील देवांच्या दिवस
भवावरून लिहिलें असें मानिल्याशिवाय
वाक्याला समनार्थक असें पारशी वेंदिदाद
त्यांचा संबंध ध्रुवाशींच असला पाहिजे असें

देवांची रा

वै दिक वाङ्मयमंदिराच्या द्वारांत प
व्यवस्थित रीतीनें बसविलेली य
पडते. हे यज्ञ चांद्रसौर कालमानां
केलेले होते, आणि त्यांवरून वैदि
स्त्रामध्यें बरीच प्रगति झाली होती
दैनिक, पाक्षिक, मासिक, त्रैमासिक
यज्ञ होते व त्यांचा कालमान दाखविण्याकडेही
तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मणें यांमध्यें तीस दिवसां
बारा महिन्यांचें वर्ष यांचा स्पष्ट उल्लेख आहे.
बसविण्यासाठीं एक अधिक महिनांही तेव्हां धर
(राशिचक्राचे) २७ किंवा २८ भाग करून
सूर्याच्या वार्षिक प्रदक्षिणेच्या मार्गाची तसेंच
पृथ्वीभोंवतीं होणाऱ्या प्रदक्षिणेच्या मार्गाची खूण
त्रांचा उपयोग करीत असत. वेदकालीन आर्यां
बिन्दु, तसेंच उत्तरायण व दक्षिणायन यांची
वर्षाचे सहा ऋतु करून प्रत्येकांतील सणवारांचे

मिळविण्यांत येणारा अधिमास* किंवा
व प्रतिवर्षाच्या शेवटीं धरावयाचे बार
उल्लेख आढळून येतील. वसंतसंपाता
सूर्याचा उत्तरेकडील मार्ग व शरत्
पर्यन्तचा त्याचा दक्षिणेकडचा मार्ग यां
ठिकाणीं **देवयान** व **पितृयाण** या नांवांनीं उ
ऋग्वेदकालीन कालमापनपद्धति (पंचांग)
पद्धतीहून तर फारच थोडी भिन्न होती अ
महिन्यांचें वर्ष अथवा वर्षाचे सहा ऋतु अशी
बंधांत व उष्ण कटिबंधांतच कायती शक्य अ
गोष्टींवरूनच जर पहावयाचें असेल, तर ही
होते ते लोक समशीतोष्ण किंवा ऊष्ण कटि
सूर्य वर्षाच्या ३६० दिवसांपैकीं प्रत्येक दिवशीं
दिसतो अशा ठिकाणीं रहात होते असें ह्मट
प्रस्तुत शास्त्रीयपद्धतीनें जो विचार आजपर्यन
याच मताला आधार मिळतो. वृत्र ह्मणजे अ
देवता असें हे गाथाशास्त्री मानितात,
प्रकाश आणि काळोख, उन्हाळा व हिंवाळ
देवता अथवा इन्द्र व मेघ यामध्यें होणाऱ्या
अशा कल्पनेवर त्यांचा अर्थ लावितात, बंगल

असें दाखविण्याकडे आहे असें सिद्ध केलें आहे
व अर्थ करण्याच्या पद्धतींत प्राचीन वैदिक आ
उष्ण कटिबंधांतच कोठें तरी रहात होते आणि
दंतकथांचा जन्म व त्यांची वाढ अशाच वि
धरलेलें आहे.

वैदिक लोकांचें मूलस्थान व त्यांच्या पुराण
धानें, व्युत्पत्तिशास्त्र, गाथाशास्त्र, कालमापन
ग्यानें केलेल्या वेदग्रंथांच्या परीक्षणावरून वरी
परंतु या दिशेनें विचार करणारापुढें साहजिकच
कीं वरील प्रकारच्या शोधांची मजल येथेंच थां
तील सगळ्या देवता, गोष्टी, दंतकथा वगैरे एक
असें मानणें चुकीचें आहे हें संपातचलनाच्या
येत आहे. ऋग्वेदाची रचना कालक्रमवार केले
एकामागची एक गोष्ट घेऊन तिचा स्वतंत्र विचा
प्राचीनकाळाच्या निरनिराळ्या भागांतील गोष्टी
रीतीनें एकत्र मिसळून गेलेल्या आहेत कीं त्यांचा व
तरी काळ दीर्घ प्रयास केला पाहिजे. हें काम
नव्हे तर कित्येक बाबतींत अशक्यही आहे.
शक्य तितकी मेहनत करून पुढील पिढीचें ह्या सं

" खगोलाचें छत्रीसारखें फिरणें ही गोष्ट
जर वैदिक लोक किंवा त्यांचे पूर्वज कधींकाळ
तर त्यांच्या दंतकथांत ती आढळली पाहिजे.
अर्थाचीं वाक्यें ऋग्वेदांत आढळतात. **यो अ**
विष्वक्तस्तंभ पृथिवीमुतद्याम् । (ऋ. १
आस चक्रांना धरितो, त्या प्रमाणें जो आपल्य
आकाशाला पृथक् धरून ठेवितो; **अवंशे द्याम**
'काठीशिवाय आकाशाला धरून ठेविलें;' **य**
उर्वी गभीरे रजसी सुमेके अवंशे धीरःशच
'जो या विस्तीर्ण द्यावापृथ्वीला उत्पन्न करून त
स्तंभाशिवाय आपल्या शक्तीनेंच प्रेरिता झाला;
द्रोववृत्याद्रथ्येव चक्रा । (१०,८९,२.) 'तो
राला (तारागण युक्त आकाशाला) रथाच्या च
झाला.' यांतील शेवटच्या वाक्यातील तारग
गति, व इतरांतील त्याचें स्तंभाशिवाय धरून
विचार केल्यास ही स्थिति ध्रुवावर रहाणाऱ्याच
आहे असें स्पष्ट दिसून येईल; कारण शीतो
जरी नक्षत्रांची चक्राकार गति दिसून ये

देवांचा दिवस व रात्र हीं सहा सहा म
आपल्या वाङ्मयामध्यें इतकी प्रसिद्ध आहे
ग्रंथांत आलेला आहे. पुराणग्रंथ तसेंच
आहे. ज्योतिष्यांचा उत्तरध्रुव ह्मणजेच पुराणां
मेरूवर देव सूर्याला मेषराशीपासूनच्या अध्य
लेला पहातात असें ह्मटलें आहे. पुराणांत
मेरूवर आहे; याकरितां त्यांच्या सहा
धाच्या वाक्यांचा उलगडा सहज होतो;
मान्यही आहे. देवांचा दिवस (देवयान
शरत्संपातापर्यंतचा सूर्याचा मार्ग. याच
दिसत असतो. तसेंच शरत्संपातापास
सूर्याचा मार्ग ह्मणजे देवांची रात्र. का
दिसत नाहीं. परंतु हा अर्थ लक्षांत न आ
भास्कराचार्य यांनीं उत्तरायण ह्मणजे देवांचा
विचारिला आहे. कारण त्यांच्या वेळीं उ
मणापासून कर्कसंक्रमणाचा काळ असा हो
मेरूवर ह्मणजे उत्तरध्रुवावर सूर्य दिसत नसतो
खरा अर्थ न समजल्यामुळेंच भास्करचार्यां
कारण उत्तरायणाचा खरा अर्थ पाहिल्यास उ

यासंबंधाचा दुसरा आधार मनुस्मृतीमध्यें
आहे. त्यांत **दैवे रात्र्यहनी वर्ष प्रविभाग**
दगयनं रात्रिःस्याद्दक्षिणायनम् । ' वर्ष ह
रात्र, त्यांत दिवस म्हणजे उत्तरायण व रात्र
म्हटलें आहे. कालविभागप्रकरणांत हा मजकूर
अहोरात्राच्या मानावरच त्यांत पुढें कल्पादि
पुराणांतही या कल्पनेची चांगली वाढ झाले
अगदीं वैदिककालापासून तीं तहत पुराणांपर्यंत
कून येत आहेत, आणि म्हणून ती मूळ प्रत्यक्ष
असली पाहिजे असें म्हणणें भाग पडतें. अस
पर्वांत मेरुपर्वताचें वर्णन इतकें उत्तम दिलें आ
यांच्या एकत्वाविषयीं अगदीं शंका रहात न
गेला होता त्या वेळच्या सफरीचें तें वर्णन आहे
' मेरूवर सूर्य, चंद्र व सर्व तारा प्रतिदिवशीं
करीत फिरतात. ' *तसेंच पुढें आणखी व
पर्वतराज आपल्या स्वतःच्या तेजानें व त्याव
काळोखाचा नाश करीत असल्यामुळें तेथें रात्र
दिसत नाहीं. ' तसेंच आणखी पुढें '
वर्षाशीं समान झालें ' असें म्हटलें आहे
दिसून येईल कीं, महाभारताची रचना झाल

एकदां केव्हांतरी प्रत्यक्ष पाहिलेल्याच गोष्टी
होत्या. या वर्णनांत त्या पर्वताच्या तेजाच
तो विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे.
ध्रुवप्रदेशावर दिसणारा " अरोरा बोरिया
[उत्तरे कडील] उषाप्रकाशच होय. तर
ग्रंथांत सहा महिन्यांच्या रात्रीदिवसांचा उल्लेख
सविस्तर वर्णन हीं इतकीं स्पष्ट आहेत कीं, ही
पासून परंपरागत आलेली असून ती केव्हां तर
असली पाहिजे असें मानणें भाग येतें, व वै
असल्यामुळें असें मानण्याला चांगलाच आधा

तैत्तिरीय आरण्यकामध्यें " मेरुपर्वत हा स
आठवा आदित्य जो कश्यप तो महामेरूला सो
त्या सत आदित्यांना प्रकाश देऊन पर्वतालाही
वर्णन आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत तर एकं
वत्सरः । म्हणजे " ज्याला संवत्सर म्हणता
असें स्पष्टच म्हटलेलें* आहे. [टिळक म्हण
वाक्यावरही एका काळीं कांहीं विशेष प्रकारचें
आमच्यानें झालें नाहीं. ब्राह्मणांतील या व
ग्रंथांत कांहीं आधार न मिळाल्यामुळें उत्तर
अनुक्रमें देवांचा दिवस व देवांची रात्र असें बद्द

ह्मणतां आली असती. सकृद्दर्शनीं अस
केवळ ज्योतिषज्ञानावरून सामान्य लोकांस
शिवाय ही गोष्ट वैदिकग्रंथांत आढळून येत
खरी मानावयास तत्कालीन लोकांस ज्योति
होतें असें मानावें लागतें. परंतु तें शक्य
या ग्रीक इतिहासकाराच्या काळींही (इ. पू.
रहाणारे लोक पृथ्वीवर आहेत ' हें ह्मणणें लो
अर्थात् हेरोडोटसपूर्वी कित्येक शतकें ही गो
ताच्या आधारावर रचिलेली असणें शक्य
त्यांच्या पूर्वजांनीं प्रत्यक्ष पाहिलेली अशीच अ
शंका पारशी लोकांच्या धर्मग्रंथांतील याच अ
नाहींशा होण्यासारख्या आहेत. त्यांत त
यरे म्हणजे ' जें वर्ष त्याला ते दिवस मान
हें वाक्य म्हणजे तै० ब्राह्मणांतील वाक्याचें के
वाक्य ज्या प्रकरणांत आलें आहे त्यांत अहु
मधील संवाद वर्णिला आहे. त्यांत अहुरमज़
राजा जो **यिम** त्यास सूचना करितो कीं
लवकरच येणार आहे; तो बर्फाच्या दाट
जीवसृष्टीचा नाश करणार आहे, तर हे **यिम**
यांची बोजें जतन करून ठेविण्याकरितां एक व

त्याच्या आहेत. पहिली **अइर्यन वइजो** ऊ
स्थान, हें हिमावतरणामुळें वसतीला अयोग्य झ
चंद्र सूर्य वर्षांतून एकदां उगवत व एकदांच म
दिवसासारखें होतें. आतां हा मजकूर व तै
वाक्य यांत किती निकटपणा आहे हे सांगावया
वरून **अइर्यन वइजो** व **यिमानें** बांधिलेला
होतीं हें अगदीं उघड दिसून येईल. अवेस्ति
लोकांच्या दोन्हीं वाङ्मयांमध्यें आढळून येणारी
किंवा ज्योतिष्यांनीं अंदाजानें काढिलेली कल्पना
तर ती गोष्ट केव्हांतरी प्रत्यक्ष पाहिलेलीच असल

हा किंवा अशा प्रकारचा दुसरा कांहीं उल्ले
खरें; परंतु याला पुष्टी देणारीं दुसरीं पुष्कळ व
वैदिक वर्षाचे **देवयान** व **पितृयाण** असे जे दोन
ते व **उत्तरायण** आणि **दक्षिणायन** हीं पूर्वी
हा शब्द 'देवांचा मार्ग' या अर्थी ऋग्वेदांत
ऋ० १,७२, ७ यांत अग्नीला 'देवयान जाण
तसेंच, १,१८३,६ व १,१८४,६, यांत
तमाच्या पाराला येऊन पोहोंचलों, आतां देवया
या,' असा मजकूर आला आहे. पुनः ७,७६
मला दिसूं लागला,—उषेचा केत (निशाण

याच मार्गानें अग्नि, अश्विनौ, उषा,
आपल्या दिव्य भ्रमणामध्यें फिरत असत
पितृयाणाला देवयानाचा विरोधी किंवा
ह्मटलें आहे. यावरून पितृयाणाचा आरंभ
असें दिसतें. १०,८८,१५ मध्यें त्या सू
फक्त दोनच मार्गांविषयीं ऐकिलें आहे; ए
आतां ज्या अर्थीं या प्रत्येक * यानाचे
श० ब्राह्मणांत वर्णन आहे, त्या अर्थीं
वर्षाचे दोन भाग जे ध्रुवावरील सहा महिन
रात्र तेच होत. ही भाषा पुढें बदललेल्या
तरी ती एकदां रूढ झालेली असल्यामुळें
पितृयाणरूपी वर्षविभागाचा वरीलप्रमाणें
णांतील ' संवत्सर ह्मणजे देवांचा एक
वरून चांगला पाठिंबा मिळतो. या देव
पारशी धर्मग्रंथांतही उल्लेख आहे ही
त्यामध्यें एके ठिकाणीं " फ्रवशीं (
केलेला मार्ग, देवांनीं केलेला मार्ग द
एका ठिकाणीं " दएवांच्या (असुरांच्य
चंद्रसूर्य हे, फ्रवशी त्यांस मझ्दाचा

आहे. पितृयाणामध्यें ऊर्फ दक्षिणायनामध्यें मरण
आपण समजतों, आणि याच कारणास्तव
उदगयन येईपर्यंत मरावयाचे थांबले [इच्छामर
आलें] असें महाभारतांत वर्णन आहे. उपनिषद्
व दक्षिणायनांत मरण पावणाऱ्यांच्या आत्म्यांच्य
उत्तरायण ऊर्फ देवयान मार्गाचें श्रेयस्करत्व सांगित
शंकराचार्यांनीं ब्रह्मसूत्र अध्याय ४ पाद २ यांतील
निशि नेति चेन्न, संबंधस्य यावद्देहभावित्
अतश्चायनेऽपि दक्षिणे । २० । योगिनः
चैते । २१ । या सूत्रांवरील आपल्या भाष्यांत
सूत्रकारांनीं 'दक्षिणायनांत मरणारास असुखदा
असाच या वाक्यांचा अर्थ करण्याचें कारण ना
केवळ **योग्यांना** विशिष्ट कालीं मेल्यास कोणती
ण्याचा* आहे, इतरांविषयीं नव्हे, असें आपले
त्यावरून लोकांमध्यें प्रचलित असलेला पितृयाण
विश्वास दिसून येतोच. ह्मणून पितृयाणाचा मूळच
त्याचा काळ असा असेल, तर या कल्पनेचा
रीतीनें करतां येईल. पितृयाण ह्मणजे काळोखी
मृतमनुष्यांचे अंत्य विधि दिवस ह्मणजे देवया
पडत. अद्यापसुद्धां रात्रीं मरण येणें जास्त अ

मृतशरीर दोन रात्री, तीन रात्री, किं
लागव, वनस्पति वाढूं लागत, प्रवाह
पाणी शोषूं लागत पर्यन्त, ठेवावें.
गृध्रादि पक्ष्यांच्या हवालीं करण्याच
या गोष्टीचा विचार करतां वरील वर्ण
असला पाहिजे असें दिसून येईल.
वगैरे वर्णन ऋग्वेदांतील उषेच्या वर्ण
तीय व पारसीक या दोन्ही धर्मग्रं
असलेलें ऐकमत्य स्पष्ट होतें.

या गोष्टी इतर आर्य राष्ट्रांच्याही
अनाग्झिमिनिस नांवाच्या ग्रीक
' मनुष्याच्या डोकीवरील टोपीच्या फि
दुसऱ्या एका ग्रीक ग्रंथकारानें ' प्रथ
असें लिहिलें आहे. **इलियड** आणि
वर्षांच्या अवधीचा व चोविस तासांच
दिवसांचे उल्लेख आढळतात. नावें दे
उषेचा ' उल्लेख आहे. या पुराण
सहा महिन्यांच्या रात्रिदिवसाची कल्प
यूरोपीय आर्य वेगळे होण्याच्या पूर्वीं
आर्यांच्या आदिस्थानांतच झाला अ

प्रकरण ५ वें.

वैदिक उषा.

ऋग्वेदांतील मनोहर उषःसूक्तें—उषेचें साम्र व रूप
उषेच्या दीर्घावधीच्या सूचक गोष्टी—उषा संपेपर्यंत
लागल्यास सर्व ऋग्वेदाचा पाठ करण्याची चाल—
पंच-प्रकार भेद— दोहोंवरून दीर्घावधि उषेचें अनुमान
या दोन निराळ्या शब्दांवरूनही तेंच अनुमान
न समजलेल्या अशा दीर्घावधि उषेसंबंधाच्या
विवेचन—अरुणोदय आणि प्रत्यक्ष सूर्योदय यांच्या
दिवसांचा अवधि—त्याचा ऋग्वेदांतील (७,७६,३
सायणभाष्य ओढाताणीचें असून समाधानकार
येणाऱ्या अनेक उषा—ऋग्वेदांत कित्येक ठिकाणीं
प्रयोग केला असल्याचें कारण—अनेकवचनीं प्र
नव्हे—तसाच तो अनेक दिवसांच्या अनेक
त्यावरून एकामागून एक येणाऱ्या अनेक उषांच्या क

वैदिक उ

ऋग्वेदामध्यें षण्मासावधी
नाहींत; तरी हा उणे
भरून काढला आहे.
तेजोयुक्त उषेसंबंधानें
नाहीं. उषा ही वेदांती
प्रिय अशी देवता असून तिचें ऋग्वेदांत
आणि एकवचनीं व अनेकवचनीं मि
वेळ तिचा नामनिर्देश झालेला आहे.
काव्यगुणप्रचुर आहेत असें विद्वानांचें
सविस्तर केलें असून त्यांत तिच्या वास्त
मुळींच विघाड केलेला नाहीं ही गोष्ट
ह्मणून आपल्या उपपत्तीची सत्यता पटी
होईल. वरवरही विचार केला असतां
शीतोष्ण कटिबंधांत दिसणाऱ्या तास
आपली एवढी करामत खर्च केली असा
येणाऱ्या औत्सुक्याइतकें तिच्या आग
व याचें कारण, फक्त त्यांच्याजवळ चो

वैदिक उषेच्या दीर्घावधीविषयीं प्रथम उल्लेख
आहे. **गवाम् अयनम्** नांवाच्या सत्रास आरंभ
एक हजार मंत्रांचें पठण करावयाचें असतें.
ह्मणतात. तें **अग्नि, उषा व अश्विनौ** या प्रात
क्षून केलेलें आहे. तें पठन करावयाचा का
" रात्रीचा अंधकार उषःकालाच्या प्रकाशानें
वेळीं " आहे असें **तयोःकाल ऊर्ध्वमर्ध**
विष्टंभम् । या निरुक्तावरून दिसतें. ऋग्वेदां
काल सांगितला आहे. ' हें शस्त्र पठण करण्या
करावें, कारण ज्याप्रमाणें चाकांना तेल लाविलें
तद्वत् होत्यालाही घृतभक्षणापासून पठण करणें स
ऐतरेय ब्राह्मणांत या शस्त्राचा लांबलचकपणा व्यक्त
पूर्वीं हें शस्त्र पुरें झाल्यास सूर्योदय होईपर्यन्त
चालू ठेवावें, " असें आश्वलायन श्रौतसूत्रांत (
आपस्तंबानें तर " हें शस्त्र आटपल्यावर ग
दहांही मंडळें ह्मणावीं " असें ह्मटलें आहे. ज्या
उदय झाल्याबरोबरच आरंभ करावयाचा असतो
झाल्यापासून सूर्य उगवेपर्यन्त फारच वेळ व
असे हें उघड दिसतें; आणि तैत्तिरीय संहिते
" अपेक्षित कालीं सूर्योदय न झाल्यास देवांना

त्यांत **उषस्**, **व्युष्टि**, **उदेष्यत्**, **उद्यत्**, **उ**
अशा सात देवतांना द्यावयाचे हविर्भाग सांगि
पांच वर उघडच उषोदेवतेच्या पांच स्वरूपां
णामध्यें यांपैकीं पहिल्या दोघांचें स्पष्टीकर
व्युष्टि म्हणजे **दिवस** असें दिलें आहे; व
बाकीच्या तीन भागांची व्यवस्था लावावया
खेरीज इतर ठिकाणची उषा इतकी लह
लागणारी [उदेष्यत्], **उगवत असलेली**
[उदित] असा भेद म्हणजे भिन्नतारहित भे
भेद जिचा केलेला आहे अशी उषा ह्मण
समजली पाहिजे असें मानणें भाग येतें.

ऋग्वेदांतही उषेचा हा त्रिप्रकार भेद
" त्याच्या [अरुणाच्या] आवडत्यांनीं त्याच
केल्या " असें ऋ. ८,४१,३ यांत ह्मटलें
यांतील **तिस्रः दानुचित्राः** ह्मणजे " दा
झालेल्या तीन " या शब्दांनीं तीन उषाच वि
ऋ. [3]५,७९,९ यांत " हे उषोदेवते लवक
नाहीं तर सूर्य तुला आपल्या तेजानें भाजून
यांत उषेच्या घोड्यांना हळू चालणारे (अ
त्यावरून क्षितिजावर फार वेळ रेंगाळत अस

हे दोन एकाच धातूपासून निघालेले शब्द उ
देतात. कारण, ती जर अगदीं लहान असती
उदित', 'उगवणारी' वगैरे ह्मणण्याचो मुळ
पण या सर्व गोष्टी कितीही सूचक असल्या, तरी
कांहीं दुसऱ्या पूर्ण साधक गोष्टींचा आतां विचार
ऋचा अशी:—

कियात्या यत्समया भवाति
या व्यूषुर्याश्च नूनं व्युच्छान्
अनु पूर्वाः कृपते वावशाना
प्रदीध्याना जोषमन्याभिरेति ॥ ऋ.

या ऋचेंत अडचण काय ती पहिल्या चरणांत
अर्थ सायणाचार्यांनीं 'समीप' [जवळ] असा
[ग्रीक **ऑमॉस** व लॅटिन **सायमल** यांच्या
अर्थ 'सहवर्तमान' 'एकासमयीं' असा केल
कित्येक यूरोपीय पंडित **समयाभवाति** हे शब्द
'दोहोंच्या मध्यें येणारी' असा करितात. परंतु
घेतला तरी त्यावरून एकंदर ऋचेचा रोंख कांहीं प
भावार्थ असा:—"उषा उदय पावून किती
आणखी किती वेळ तरी त्या उगवणार ? (अथव
आहेत आणि ज्या आतां उगवणार त्या उषा एक

'या दोन उप:कलापांच्यामध्यें फारच दीर्घ
तील पहिल्या चरणाचा भावार्थ आहे. तो
ह्मणजे ध्रुवावरील अखंड अशा दीर्घ रा
भाग येतें. एवंच कोणताही अर्थ घेत
उषेचेंच वर्णन आहे हें खास. तरी पण पुढे
वाक्यांवरून पहातां वर दिलेला सायणाचा
'शिवाय, याच सूक्ताच्या पुढच्या एका ऋ
एकसारखी (शश्वत्) प्रकाशमान होत अ
वरूनही हा उषेचा अवधि फार मोठा अ

ऋग्वेदाच्या सातव्या मंडळांत उषेचीं सू
ठिकाणीं ' मला देवयानमार्ग दिसूं लागला;
पूर्वेकडे फडकूं लागला ' असें ह्मणून पुढच्य
लागल्यापासून सूर्योदय होईपर्यन्त किती त
स्पष्ट ह्मटलें आहे. तो ऋचा अशी:—

तानीदहानि बहुलान्यासन्
या प्राचीनमुदिता सूर्यस्य
यत:परि जार इवाचरन्ती
उषो ददृक्षे न पुनर्यतीव

या ऋचेचा अर्थ करतांना भाष्यका
आहे. कारण, ' उषेचा उदय झाल्यापास

त्याला ज्योतिषाच्या साहाय्यानें समजतें आहे, तर द्रा
अहन् याचा 'उषःप्रकाशयुक्तकाल' असा अर्थ न
स्वाभाविक अर्थ जो 'दिवस' तोच घेणें योग्य आ
असतां वरील ऋचेचीं एकंदर तीन वाक्यें होतात.
दोन गौण. मुख्य वाक्य **तानि इत् अहानि** ब
'खरोखर ते पुष्कळ दिवस झाले' हें. उरलेलीं गौण
तील **अहानि** शब्दाचीं विशेषणें आहेत. पहिलें, **य**
सूर्यस्य–'जे सूर्याच्या उदयापूर्वी होऊन गेले,' आ
जार इवाचरन्ती ददृक्षे–'ज्या (दिवसां) भोंवतीं
कराभोंवतीं जशी फिरावी तशी फिरतांनां दिसली. या
अर्थ होणें शक्य नाहीं. वैदिक ऋषींचे पूर्वज ध्रुव
अशी कल्पनाच नसल्यामुळें सायणाचार्यांप्रमाणें पाश्च
ऋचेंत गडबड उडाली आहे; आणि त्यानींही **अहन्**
असा अर्थ घेतला आहे. पण वर सांगितल्याप्रमाणें
दयापासून सूर्यास्तापर्यंतचा वेळ' असेंच समजण
ऋ. ६,९,१ यांत **अहश्च कृष्णम् अहः अर्जुनंच**–
व प्रकाशयुक्त दिवस' असे शब्द आहेत; तसेंच
यांत **एतद्वा अह्नो रूपं यद् रात्रिः**—'रात्र ही दिव
असें ह्मटलें आहे. **शम् अहोभ्याम्** या तै. संहितेंती
अहन् शब्दाचा 'अहोरात्र' असाच अर्थ

तरी अर्थ निघावा ह्मणून वाटेल त
लागते; व ती करूनही पुनः त्यांतून
तो नाहींच, हें दाखविण्याकरितां या
लागलें. असो.

या विवेचनावरून, ध्रुवावरील उषा
त्यामुळें तिच्या प्रत्येक प्रदक्षिणेचा ह्मण
निराळा भाग मानावयाला कांहीं हरकत
त्या अन्वयें प्रत्येक भागाला ' एक उष
उषा येऊन गेल्या व कांहीं यावयाच्या
हें कियात्या यत्समया भवाति या ऋ
आपखी " इतक्या दिनावधि उषा येऊ
नाहीं " असेंही ह्मणतां येईल. ऋ.
केलेली आहे, ती अशीः—

पर ऋणा सावीरध
माहं राजन्नन्यकृतेन
अव्युष्टा इन्नु भूयसीर
आ नो जीवान्वरुण

या ऋचेचा सरळ पदशः अर्थ अस
कर. हे राजन् इतरांच्या कृत्याचें फळ

माहिती नसल्यामुळें सायणादि टीकाकारांनीं हा **उषस्** अ
भेद मानिला नाहीं. त्यामुळें 'पुष्कळ उषा पूर्ण उदित
त्यांचें पर्यवसान सूर्योदयांत झालें नाहीं' या वाक्याचें
पडलें. सूर्योदयांत पर्यवसान होणारी उषाच कायती त्य
ह्मणून त्यांनीं त्या शब्दांतून कांहीं तरी अर्थ निघावा
याचा अर्थ 'अद्यापि ज्या उगवलेल्या नाहींत त्या उषा,
दिवस' असा भविष्यकालवाचक अर्थ केला. पर
आहे. **अव्युष्टाः उषासः** ह्मणजे सूर्यबिंब क्षितिजा
पूर्णपणें उदित न झालेल्या दिनावधि उषा असा सरळ
घेतल्यास सूर्य उगवण्यापूर्वी अशा बऱ्याच उषा क
याचा नीट उलगडा होतो.

या मताला पुष्टी देणारीं दुसरींही वचनें ऋग्वेदां
ऋचेंतील **भूयसीः** शब्दाप्रमाणें **पूर्वीः** असें अनेक
उषांना ऋ. ४,१९,८ आणि ६,२८,१ यांत लावि
शब्दाचा अनेकवचनी प्रयोग ऋग्वेदांत किती तरी वेळ
ऋ. १,९२ या सूक्ताला "ह्या (एताः) त्या (त्याः)
असा आरंभ केलेला आहे. ऋ. ७,७८,३ मध्यें असे
निरुक्तांत (१२,७) यास्कानें हें बहुवचन बहुमानार्थ
आहे. सायणाचार्यांनीं प्रातःकालाला अधिष्ठित करणा
लक्षून हा अनेकवचनी प्रयोग आहे असें ह्मटलें आहे

संबंधानें ह्मटलें आहे. त्या ' सज्ज ह्म
न युक्ताः) काम करतात असें ७,७
कळपाप्रमाणें चालतात ' (गवां न सर्गाः)
आहे. त्या सर्व ' सारख्या ' (सदृश
आहेत ' (संजानते) असें त्याचें अनुक्र
यांत वर्णन आहे. या शेवटल्या ऋचेंत त
असूनही (समाने ऊर्वे) एकमेकींशीं भां
असें सांगितलें आहे. तसेंच १०,८८,
आहेत, सूर्य किती आहेत, तशाच उषा
स्पष्ट प्रश्न विचारिलेला आहे. उषेला
लाविलें असल्यास या प्रकारांचा उलगडा
लक्षांत आणूनच बहुतकरून सायणाचार्यां
प्रातःकालिक अनेक देवतांशीं लाविला आहे
नाहीं. यावर आतां या पक्षाचें एवढेंच ह्मणणें
नांचा संबंध निरनिराळ्या दिवसांच्या नि
ह्मणणें सकृद्दर्शनीं खरेंही वाटेल. पण वि
लक्षांत येईल. ३६० दिवसांच्या ३६०
वचनीं प्रयोग केला असेल, तर ' ह्या त्या
लागल्या' असें जें प्रत्यक्ष पुढें घडत असलेल्या

असें मानिल्याशिवाय उषेच्या निरनिराळ्या वर्णन
करतां येणें शक्य नाहीं.

परंतु या मतासंबंधानें सर्व शंका दूर करणारीं
वचनें तै० संहितेंत आहेत. चौथ्या कांडाच्या तिसऱ्या
राव्या अनुवाकांत उषा 'तीस बहिणी' (त्रिंशत् स्व
'पांच कलापांनीं' (पंचभिः) वाटोळ्या फिरत
ठिकाणीं पोंचतात (समानं निष्कृतं उपयन्ति) आणि
ध्वज आहे (समानं केतुं प्रतिमुञ्चमानाः) असें वर्णन
कांत १५ मंत्र असून ते व्युष्टी नांवाच्या विटा वेदी
ह्मणावयाचे असतात. हा सर्व अनुवाक व त्यावरील
फार महत्वाचीं आहेत. यांपैकीं कांहीं मंत्र अथर्ववेदां
पहिल्या मंत्रानें पहिली व्युष्टी ठेवावयाची असून त्यांत
विषयीं सांगितलें आहे. दुसऱ्यांत एकाच ठिकाणीं सं
उषा आल्या आहेत. तिसऱ्यांत तिसरी आणि पुढें
अशा आल्या आहेत. नंतर लगेच या प्रत्येक उषेला
बहिणी आहेत असें सांगून एकंदर उषःसंख्या तीस
या तीस बहिणी एकाच स्थानाला धरून सहा सहा
पांच कलापांनीं वाटोळ्या फिरतात, असें सांगितलें अ

योजना) केलें. तेव्हां प्रकाश झाला. ह्मणून
होतें त्यांना प्रकाश होतो आणि त्यांचा तम
या व्युष्टी कां ठेवावयाच्या याचें कारण या ब्रा
आणि रात्रही नाहीं अशा संधीच्या वेळीं [
नव्हे] तीस उषा देवांना दिसल्याबद्दल
आहे. हें ब्राह्मण व या अनुवाकांतील ' खरो
सांगणारा शेवटचा मंत्र यांवरून या तीस
इकडीलप्रमाणें सूर्योदयानें खंडित नव्हत्या हे
स्पष्ट पुरावा पाहिजे असल्यास तो तै. ब्रा.
' ज्या प्रथम प्रकाशल्या त्याच ह्या उषा होत;
त्या कायम असून खंडित नसतात व त्यांच
वर्णन आहे. हीं पांच रूपें ह्मणजे वरील अ
असून ते अखंड आहेत असें स्पष्ट ह्मटलें आहे.
' उषांच्या प्रियकराचें वस्त्र अखंडित [
[वितत] आहे ' या वाक्याचा अर्थ व
पहातां ' ही उषा अखंड व दीर्घ आहे ' अ
वेदांत [७,२२,२.] उषांना 'सचेतसः अ
मताच्या ' आणि ' एकत्र चालणाऱ्या ' ह्मट
ऋग्वेदांत आलें आहे; व दुसऱ्याच्या समान
(एकत्र चालणाऱ्या) या ...

काच्या पहिल्या मंत्रांत सांगितलेली पहिली उषा स
व दुसरी नित्याची आहे. पण एवढ्यानेंच कांहि
तेव्हां त्या सर्वांची नीट व्यवस्था न लावतां आ
यौगिक शक्तीनें अनेक रूपें धारण करते अशी त्यां
पण पुढें लगेच पांच उषांच्या तीस उषा झाल्या.
महिन्याच्या तीस दिवसांच्या तीस उषा असें त्यांनी
असा प्रश्न आहे कीं, या मंत्रांत वर्षाच्या ३६०
न्याच्या तीस उषा कां घेतल्या ? हे सर्व अर्थ प
टच्या मंत्रांत 'उषा अनेक नसून एकच आहे '
त्याच्या तर ते साफ उलट आहेत. परंतु सायणा
पंडितांप्रमाणेंच ध्रुवावरील उषा माहीत नसून फक्त
माहीत होती; यामुळें खरा अर्थ त्यांना समजल
आश्चर्य नाहीं. उलट त्यांनीं वर वर तरी सयु
अर्थ सुचवून निरनिराळ्या मंत्रांचे अर्थ करण्यांत
करण्याचा प्रयत्न केला हें त्यांच्या अगाध
आजच्या ज्ञानाच्या स्थितींत ते असते तर
सारखाच अर्थ केला असता. ज्योतिष हा
असें वेदांगशिक्षेंत[1] सांगितलें आहे. तर या
क्षेत्र जसजशीं वाढत जातील तसतसा वेदांतील

भासेल. पण थोडें विचारपूर्वक पाहिल्यास ह
६ व्या मंत्रांत ' त्या तीस बहिणी आहेत ' अ
शिवाय यास ऋग्वेदांतील पुरावा पाहिजे अ
६,५९,६, ' यांत ' उषा तीस पावलें चालल
वाक्याचा खुलासा आजपर्यंत झालेला नाहीं. '
तीस उषा वाटोळ्या फिरतात ' ही तैत्तिरीय
अनुवाकांतील गोष्टच ' उषा तीस पावलें
शब्दांनीं ऋग्वेदांत सांगितली आहे. ऋ
अशीच दुर्ज्ञेय राहिली आहे. तींत ' आज
समान अशा उषा वरुणाच्या घरांत दीर्घ काळ
अशा त्या उषा आपापल्या मार्गानें तीस
असें म्हटलें आहे. यांत तीस योजनें याचा
सूर्य तीस योजनें असतांना त्याचे किरण दिस
उषेचा उदय होतो; म्हणून उषा तीस यो
किरण तीस योजनांइतका प्रदेश प्रकाशित कर
चार्यांनीं या तीस योजनांचें स्पष्टीकरण केलें
कल्पकता दिसून येते खरी, पण शास्त्री
स्पष्टीकरण अगदीं फुकट ठरतें. सूर्य मेरूभो
भोंवतीं २४ तासांत ५०५९ योजनें

हें अंतर सायणाचार्यांच्या अंतराहून स
तसेंच आणखी ऋ० ६,५९,६ मधील तीस
उलगडा होत नाहीं. म्हणजे शेवटीं 'तीस यो
"तीस पावलें" हे सर्व शब्द एकाच गोष्टी
तीस उषःप्रदक्षिणांचे वाचक आहेत, असें
तील **परियन्ति** 'वाटोळ्या फिरतात' है
प्रदक्षिणेलाच बरोबर लागू पडतात. **योज**
"रथ" असा असून पुढें तो 'एका दमानें
तितकें अंतर' ऊर्फ 'टप्पा' असा झाला.
साचा प्रवास ह्मणावयास हरकत नाहीं. मॅ
यांतील 'योजन' शब्दाचा असाच अर्थ के
असतां **त्रिंशतं योजनानि परियन्ति** (तीस
याचा अर्थ उषा दिनावधि तीस प्रदक्षिण
करतात त्याप्रमाणें) असा होईल. या
उद्दिष्ट आहे, यांत संशय नाहीं. कारण, ऋ
[३,६१,३.] 'एकाच अर्थाकडे जाणा
उषेला संबोधून स्पष्ट म्हटलें' आहे. आतां
न्तर किंवा उभी 'गाडीच्या चाकांप्रमाणें'
पण उषेची उभी चक्राकार गति कोठेंही अस

ऋग्वेदांत उषेविषयीं अनेकवचनीं प्रयोग दु
आलेले आहेत; व त्यांत बऱ्याच ठिकाणीं उषांच्य
देवता येतात असें वर्णन* आहे. या अने
दिवसांच्या ३६० उषा नसून ध्रुवावरील दीर्घ उषे
हें ऋग्वेद, तै. संहिता आणि अथर्ववेद यांतील व
विवेचनावरून दिसून येणार आहे. तथापि यावरु
इकडील सारख्या अल्पकालावधि उषेचें मुळींच
समजतां कामा नये. इतकेंच नव्हे तर त्यांतील ए
बराच भाग चोवीस तासांच्या दिवसांत दिसणाऱ्या
ध्रुवावरच्या दीर्घ उषेलाही लागू पडणारा आहे. उद
जागेंकरणारी' किंवा 'तमानें झाकलेले निधि प्रकाश
रचीं वर्णनें दोन्ही प्रकारच्या उषांना लावतां येतील
ळणाऱ्या विशेष गोष्टींवरून काढलेल्या अनुमानांन
बाध येत नाहीं. ज्या उषेच्या आगमनाची वैदि
तेनें वाट पहात असत व जिचें त्यांनीं आपल्या
याथातथ्यानें वर्णन केलें आहे ती उषा इ
वधि नसून ध्रुवावरील दीर्घ उषाच होय असें
नाचा हेतु आहे. तो सिद्धीस गेला असल्यास म
ठिकाणीं साध्या अल्पकालिक उषेचें वर्णन अस

वरील विवेचनावरून असें दिसून येई
उषेच्या वर्णनाचें आधुनिक शास्त्रीय शोधां
केल्यास त्यावरून खालील अनुमानें स्पष्ट नि

(१) ऋग्वेदांत वर्णिलेली उषा इतकी दी
दर्शनापासून सूर्योदयापर्यन्त **कित्येक दिवस**
जात असत; अथवा पुष्कळ उषा एकामाग
दयांत पर्यवसान होई. (ऋ. ७,७६,३:२,

(२) ऋग्वेदांत उषेविषयीं जे अनेकवच
बहुमानार्थक किंवा वर्षांच्या ३६० उषांचे द
उषेच्या दिवसावधि **तीस भागांचे** द्योतक अ
तै. सं. ४,३,११,६.).

(३) पुष्कळ उषा **एकाच ठिकाणीं** रा
कधींही एकमेकींशी **भांडत नसत** (४,५
७,२२,२).

(४) उषेचे **तीस भाग** पृथक् पृथक् नसू
अखंडित होते. (१.१५२,४; तै. ब्रा. २

(५) या तीस उषा किंवा एकाच उ
वाटोळे फिरत व पुनः त्याच ठिकाणीं येत

वर दिलेल्या वर्णनांत ज्योतिःशास्त्राच्या विरुद्ध असें व
हेंही लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं ही उषा कधीं कधीं
अधिक वेळ क्षितिजावर राहिल्यामुळें कंटाळून लव
तिची ऋग्वेदांत प्रार्थना केली आहे* [५,७९,९].
उषा वाजवीपेक्षां जास्त काळ क्षितिजावर राहिल्यास व
तिचा रथ मोडून टाकून सूर्याला वर आणावा लागे (ऋ
गोष्ट इतर ठिकाणींही अन्यरूपानें आली आहे. (ऋ.
मध्यें इंद्राच्या पराक्रमाचें वर्णन करतांना त्यानें उषेच्य
करून तिचें हनन केलें असें म्हटलें[२] आहे. या गोष्टीं
मुळें लुप्त झालेल्या उषेकडे आजपर्यंत लावीत आले अ
तितकें सयुक्तिक दिसत नाहीं. एकदांच घडलेलं
कथेचा मूलाधार असेल असें संभवत नाहीं; तसेंच
उषेच्या वेळेला मेघ येऊन ती लुप्त होत असे असेंही सं
' ती फार वेळ थांबल्यामुळें तिचा रथ मोडून टाक
फोड वरील खुलाशानें होत नाहीं. आपल्या उपपत्तीनें
मानानें तीस दिवस दिसणारी उषा स्थानपरत्वें व ह
दिवस दिसण्याच्या वेळचें हें वर्णन आहे असें मानिल
उलगडा होतो. उषा आणि इतर प्रातःकालिक देवता
च्याही अनेक कथा ध्रुवोपपत्तीवरून नीट समजण्यासार
या उपपत्तीच्या सिध्यर्थ प्रत्यक्ष प्रमाणें सर्व देऊन

प्राचीन काळाचे उल्लेख ऋक्सूक्तांत कां आढळ
सुदैवानें ऋग्वेदांत कित्येक ठिकाणीं आहेत. '
म्हणजे ' पूर्वीं उषा देवी एकसारखी प्रकाशत
१३) असें जें म्हटलें आहे त्यांत **पुरा** याच
प्राचीनकाळीं असा नसून मागच्या कल्पांतील (
इंद्राचे **पहिले पराक्रम** (इंद्रस्य नु वीर्याणि प्रवो
वज्री ऋ० १,३२,१.) किंवा ' हे पहिले धर
प्रथमान्यासन् १०,९०,१६) अशा वाक्यांत
अतिप्राचीन असाच केला पाहिजे. याच का
चार्यांनीं ' प्रथमा उषा ' म्हणजे सृष्टीच्या अ
केला असावा. तै० संहितेंत तर देवांनीं तीस उष
ह्मणून ह्मटलेंच आहे. असें असतांनां उषेच्या प्र
कांहीं सांगितलेलें नाहीं असें कसें ह्मणतां येईल
विवेचन आपल्या उपपत्तीला आधारभूत अस
पुरावा देऊन झाल्यावर करूं. ऋग्वेदांतील
विषय होऊन बसलेली जी उषा तिच्या अव
देवता ध्रुवविशिष्ट आहे असें दाखविण्यासाठ
त्याचें विवरण केलें. आतां त्याच्या पुढच्या
त्यांच्यावरून आपल्या उपपत्तीला बळकटी अ
पुरावा ऋग्वेदांत मिळतो कीं नाहीं तें पाहूं.

पांचव्या प्रकरणाची

तीस उषा

८७ आणि ८८ या पानांवर सांगितलेलो

तै. सं. कांड ४ थें, प्रपाठक

इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छदन्तरस्या
वधूर्जजान नवगज्जनित्री त्रय एनां म
छन्दस्वती उषसा पेपिशाने समानं यो
सूर्यपत्नी वि चरतः प्रजानती केतुं कृण्
ऋतस्य पंथामनु तिस्र आगुस्त्रयो घर्मा
प्रजामेकारक्षत्यूर्जमेका व्रतमेका रक्षति
चतुष्टोमो अभवद्या तुरीया यज्ञस्य पक्ष
गायत्रीं त्रिष्टुभं जगतीमनुष्टुभं बृहदर्कं युञ्

टीप.—या अनुवाकांतील १, २, ३, ४ हे

पंचभिर्धाता विदधाविदं यत्तासां स्वसॄरज
तासामु यन्ति प्रयवेण पंच नाना रूपाणि क्र
त्रिंशत्स्वसार उप यन्ति निष्कृतं समानं के
ऋतूंस्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्ये छन्दसः प
ज्योतिष्मती प्रति मुञ्चते नभो रात्री देवी सू
वि पश्यन्ति पशवो जायमाना नानारूपा मातु
एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महि
तेन दस्यून् व्यसहन्त देवा हन्ताऽसुराणामभ
अनानुजामनुजां मामकर्त सत्यं वदन्त्यन्विच्छ
भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्या वो अन्याम
अभून्मम सुमतौ विश्ववेदा आष्ट प्रतिष्ठामविदा
भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्या वो अन्यामा

पंच व्युष्टीरनु पंच दोहा गां पञ्चनाम
पञ्च दिशः पञ्चदशेन क्लृप्ताः समानमूर्ध्न
ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्यूषुष्यपामेका म
सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु घर्मस्यैका स
या प्रथमा व्यौच्छत् सा धेनुरभवद्यमे ।
सा नः पयस्वती धुक्ष्वोत्तरामुत्तरा ॐ स
शुक्रर्षभा नभसा ज्योतिषाऽऽगाद् विश्व
समानमर्थं ॐ स्वपस्यमाना बिभ्रती जर
ऋतूनां पत्नी प्रथमेयमागादह्नां नेत्री
एका सती बहुधोषा व्युच्छस्यजीर्णा त्वं

तै. सं. का. ५, प्र. ३, अ

भावार्थ.

तै. सं ४,३,११.

१ जी प्रथम प्रकाशमान झाली तीच ही (उषा)
प्रविष्ट होत्साती ती भ्रमण करिते. नूतन विवाहव
उत्पन्न झाली. महिमायुक्त असे तिचे तिच्या मागोम

२ छंदांनीं युक्त प्रकाशमान होणाऱ्या व एक
करणाऱ्या अशा दोन उषा सूर्याच्या पत्न्या जरावि
युक्त होत्सात्या (आपला मार्ग) बरोबर जाणत व
भ्रमण करितात.

टीपः—**१ या प्रथमा व्यौच्छद्**—जी प्रथम प्रकाशम
सांगितलेल्या तीस उषांपैकीं पहिली. उषेपासून नूतन
असें पुढें तेराव्या मंत्रांत सांगितलें आहे. अर्थात् या
असून त्यांतील पहिली पहिल्या मंत्रांत सांगितली आहे
कालीन होय असें सायणाचार्यांचें मत आहे (आदिसृष्टि
कालस्तद्रूपेयमिष्टकेत्यर्थः). परंतु संदर्भावरून तसें दिसत

हिच्यांत प्रविष्ट होत्साती:—हिच्यांत ह्मणजे पृथ्वींत
अथर्ववेदांतील पाठाप्रमाणें 'इतरां (उषांत) मध्यें प्रवि

३ तिघी (उषा) ऋताच्या मार्गानें
अग्नी (घर्म) तिच्या मागून येते झाले. त्या
प्रजेचें रक्षण करिते, दुसरी बलाचें रक्षण
प्राप्तीची इच्छा करणाऱ्यांच्या कर्माचें रक्ष

४ जी चवथी उषा ती यज्ञाचे पक्ष
करणारी होत्साती चतुष्टोम झाली.
अनुष्टुभ् व मोठें स्तोत्र यांच्या योजनेनें त्य

प्रभात काल दुमदुमून गेल्याचें ऋ, ३, ६१,
पुढें ६ व्या मंत्रांतील 'मध्ये छंदसः' यां श

या मंत्रांतील उषेला दिलेलीं विशेषणें ऋ
दिलेलीं आहेत. (पहा, ऋ. १,९२,४;७,७६

दोन उषा—सायणाचार्यांच्या मतें पहिली
रोजची होय (द्वे ह्युषसौ, एका सृष्टिकालीना
प्रतिदिनसंचारिणी). पण यापुढें आचार्यांनीं हा
उषेनंतर आणखी एक आल्यानें आतां त्या द
तीन, पांच किंवा तीस उषांचे कलाप एकत्र
असल्यामुळें त्या उषा प्रतिदिनीं येणाऱ्यांपैकीं
सूर्य प्रकाशान्तरित नसून अखंड एकी मागून

५ विधात्यानें या पांचांसह प्रत्येकीला पां
(व्रहिणी) निर्माण केल्या. त्यांचे पांच मार्ग (क्रतु
समूहानें गमन करतात.

६ समान पताका धारण करणाऱ्या तीस स्व
गमन करतात. ज्ञानयुक्त होत्सात्या त्या ऋतु
अशा त्या (आपला मार्ग) जाणत, छंदांच्या
करतात (परियन्ति).

---

५ **पांचासह**—उषांची संख्या पांच झाल्य
सृष्टि झाली.

पांच मार्ग—' तासां पंच क्रतवः प्रवयेन यन्
म्हणजे यज्ञ असा अर्थ सायणाचार्यांनीं केला आहे.
योजनान्येकैका क्रतुं परियन्ति सद्यः" यांत क्रतु या
उघड आहे (१,१२३,८. पान ९० पहा) तोच अर्थ

समूहानें—सहा उषांचा एक कलाप असे तीस
" ता देव्यः कुर्वते पंच रूपा " हें तै. ब्राह्मणांतील
लेलें वाक्य पहा (पान ८८). आपापल्या नियत स्
अशा तीस उषांचे पांच कलाप यांत वर्णिले आहे
सहा उषा असून त्यांचे प्रत्येकीं नियत मार्ग असत

७ नभामध्यें प्रकाशमान होणारी रात्री दे
करते. या मातेच्या (पृथ्वीच्या) उत्संगावर
नानाविध पशू विविध व्यवहार पाहूं लागतात

८ तपाच्या योगानें तेजस्वी होणारी एक
रूप गर्भाला जन्म देती झाली. त्याच्या सा
वीर्य केलें. आपल्या सामर्थ्यानें तो असुरांच

मध्येच्छंदसः परियन्ति—मध्येछंदाः ह
सूर्याभोंवतीं फिरतात असें सायणाचार्यांनीं ह्मट
अर्थ घेण्याचें कारण नाहीं. उषःकालींही छंदोगा

७ नभामध्यें—नभः ह्मणजे 'नभस्थस्य'
संबंध सूर्याकडे लाविला आहे. कसेंही केलें तरी

पशवः—प्रातःकालिक तेजाचाच वाचक
गाई (गावः) या पदानें उल्लेखिलें असतें.
' पशून् प्रथाना '–' पशूंना पसरणारी ' असें म्ह

८. एकाष्टका—इन्द्राचा जन्म म्हणजे अर्थ
होणारा सूर्योदय होय. एकाष्टका म्हणजे माघ
स्तंब सूत्राला (८,२१,१०) अनुसरून साय

९ अनुज (मागाहून जन्मलेला सोबती)
तुम्ही सानुज केलेंत. सत्य भाषण करणारी
कीं ज्या प्रमाणें तुमच्यांपैकीं कोणीही दुसरीचें
त्याप्रमाणें मीं त्या (अनुजा) च्या कृपेंत असा

१० सर्व जाणणाऱ्या (इंद्रा) विषयीं मा
त्यानें तिला स्थिर केली आहे, आणि त्याला त
(तर) ज्याप्रमाणें तुह्मीं एकमेकींचें अतिक्रम
मीही त्याच्या कृपेंत असावें.

११ पांच उषांना अनुसरून पांच दोह अ
ईला अनुसरून पांच ऋतु आहेत. पंधरा ज
दिशांमिळून एका लोकाला अभिमुख असें एक

---

९. **मला सानुज केलेंत**—हा अनुज ह्मण
इंद्र किंवा सूर्य होय. याची आपल्यावर कृपा अ
आहे. हा इंद्राचा ह्मणजे सूर्याचा जन्म तीस उष
आहे हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

सत्य भाषण करणारी—सत्यं वदन्ती हें
ह्मणून आचार्यांनीं मानिलें आहे–पण तसें मान
पदपाठांत ‘ वदंती ’ असेंच प्रथमेचें एकवचनाचें
त्यांत भाषांतरास अडचण पडते. ‘ सत्यं वदं

१२ पहिली उषा ऋतार्चे अपत्य होय.
गंत करते. एक सूर्याच्या प्रदेशांत संचार क
ज्ञात मंचार करते; आणि एकीचें सविता नि

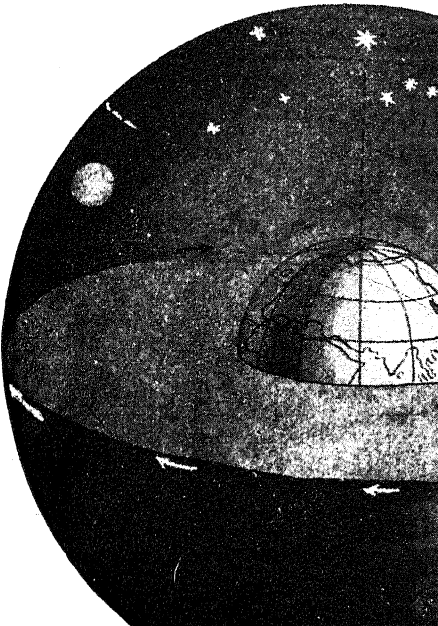
१३ जी प्रथम उदयास आली ती यम
युक्त अशी ती आह्मांला प्रतिवर्षी दुग्ध देवो.

१४ प्रकाशयुक्त नक्षत्रांत (शुक्र) श्रेष्ठ,
शबल वर्णाची, अग्निरूप ध्वज असलेली ही
आली. समान अर्थाचें संपादन करण्यासाठीं
धारण करणारी पण जरायुक्त न होणारी अ
आलीस.

प्रकाश) दोन संध्या आणि दिवस असे होत अ
(२,२,९,६,९) अनुसरून म्हटलें आहे.
वै प्रजापतेर्दोहाः). यांत पांच उषःकलापांपासू
उत्पन्न झाली, असें म्हणण्याचा आशय दिसतो.

पांच नांवांची गाय—म्हणजे पृथ्वी (साय
पांच निराळीं नांवें आहेत; वसंतांत **पुष्पवती**,
वृष्टिवती, शरदांत **जलप्रसादवती**, आणि
हेमंतशिशिरांना एक समजून एकंदर ऋतु पांच म्ह

वैदिक उषा

१५ ऋतूंची पत्नी, दिवसांची नेत्री, प्रजांनां उ
पहिली उषा आली. हे उषे, स्वतः जरारहित अ
जीर्ण करतेस. तूं एक असून अनेक प्रकारांनीं प्रक

तैत्तिरीय संहिता ५, ३, ४,

तें (कालस्वरूप) दिवसही नव्हे आणि रात्रही
होतें. (तेव्हां) देवांनां (त्याचा निश्चय करणाऱ्
(त्यांचें आधान करतांनां म्हणावयाचे हे वर दिले
त्यांनीं त्यांचें (व्युष्टि—इष्टकांचें) आधान केलें. **तेव**
स्पष्ट झालें. तस्मात् ज्याच्यासाठीं त्यांचें आधान
मिळतो, त्याचा तम (भ्रांतिरूप) नाहींसा होतो.

या वर दिलेल्या पंधरा मंत्रांनीं व्युष्टि नामक इष्ट
याचें असतें. यज्ञकर्मासाठीं लागणारे मंत्र पुष्कळ
सूक्तांतून किंवा अनुवाकांतून घेत असतात. त्यामुळें
परस्पर संबंध कांहीं नाहीं असें कदाचित् कोणास वा
लेल्या तीस उषांच्या वर्णनावरून हे सर्व मंत्र मूळचे सु
होतें. शिवाय जर हे मंत्र निरनिराळ्या सूक्तांतून घेतले
पाहिजे होते; कारण सोळा व्युष्टि—इष्टकांचें आधान
म्हणून या अनुवाकांत पंधराच मंत्र आहेत ही एकच

संबंध सिद्ध करण्यास पुरेशी आहे. आतां यांतील
तुटक किंवा अन्य संदर्भात आले आहेत हें खरें
संहितेंतील हा अनुवाक तीस उषांचें सुसंबद्ध व
मंत्रांनीं झालेला आहे असें म्हणतां येत नाहीं. स
मुळीं फारसा महत्वाचा नाहीं; कारण त्यांपैकीं पां
प्रस्तुत मुद्दा म्हणजे वैदिक उषा ह्या तीस उषां
शाबीत करवयास पुरेसे आहेत. उषा तीस पाव
किंवा त्या तीस योजनें वाटोळ्या फिरतात (१
दांत ह्मटलें आहे त्याचें आजपर्यंत पौरस्त्य पाश्च
गूढ पडलें होतें. पण उषांची संख्या तीस होती अ
उलगडा सहज होतो. प्रस्तुत विषयासंबंधानें
उरला. तो असा कीं या उषा तीस दिव
मिळून झालेली तीस दिवसांच्या अवधीची एक
दिलेल्या पुराव्यावरून यांपैकीं दुसरीच कल्पना
वैदिक ऋषींना साध्या उषा माहीत होत्या.
ह्मणून मानिली ती दीर्घरात्रीनंतर येणारी दीर्घ
भ्रमण करणारी तीस दिवसांच्या अवधीची
अंशांबाहेर दिसावयाची नाहीं.

प्रकरण ६ वें.

दीर्घ रात्र आणि दीर्घ दि

दीर्घावधि उषेवरून दीर्घ दिवसरात्रींचें अनुम
स्वतंत्र प्रमाणेंही मिळतात–वृत्राचें दीर्घ तमांत शय
ण्याविषयींची उत्कंठा–दीर्घाः तमिस्राः–रात्रीच्या
पोंचविण्याकरितां केलेल्या प्रार्थना–जिचें पर तीर
वेदांतील रात्र–रात्र संपून जाणार नाहीं अशा भीतीं
केल्या असा खुलासा तैत्तिरीय संहितेंत केला आहे–
खंडन–पुराकल्पाचें उदाहरण म्हणून हें वचन सा
ध्रुवालाच लागू पडणारें आहे–ऋग्वेदांतील रात्रिदिव
दोन निराळ्या प्रकारच्या जोड्या–पहिली तेजस्वी, कृष्ण
'विरूपे' शब्दाचा अर्थ विविध अवधींची असा अ
नव्हे–दुसरी 'अहनी' नांवाची जोडी पहिलीहू

दीर्घ रात्र आणि

तीस दिवसांच्या अवधीची अखंड
अशा दिनावधि तीस उषा यांचा
दिल्यावर, असल्या दीर्घ उषेच
आणि त्या दीर्घ रात्रीच्या जोडी
हीं तिच्या मागोमाग आलींच.
उरलेल्या वर्षांच्या भागांत चोवीस
अहोरात्रें असून त्यांत कित्येकवेळां रात्रीपेक्षां दि
पेक्षां रात्र मोठी असा प्रकार असणार. या गोष्टी
आहेत कीं त्यांतल्या एखादीचा कोठें उल्लेख
निराळा उल्लेख केलेला पहाण्याचें कारण ना
अस्तित्वांत असलेल्या गोष्टींचा आपल्याला विच
व तो ज्या प्रमाणांवरून करावयाचा तीं प्र
असूनही त्यांचा अर्थ आह्मी करतों तसा आजप
मुळें सदर ज्योतिःशास्त्रविषयक गोष्टी जणूं काय
समजून त्यांतील प्रत्येकीविषयीं स्वतंत्र प्रमाणें
इष्ट आहे. असा प्रयत्न केला ह्मणून या गो
संबंधानें ह्मणजे कांहीं संशय दाखविला असें

शिवाय ध्रुवप्रदेशांत दुसरी कांहीं गैरसोय होण्य
हा काळोख ह्मणजे मोठा सुखकर होता असें न
भव घेणारीं मनुष्यें तो केव्हां एकदां संपतो अ
असलीं पाहिजेत. या दीर्घावधि भयंकर क
अनेक ठिकाणीं आलें आहे. इंद्राच्या शत्रूंचीं
असत आणि तो नष्ट करण्यासाठीं इन्द्राला दास
उदाहरणार्थ १,३२,१०,यांत **दीर्घ तम** आशय
हा दीर्घ अंधारामध्यें पडला' असें म्हटलें आहे;
त्सन्तं तमसि हर्म्ये धाः 'युद्धासाठीं उत्सु
इन्द्रानें अंधारमय खाचेंत लोटिलें' असें सांगून
तमाचा (भयंकर काळोख) उल्लेख केला अ
व त्याचा शत्रु (वृत्र व शुष्ण वगैरे) यांच्यांती
हें युद्ध प्रतिदिनीं होणारें काळोख व प्रकाश
समजत आले आहेत; परंतु तसें मानिल्यास व
सार्थकता मुळींच होत नाहीं. ज्या दीर्घ व भयं
इन्द्राला आपल्या सर्व साहाय्यकाऱ्यांसह इतकी
शेवट कधीं होतो ह्मणून वैदिक ऋषी मोठ्या
तो काळोख कांहीं २४ तासांच्या अहोरात्रांती
जवळील दीर्घ रात्रीचाच असला पाहिजे.

परंतु ही इन्द्रवृत्रांच्या युद्धाची कथा

तरी या ऋचेंत दाखविलेली एवढी चिंता जर
अवधीच्या काळोखाबद्दलच केवळ असेल, त
१, ४६, ६ यांत "जी आह्माला काळोखां
आह्माला दे" अशी अश्विनांची प्रार्थना कण्
६७, २ यामध्यें वसिष्ठ ऋषि ह्मणतो, "अ
आह्मांला तमाचा अन्त दिसला आणि उ
लागला." या सर्व वाक्यांतील काळोख शब्द
(दिवसापेक्षां) मोठ्या असलेल्या रात्रीचा
सयुक्तिक नाहीं. असल्या यःकश्चित् गोष्टीविष
आतुरतेनें देवांनां विनवावें हें शक्य दिसत ना
सुधारलेल्या माणसांसारखीं विद्युद्दीपादि तमोनाश
नव्हतीं, ह्मणून त्यांना रात्र ही मृत्यूप्रमाणें अग
असें मानून वरील वाक्यांचा अर्थ कोणी
काळांतील पूर्णपणें रानटी स्थितींत असलेलीं मा
प्रकाशाविषयीं आतुरता दाखवीत असल्याचें ऐक
माणसेंच नव्हेत तर देवही दीर्घ तमांत असल्या
१०,१२४,१ यांत अग्नीसंबंधानें 'ज्योगेव
ह्मणजे 'दीर्घ तमामध्यें अति दीर्घ काळ र
आहे. यांत ज्योग् आणि दीर्घ ही दीर्घत्ववाच
क्यांतील साधी रात्र कितीही मोठी असली

एवढाच समजावयाचा ? मॅक्समुल्लरनें भाषान्त
असूनही त्याच्या खऱ्या अर्थाकडे त्याचें लक्ष गे

ध्रुवाजवळील दीर्घ रात्र प्राचीनकाळीं वैदि
सिद्ध करावयास वर दिलेल्या वचनांसारख्या
सर्वस्वीं अवलंबून रहावयास नको आहे. ऋग्वे
१२७ वें सूक्त रात्रिदेवतेचें असून त्याच्या ६ व्य
भव ह्मणजे 'आह्मला तरून जावयाला सुलभ
केली आहे; व त्याच्या परिशिष्टाच्या रात्रिसूक्ता
सुखरूप पोंहोंचूं दे' असें तिला विनविलें आहे
ष्टाचा अनुवाद करून 'जिचें परतीर दिस
ठिकाणीं प्रत्येक गतिमान् वस्तु विश्राम पा
रात्रि, आह्मला निर्विघ्नपणें तुझ्या तीराला पों
त्यांतच दुसरे एके ठिकाणीं 'प्रत्येक रा
शरीराला इजा झाल्याशिवाय आमची जा
आतां येथें असा प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, य
रात्रीच्या पर तीराला पोंचण्याबद्दलच्या एवढ्या
तसेंच तिचें पर तीर दिसत नाहीं असें कां
आपल्या इकडील हिंवाळ्यांतील मोठी रात्र हो
महिन्यांच्या अवधीची दीर्घ रात्र होती. ? या
संहितेंत सुदैवानें देऊन ठेविलेलीं असल्यामुळें

पहिल्याच कांडाच्या पांचव्या प्रपाठकाच्या पां
वसो, आह्मांला सुखानें तुझ्या तीराला जा
सातव्या अनुवाकांत ' चित्रावसु ह्मणजे रात्र
येणार नाहीं ह्मणून ब्राह्मण भीत असत '
आहे. ह्मणजे यांत रात्र संपणार नाहीं अशी
वाटत होती असें स्पष्टपणें सांगणारें वचन
याचा अर्थ काय ? रात्र साधी असल्यावर,
शंका येण्याचें कारण काय ? ही रात्र म्हणजे
मोठी असलेली रात्र असा अर्थ नित्याप्रमाणें
पण असें करण्यांत आचार्यांनीं खोलपणा
नाहीं. कारण हा अर्थ त्यांनींच दुसऱ्या एका
गोष्टीवरून खोडून काढतां येण्यासारखा आहे.
भागांत मंत्राचें स्पष्टीकरण असतें त्यांना ब्राम्हण
उषःकाल येईल कीं नाहीं अशा शंकेने पूर्वी
संहितावचन अर्थातच ब्राह्मण या सदराखालीं
कुराचे आपल्या ब्रह्मवाद्यांनी दहा वर्ग केले अ
चन (व्युत्पत्ति), निन्दा, प्रशंसा, संशय, विधि (
(जुनी चाल किंवा गोष्ट), व्यवधारणकल्पना
आणि उपमान. आतां सायणाचार्यांनीं ऋग्वेद
प्रस्तावनेंत यांपैकीं पहिल्या नवांचा उल्लेख

संहितेंतील वाक्य दिलें आहे. म्हणजे आचार्यांच्या
रात्र संपणार नाहीं अशी ब्राह्मणांना भीति वाटत अ
पुराकल्प म्हणजे प्राचीन दंतकथा या सदरांत येतें.
त्मक नव्हे, हें त्यांतल्या **पुरा** या शब्दावरून उघ
आतां पुढें असा प्रश्न आहे कीं ही रात्र जर आपल्या
असती तर ती सदा सर्वकाळ तशीच असल्यामुळें तिच
ब्राह्मण भीत असत असें म्हणून, हल्लीं भीत नाहींत असें
ऋषींना सूर्यास्तानंतर कांहीं तासांनीं उषेचा उदय होतें
यावर कोणी म्हणतील; परंतु चांद्रसौर मानांचा
ज्यांची मजल गेली होती त्या वैदिक ऋषींना एवढी
नसावी हें म्हणणें अगदीं वेडगळपणाचें होईल.
या रात्रीसंबंधाचें मत त्याज्य होय. वैदिक
तें कांहीं हिंवाळ्यांतील साध्या मोठ्या रात्रीला
वरचीच असून, **पुरा** या शब्दावरून ती प्राचीन
ऋषींना परंपरागत माहीत होती असें उघड होतें.
सांगितल्याप्रमाणें तैत्तिरीयसंहिता श. पूर्वी २५
रास झाली. तर त्या काळाच्या सुमारास 'जिचें पर त
रात्र केव्हां एकदां संपते अशी मोठ्या उत्सुकतेनें
वैदिक ऋषी आपण तिच्या तीराला सुखरूप जावें म्ह

७) किंवा **उषसौ** (१,१९८,६) असे शब्
सर्वांचा अर्थ दिवस व रात्र यांची जोर्ड
अहोरात्रे असेंही नांव ऐतरेय ब्राह्मणांत आहे
भावंडें तर कधीं बहिणी असेंही ह्मटलें आहे.
अहोरात्रे या देवतेचें वर्णन आहे. ती ऋचा

नाना चक्राते यम्या वपूंषि
तयोरन्यद्रोचते कृष्णमन्यत्
श्यावी च यदरुषी च स्वसारौ
महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥

यांपैकीं पहिल्या तीन चरणांत मुख्य गोष्ट सां
सर्व सूक्तामध्यें ध्रुवपदासारखा आहे. तिचा
जुळ्या अनेक रूपें (शरीरें) करितात; त्
दुसरी कृष्ण (काळी) आहे. त्या दोन ब
(काळी) व दुसरी प्रकाशमान (अरुषी)
अद्वितीय आहे. " या ऋचेंतील शब्द साधे अर
गोष्टीसंबंधानें आजपर्यन्त अर्थविपर्यास केलेला अ
जुळ्या विविध रूपें करतात, व त्यांतील एक प्रक
असें म्हटलें आहे. हें सर्व वर्णन वाटेल त्या दि
साजेसें नाहीं. त्यांतील दुसरा भाग मात्र सर्वांना

आहे. पण दिवस रात्रीचे रंग म्हणजे काय? शि
अर्थ होऊं शकेल, पण **वपूंषि** शब्दाची वाट क
पर्यन्त कोणीच खोल लक्ष पुरविलेलें दिसत नाहीं
या ऋचेसंबंधानें सायणाहून प्राचीन अशा एक
झाल्यामुळें या प्रश्नाचा थोडासा उलगडा हो
सामवेदाच्या उत्तरार्चिकेंत आली असून
कारानें विवरण नामक सामवेदावरील अ
याची व्याख्या केली आहे ती अशीः—सु
रात्रेर्वै वृद्धिः, उत्तरायणे त्वह्नः, नक्तं रात्रिः,
संवत्सरांत दक्षिणायनामध्यें रात्र मोठी होते,
मोठा होतो. म्हणजे त्याच्या मतें **रूप** शब्दावरून
बोध होतो असें झालें. अर्थात् **विरूपे** याचा
धीचे ' असा केला पाहिजे. अशा रीतीनें
नाना चक्राते या ऋचेच्या पहिल्या अर्धाचा—
दीर्घ असे अवधि घेतात; त्यां पैकीं एक प्रकाशते
असा अर्थ करावयाला हरकत नाहीं.

पण एवढ्यानेंच कांहीं भागत नाहीं. ति
अडचण आहेच. ' त्या दोन बहिणी असू
प्रकाशित आहे ' असें त्यांत म्हटलें आहे.

वाचक असा **अह्नी** हा शब्द आला आ
दिवस असा नसून अहोरात्र असा आहे.
कृष्णमहर्र्जुनंच (काळोखाचा दिवस अ
जें ह्मटलें आहे त्यावरून उघड होतें. आ
अथवा **उषासानक्ता** एकच आहेत कीं भि
यावरून या प्रश्नाचा उलगडा करतां येते
उषासानक्ता यांची संरक्षण करण्याविषयीं
रून त्या दोन निराळ्या प्रकारच्या जोड्या अ
सर्व ३६० दिवस व ३६० रात्री जर
असत्या तर त्यांचे **उषासानक्ता** आणि
प्रयोजनच नव्हतें; 'काळोखाच्या, प्रकाशाच्
एवढ्या साध्या वर्णनानें काम भागलें अ
ऋचेंत दिसून येणारा **अह्नी** आणि उषास
मानावयाचा नसेल तर त्या भेदाचें क
आतां पृथ्वीच्या पाठीवरील निरनिराळ्या
रात्रिदिवसांचा विचार केल्यास, वरील
शांतील असून तें एक दीर्घ दिवस व त्
यांची एक जोडी आणि बाकी निरानिर
दिवसांच्या कित्येक जोड्या मिळून झालेलें
[illegible]

आणि निरनिराळ्या अवधींचे (विरूपे) असें ह्मण
मंडल उलटून दीर्घ रात्रीच्या प्रदेशांत गेल्याबरोबर
करून त्यांत साध्या दिवसरात्रींच्या जोडीला निर
बदलणाऱ्या अशा दीर्घ रात्रिदिवसांची एक जोडी
दीर्घ दिवस आणि दीर्घ रात्र कोणत्याही एका ठि
ख्याच अवधींचीं असून अक्षांशपरत्वें मात्र भिन्न
विरूपे असें विशेषण लावतां येईल. अशा रीतीनें,
दर्शविण्यासाठीं दिवसरात्रीच्या जोडीचें प्रमाण धरल
राळ्या ठिकाणीं दिसणाऱ्या दिवसासंबंधी भेदांचे त

१ ला.—विषुववृत्तावरील—एकच जोडी—कृष्ण
नेहमीं एकाच स्वरूपाची (**सरूपे**).

२ रा.—विषुववृत्तापासून ध्रुववृत्तापर्यंतच्या प्र
कृष्ण व प्रकाशणारी—पण कमीजास्त अवधीची (

३ रा.—ध्रुववृत्ताच्या आंतील—दोन जोड्या—
णारी—पण कमीजास्त अवधीची (**विरूपे**).

ध्रुवावर सहा सहा महिन्याचा एकच दिवस
आतां **उभे यथा नो** या ऋचेंत **उषासानक्ता** अ
निराळ्या दिवसरात्रींच्या जोड्या जर स्पष्ट

खास ह्मणतां येणार नाहीं; पण कित्येक ठि
हें **उभे यथा नो** या ऋचेवरून उघड होत
असेल तर साध्या रात्रिदिवसांची जोडी आणि
विलेली जोडी यांत आणखीही एक फरक वि
रात्री एकामागून एक सारख्या येत असत
किंवा रात्र व दिवस यांत कधीं खंड पडत
दीर्घ रात्र व दीर्घ दिवस जरी सारख्याच
एक संपल्याबरोबर लगेच दुसरें अशीं येत
त्यावेळीं दीर्घ रात्र असते व कर्कांत येतो त्य
या दोन बिन्दूंत १८० अंशांचें अंतर आहे
आरण्यककालीं माहीत होती असें दिसतें. तै
रूपी पुरुषाचें वर्णन करितांनां त्याला एकच
मुखें असून हें सर्व ऋतुलक्षण आहे असें
ह्मणजे संवत्सराचीं दोन अयनें असा टीकाक
यांच्या पुढें आलेलें वर्णन आपल्याला अधिक
उजव्या व डाव्या बाजूला प्रकाशयुक्त व कृ
त्याला अनुलक्षून हा पुढचा मंत्र (**शुक्रं ते**
(रूप) प्रकाशमान असून दुसरें यजत (कृ
निराळ्या रूपांचे अहन् (दिवस) होत, तूं

होतो. ही गोष्ट अह्नी शब्दानें दर्शवि
ध्रुवप्रदेशांतील दीर्घ दिवसरात्र असें
नाहीं. ध्रुवाजवळ ही दीर्घ रात्र व दीर्घ दिव
मकरसंक्रमणाच्या सुमारास व दुसरा कर्कसंक्र
होत असल्यामुळें अह्नीचे हे दोन भाग संवत्
असें आरण्यकांत अगदीं यथार्थ ह्मटलें अस
धाच्या वरील विवेचनाला चांगला जोर मिळतो

दीर्घ दिवसाचें स्पष्ट वर्णन करणारीं व
५, ५४, ५. यांत सूर्याच्या वाढलेल्या गतीचें
आहे. पण याच्याहून स्पष्ट वर्णन १०, १३८,
इंद्राच्या अंतरिक्षांतील पराक्रमाचें वर्णन अस
वृत्राला मारून उषा आणि पाणी यांनां मोकळें
दुसरींत सूर्याला याच रीतीनें प्रकाश पाडण्या
सांगितलें आहे. तिसरी ऋचा अशीः—

वि सूर्यो मध्ये अमुचद्रथं दि
विदद्दासाय प्रतिमानमार्यः ।
दृळ्हानि पिप्रोरसुरस्य मायि
इंद्रो व्यास्यच्चकृवाँ ऋजिश्व

सायणाचार्यांनीं **रथं व्यमुचद्** याचा अर्थ ' रथ
केला' असा करून **मध्ये दिवः** याचा 'आकाशाच्या
केला आहे. पण या अर्थांत शब्दांची फार ओढाताण
हा शब्द ऋग्वेदांत दुसऱ्या दहाबारा ठिकाणीं आ
ठिकाणीं त्याचा अर्थ, रथाचे घोडे सोडणें असाच अ
नींही तो तसाच घेतला आहे. ह्मणून वरील ऋ
रथाचे घोडे सोडिले ' असा स्वाभाविक होणारा अ
शिवाय **दिवो मध्ये** याचा अर्थ आकाशाच्या मध्याव
नाहीं. पुनः सायणाचार्यांचा अर्थ मान्य केल्या
महत्व दिसत नाहीं. कारण या शब्दावरून दासाच्य
तोड इन्द्रानें केली असा अर्थ निघत आहे.
आणि त्याला इंद्रानें केलेली उलट तोड ह
आणि **आर्य** या शब्दांमुळें यूरोपीयन पंडित
गोलेला आहे. या शब्दांचा **अनार्य** आणि आ
आर्यांनीं अनार्यांवर मिळविलेल्या विजयाचें यां
मानतात. परंतु अनार्यांनीं केलेल्या आर्यांच्या पराभवाचे
खेरीज, त्यांचा सूड आर्यांना घेतला असें ह्मणतां
दास याचा अर्थ अनार्य असा जरी होतो, तरी प्र
तो घेतला पाहिजे असें नाहीं; कारण इंद्राच्या शंबर

या ठिकाणीं **आर्य** व **दास** हे शब्द इंद्र व पिप्रु
पाहिजेत. शिवाय या सूक्तांत वर्णिलेले इंद्राचे
असल्यामुळें एवढा मधलाच एक आर्य व अनार्य
लावणें बरोबर नाहीं. सूर्यानें भर आकाशांत
वर्णन ऋग्वेदांत इतर ठिकाणींही आहे. ७,८७
शांत या सुवर्णमयाला (सूर्याला) हिंदोळ्याप्रमा
झटलें आहे; त्यावरूनही सूर्य आकाशांत पुढें
जावर दिसत असल्याचेंच स्पष्ट दिसत आहे.
प्रस्तुत ऋचेचा अर्थ ' सूर्यानें आकाशांत मध्येंच
दिवस पुष्कळ लांबला) व अशा रीतीनें इन्द्र
उलट तोंड मिळाली ' असाच उघड दिसतो
काळोख उत्पन्न करून रात्री दीर्घ करणें हें होय.
करून त्याचा सूड उगविणें म्हणजे त्या रात्री ए
करणें होय. हाच मतलब **प्रतिमान** शब्दांत अ
इतिहासाची कल्पना सायणाचार्यांजवळ नसल्य
प्रमाणें न फसतां, **आर्य** आणि **दास** या शब्द
असाच योग्य अर्थ केला आहे; पण त्यांनाही सू
थांबला कसा हें समजलें नाहीं. शब्द सरळ अ
लावण्याची खरी गुरुकिल्ली माहित नसल्यामुळें प्र

वेदांत देवांची प्राथना केलेली आहे; आणि अखे
मध्येंच थांबला व अशा रीतीनें दासानें केलेल्या
सूड उगविण्यांत आला असें स्पष्टच वचन ऋग्वे
ऋग्वेदांत दीर्घ दिवस व दीर्घ रात्र यांबद्दलच केवळ
जोडगोळीची कल्पनाहीं त्यांत स्पष्ट आहे; व ह
राच्या डाव्या उजव्या बाजू असें तें. आरण्यकांत
रीतीनें दीर्घ उषेचें अस्तित्व सिद्ध करणाऱ्या वचनां
दीर्घ दिवस व दीर्घ रात्र यांची माहिती वैदिक
दाखविण्याला पुरेसा स्वतंत्र पुरावा आपल्याला
तैत्तिरीय संहितेंत या गोष्टी पूर्वीच्या कल्पांतील (पुर
सांगितलें आहे.

आतां दुसऱ्या एका ध्रुवप्रदेशांतील विशेष गोष्टीं
हें प्रकरण पुरें करूं. ही गोष्ट ह्मणजे सूर्याचा
मार्ग होय. मागील एका प्रकरणांत सांगितलेंच
किंवा शीत कटिबंधांत रहाणाऱ्या मनुष्याला सूर्य अ
कधींही दिसणार नाहीं आणि उत्तर गोलार्धांतील
ऱ्यांना तो दक्षिणेस दिसून उत्तर ध्रुवावर तर तो
दिसेल. **दक्षिणा** याचा अर्थ वैदिक संस्कृतांत तस
'उजवी बाजू' किंवा 'दक्षिण दिशा' अ

'ईजिप्त देशाच्या राजानें कांहीं फिनीशियन
आफ्रिकेला (लिबिया) प्रदक्षिणा करून जिब्रा
परत यावयास सांगितलें. त्याप्रमाणें आपली
तिसऱ्या वर्षी परत आले, व त्यांनी राजा
प्रदक्षिणा करतांना सूर्य आपल्या उजवीकडे
ड्यांनीं लिबियाला प्रदक्षिणा केलीच नाहीं,
प्रदक्षिणा केली असती तर, सूर्य आपल्या
खोट्या खोट्या गोष्टी त्यांनीं सांगितल्या नसल
डोटसनें त्या नावाड्यांना खोटें ठरविलें आहे
शीतोष्ण कटिबंधातच काय तो (विषुववृ
उत्तरेस) फिरलेला असल्यामुळें सूर्य उत्तरेस
त्याला वाटत होतें. परंतु जी गोष्ट त्यानें
मानिली तीच गोष्ट आम्हाला त्या नांवाड
प्रमाण म्हणून वाटते.* पण हेरोडोटसला हें
असो. तर हेरोडोटसच्या या गोष्टीवरून
जेथें ह्मणून दक्षिणा शब्द आढळेल तेथें
किंवा 'देणगी' असाच केवळ अर्थ करण्या
दक्षिण अथवा त्या स्वरूपाचे इतर शब्द यां
दिशेशीं संबंध नाहीं असें म्हणणें धाडसाचें

काय हरकत आहे? उत्तर दिशावाचक **उत्तर**
अर्थाचा, व दक्षिण दिशा वाचक **अधर** शब्द
आहे, या गोष्टीवरूनही वरील अनुमानालाच ब
इतर ठिकाणीं उत्तर दिशेला ' वरची ' असें म्हण
कालीन संस्कृत वाङ्मयांत सूर्य सप्तर्षिपुंजाच्य
कल्पना आढळते. सूर्याचा मार्ग उर्फ क्रान्तिवृत्त
पण त्यांच्या खालीं सूर्य असावयाला म्हटलें तर
असला पाहिजे. सप्तर्षि उंचावर बसविलेले आहे
वाक्य मागें दिलेंच आहे. समशीतोष्ण कटिबंधांत
सच असल्यामुळें त्याचा दक्षिण मार्ग स्थापित झ
उपपत्तीला कांहीं विशेष साधक होत नाहीं. म्ह
देण्याची गरज नाहीं. असो. दीर्घ रात्र व दी
पुष्कळ पुरावा या प्रकरणांत दिला. आतां पुढ
ऋतु यांविषयीं विवेचन करून तत्संबंधीं वेदग्रंथ
दिलेल्या पुराव्यावरून स्थापित होणाऱ्या उपपत्ती
जुळतें तें पाहूं.

प्रकरण ७ वें.

मास आणि ऋतु.

सोडून दिलेल्या कालमापनपद्धतीविषयीं प्रम
चार्य जुनी पद्धति बहुधा यज्ञकर्मांत राखून
प्रकाशयुक्त महिन्यांची कमीजास्त संख्या–यज्ञसत्रां
माचें विवेचन–सूर्याच्या सप्तविध स्वरूपाचें वेदां
अदितीनें आपले सात पुत्र देवांनां दिले आणि
कथेचे ब्राह्मणांत व तैत्तिरीय आरण्यकांत आढ
आदित्य म्हणजे बारा महिन्यांचे बारा सूर्य अ
समज आहे–त्यावरून सात आदित्य म्हणजेही
महिन्यांच्या सात देवता होत असें अनुमान ह
निरनिराळे सूर्य पाहिजेत असा समज–अदितीच
पूर्वीच्या युगांतील (पूर्व्यं युगम्) आहे–याज्ञिक
प्रमाणें–आदिकालांतील यजमानांना ऋग्वेदांत
म्हटलें आहे–त्यांपैकीं अथर्वण आणि अंगिरस
असें दाखवितां येतें–अंगिरसांतील मुख्य कुलें,

दोन वैदिक वाक्यांचें विवेचन–पाश्चात्य विद्वा
अर्थाचें परीक्षण–त्यांचा अर्थ त्याज्य होय–**मा**
व दीर्घ रात्र यांच्यामध्यें येणारे महिने असा अ
दहाव्या महिन्यांत क्षितिजाखालीं जाणारा सूर्य–म
प्राचीन काळचे पांच ऋतु–पांच ऋतुदर्शक अशा
[illegible] अतं वर्णन–त्य
खाचा बोध होतो–हे पांच ऋतु म्हणजे सहांपैकीं
झालेले नव्हत–त्यासंबंधानें ब्राम्हणांत केलेला खु
एकंदर विवेचनाचा गोषवारा.

मास आणि ऋतु

देवांच्या षाण्मासिक रात्रिसं
वाङ्मयामध्यें आढळणाऱ्या उ
तीस दिवसांच्या अखंड उ
कमी परंतु २४ तासांहून अ
जास्त असणाऱ्या अखंड अ
करणारीं वाक्यें ऋग्वेदांत
प्राचीन काळच्या (पुरा) ह्मणून वर्णिल्या अ
लिलें. आतां पुढें प्रश्न असा आहे कीं, वेदांत

ध्रुवप्रदेशांतून बाहेर पडल्याबरोबर नवीन मान
आहे. वैदिक आर्यांनीं असा प्रकार केला अस
भिमानित्वामुळें ही परंपरागत गोष्ट कोणत्याना को
याज्ञिक विधींत ग्रथित करून ठेविली अस
आर्य भाषांतील शब्दांच्या परस्परसाम्य
चाल अगदीं आदिकालपासून चालू आहे ही
तसें असल्यास आर्य लोक ध्रुवाकडून खालीं ख
यज्ञपद्धतींत बरेच मोठे फेरफार झाले असले
पद्धति आणि यज्ञपद्धति व विशेषतः संवत्सर
असून, तीं सूर्याच्या वार्षिक गतीवर बसविलेली
दाखविलेंच आहे. अग्नि जागृत ठेवून वार्षिक
होत आहेत कीं नाहीं हें पहाणें ऋत्विजांचें
रहात असतांची पद्धति व मागाहून स्वीकारलेल
होत्या तरी, या नवीन पद्धतींत जुन्या पद्धती
असल्यामुळें आपल्या वैदिक ऋषींचे पूर्वज ध्रुव
होते. परंतु हीं प्रमाणें दाखविण्यापूर्वी अगदीं
कालीन पद्धति यांच्यांत फरक असण्याचा संभव

संहिता व ब्राह्मणें यांत वार्षिक सत्रें बारा
असें ह्मटलें असतें. पण ही गोष्ट ध्रुवप्रदेशाच

पारधंदे, धार्मिक व इतर महत्वाचे विधि हे स
हा काळ संपला ह्मणजे दीर्घ रात्र होऊन त
प्रकाश पडला कीं पुनः कर्मकालाचा प्रारंभ
ध्रुवाजवळच्या वार्षिक सत्राचा काल ह्मण
कालच असावयाचा. ह्मणून प्रकाशयुक्त म
हें एक ध्रुवाजवळील याज्ञिक कालमानाचें
ऋग्वेद आणि इतर संहिता यांतील अति प्राच
विचार करितांना ही गोष्ट आपल्याला नीट

आपण पहातों असल्या तीस दिवसांची उ
ध्रुवाजवळ पाहिजे कीं तेथें सूर्य प्रकाशाचा
दीर्घ दिवस व नंतर साध्या रात्रिदिवसांच्या
महिन्यांहून जास्त असतां कामा नये. ऋग्वेद
खुणा राहिलेल्या दिसून येतात. अदिति व
या काळाचा संबंध असून ती कथा कोणत्या
लेली आहे. या गोष्टींत आदित्यांची संख्या अ
असें सांगितलें असून ऋग्वेदांत इतर पुष्कळ
रूपानें आढळते. ऋ. ९, ११४, ३ यांत सात
एकाच ठिकाणीं सांगितले आहेत. २, २७,
वरुण, दक्ष आणि अंश अशी सहा आदित्यां
सातव्याचें दिलें नाहीं. तरी सूर्याचें सप्तविशिष्ट

त्यांची माहिती होती असें दिसत नाहीं. पण हे
त्यावरून सात आदित्यांचा जरी उलगडा केला
त्याची व्यवस्था त्यावरून लावतां येत नाहीं ती न
सांगितलें आहे कीं “ अदितीला आपल्या
झाले त्यांपैकीं सातांसह ती देवांकडे गेली; आ
डाला टाकून देती झाली. पूर्व युगामध्यें अदिति
गेली. तेथें तिनें मार्तांडाला जन्मण्यासाठीं व मर
ही गोष्ट वैदिक ग्रंथांत पुष्कळ ठिकाणीं आली
ण्याचा प्रयत्नही पुष्कळ ठिकाणीं केलेला आहे.
सार्ठी (देवांसाठीं) ब्रह्मौदन शिजविणाऱ्या
आहे. “ या ब्रह्मौदनाचा भाग देवांनीं तिला
चार आदित्य झाले. पुनः तिनें दुसऱ्यानें ब्रह्मौ
खाल्ला, तेव्हां तिला त्यापासून कच्चें अंडें झ
शिजविला, तेव्हां मनुष्यजातीचा आदिजनक
झाला. ” या कथेंत आदित्यांची एकंदर संख्या
तरी ही उणीव तै.‡ ब्राह्मणानें भरून काढिल
आहे कीं ‘ अदितीनें चार वेळां ओदन शि
देवांनीं तिला त्याचा शेषभाग दिला. अशा री
जोड्या झाल्या. पहिली जोडी **धातृ** व **अर्यमा** य
यांची, तिसरी **अंश** व **भग** यांची, आणि चवथी

ठिकाणीं दिलेल्या वर्णनावरून या प्रश्नाचा थोड
या वर्णनांतील आदित्यांचीं नांवें निराळीं
कश्यप हा महामेरूला सोडून कधीं जात नाहीं
आदित्य म्हणजे सप्त प्राण असें कित्येक आचा
ते सप्त ऋत्विज होत असें म्हणतात असें या
पुढें तिसरा अर्थ दिला आहे तो असा :—निर
णांचा निरनिराळा परिणाम होत असल्यामुळे
असें म्हटलें असावें. या अर्थाच्या पुष्ट्यर्थ
ऋतून्करोति ' (अनेक दिशांत प्रकाशून ते
वैदिक मंत्र दिला आहे. हा मंत्र प्रस्तुत उप
कोठें आढळलेला नाहीं. सायणाचार्यांनींही
' निरनिराळे सूर्य ऋतु करितात असें मानिल्य
संभवत नाहींत. म्हणून निरनिराळ्या दिश

---

१ तै. आ. १, ७. आरोजो भ्राजः पटरः पतं
विभासः ।......। कश्यपोष्टमः । स महामेरुं न
कश्यपाज्ज्योतिर्लभन्ते ।......। सप्त शीर्षण्याः
तेषामेषा भवति । " सप्त दिशो नाना सूर्याः
आदित्या ये सप्त तेभिः सोमाभि रक्ष न " इ
नमर्त्विजः सूर्या इत्याचार्याः ।......। तदप्य

पाहिजेत ' एवढेंच म्हटलें आहे. पण हा अ
लक्षणें हजारों असल्यामुळें सूर्यही हजारों मानावे
आरण्यकांतच वैशंपायनानें काढिलेली म्हण
शेवटीं अनेक सूर्य असले तरी आठच
मुळें तेवढेच मानावे असा; त्यांत शेरा
ब्राह्मणांत (३,१,३,३) या अदितीच्या गोष्टी
म्हटलें आहे कीं, तिच्या फक्त सातच पुत्रांना देव
तात, आणि आठवा मार्तांड हा पुरा वाढलेला न
त्याच्यापासून मनुष्यें व इतर प्राणी निर्माण केले.
एक दोन ठिकाणीं (६,१,२,८ व ९,६,३,८)
सांगितले आहेत. प्रजापतीच्या बारा बिन्दूंपासून
झाले व त्यांनां निरनिराळ्या दिशांत प्रजापतीनें ठे
सांगून, दुसरे ठिकाणीं, आदित्य किती असा
बारा मास हेच आदित्य ' असें त्याचें उत्तर दिलें
बाराच आदित्य सांगितले आहेत. अदितीच्या
अनेक तर्क आहेत, पण त्यांपैकीं कोणीही आदित्
खुलासा केलेला नाहीं. उलट आदित्यांच्या सात
सूर्याच्या गतीशीं कांहीं संबंधच नाहीं असें मानण
कल आहे. आठ आदित्य आठ मुख्य दिशांचे

उत्पन्न होतात अशी श्रद्धा, या दोन गोष्टी पुढें
आदित्य म्हणजे जसे वर्षाच्या बारा महिन्यांचे
(पूर्व्य युगं) सात आदित्य हे वर्षाच्या सात महि
मानावयाला कल्पनेची फार ओढाताण कराव
आर्य लोकांचें मूलस्थान मध्यआशियांत कोठें त
नेनें बद्ध झालेल्या पंडितांनां हें मत रुचलें नाहीं
नसेल. म्हणून, तैत्तिरीय आरण्यकांत निरनि
सूर्यांमुळें होतात असें सांगून त्याला आधार
असा एक वेदमंत्रही दिला आहे, व शेवटीं स
राहून ऋतू उत्पन्न करीत असतात या मताला
गोष्ट फार समाधान मानण्यासारखी आहे. सात
यांचा परस्परसंबंध ऋग्वेदांतही सांगितला आहे *
तर आतां अदितीच्या गोष्टीचें सरळ तात्पर्य अ
पुत्र जे सात आदित्य ते प्रकाशयुक्त सात मास क
तिला आठवाही पुत्र झाला पण तो अपूर्ण वा
आठवा महिना प्रकाशाचा नसून तेथपासून काळे
पूर्वयुगांत घडली म्हणून जें सांगितलें आहे
या सूक्तांत पहिल्या दोन ऋचांत युग शब्द
आलेला आहे हें देवानां पूर्व्ये युगे व उ

अदितीच्या गोष्टीचा चांगला उलगडा होतो. म
मृत (मृ—मरणें या पासून) आणि अंड म्हणजे
झाला आहे; व त्याचा अर्थ मृत सूर्य म्हणजे क्षि
असा होतो; कारण ऋ. १०,५५,५ यांत ममा
सूर्याच्या प्रात्याहिक अस्ताला लाविलेला आं
ऋग्वेदांत कित्येक ठिकाणीं म्हटलें आहे. (५,
सुपर्ण—१०,११९,३ कुवित्—१०,१७७,१८ पतं
मार्तांड म्हणजे क्षितिजाखालीं बुडालेला सूर्य अर
सूर्य सात महिने क्षितिजावर असून आठव्या
त्या ठिकाणची होय. हें सूर्याचें विशिष्ट स्वरू
विंबल्यावर नुसत्या स्थानांतरानें त्याची आठवण
शक्य नाहीं. वैदिक ऋषी द्वादशादित्यांच्या
त्यांना हें सूर्याचें स्वरूप परंपरागत जुन्या कथेच्या

अक्षांशपरत्वें कमी जास्त होणारी महिन्यांच
विशिष्ट लक्षण असल्यामुळें केवळ सात महिन्यांच्या
उल्लेख काय तो ऋग्वेदांत सांपडतो असें म्हणून
प्रस्तुत उपपत्ति खरी असल्यास सात महिन्यांबरो
महिन्यांचाही संबंध कोणत्याना कोणत्या तरी
असा संबंधही वेदांत आढळतो; पण तो कोठें व
समजलें पाहिजे. सूर्याचे सात घोडे किंवा दस

असें नाहीं. त्यानें सात होतृंसहवर्तमान आदित्
असें १०, ६३, ७ यांत सांगितलें आहे; १,
आणि ययाति असे मनूबरोबरीचे ऋत्विज् सां
ठिकाणीं (८, ४३, १३) **भृगु** व **अंगि**
अथर्वण आणि **दध्यंच्**, (१, १३९, ९) दध्यंच्
अत्रि अशींही नांवें पूर्व ऋत्विजांचीं म्हणून मन्
अथर्व्यानें यज्ञ करून प्रथम पथ करून दिला,
(१, ८३, ५). या अथर्वणांना बहुवचनांत
भृगु यांच्या सह ' आमचे पूर्वज ' (नः पित
(१०, १४, ६). २, ३४, १२ यांत **दश**
असें सांगून (ते दशग्वाः प्रथमा यज्ञमूहिरे)
जेव्हां भृगूंनीं आपल्या दक्षपणानें आपल्याल
प्रथमच अथर्व्यानें यज्ञांच्या योगानें धारणा (मु
रथर्वा प्रथमो विधारयद्देवा दक्षैर्भृगवः सं चि
आहे. व्युत्पत्तिशास्त्राप्रमाणें वैदिक **अथर्वन्** श
उपासक) रूपानें अवेस्ता ग्रंथांत आढळतो; व **अं**
नियमांवरून ग्रीक **अग्गिलॉस** (Aggilo
अंगर–घोडेस्वार या शब्दांशीं संबंध दिसतो. ऐत
अंगिरस हे अंगारच (जळते कोळसे) होत असें
आसन ते अंगिरसोऽभवन). ऋ. १०, ६२, ५

आहे. तेव्हां हे आमचे पूर्व पितर आर्य लोकांच
यज्ञ करीत त्यांचे अवधि कसे होते हें दाखवि
यज्ञिय वाङ्मयांत आहेत कीं नाहींत तें पहाणें फा
त्यावरून आपल्या ध्रुवोपपत्तीला विशेष आधार

अंगिरसांखेरीज इतरांच्या यज्ञांचे काल निि
ग्रंथांत आढळलेले नाहींत. श्रौतसूत्रांत '**अंगि**
वार्षिक सत्रांचें वर्णन देऊन तें सर्व वार्षिक सत्रां
अयनम्' त्याचेंच एक रूप आहे असें सांगितले
अयनाचा' अवधि कांहीं दिलेला नाहीं. तै.
अवधि दिला आहे, त्याचें वर्णन पुढच्या स्वतं
अंगिरसांच्या अयनाचा कालावधि ठरवितां येतो
ठरविण्याचें साधन सुदैवानें ऋग्वेदांतच आहे.
नवग्व आणि **दशग्व** अशा अंगिरसांच्या जा
बहुतेक ठिकाणीं त्यांचा एकत्र उल्लेख करू
गोष्टी व विशेषणें त्यांनांहीं लाविलेलीं आ
भृगूंप्रमाणेंच 'आमचे पूर्व पितर' असें म्हटलें
१४,६). **वल सरमा** आणि **पणी** यांचा
कथेंतही अंगिरसांप्रमाणेंच नवग्वांचाही
(१, ६२, ३ व ४; ५, २९, १२; ५, ४५,
एका ठिकाणीं (१, ६२, ४) इन्द्रानें बल व

असें म्हटलें आहे. पुनः २, ३४, १२
यज्ञ केला, ते उषेच्या उदयीं आह्वांवर
४,५१,४ यांत "उषा नवग्व अंगिरसांवर
पुष्कळ प्रकाशली" असें सांगितलें आहे.
होतो कीं त्यांचें सत्र फक्त दहा महिन्यांचें
याशीं संबंध आहे. या नवग्व व दशग्वांनीं
केलें त्याचें आणखी, ५,२९,१२ यांत वर्णन के
हवि देऊन नवग्व व दशग्व यांनीं इन्द्राची स्तु
गाईंचा गोटा वळकट आच्छादिलेला होता
यांत "आपले मित्र जे शक्तिमान् नव
गेला तेथें त्या दहा दशग्वांसह इन्द्राला सूर्य
आढळला" असें वर्णन केलें आहे.* १०,६
अंगिरसांनीं स्वतःच वलाला मारण्याचें व
विण्याचें काम वर्षाच्या शेवटीं केल्याचें सांगि
त्यांनीं तसें करावयास इन्द्राला मदत के
असो. या सर्व वचनांचा एकत्र विचार
निघतात ते अशीं:—

१. नवग्व आणि दशग्व यांचें सत्र दहा
२. या सत्रांचा संबंध उषेच्या प्रथम प्रक

४. ज्या ठिकाणीं इन्द्र गाईंना शोधावयास
असलेला (तमसि क्षियन्तम्) त्याला आढळला
आतां नवग्व व दशग्व यांच्याविषयींच्या
बारीक विचार करूं. यासंबंधानें पहिला प्रश्न
सत्रें दहाच महिन्यांत कां आटपत, व वर्षाचे
चालत नसत? वलाचा वध करून इन्द्र
गाईंना व सूर्याला **वर्षाच्या शेवटीं** सोडविलें
वर्णन करणाऱ्या वर दिलेल्या वाक्यांत म्ह
सूर्याच्या व प्रकाशकिरणरूपी गाईंच्या वार्षिक
आहे; व 'इंद्राला सूर्य काळोखांत असलेला
तर असें म्हणावयास विशेष आधार मिळतो.
उपस्थावर (मृत्यूच्या मांडीवर) निजलेल्या
पडून राहिलेल्या सूर्याप्रमाणें किंवा पुरलेल्या
लेल्या वंदनाला मुक्त केलें'' असें ऋ. १,११
यावरून **तमसि क्षियन्तम्** या शब्दांनीं क्षिति
झालेल्या सूर्याचाच बोध होतो असें दिसून येईल
संवत्सराच्या शेवटीं ज्या ठिकाणीं मारिलें तें ठि
नवग्व त्या वेळीं त्याला आपल्या सूक्तांनीं मदत
पाहिजे. यावरून नवग्वाचे व दशग्वांचे सोम

मुळें काळोख पडून तें बंद होत असे असें म
या काळोखाच्या दीर्घ रात्रींत सोम पिऊन पु
फोडून प्रकाशरूपी गाई व सूर्य यांना जुन्या व
आरंभीं मुक्त करीत असे; व मग पुनः हे
सत्राला आरंभ करीत. तात्पर्य, नवग्व दशग्व
महिन्यांचें वर्ष असलेल्या ठिकाणीं रहात अ
शिवाय इतर यज्ञिय वाङ्मयांतील स्पष्ट
वर्षाची सिद्धता होत आहे; त्याचा विचार पुढ

नवग्व आणि दशग्व या शब्दांची व्युत्प
मान निघतें. नव आणि दश यांना ग्व जो
पण नव याचा अर्थ 'नऊ' असा न घेतां 'न
घेतला आहे (११,१९). परंतु नवग्व आणि
एकत्र आलेले असल्यामुळें दशग्वांचा दश शब
नवग्वांचा नव शब्दाशीं असला पाहिजे. म्हण
दुसरा कोणताही अर्थ नसल्यामुळें नव याच
भाग आहे. आतां ग्वचा अर्थ ठरवावयाच
(गाय) पासून साधतात, तर दुसरे गम्
आहे असें म्हणतात. पण ऋ. ३,३९,५ यां
म्हटलें आहे, त्यावरून नऊ गाईचे अथवा दह

" अंगिरसांच्या दोन जाति आहेत, नऊ महिन्य
ते नवग्व, आणि दहा महिन्यांनीं सत्र संपवून उ
व दशग्व यांचीं सत्रें दहा महिन्यांत संपत हें
सांगितलेंच आहे. अर्थात् सायणाचार्यांचा अर्थ अ
परंपरेनेंच तो आलेला असला पाहिजे. आतां ए
नवग्वांसंबंधानेंही दहा महिन्यांचेंच सत्र सांगित
मुळींच सांगितलेलें नाहीं. परंतु दशग्वांना द
मिळालें असल्यास नवग्वांना नवमासिक सत्राव
हें व्युत्पत्तिसादृश्यावरून अगदीं उघड आहे;
फक्त संख्येचाच कायतो फरक आहे. म्हणू
केलें तेंच नवग्वांनीं नवांनीं केलें असें उघड होतें

या अनुमानाला बळकटी आणण्यासारखी **अं**
गोष्ट आहे. ऋ ३,५३,७ यांत त्यांना ' **विरूपा**
रूपांचे द्यौचे पुत्र) म्हणून, ८,६४,६. यांत
शब्द **अंगिरस्** शब्दाशीं समानार्थक म्हणून
गोष्टीचा अगदीं स्पष्ट उल्लेख १०,६२,६ यांत अ
' अंगिरस **विरूप** असून ते अग्नीपासून उत्पन्न
त्यांत म्हटलें आहे' कीं, ' जे विरूप अग्नीपासून
(त्यांत) नवग्व व दशग्व हे श्रेष्ठ अंगि

जाति होत्या असें नाहीं; हेंच दुसऱ्या शब्दांनीं
नवां नन्तर कीं **दहां** नन्तर उठणारे नसून वि
(विरूप) होते, म्हणजे त्यांच्या सत्राचा अवर्
कमी तर कधीं दहांहून अधिक असे. ऋ. १
रसाचा पुत्र बृहस्पति याला **सप्तगु** असें
बृहस्पतीला ४,५०,४ यांत **सप्तास्य**
वेदांत (४, ५, १) प्रथम ब्राम्हण जो
म्हटलें आहे. दशग्वालाही ऋ. ४, ५१,
पूर्वी सांगितलेंच आहे. या सर्वांचा अर्थ
अंगिरस हे केवळ नऊ किंवा दहा महिन्यांनींच
उठणारे नसून दुसऱ्या अवधींनंतरही उठणारे
सूर्य क्षितिजावर जितके महिने स्थानपरत्वें
आटपत असें मानिलें पाहिजे. म्हणजे यावरू
प्राचीन सत्रें सात पासून दहा महिने पर्यंत च
संख्याही महिन्यांच्या प्रमाणेंच सात पासून दहा
झाली म्हणजे हीं सत्रें बंद होऊन वर्ष संपण्याच्य
युद्ध करून त्याला चीत करीत असे. यांत **परि**
हे शब्द फार सूचक असून वर्षाचा शेवट दीर्
असें त्यावरून दिसत आहे.

त्याला बाहेर काढिल. ऋग्वेदामधील कथेंत त्यान
केली आहे. तो **ममता** आणि **उचथ्य**
(१, १५२, ६; १, १५८, ४) त्यानें **त्रैतन**
अश्विनांची प्रार्थना केली आहे. पण ऋ
४, ४, १३ यांत त्याला अग्नीनें दृष्टि दिली अ
ऋग्वेदांत एका देवतेचीं कृत्यें दुसरीला
लाविलेलीं असल्यामुळें अग्नीचें हें कृत्य अश्विन
नाहीं. दोन्ही देवता प्रातःकालिक असल्यामुळें त्य
होणें सहाजिक आहे. असो. अश्विनांनीं एकट्या दीर्
आहे असें नाहीं. त्यानीं **च्यवनाला** वृद्धाचा तरुण
१०), **भुज्यूला** समुद्रांतून बाहेर काढिलें (ऋ.
अनेक प्रकारचीं त्यांचीं परोपकाराचीं कृत्यें १,
आहेत. या सर्व पराक्रमांचा संबंध हिंवाळ्यांत कम
पुनः शक्तिमान् करण्याशीं आहे असें पु
पण 'तमसि क्षियन्तं सूर्य न ' (काळोखांत पड
वंदनाच्या कथेंतील शब्द स्पष्ट पुढें असतांना
कमजोर सूर्याशींच या पराक्रमांचा संबंध जोडून
जाखालीं बुडालेल्या सूर्यालाच ते लावले पाहिजेत.
दीर्घतम्याच्या कथेवरून प्रस्तुत विषयाला अनुकू

पाण्यावर स्वार होऊन (सारथी होऊन) पाण्याच
चालू होतो. पण यांतील **युग** शब्दाच्या अ
नाहीं. कित्येक त्याचा अर्थ वेदांगज्योति
कालचक्र असा घेतात, व दीर्घतमा पन्नासाव
म्हणतात. कित्येक यूरोपियन पंडितांचा तर
ठिकाणीं 'पिढी' असा अर्थ घेण्याचा
जरा विशेष विचार केला पाहिजे. **युग** शब्
होतो, निदान त्याच्या अनेक अर्थांपैकीं
नाहीं. पण युग शब्द व विशेषेंकरून **मानुष**
ऋग्वेदांत येतो, तेथें तेथें त्याचा अर्थ 'पिढी
व सायणादि आपलेकडील वैदिक टीकाक
युगें' असा त्याचा अर्थ घेतात. पण
'जोडी' 'युग्म' असाही त्याचा अर्थ त्यांनीं के
युग शब्द युज् (जोडणें) धातूपासून झाल
दिवसाची जोडी,' 'महिन्यांची जोडी' (
'सूर्यचंद्रांचा संयोगकाल म्हणजे महिना' अस
कलियुगाच्या आरंभीं सर्व ग्रह एकत्र झाले
म्हणूनच त्याला युग नांव दिल्याचें सांगतात. म
किंवा 'पिढी' असाही **युग** शब्दाचा अ

नाहीं, हें संदर्भावरून उघड दिसत आहे
त्या ठिकाणीं कालाशीं संबंध आहे. आतां
जर ' देवांचें युग' (काल) असा अर्थ करावय
याचा ही ' मनुष्यांचे काल ' असा करावयास क
ऋग्वेदांत कित्येक स्थळें तर अशीं आहेत कीं,
' पिढी ' असा घेतांच येत नाहीं. उदाहरणार्थ,
संबंधानें **विश्वे ये मानुषा युगा पान्ति मर्त्यं** ।
यांत **पान्ति** हें क्रियापद असून त्याचा **ये विश्वे** (
हें कर्म आहे; व **रिषः** (त्रासापासून) हा पंचम
करावयाचें (पान्ति—रक्षण करतात) त्याचा वाच
शब्दांचा ' जे सर्व त्रासापासून मनुष्यांचें रक्षण क
उरतां उरलें **मानुषा युगा** हें पद; त्याचा अर्थ
यान्त समजून त्याचा अर्थ ' मनुष्यांच्या पिढ्यांन
हें द्वितीयान्त पद निरर्थक होतें. अर्थात् युग
अर्थ जो ' काल ' तोच घेणें अवश्य आहे. अ
वाक्याचा ' जे सर्व मनुष्यांच्या कालांत त्यांचें त्र
असा सरळ स्वाभाविकपणें अर्थ होतो. पण
मॅक्स मुल्लरनें ' जे सर्व मनुष्यांच्या पिढ्यांचें, म
करतात ' असा अर्थ केला आहे. **युग** शब्द
आणखी वचन ऋ. १०, १४०, ६ हें आहे.

असून ' दधिरे ' (ठेविते झाले) हें सर्व ऋचेंत
'सुम्नाय' हा चतुर्थ्यन्त शब्द 'दधिरे' या क्रियेच
स्थान दाखवीत आहे. आतां यांतील विशेषणात्म
एकंदर ऋचेचा अर्थ ' जनांनीं आपलें कल्याण
मार्गी टेविलें ' असा होतो. आतां राहिलें ' मा
स्वाभाविकपणें इतर शब्दाशीं दिसणारा संबंध म्हणे
होय. असा संबंध घेऊन या ऋचेचा अर्थ 'जन
वर्णित) अग्नीला मनुष्यांच्या कालांत स्तुतिपूर्वक
असा होतो. पण ग्रिफिथ या पाश्चात्य पं
ठराविक ' पिढी ' असा अर्थ घेऊन व पदरचें
घालून ' मनुष्यांच्या पिढ्या सूक्तांनीं अग्नीस [मे
या ऋचेच्या शेवटच्या चरणाचा अर्थ केला आहे
अर्थ कांहीं झालें तरी ' पिढ्या ' असाच करावय
नाहीं, असें कायमचें ठरवून टाकिल्यामुळें श
करावी लागते हें ग्रिफिथच्या या अर्थावरून
संहितेंत हा मंत्र आला असून त्यांत महीधरानें
मनुष्यांचीं युगें ' काल ' असाच अर्थ केला आहे
अर्थपद्धतीचा अवलंब करावयाचा असल्यास '
'मनुष्यांचे काल' याशिवाय दुसरा कोणताही अर्थ
अशीं दोन स्थळें आपल्याला आढळलीं. 'म

काळ असा घ्यावा लागतो. पण ऋग्वेदांत **युग**
कमी अशा काळाचा बोध होतो असें मानावयास
ऋग्वेदांत अनेक ठिकाणीं **प्रथमा उषा, आयती**
उषांत पहिली) असें पुष्कळ वेळां आलें आहे, (
२; ७, ७६, ६ इ.) व ७, ७१, ३ यांत ' अ
उषा सांगितली आहे. १, १२३, ९ यांत ' उ
जाणते ' असें म्हटलें आहे, (जानत्यह्नः प्रथमस्य),
केलेलें वैदिक उषेचें विवेचन बाजूला ठेविलें, तरी '
विशेषणावरून ही उषा वर्षाची पहिली उषा म्ह
दिवसाची उषा होय हें दिसून येईल. ही **प्रथमा**
म्हणजे वर्षाच्या पहिल्या व शेवटच्या दिवसाची उषा
उषासंबंधानें मागील विवेचन विचारांत घेतल्यास ही
दीर्घ रात्रीच्या अखेरीस येणाऱ्या व वर्षारंभ करणा
पहिली उषा असेंही अनुमान करावयास हरकत नाह
" मनुष्यांच्या युगांना हळुहळु कमी करते " (प्रमिन
असें १, १२४, २ व १, ९२, ११ यांत म्हटलें
झाल्यावर " देवभक्त लोक **युगें** पसरतात " (
वितन्वते) असें १, ११५, २ यांत सांगितलें आहे.
युगाचा अर्थ ' पिढी ' असाच करतात. पण संदर्भ

प्रमाणें युग शब्दाचा अर्थ ऋग्वेदांत 'वर्षाचा
असा होतो हें दाखविण्याला दीर्घतम्याच्या
पुरावा आहे. असें असल्यामुळें 'दीर्घतमा
झाला' या वाक्याचा उलगडा करणें आत
नव्हे तर त्यावरून युग शब्दाचा नक्की अर्थ क
मार्ग झाला आहे. 'मानुषा युगांचा' काल
व शेवटली उषा ऊर्फ संवत्सरांचीं दोनें अग्रे
तम्याची गोष्ट म्हणजे जर सूर्यावरील रूपक अ
म्हातारा झाला' याचा अर्थ 'तो दहाव्या
गेला' असाच केला पाहिजे. वर्षाची पहिली
यांच्या मधला काळ, दहा दिवस किंवा दहा
अशक्य–असल्यामुळें तो दहा महिन्यांचाच मा
शब्दाचा अर्थ **महिना** असा केला पाहिजे.
दहाव्या महिन्यांत म्हातारा होणारा सूर्य होय;
होऊन त्यांच्याबरोबर त्याच्या इष्टस्थानाकडे गे
समुद्राकडे गेला. यांत आलेलें पाणी म्हणजे
४९,२) ज्यांना त्यानें ऋत नांवाचा मार्ग
सूर्याला वाट पाडून दिली (७,८७,१) व ज
तडाख्यांतून सोडविल्यावर सूर्याला वर आ

दैव्यं मानुषा युगा। (१०,१४०,६) या दोन व
म्हणजे मनुष्यांचीं युगें (काल) असा अर्थ दिसून
असलेल्या त्यांच्या संबंधावरून (प्रमिनती मनुष्य
प्रथमोषा व्यद्यौत् १,१२४,२) मानुषा युगा म्हणजे
असलेला काळ असा अर्थ ठरला; व दीर्घतमा दह
होतो यावरून युग शब्दाचा महिना असा अर्थ निश्चित
प्रोफेसर रंगाचार्य यांनीं आपल्या ' युगा 'वरील निब
वरून हींच अनुमानें काढिलीं आहेत. युग श
त्याचा **युति** असा अर्थ घेऊन विशिष्ट आकाशस्थ
युगांचा कालावधि ठरविण्याची कल्पना प्रथम
निघाली असावी असें त्यांनीं अनुमान केलें आहे.
(४,६) चार युगांचीं अगदीं प्राचीन नांवें दिलीं
चंद्राच्या कलांशीं संबंध आहे. प्रो. रंगाचार्यांनीं
नांव जें दर्श त्याचा विचार करून युगाचे
म्हणजे दर्शापासून दर्शापर्यंतचा काळ ऊर्फ महि
असा तर्क केला आहे. मानुषा युगांचा आरंभ
होतो असें जें ऋग्वेदांत म्हटलें आहे, त्याशीं
मारून आणि उषा व सूर्य यांना उत्पन्न करून
विधान केलें (मासां विधानमदधा अधि द्यवि

अशा अर्थ जरी कसाबसा जुळतो, तरी तो
याचें उत्तम उदाहरण ऋ. २, २, २ हें आहे
युगा आणि क्षपः इतका काळ पर्यन्त प्रक
क्षपः म्हणजे 'रात्री' असा अर्थ असल्या
क्षपः हे शब्द जोडीचे असून त्या दोहोंचा
जणें युक्त आहे. मानुषा युगा या शब्दांन
मागाहून येणारीं साधारण अहोरात्रें मिळून
जरी बोध होत असला, तरी त्यांत त्या काला
कांहीं समावेश होत नाहीं. तेव्हां सर्व वर्षांवि
मानुषा युगा आणि क्षपः असा जोड शब्द
अर्थ २,२,२ या ऋचेंत मानुषा युगा आणि
आहे. ऋ. ४,१६,१२ या ऋचेसंबंधानेंही अशी
क्षपो मदेम शरदश्च पूर्वीः असे शब्द
(ऋतु) आणि रात्रीपर्यन्त आम्हांला आनंदित
णाचार्यांनीं त्यांचें भाषान्तर केलें आहे व तें
आणि रात्री' या शब्दांचा मतलब काय?
न्वयी अव्यय असल्यामुळें हे दोन शब्द
क्रियापदांशीं संबंध जोडणें योग्य होणार ना
हाची कल्पना माहीत नव्हती तेव्हां या शब्दां

दुसऱ्या अर्धांत धूमानें व्याप्त असा आहे. दुसरे
पहाणारा असा तो सात चाकांच्या व सहा अ
आकाशाच्या वरच्या भागांत आहे.' यांत संवत्स
पांच पाद म्हणजे पांच ऋतु समजलें पाहिजे.
ऋतु पांचच असणार हें उघड आहे. या पूर्वीच्य
चक्र आकाशांत असून त्यांत अग्नीचीं ७२० मुलें
आहे.' बारा महिन्यांचें वर्ष व त्यांतील ७
विषयीं हा अगदीं स्पष्ट उल्लेख आहे. अर्थात् त्
नही संवत्सराचेंच आहे यांत शंका नाहीं.
बारा आकृतींच्या पित्याविषयीं दोन मतें सांगित
त्याला पांच पाद ऊर्फ ऋतु आहेत असें क
त्याचा रथ सहा आरांचा आहे ह्मणजे तो सहा ऋ
ह्मणतात असें सांगितलें आहे. असा फरक कां
णांत (१,१) 'पंचर्तवो हेमंतशिशिरयोः स
शिशीर हे एकत्र घेऊन पांचच ऋतु होतात असें
पथ ब्राह्मणांत (१३,९,१,१०) वर्षा आणि
आहेत. यावरून सहांचे पांच ऋतु करण्यासाठ
घ्यावयाचे या संबंधानें मतैक्य नाहीं. अर्थात् द
ऋतुसंख्या कमी करण्याची कल्पना मागाहून आ

'पंचपादं पितरं' या ऋचेवरून ऋतुसंख्येच
हें पाहिलें पाहिजे. तिच्या पहिल्या अर्धांत '
शाच्या दूरच्या भागांत धूमानें व्याप्त असतो' अ
आरांच्या रथांत बसलेला संवत्सर सर्वत्र पहाणार
सांगितलें आहे. पुढच्या ह्मणजे १३ व्या ऋ
प्राचीन असूनही शीर्ण होत नाहीं' असें सांगून
चक्र आपल्या नेमीसह (धांव) फिरतें, त्याल
सूर्याचें चक्षु रजानें आच्छादिलेलें असें चालतें,
बून आहेत.' असें ह्मटलें[1] आहे. वर अकरा
(पाण्याच्या धूमानें व्याप्त) शब्द आणि १४ वींत
समानार्थक आहेत हें दोनी ऋचांची तुलना
यावरून एवढेंच अनुमान निघतें कीं 'हा
कांहीं भागांत धूमानें किंवा काळोखानें व्याप्त हो
दहा घोडे ओढतात' यावरूनही असें दिसून ये
केले ते कांहीं दोन कोणते तरी एकत्र केलेले न
किंवा दहा महिन्यांचेंच वर्ष सांगण्याचा वरील
पांच ऋतूंचे सहा झाले तेव्हां 'धूमानें व्याप्त
संवत्सर, 'सर्वत्र पहाणारा' (विचक्षण)
ऋतूंच्या व सहा ऋतूंच्या वर्षांचें वर्णन यांत जो
पंचपाद (किंवा पंचारे) आणि परीषिणम

यांत सहा ऋतंच्या वर्षाचें वर्णन करतांना 'स
चक्रांचा ऊर्फ सात् महिन्यांचा असा शब्द घा
पित्याला ह्मणजे पांच ऋतूंच्या वर्षाला द्वादशाकृति
असें म्हटलें आहे. सकृद्दर्शनीं हा विरोध दिसतो. प
इतिहासाचा थोडासा विचार केल्यास हा विरोध म
कारण प्रथम एखादी विशिष्ट कल्पना दर्शविणार
झाल्यावरही भाषेंत तसाच राहून जातो. सायंका
सकाळीं पुनः वर येतो अशी जेव्हां कल्पना होती
प्रचारांत आला; पण आतां ती कल्पना जरी नाहीं
अजूनही आपण सूर्य दिसूं लागला असें न ह्मण
आला असेंच ह्मणतों. त्याचप्रमाणें **सप्ताश्व**
भाषेंत एकदां रूढ झाल्यावर पुष्कळ काळानें त्यांती
झाले, तरी केवळ गतानुगतिकत्वामुळें परिस्थिति
ऋषींनीं त्यांचा उपयोग केलेला आहे. ब्राह्मणग्रंथांत
वर्तमान स्थितीशीं संगति लावण्याचा नाना तऱ्हेनें
केलेला आहे, व असें करणें धर्मदृष्ट्या अवश्यही
ऐतिहासिकदृष्ट्या परीक्षण करतांना जुन्या नव्या ग
पाहिजेत. पांच ऋतूंचें व दहा महिन्याचें जुनें
वर्षाचेंही थोडें वर्णन त्यांत येऊन गेलें आहे.
स्वरूपांत रूपान्तर करणाऱ्या ऋषींनीं चालू

दर वर्षं मानुषा युगा व अखंड काळोखाची दीर्घ रात्र मिळून होत असे. या सर्व गोष्टी दंतकथात्मक असल्या तरी त्यामुळें त्यांचें प्रामाण्य कमी होत नाहीं. कारण यांपैकीं कांहीं गोष्टी आर्यांचीं फाटाफूट होण्यापूर्वींच्या आहेत हें निरनिराळ्या आर्य शाखांतील पुराणकथांवरून दिसून येत. याविषयीं विशेष विवेचन पुढें एका प्रकरणांत यावयाचेंच आहे. पांच ऋतूंचें वर्ष होतें, व सूर्याच्या रथाला दहा घोडे जोडलेले असत या कल्पनाही वरील कथांशीं सुसंगत आहेत. आतां पुढच्या प्रकरणांत असें दाखवावयाचें आहे कीं वैदिक वाङ्मयांत दहा महिन्यांच्या सत्राचे स्पष्ट उल्लेख असून त्यांचा वर सांगितलेल्या कथांशीं कांहीं संबंध नसल्यामुळें प्रस्तुत प्रकरणांत सांगितलेल्या कथांवरून जीं अनुमानें निघतात त्यांची त्यांवरून स्वतंत्र रीतीनेंही सिद्धि होते.

प्रकरण ८ वें.

गवां अयनम्.

प्रवर्ग्य विधि—त्याचा सोमयागाशीं संबंध—वार्षिक सत्राचें प्रजनन (पुनरुज्जीवन) त्यांत लाक्षणिक रूपानें सांगितलें आहे–घर्म किंवा महावीर नांवाच्या पात्रांत कढविलेलें दूध हें रेतस् (बीज) होय–हें दूध घर्मपात्रांत ओततांना ह्मणावयाचे मंत्र–पांचांना निर्माण करणारे दोन–विवस्वताचे दहा–यावरून पांच ऋतूंनंतर ह्मणजे दहा महिन्यानंतर संवत्सर संपतो असा अर्थ दिसतो–सूर्य आकाशाच्या पलीकडे पडतो अशी दंतकथा–संवत्सर सत्रें–**गवां अयनम्** हें त्या सर्वांची प्रतिमा होय–हें सत्र दहा किंवा बारा महिन्यांनीं संपतें असें ऐतरेय ब्राह्मणांत ह्मटलें आहे.–'गवां अयना' विषयीं तैत्तिरीय संहितेंतील दोन उतारे–त्यांत या सत्राचा अवधि दहा महिन्यांचा सांगितला आहे, पण असें असण्याला पुरातन वहिवाटीशिवाय दुसरें कांहीं कारण त्यांत दिलेलें नाहीं–यावरून प्राचीन काळचे यज्ञ दहा महिन्यांच्या वर्षांत होत असत असें उघड होतें–प्राचीन रोमन लोकांचेंही वर्ष दहा महिन्यांचें ह्मणजे ३०४ दिवसांचें होतें-वर्षाच्या ३६० दिवसांपैकीं बाकीच्या दिवसांची काय वाट हें अद्यापही कोणास माहीत नाहीं–दशग्वांच्या कथेवरून पहातां हे बाकीचे दिवस ह्मणजे अखंड काळोखाचा अवधि होय–ह्मणजे त्यावरून ध्रुवोपपत्ति सिद्ध होते–वेदांतील गाईंच्या त्रिप्रकार स्वरूपाविषयीं मॅक्स मुल्लरचें मत–ऋग्वेदांत 'गाई' शब्द या नांवाचे पशु, जलें, उषःप्रकाश किंवा दिवस यांना लाविलेला आहे–दहा महिन्यांत संपणारें 'गवा अयनम्' ह्मणजे साध्या दिवस रात्रींचा दहा महिन्यांचा अवधि–हेलिऑसचे ३५० बैल–त्यावरून दहा दिवसांच्या अखंड रात्रीचा बोध होतो–हर्मिस यानें अपालानच्या गाई चोरणें ह्मणजे काय ?—वृत्रानें चोरलेल्या गाईंचें ऋग्वेदांतील वर्णन–यावरून दिवसरूपी गाई चोरल्यामुळें दीर्घ रात्र उत्पन्न होते असा भावार्थ निघतो–याविषयीं वेदांतील याज्ञिक गोष्टींवरून आणखी प्रमाणें-सोमयागांचें वर्गीकरण–एकाह

आणि अहीन यांतील भेद-शंभर रात्रिसत्रें-गवां अयनांसारखीं दुसरीं वार्षिक सत्रें-त्यांतील विधींचा साधारण आदर्श-त्याचीं रूपान्तरें-त्या सर्वांची रचना प्रस्तुत व्यावहारिक वर्षमानावर केलेली आहे-परंतु पुरातनकाळीं हीं सत्रें दहाच महिन्यांत संपत असत-रात्रिक्रतूंचा समावेश सध्या दिवससत्रांतच होतो-रात्रिसत्रें शंभर रात्रींहून अधिक काळ कां लांबत नाहींत याचा उलगडा आजपर्यंत झालेला नाहीं-ध्रुवोपपत्तीवर त्यांचा योग्य उलगडा होतो-अतिरात्र-यागांत आजही सोमरस रात्रीसच काढतात-दुसऱ्याही रात्रिसत्रांना हीच गोष्ट लागू केली पाहिजे-रात्रिसत्रें हीं पुरातन काळीं दीर्घ रात्रींत करावयाचीं सत्रें होतीं-त्यांचा उद्देश-सोमाच्या आहुति वलाशीं होणाऱ्या युद्धांत मदत म्हणून एकट्या इंद्रालाच देत असत-शतरात्रावरून दीर्घ रात्रीचा महत्तम अवधि दिसून येतो-या अनुमानाला अदितीच्या कथानकावरून बळकटी येते-इंद्राला शतक्रतु असें पुराणांत कां म्हटलें याचा उलगडा-पाश्चात्य पंडितांना ह्या विशेषणाचा खरा अर्थ समजला नाहीं-सोमयाग आणि अश्वमेध यांतील साम्य-इतर विशेषणांप्रमाणें शतक्रतु या विशेषणाचें रूपान्तर ऋग्वेदांत कोठेंही केलेलें नाहीं-यावरून तें केवळ इन्द्रालाच लावीत असत असें दिसतें—'क्रतु' शब्दाचा अर्थ वेदांत यज्ञ असा आहे याविषयीं डा० हौगचें मत-वृत्राचीं शंभर पुरें ऊर्फ किल्ले-ह्मणजे शंभर तमोयुक्त स्थानें ऊर्फ रात्री-अवेस्त्यांतील तिश्र्य आणि **अपौश** यांच्यामधील युद्धाची कथा-इंद्रवृत्र युद्धाचें हें केवळ रूपान्तर होय-शंभर रात्रिक्रतू हे रात्रीसच करावयाचे असत याला त्यावरून स्वतंत्र प्रमाण मिळतें-**सतोकरद्द** हें विशेषण अवेस्त्यांत आढळतें-अतिरात्र यागाच्या अर्थाविषयीं व स्वरूपाविषयीं विवेचन-दीर्घ रात्रीच्या आद्यन्तीं करावयाचा याग-संवत्सरसत्राच्या आरंभीं तो योग्यच आहे-तो दीर्घ रात्रीचा अंत व सूर्यप्रकाशाच्या कालाचा आरंभ दाखवितो-सत्र, अतिरात्र, रात्रिक्रतु आणि पुनः अतिरात्र मिळून पुरातन काळचा संवत्सर सत्राचा पर्याय होत असे-त्यावरून तत्कालीन वर्षांतील शतदिनावधि दीर्घ रात्रीचा स्पष्ट बोध होतो-प्राचीन यज्ञपद्धति तत्कालीन वर्षमानावर बसविली होती-नवीन परिस्थितीला अनुरूप असें वर्ष ब्राह्मणांनीं सुरु केलें-यज्ञग्रंथांतील प्रमाणावरून निघणाऱ्या अनुमानांचें महत्व.

दहा महिन्यांत सत्र संपविणाऱ्या दशग्वांची गोष्ट एवढाच कांहीं यज्ञिक वाङ्मयांत उरलेला प्राचीन वर्षाचा अवशेष नाहीं. ऐतरेय ब्राह्मणांत वर्णिलेल्या **प्रवर्ग्य** नांवाच्या विधींतही या प्राचीन वर्षाची खूण दिसून येते. हा विधि केल्याशिवाय पशुयज्ञ किंवा सोमयाग करितां येत नाहीं. या सर्व विधींत बीजरूपानें ठेविलेल्या सूर्याचें किंवा यज्ञाचें प्रजनन (पुनरुज्जीवन) लाक्षणिक रूपानें सांगितलें आहे.* **घर्म** किंवा **महावीर** नांवाचें एक मृत्तिकापात्र, वेदीवर **खर** नांवाचें मातीचें एक वर्तुळ करून त्यावर अध्वर्यु ठेवितो व तें चांगलें कढत होईपर्यन्त तापवितो. मग तें वर उचलून त्यांत गाईचें दूध घालून त्याशीं मृतवत्स अशा बकरीचें दूध मिसळतात. पुढें तें मिश्रण आहवनीय अग्नींत ओततात, व उरलेला त्यांतला भाग **होता** (होतृ) पितो. "या पात्रांतील दूध म्हणजे रेतस् (बीज) अग्निरूपी देवयोनींत पुनर्जननासाठीं सिंचन करतात, कारण अग्नि हा देवांची योनि आहे," असें ऐतरेय† ब्राम्हणांत वरील विधीचें कारण दिलें आहे. त्यावरून या अग्नींत यज्ञाचें बीज, त्याचें कांहीं दिवसांनीं पुनर्जनन व्हावें म्हणून, ओतितात असें झालें. हें दूध महावीर पात्रांत ओततेवेळीं म्हणावयाचा मंत्र 'दुहन्ति सप्तैकामुप' (ऋ. ८, ६१, ८) हा आहे.‡ हा मंत्र केवळ शब्दसाम्यावरून घेतला असेल असें दिसत नाहीं. ज्या सूक्तांत हा मंत्र आलेला आहे तें सूक्तच जरा गूढ आहे. पण हा व याच्या मागचे दोन मंत्र सरळ आहेत. त्यांचा भावार्थ असा:—

"आतां त्याचा मोठा व भक्कम रथ, घोडे, व रथाची ओळ दिसूं लागलीं ॥ ६ ॥

"सात एकाचें दोहन करतात; गर्जणाऱ्या समुद्राच्या तीरावर दोन पांचांना निर्माण करतात" ॥ ७ ॥

---

* ऐ. ब्रा. १, १८.

† यत्पयस्तद्रेतस्तदिमग्नौ देवयोन्यां प्रजनने रेतः सिच्यतेऽग्निर्वै देवयोनिः। ऐ. ब्रा. १, २२.

‡ वालखिल्य सूक्तें धरल्यास हें सूक्त ७२ वें होतें.

" विवस्वताच्या दहानंतर इन्द्र आपल्या तिहेरी खेदीनें (हातोड्यानें) आकाशाचा कोश खालीं पाडता झाला." ॥ ८ ॥

आतां यांत सूर्याचा रथ दिसूं लागला ह्मणजे उषा क्षितिजावर दिसूं लागली हें उघडच आहे. सात ह्मणजे सात होते उषेचें दोहन करून दोन ह्मणजे दिवस रात्र हीं उत्पन्न करतात. हा दोह विधि ऋग्वेदांत पुष्कळ वेळां आलेला आहे. १,३३,१० यांत इन्द्रानें तमाचें दोहन करून गाई (उषा) निर्मिल्या (तमसो गा अधुक्षत्) असें सांगितलें आहे. पुढें या दोहोंच्या दोहनानें पांच ह्मणजे पांच ऋतु उत्पन्न होतात. दिवस रात्रीला सूर्याच्या माता असें ३,५५,६ यांत ह्मटलें, तसें येथें त्यांना ऋतूंच्या माता ह्मटलेलें आहे. पुढें हे ऋतु संपल्यावर काय होतें हें सांगतांना इन्द्रानें विवस्वताच्या दहानंतर म्हणजे दहा महिन्यानंतर आपल्या तिहेरी हातोड्यानें आकाशकटाह फोडून कोश खालीं पाडला असें ह्मटलें आहे. याचा अर्थ असा कीं दिव्य जलांचे तीन कोश (७,१०१,४) फोडून समुद्रांत सोडून दिले व त्यांबरोबर सूर्यही खालीं गेला. ७,१०१,२ यांत सूर्याचा प्रकाश (ज्योति) तीनप्रकारचा सांगितला आहे व तै. संहितेंतही* (२,१,२,५) सूर्याच्या वसंत, ग्रीष्म, शरद् रूपी तीन ज्योति आहेत असें ह्मटलें आहे; अर्थात् प्रस्तुत ऋचेंतही हा त्रिप्रकार मार्ग सूर्याच्या त्रिप्रकार प्रकाशाचा द्योतक असून, हा सर्व प्रकार विवस्वताच्या दहानंतर संपतो असें ह्मटलें आहे. हा गुप्त झालेला सूर्य किंवा यज्ञ पुनः त्याचें जनन व्हावें ह्मणून बीजरूपानें ठेविलेला असतो. ही स्थिति प्रवर्ग्यांत लाक्षणिक रूपानें सांगितली आहे. यज्ञिय वाङ्मयांत सूर्याच्या आकाशांतून खालीं गळण्याचा उल्लेख पुष्कळ वेळां येतो. ऐ. ब्राह्मणांत (४,१८) 'सूर्य पलीकडे पडेल या भीतीनें देवांनीं त्याला उच्च लोकांच्या सहाय्यानें आधार दिला' असें वर्णन आहे. यांत पलीकडे (पराचः अतिपातात्) हे शब्द महत्वाचे आहेत; कारण त्यांवरून सूर्य पलिकडच्या प्रदेशांत जातो असें दिसून येतें. अश्विनांनीं च्यवन नांवाच्या

---

* त्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि वसंता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यंदिने शरद्यपराह्णे । तै. सं. २, १, २, ५.

1 तस्य पराचोऽतिपातादबिभयुस्तं परमैः स्वर्गैर्लोकैः परस्तात्प्रत्यस्तभ्नुवन् । ऐ. ब्रा. ४, १८.

एका भक्ताला तरुण केलें अशी ऋग्वेदांत कथा आहे. तिचा स्पष्टार्थही च्युत झालेल्या सूर्याला त्यांनीं पुनः पूर्वस्थानीं आणिलें असा आहे. तात्पर्य यज्ञाचें बीज राखून ठेवण्याचा प्रवर्ग्यांतील विधि हा सूर्याच्या पलिकडच्या प्रदेशांत पडण्याचें लाक्षणिक स्वरूप आहे. कारण त्यांत योजिलेला मंत्र कांहीं निरर्थक नव्हे; त्याचा नीट अर्थ केल्यास त्यावरून पांच ऋतूंच्या व दहा महिन्यांच्या प्राचीन वर्षाची खूण त्यांत दिसून येणार आहे.

या सत्रांच्या अवधीविषयीं याहून स्पष्ट पुरावा पाहिजे असेल तरी तोही सर्वमान्य वैदिक ग्रंथांत आढळून येत आहे. यज्ञ ही संस्था अगदीं प्रथमपासून चालू असल्यामुळें त्यांतील परंपरागत आलेल्या बारीक सारीक गोष्टीही ऋत्विजांना निश्चित कराव्या लागत. त्यांत कांहींचीं कारणें देतांना त्यांची कल्पनाशक्ति वाटेल तशा भराऱ्या मारी. परंतु अशाही कित्येक गोष्टी त्यांत होत्या कीं, त्यांचीं कारणें त्यांना मुळींच न समजल्यामुळें ' अशी पूर्वापर वहिवाट आहे ' असें ह्मणून त्यांना काम भागवावें लागलें आहे. संवत्सर सत्राचा अवधि ठरविण्यासाठीं आतां अशा कांहीं प्रमाणांचा विचार करावयाचा आहे.

ब्राह्मणें व श्रौतसूत्रें यांत, अंगिरसांचें अयन (अंगिरसां अयनम्) गाईंचें अयन (गवां अयनम्) आदित्यांचें अयन (आदित्यांनां अयनम्) अशीं अनेक संवत्सरसत्रें सांगितलेलीं आहेत. त्या सर्वांची रचना सूर्याच्या वार्षिक क्रमावर केलेली आहे. वैदिक यज्ञांत हीं सत्रें अति-पुरातन असून त्यांचें विवेचन फार बारकाईनें व काळजीपूर्वक असें याज्ञिक ग्रंथांत केलेलें आहे. तीं एकमेकांपासून तत्वतः भिन्न नसून एकाच सत्राचीं परिस्थित्यनुसार अनेक स्वरूपें झालेलीं आहेत. गवां अयनम् हें त्या सर्वांचा आदर्श होय. ऐ० ब्राह्मणांत (४, १७) ' गवामयन सत्र करितात; आदित्य याच गाई होत, ह्मणजे ते आदित्यांचेंच अयन करितात ' असें म्हटलें आहे. या ' गवां अयना ' चा अवधि ठर-[1]विल्यास तोच सर्वांना लागू होणारा असल्यामुळें इतर सत्रांच्या अवधीचा निरनिराळा विचार करावयास नको. या ' गवां अयनाचें ' ऐतरेय ब्राह्मणांत एकदां व तै० संहितेंत दोनदां असें एकंदर तीन ठिकाणीं सविस्तर

---

1 गवामयनेन यंति । गावो वा आदित्या आदित्यानामेव तदयनेन यंति ऐ. ब्रा. ४, १७.

वर्णन आलें आहे. ऐ० ब्राह्मणांत या सत्राचें मूळ व अवधि दिलीं आहेत त्यांत ' शफ आणि शिंगें ' मिळविण्यासाठीं गाईनीं सत्र आरंभिलें, व दहाव्या महिन्यांत त्यांना तीं मिळाल्यावर त्या उठल्या, पण ज्या आणखी बसल्या त्यांच्या अश्रद्धेमुळें त्यांचीं शृंगें व शफ नाहींसे झाले. ' असें सांगितलें आहे, त्यावरून ब्राह्मण ग्रंथांत बारा महिन्यांचें ह्मणून वर्णिलेलें हें सत्र पूर्वी दहाच महिन्यांत संपत असे हें उघड दिसतें. पण असें कां व्हावें ? यज्ञ करणाऱ्यांना बारा महिन्यांत मिळणारें फळ दहाच महिन्यांत कसें मिळालें ? या महत्वाच्या प्रश्नांचा ऐतरेय ब्राह्मणांत मुळींच विचार केलेला नाहीं. पण तैत्तिरीय संहितेंत हे प्रश्न करून व हें सत्र यजमानाच्या इच्छेनुरूप बारा किंवा दहा महिन्यांनीं संपतें असें सांगून, या विकल्पाचें कारण काय हें सांगतां न आल्यामुळें ' पूर्वापर वहिवाटीप्रमाणें ते करितात' (पदेन खलु वा एते यन्ति) असा शेरा त्यांत मारिला आहे. या तीन वर्णनांत बारीक सारीक भेद असले तरी हें सत्र दहा किंवा बारा महिन्यांत संपत असे या गोष्टीविषयीं सर्वांचें एकमत आहे. तांड्य ब्राह्मणांतही ' गवां अयना ' च्या वर्णनांत हा द्विप्रकार अवधि सांगितला आहे. आतां या सत्राच्या अवधींसंबंधाचे स्पष्ट उल्लेख व मागील प्रकरणांतील दहा महिने सत्र चालविणाऱ्या दशग्वांची कथा यांचा एकत्र विचार केल्यास प्राचीनकाळीं वैदिक आर्यांचें संवत्सरसत्र दहाच महिन्यांत आटपत असे, असें अप्रतिकार्य अनुमान निघतें. वैदिक लोक जेव्हां ध्रुवप्रदेशांतून खालीं आले तेव्हां हा अवधि पालटून सर्व सत्रें बारा महिन्यांचीं झालीं. तरी धार्मिक गोष्टीसंबंधाची पुराणप्रियता फार जबर असल्यामुळें सत्रांचा जुना अवधि विकल्पानें ठेऊन देण्यांत आला. म्हणून पूर्वपरंपरेच्या सबबीवर तै० संहितेंत बारा महिन्यांबरोबरच दहा महिन्यांचा काळही मान्य केलेला आहे. आणि त्यावरून आमच्या मतें पुरातनकालीन सत्रांच्या अवधीच्या प्रश्नाचा निर्णय होतो. त्याचीं कारणें कांहींही असोत, एवढें खरें कीं, अगदीं प्राचीन संवत्सरसत्र फक्त दहाच महिने चालत असे.

प्राचीन कालमापनपद्धतीचा अवशेष जो हा वार्षिक सत्राचा दहा महिन्यांचा अवधि त्याचें कारण काय असावें हें न समजण्यांत एकटी तैत्तिरीयसंहिताच बांधेकरी आहे असें नाहीं. यूरोपीय सौर वर्षाच्या बाराव्या महिन्याला दिसेंबर असें नांव आहे. व्युत्पत्तिदृष्ट्या या शब्दाचा अर्थ

दहावा महिना असा आहे [दिसेम्—(सं०) दशन्—दहा, आणि बेर—(सं०) वार—कालावधि]. यापूर्वींच्या महिन्यांच्या नांवाचेही सातवा, आठवा, नववा असेच अर्थ आहेत (सेप्टेम्—सप्तन् इ०). आरंभीं रोमन लोकांचें वर्ष दहा महिन्यांचें होतें व पुढें कांहीं कालानें न्यूमा राजानें त्यांत पहिले दोन महिने मिळविले असें, प्लूटार्क यानें आपल्या ' रोमन लोकांच्या चरित्रांत ' सांगितलें आहे. पण याचें कारण काय असावें याचा आजपर्यंत कोणीही विचार केलेला नाहीं. शास्त्रीयज्ञानाची एवढी वाढ झालेली असतांही आज मितीस जर रोमन लोकांचें वर्ष प्रथम दहा महिन्यांचेंच कां होतें हें सांगतां येत नाहीं, तर तैत्तिरीयसंहितेंत गवामयनाचा अवधि दहा महिन्यांचा कां होता याचें ' पूर्वापर वहिवाटी ' शिवाय (पद) दुसरें कांहीं कारण सांगितलेलें नाहीं, याचें आश्चर्य मानावयास नको. पण आतां ध्रुवोपपत्तीमुळें बऱ्याच अज्ञात गोष्टींवर प्रकाश पडणार आहे. ' गवां अयना ' चा दहा महिन्यांचा अवधि व रोमन लोकांचें दहा महिन्यांचें वर्ष या गोष्टी जर या दोन्ही आर्यशाखा एकत्र असतांच्या काळच्या खुणा असतील तर सबंद वर्षापैकीं उरलेल्या दोन महिन्यांच्या काळाचा हिशोब आपल्याला सहज देतां येण्यासारखा आहे. हा काळ म्हणजे ज्या दीर्घ रात्रींत इंद्र वलाला मारून त्यानें कोंडिलेल्या गाई सोडवीत असे, अथवा आपल्या गाई चोरणाऱ्या काकस नांवाच्या राक्षसाला हर्क्युलीस ठार करीत असे, त्या दीर्घ रात्रीचा काळ होय. ध्रुवावरून खालीं आल्यावर आर्यांना आपल्या पंचांगांत अवश्य ते फेरफार करावे लागले. त्याप्रमाणें त्यांनीं जुन्या वर्षांत दोन महिने मिळविले. पण या पूर्वींच्या वहिवाटी साफ नाहींशा होण्यासारख्या नसल्यामुळें त्या पुराणकथा आणि यज्ञपद्धति यांत दिसून येत आहेत. त्यांवरून पहातां आर्य लोक एकत्र असतांना त्यांचें वर्ष दहा महिन्यांचें असून या दहा महिन्यानंतर काळोखाची दीर्घ रात्र येत असे, असें मानावयास कोणतीच हरकत दिसत नाहीं. तुलनात्मक गाथाशास्त्रावरूनही ही गोष्ट सिद्ध होत असून तद्विषयक विवेचन पुढच्या एका प्रकरणांत स्वतंत्रपणें यावयाचें आहे.

हें ' गवां अयनम् ' सत्र गाईनींच केलें असें ऐतरेय ब्राह्मण व तैत्ति० संहिता यांत सांगितलें आहे. पण या गाई म्हणजे कोण ? खरोखरीच्या

गाई होत्या अथवा दुसरें कोणी होतें ? ऐतरेय ब्राह्मणांत, ' आदित्य याच गाई होत ' असें सुचविलें* आहे; व या ऐतरेय ब्राह्मणांतील वचनाला तुलनात्मक गाथाशास्त्रावरून चांगला आधार मिळतो. पुराण-कथांत येणाऱ्या गाई म्हणजे संवत्सरांतील दिवस व रात्री असें केवळ वेदांसंबंधानेंच नव्हे तर ग्रीक पुराणांसंबंधानेंही दिसून येतें. असें असल्या-मुळें शिंगें मिळविण्याच्या इच्छेनें गाईंनीं आरंभिलेल्या सत्राचा अर्थ अधिक चांगल्या रीतीनें आपणांस समजणार आहे. मॅक्स मुल्लरनें आपल्या गाथाशास्त्रावरील ग्रंथांत आर्यपुराणांतील गाईसंबंधानें विवेचन केलें आहे. त्यांत तो ह्मणतो, 'वेदांमध्यें तीन प्रकारच्या गाई आढळ-तात; खऱ्या गाई, जलरूपी गाई आणि प्रातःकालिक प्रकाशरूपी गाई. या एकमेकांपासून ओळखणें कठीण पडतें, इतकें त्याचें वर्णन मिश्र असतें. **निरुद्धा आपः पणिनेव गावः** यांत पाण्याला गाईची उपमा दिली; पण या उपमेचें रूपक होऊन कित्येक ठिकाणीं तर मूळ पाणी जाऊन गाई या शब्दानेंच त्याचें वर्णन प्रामुख्यानें होऊं लागलें. उषे-लाही पुष्कळ ठिकाणीं गाई ह्मटलें आहे. १,९२,१ "या उषांनीं पूर्वेकडे आपला केतु फडकावला...त्या तेजस्वी, गाई, माता येत आहेत" व १,९३,४, 'हे अग्नीषोमहो, पणींच्या गाई हिरावून तुम्हीं पुष्कळांना प्रकाश दिला' या वर्णनांतील गाई ह्मणजे उषा किंवा त्यांचा प्रकाश होत हें सहज समजण्यासारखें आहे. १,६२;३ यांत 'बृहस्पतीनें अद्रि फोडून गाई शोधून काढिल्या' असें म्हटलें आहे. २,१९,३ 'इन्द्रानें सूर्य उत्पन्न करून गाई शोधून काढिल्या' २,२४,३ 'बृहस्पतीनें गाईंना हांकून लाविलें, ब्रह्मानें (हत्यारानें) अद्रि फोडिला, तमाला नाहींसें केलें आणि स्वर्लोकावर प्रकाश केला', इत्यादि वर्णनांतील गाईचें स्वरूप स्पष्ट दिसण्यासारखें आहे. पण याहूनही महत्वाची गोष्ट ह्मटली ह्मणजे उषेच्या गाईचें इतर राष्ट्रांच्या पुराणांत आलेलें वर्णन ही होय. त्या ठिकाणीं गाई म्हणजे दिवस होत हें अगदीं स्पष्ट आहे. **हेलिऑस** (ग्रीक देवता-संस्कृत-सूर्य) याच्या ३५० गाई व ३५० मेंढ्या ग्रीक पुराणांत आल्या आहेत;त्या ह्मणजे वर्षाचे ३५० दिवस व ३५० रात्रीच होत. व त्यांवरून आर्य लोक विभक्त होण्यापूर्वी त्यांचें वर्ष ३५० दिवसांचें होतें असें सिद्ध होतें.

---

* गावो वा आदित्या आदित्यानामेव तदयनेन यंति । ऐ० ब्रा० ४,१७.

असो, तर पणींनी निरुद्ध (अडकावलेल्या) केलेल्या गाई म्हणजे शिंगें असलेल्या खऱ्याखुऱ्या गाई नसून दिवसरात्री होत. गवामयनम् हें सत्र करणाऱ्या गाई म्हणजे दिवस असा अर्थ घेतल्यास या चमत्कारिक गोष्टींचें मूळ उत्तर ध्रुवाजवळील दहा महिन्यांचें वर्ष असलेल्या प्रदेशांत आहे, असें दिसून येईल. पणीच्या कचाट्यांतून निसटलेल्या गाई ह्मणजे दीर्घ रात्री-नंतर येणारा प्रकाश होय. हा दहा महिने चालल्यावर पुन: दीर्घ रात्र येई, ह्मणजे पणी पुन: गाईंना पळवून नेई. रोमन लोकांचें वर्ष प्रथम दहा महि-न्यांचें होतें हें मागें सांगितलेंच आहे. अवेस्त्यांतही ऐर्येन वइजो मध्यें दहा महिने उन्हाळा असल्याचें वर्णन आहे. ह्मणजे दहा महिन्यांचें वर्ष व त्याच्या मागाहून येणारी दोन महिन्यांची दीर्घ रात्र हीं आर्य लोक विभक्त होण्यापूर्वी त्यांस माहीत होतीं असें मानावयास आतां कांहीं अडचण नाहीं. त्यांच्यासंबंधाचे उल्लेख वेदांत एक दोनच व तेही काल्पनिक असे नसून विपुल व प्रत्यक्ष आहेत. आजपर्यंत ते गूढ राहिले यांचें कारण त्यांचा अर्थ लावण्याची खरी गुरुकिल्ली समजली नव्हती हें होय.

मागें सांगितलेंच आहे कीं, ध्रुवाजवळील प्रदेशांत वर्षाचे महिने अक्षांश मानानें सातपासून अकरापर्यंत असतात. ह्मणून, जरी दहा महिन्यांच्या वर्षाचेच उल्लेख वेदांत स्पष्टपणें आहेत, तरी तेवढ्यावरून इतर प्रकार त्यांत नाहींतच असें मात्र ह्मणतां यावयाचें नाहीं. कारण, अदितीच्या गोष्टींत सात महिन्यांचा उल्लेख आलाच आहे. एवढेंच कीं, दहा महिन्यांचें वर्ष विशेष महत्वाचें होतें. अंगिरसांचे अनेक प्रकार असून त्यांतील दशग्व हे श्रेष्ठ होते असें जें ऋग्वेदांत ह्मटलें आहे त्यावरून हीच गोष्ट दिसून येते. पण कसेंही असलें तरी हें वर्णन ध्रुववृत्ताच्या आंतील प्रदेशाचें आहे यांत कांहीं शंका नाहीं. हेलिऑसचें वर्ष ३५० दिवसांचें होतें. हें वर्ष साध्या व्यावहारिक वर्षाहून १० दिवसांनीं कमी आहे. हे दहा दिवस ह्मणजे काळोखाचेच असावे. जेथें दहा महिन्यांचें वर्ष असेल तेथें ६० दिवसांची दीर्घरात्र असेल; अशा-प्रकारच्या दीर्घरात्रीचा अवधि जास्तींत जास्ती किती होता हें समजण्या-सारख्या कांहीं गोष्टी सांपडतात कीं नाहीं तें आतां पाहूं.

होमर कवीनें हेलिऑसच्या गाईसंबंधानें जें कांहीं वर्णन केलें आहे त्याचा उलगडा करतां येत नाहीं असें मॅक्स मुल्लरनें ह्मटलें आहे. पण

ध्रुवोपपत्तीची मदत घेतल्यास त्याचा उलगडा चांगला होण्यासारखा आहे. ऑडिसीसच्या सोबत्यांनीं हेलिऑसच्या (सूर्याच्या) गाई खाऊन टाकून त्यांना परत येऊं दिलें नाहीं, किंवा हर्मिसनें अपॉलनच्या गाई चोरून त्यांपैकीं दोन ठार केल्या असें जें होमरनें लिहिलें आहे त्यांत अमुक गाई ऊर्फ दिवस खाल्ले ह्मणजे वर्षांतील तितके दिवस दीर्घ काळोखाच्या रात्रींत गडप झाले असें समजलें पाहिजे. यांत दिवसांची संख्या जी कमीजास्त आहे ती अर्थात्च अक्षांशपरत्वें होय. आजपर्यंत प्रकाश व काळोख यांतील रोजच्या झगड्यावर सर्व गोष्टींचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न झाल्यामुळें वरील गोष्टींसारख्या कित्येक गोष्टी अगदीं गूढ राहिल्या. परंतु ध्रुवोपपत्तीचें ग्रहण केल्यास त्या सर्व सुगम व स्पष्ट होत आहेत. वेदांतही बलानें किंवा वृत्रानें इन्द्राच्या गाई पळवून नेल्याचें सांगितलें आहे, पण त्यांची संख्या स्पष्टपणें कोठें आलेली नाहीं. ऋज्राश्वानें १०० (१,११६,१६) किंवा १०१ (१,११७,१८) मेषांनां मारून वृकापुढें टाकिलें असें वर्णन ऋग्वेदांत आलें आहे, त्याचा मात्र शंभर दिवसांच्या अवधीच्या रात्रींशीं संबंध असावा. यज्ञिय वाङ्मयांत या दीर्घ रात्रीसंबंधानें एक महत्वाची गोष्ट आली आहे. पण त्या गोष्टीवर पुढील टीका, भाष्यें इत्यादिकांचें एवढें दडपण पडलें आहे कीं, सोमयागांच्या इतिहासाचा सविस्तर विचार केल्याशिवाय ती स्पष्टपणें पुढें मांडतां येणार नाहीं. सोमयाग हे अगदीं पुरातन असून सर्व यागांचे आदर्श होत. ऋग्वेदांतील कर्मकांडांत यांचेंच प्राधान्य असून ११४ सूक्तांचें सबंद ९ वें मंडल सोमसूक्तांनींच झालेलें आहे. या सोमयागांचें सूक्ष्म निरीक्षण केल्यास त्यावरून आर्यांच्या अति पुरातन काळच्या यज्ञपद्धतीचें स्वरूप थोडेंबहुत तरी स्पष्ट होण्यासारखें आहे. ह्मणून त्यांचा आतां थोडासा बारकाईनें विचार करूं.

सोमयाग या नांवावरून त्यांत सोमरस काढून त्याचा हवि देणें ही गोष्ट विशेष आहे हें उघड आहे. हे सोमरसांचे हवि रोज सकाळीं, मध्यान्हीं व सायंकाळीं असे तीन वेळां द्यावयाचे असतात. सोमयागांच्या अवधीवरून त्यांचे तीन वर्ग होतात; १ एकाह ह्मणजे एकाच दिवसांत संपणारे, २ अहीन ह्मणजे दोन पासून तेरा दिवसांच्या आंत संपणारे, आणि, ३ सत्रें ह्मणजे तेरा दिवसांपासून तों एक हजार वर्षेंपर्यंतही रहाणारे.

अग्निष्टोम हा पहिल्या वर्गांत* येतो, पण त्याशीं आपल्याला प्रस्तुत कांहीं कर्तव्य नाहीं. द्वादशाह हा दुसऱ्या वर्गांतील असून तो **अहीन** किंवा **सत्र** यांपैकीं कोणत्याही रूपानें करतां येतो. याचें विशेष महत्व आहे. तीन **त्र्यह** दहावा दिवस आणि दोन **अतिरात्र** मिळून हा झालेला‡ असतो. तीन त्र्यहांमिळून झालेल्या नऊ दिवसांना **नवरात्र** म्हणतात. त्याबरोबर द्विरात्र, त्रिरात्र वगैरे सोमयागही सांगितले आहेत. संवत्सरसत्रें तिसऱ्या वर्गांत येत असून **गवां अयनम्** हें त्यांचें आदर्श रूप आहे. यांपैकीं विशेष महत्वाचीं सत्रें म्हटलीं म्हणजे संवत्सरसत्रें होत. त्यांचें स्वरूप योग्य रीतीनें कळण्यासाठीं **षळह** म्हणजे काय तें पाहिलें पाहिजे. सहा दिवसांचा यज्ञ असा त्याचा अर्थ असून असे पांच षळह म्हणजे एक महिना होतो. ज्योतिः, गो, आयुस्, आणि पुनः आयुस्, गो, ज्योतिस्, असे सहा एकाह मिळून **पळह** होतो. म्हणजे प्रत्येक पळहाच्या आद्यन्तीं **ज्योतिष्टोम** असतो. **अभिप्लव** आणि **पृष्ठ्य** असे आणखी पळहाचे भेद आहेत. कित्येक पळह आणि दुसरे कांहीं आदिमध्यान्तीं येणारे विशेष विधि मिळून संवत्सरसत्र होतें. या सत्राच्या मध्य दिवसाला विषुवान् म्हणतात; व या विषुवानाच्या योगानें सत्राचे बरोबर दोन सारखे भाग होत असून पहिल्यांत होणारे विधि दुसऱ्यांत उलट क्रमानें होतात. या ' गवां अयना ' ची अनुक्रमणिका अशी.

भाग.	दिवस.
१ आरंभींचा अतिरात्र.	१
२ चतुर्विंश दिन (त्यालाच आरंभणीय किंवा प्रायणीय ह्मणतात).	१

---

* ऐतरेय ब्राह्मणांत (३, ३९–४४) अग्निष्टोमाचें साग्र वर्णन दिलें असून तो या पहिल्या वर्गांतील सर्व यागांची प्रकृति आहे. अत्यग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी, वाजपेय, अतिरात्र आणि अप्तोर्याम अशा त्याच्या सहा विकृती असून हे सहा व अग्निष्टोम, असे सात मिळून जोतिष्टोमाचे सात भाग होतात (आश्व. श्रौ. सू. ६, ११, १.)

‡ त्रयश्च वा एते त्र्यहा आदशममहराद्वावतिरात्रौ यद् द्वादशाहः । ऐ. ब्रा. ४, २४.

३	चार अभिप्लव षळह व एक पृष्ठय षळह मिळून एक महिना असे पांच महिने....	१५०
४	तीन अभिप्लव षळह व एक पृष्ठय षळह.	२४
५	अभिजित् दिन.	१
६	तीन स्वरसाम दिन	३
७	विषुवान् (याची एकंदर सत्रदिनांत गणती करीत नाहींत).	
८	तीन स्वरसाम दिन	३
९	विश्वजित् दिन.	१
१०	एक पृष्ठय आणि तीन अभिप्लव षळह.	२४
११	एक पृष्ठय आणि चार अभिप्लव असे चार महिनेपर्यंत...	१२०
१२	तीन अभिप्लव षळह, एक गोष्टोम, एक आयुःष्टोम आणि एक दशरात्र मिळून एक महिना.	३०
१३	महाव्रत.	१
१४	शेवटचा अतिरात्र.	१

एकूण दिवस ३६०

संवत्सरसत्रांतील या भागांपैकीं ज्यांत अगदीं कांहीं फेर करतां यावयाचा नाहीं असे थोडेच आहेत. पहिला व शेवटचा असे दोन अतिरात्र, चतुर्विंश, महाव्रत, अभिजित्, विश्वजित्, विषुवान् आणि त्याच्या अलीकडे व मागाहून येणारे तीन स्वरसाम, आणि द्वादशाहापैकीं दशरात्र एवढेच काय ते त्यांतील विशिष्ट भाग होत. बाकीचे दिवस अभिप्लव आणि पृष्ठय षळहानीं भरून काढलेले असतात. असें असल्यामुळें ' गवां अयनम् ' हें सत्र दहा महिन्यांचें करावयाचें असल्यास वर दिलेल्या ३ व ११ या कलमांतील पांच पांच षळह कमी केले म्हणजे झालें. वर दिलेल्या रचनेंत थोडासा फेरफार केला कीं, ' आदित्यानां अयनम् ' नांवाचें सत्र * होतें. त्यांत मुख्य विशेष एवढाच कीं, त्यांतील सगळे षळह अभिप्लवच असतात, कांहीं पृष्ठय आणि कांहीं अभिप्लव असे नसतात. तसेंच सर्व षळह अभिप्लव करून दुसरे बारीक सारीक फेरफार

* यथा वा प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंश उक्थ्यः सर्वेऽभिप्लवाः षळहा आक्ष्यन्त्यन्यान्यहानि तदादित्यानामयनम् । ऐ. ब्रा. ४,१७.

केले असतां त्याचें 'अंगिरसां अयनम्' हें सत्र होतें. हे फेरफार झाले तरी त्यांवरून ३६० दिवसांच्या संख्येला कांहीं बाध येत नाहीं. परंतु कांहीं याज्ञिक चांद्र वर्षाचा अवलंब करून ३५४ दिवसच घेत व त्यामुळें ते वरच्या कोष्टकापैकीं सहा दिवस गाळीत असत. या त्यांच्या सत्राला 'उत्सर्गिनां अयनम्' ह्मणतात. या सर्व सत्रांत तात्पर्य एवढेंच कीं, चांद्र किंवा सौर पैकीं ज्या प्रकारचें वर्ष घेतलें असेल त्या वर्षाला अनुरूप असा त्या सत्राचा कार्यक्रम करावयाचा. परंतु या गोष्टींशीं प्रस्तुत आपल्याला विशेष कर्तव्य नसल्यामुळें त्यांत याहून खोल जाण्याचें कारण नाहीं. ब्राह्मणांत आणि श्रौतसूत्रांत विषुवान्, अभिजित् अथवा स्वरसाम या दिवशीं करावयाचे विधि सविस्तर सांगितले आहेत. ऐतरेय आरण्यकांत महाव्रताचें वर्णन दिलें असून ऐतरेय ब्राह्मणाच्या चवथ्या पंचिकेंत अतिरात्र आणि चतुर्विंश यांचें वर्णन केलें आहे. सत्राचा खरा आरंभ चतुर्विंशापासून असून त्याची अखेर महाव्रतानें होते. ऐतरेय ब्राह्मणाच्या चवथ्या पंचिकेंत असें सांगितलें आहे कीं, 'बृहद्दिव सूक्तानें होता रेताचें सिंचन करतो; अशा रीतीनें तो त्या रेताकडून महाव्रात दिनानें प्रजनन करवितो. कारण, प्रतिसंवत्सरीं सिंचन केलेलें रेत प्रजनन करणारें होतें.' या खुलाशावरून असें दिसतें कीं, प्रवर्ग्य विधीप्रमाणेंच महाव्रताचा उद्देशही यज्ञाचें बीज यथाकालीं प्रजनन होण्यासाठीं राखून ठेवण्याचा आहे. महाव्रत ह्मणजे जुन्या व नव्या वर्षांना एकत्र जोडणारा दुवा असून सत्राची परिसमाप्ति त्यानें होई हें योग्यच आहे. प्रत्येक संवत्सर सत्राच्या आद्यंतीं एक एक अतिरात्र याग असे आणि सत्राच्या शेवटच्या भागांत द्वादशाहाचें विशेष महत्व असे.

याप्रमाणें यज्ञग्रंथांत सांगितलेल्या संवत्सरसत्रांच्या रचनेचें अगदीं स्थूल मानानें स्वरूप आहे. हीं सत्रें साधारणतः ३६० दिवसांच्या वर्षावर बसविलेलीं असून त्यांत विषुवान् दिन महत्वाचा असे. कारण, त्याच्या नंतर करावयाचे विधि पूर्वीच्या विधींच्या उलट क्रमानें करावयाचे

---

१ प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंश उक्थ्यः सर्वे पृष्ठ्याः षळहा आक्ष्यंत्यन्यान्यहानि तदंगिरसामयनम् । ऐ. ब्रा. ४,१७.

२ बृहद्दिवेनात्र होता रेतः सिंचति । तददो महाव्रतीयेनान्हा प्रजनयति । संवत्सरे संवत्सरे वै रेतः सिक्तं जायते । ऐ. ब्रा. ४,१४.

असत. विषुवानाच्या स्थितीवरून ही यज्ञपद्धति स्थापन झाली त्या कालासंबंधानें कोणतीं महत्वाचीं अनुमानें काढतां येतात हें *'वेदकाल-निर्णयांत' सांगितलें आहे. पण आतां आपल्याला त्याहूनही प्राचीन अशा काळाचा विचार करावयाचा असल्यामुळें सत्र या सामान्य वर्गांत मोडणाऱ्या दुसऱ्या प्रकारच्या सोमयागांचें थोडेंसें वर्णन केलें पाहिजे. द्वादशाहा-बरोबरच असणाऱ्या दोन रात्रींपासून बारा रात्रींपर्यन्तच्या अहीन यागां-विषयीं मागें सांगितलेंच आहे. पण हीं रात्रिसत्रें बारा रात्रींपर्यन्तच थांबत नाहींत. त्यांची मजल त्रयोदशरात्रापासून शतरात्रापर्यन्त गेलेली आहे. परंतु अहीन याची व्याख्या 'बारा किंवा कमी दिवसांचा याग' अशी असल्यामुळें त्रयोदशरात्रादि यज्ञ सत्र या वर्गांत घालतात. पण हा कृत्रिम भेद टाकून दिल्यास असें दिसून येईल कीं, एकाह, द्वा-दशाह व सत्रें यांच्या बरोबरच 'रात्रिसत्रें' नांवाची दोनपासून शंभर रात्रींपर्यन्त (पण त्याहून जास्त नाहीं) होणाऱ्या सत्रांचीही मालिका आहे. तैत्तिरीय संहिता, ब्राह्मणें आणि श्रौतसूत्रें यांत हीं सत्रें स्पष्टपणें सांगि-तलीं असल्यामुळें त्यांचें स्वरूप, संख्या किंवा अवधि यांविषयीं कोणतीच शंका रहात नाहीं.

आतां यासंबंधानें महत्वाचा प्रश्न असा आहे कीं रात्रिक्रतु, किंवा रात्रिसत्रें हें नांव या सत्रांनाच कां लावलेलें आहे व त्यांचा अवधि शंभर रात्रींहून अधिक कां नसावा? *रात्रि ह्मणजे वस्तुतः दिवस* असें या सत्रांच्या नांवासंबंधानें मानिलें पाहिजे असें यांतील पहिल्या प्रश्नाचें उत्तर मीमांसकानीं दिलेलें आहे; त्या अर्थाप्रमाणें पहातां द्विरात्र ह्मणजे दोन दिवसांचा याग, व शतरात्र ह्मणजे शंभर दिवसांचा याग, असें होतें. हा अर्थ सर्व यज्ञग्रंथांत मान्य केलेला आहे; इतकेंच नव्हे तर चंद्र हा प्राचीन काळीं कालमापक असल्यामुळें त्या काळीं दिवसापेक्षां रात्रीकडे विशेष लक्ष वेधणें साहाजिक होतें व ह्मणून रात्रि हाच शब्द दिवस या अर्थी व्यवहारांत वापरीत असतील, हें खरें. पण पुढें पुनः असा प्रश्न येतो कीं या रात्रिसत्रांची मुदत शंभर रात्रींहून (ह्मणजे दिवसांहून) अधिक कां नसावी? शंभर दिवसांवरून एकदम ३६० दिवसांच्या संव-

---

* पान ११, १२.

त्सरसत्रावर उडी कशी मारली? एकशें एक पासून ३५९ पर्यंत दिवसांचे यज्ञ कां सांगितलेले नाहींत? या प्रश्नांचें समाधानकारक उत्तर कोणी दिलेलें नाहीं. मात्र ब्राह्मण ग्रंथांतील तर्काचें अवलंबन केल्यास असें ह्मणतां येईल कीं मनुष्याचें आयुष्य शंभर वर्षांहून अधिक नसल्यामुळे शंभर रात्रींहून अधिक अवधीचे सोमयागही नाहींत (तै. ब्रा. ३, ८,१६,). पण हा तर्क कितपत मान्य करतां येईल हें सांगावयास नकोच. तात्पर्य मीमांसकांना सदर प्रश्न सुटला नाहीं एवढें खरें. असो. थोडक्यांत सांगावयाचें ह्मणजे, यज्ञिय ग्रंथांत सांगितलेलीं जीं दोनपासून शंभर रात्रीपर्यन्तचीं रात्रिसत्रें तीं 'गवां अयना' सारख्या कोणत्याही संवत्सरसत्राचा भाग नसून त्यांचें स्वतंत्र अस्तित्व कां व त्यांची मुदत शंभर रात्रींहून अधिक कां नाहीं? याचें कारण कोणी दिलेलें नाहीं. रात्रि शब्दाचा अर्थ दिवस असा घेऊनही त्यांचा संवत्सरसत्रांत अन्तर्भाव करतां येत नाहीं. पण ध्रुवोपपत्तीच्या साहाय्यानें या प्रश्नांचा बराच समाधानकारक उलगडा करतां येतो. तो कसा हें आतां पाहूं.

पहिला विचार करण्यासारखा प्रश्न असा आहे कीं **अतिरात्र** या शब्दांत रात्रि याचा जर सूर्यास्तापासून सूर्योदयापर्यंतचा काळ असा अर्थ आहे व अतिरात्र यज्ञही जर अद्यापिही रात्रीसच करावयाचा असतो, तर द्विरात्र त्रिरात्रपासून शतरात्रपर्यंतच्या यज्ञांतही रात्र ह्मणजे काळोखाचा काळ असें समजून ते यज्ञ खरोखरीच्या रात्रीस करावयाचे असत असें मानावयास काय हरकत आहे? सोमरस रात्रीं काढीत नाहींत; तेव्हां हीं रात्रिसत्रें खरोखर रात्रीचीं नसून दिवसांचींच होतीं, असा एक आक्षेप आमच्या ह्मणण्यावर येईल; पण त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. ऐतरेय ब्राह्मणांत (४, ५) अतिरात्राचें मूळ देतांना असें सांगितलें आहे कीं "देवांनीं दिवसाचा आश्रय केला, व असुरांनीं रात्रीचा केला. तेव्हां असुरांना तेथून काढून लावण्याच्या कामीं इंद्राला दुसरा कोणी सहाय मिळेना. छंद मात्र त्याच्या मागोमाग गेले. तेव्हां त्यानीं असुरांना, रात्रीच्या पूर्व भागांतून पहिल्या पर्यायानें, मधल्या भागांतून मधल्या पर्यायानें व शेवटच्या भागांतून शेवटच्या पर्यायानें असें हाकून लाविलें." हे तिन्ही सोमाचे पर्याय रात्रीचे आहेत. शिवाय हे इंद्र व छंद यांशिवाय इतर कोणालाही ते द्यावयाचेच नाहींत असें त्या ब्राह्मणांत स्पष्ट

दर्शविलें आहे. पुढें पुढच्या प्रकरणांत* ' पवमान स्तोत्रांचा संबंध दिवसाशीं असल्यामुळें तीं रात्रीस कशीं सांगितली ? " असा प्रश्न विचारून तीं रात्र व दिवस या दोहोंचींही आहेत असें त्याचें उत्तर दिलें आहे. यावरून हा सोमरस अतिरात्रामध्यें रात्रीसच काढीत असत व तो फक्त इन्द्रालाच देत असें दिसतें. अतिरात्र प्रयोग अगदीं प्राचीन आहे. पारशी ग्रंथांतही याच्यासारखा एक प्रयोग सांगितला आहे. त्यांत रात्रीचे तीन भाग सांगून पहिल्या भागांत अहुरमझ्दाचा पुत्र अग्नि हा यजमानाला उठून कस्ति घालून चांगलें इन्धन आणावयास सांगतो व ह्मणतो " दइवांनीं (वैदिक असुर) केलेला अही आतां येऊन माझ्याशीं लढून मला मारणार आहे; तर मला चांगला पेटूं दे. " दुसऱ्या व तिसऱ्या भागाविषयींही असेंच सांगितलें आहे. अतिरात्रांतील तीन पर्याय आणि हे रात्रीचे तीन भाग यांतील साम्यांचा विचार केल्यास असें दिसून येईल कीं, अतिरात्र याग फार प्राचीन असून तो वृत्राशीं लढणाऱ्या इन्द्राला मदत करण्यासाठीं ह्मणून रात्रीसच करीत असत.

आतां जी गोष्ट एक रात्रीच्या यागाला लागू आहे ती उघडच अनेक रात्रींच्या यागालाही लागू असली पाहिजे. प्राचीन यज्ञिय आपलीं संवत्सरसत्रें दहा महिन्यांत संपवीत असत, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. या दहा महिन्यांनंतर काळोखाची दीर्घ रात्र येत असे. या एवढ्या मोठ्या रात्रींत यज्ञियांनीं करावयाचें तरी काय ? एकसारखें निजून रहाणें शक्य नाहीं. यूरोपच्या उत्तर भागांत ज्या ठिकाणीं दीर्घ रात्र असते त्या ठिकाणीं अद्यापिही सर्व काळपर्यंत लोक निजून रहात नाहींत. तारांच्या स्थितीवरून कालज्ञानही त्यांना होतें. हीच गोष्ट प्राचीन ऋत्विजांनाही लागू आहे. पण जर ते निजत नव्हते तर काय करीत होते असा प्रश्न सहाजिकच येतो ? हात जोडून रिकामे बसत असत असेंही ह्मणतां येत नाहीं. कारण त्यावेळीं इन्द्रवृत्राचें युद्ध चालल्यामुळें इन्द्राला साहाय्य करणें अवश्य होतें. असें असल्यामुळें जर ध्रुवोपपत्ती खरी असेल ह्मणजे वैदिक ऋषींचे पूर्वज जर कधीं खरोखरच ध्रुवाजवळ रहात होते असें असेल, तर तेथें असणाऱ्या दीर्घ काळोखाच्या रात्रीं इंद्र वृत्राशीं झगडत

---

* पवमानवदहरित्याहुर्न रात्रिः पवमानवती कथमुभे पवमानवती भवतः... तेन रात्रिः पवमानवती तेनोभे पवमानवती भवतः । ऐ. ब्रा. ४,६.

असतां त्याला साहाय्य करण्यासाठीं ते रात्रीस कांहीं तरी करीत असलेच पाहिजेत. ह्मणजे रात्रीं करण्याचे सोमयाग वैदिक यज्ञग्रंथांत आढळलेच पाहिजेत. तेच हे रात्रिक्रतु होत. अतिरात्र त्यांत धरल्यास एका रात्रीपासून तों शंभर रात्रींपर्यन्त त्यांची मुदत होते. ध्रुवाजवळील वसतिस्थानासंबंधानें ब्राह्मणकारांनां किंवा मीमांसकांना कांहीं माहिती नसल्यामुळें या रात्रिसत्रांना दिवससत्रांचें स्वरूप त्यांनीं दिलें. परंतु हा अर्थविपर्यास रात्रिसत्रांचें खरें स्वरूप स्मरणांतून गेल्यावर झाला असला पाहिजे. मीमांसकांचा अर्थ मान्य केल्यास या रात्रिसत्रांची मर्यादा शंभर रात्रींपर्यंतच जाऊन कां थांबावी हें सांगतां येत नाहीं, हें वर सांगितलेंच आहे; पण ध्रुवोपपत्तीवरून या गोष्टीचें कारण सांगतां येईल. ध्रुववृत्तस्थ प्रदेशांत रात्रीची मुदत अक्षांशमानानें एक पासून शंभर दिवसपर्यंत असते; व त्या मानानें रात्रिसत्रांचीही मुदत एकपासून शंभर रात्रीपर्यंतच असे. ज्या ठिकाणीं दहा दिवसांची रात्र असे त्या ठिकाणीं दशरात्र करीत व ज्या ठिकाणीं शंभर दिवसांची रात्र असे त्या ठिकाणीं शतरात्र करीत. शंभर दिवसांपेक्षां रात्रीची मुदत अधिक नसल्यामुळें रात्रिसत्रांचीही मुदत शंभरांच्या पलीकडे गेलेली नाहीं. मागें सांगितल्याप्रमाणें ज्या ठिकाणीं सात महिन्यांचा प्रकाशाचा काळ असतो त्या ठिकाणीं पांच महिन्यांची दीर्घ रात्र असते. या मुदतींतून दोन्ही काळच्या संध्याप्रकाशाचा एक एक महिना काढून टाकिला ह्मणजे जवळ जवळ शंभर रात्रींचीच मुदत येते. उषःकाळांत स्वतंत्र यज्ञ सांगितलेले असल्यामुळें त्या काळाचा रात्रींत अंतर्भाव करतां येत नाहीं. असो. तर येणेंप्रमाणें शतरात्र हा याग दीर्घ रात्रीच्या महत्तम मानाचा दर्शक आहे. या रात्रिक्रतूंचा उलगडा दुसऱ्या कोणत्याही उपपत्तीवरून होत नसल्यामुळें व विशेषतः त्यांच्या शंभर रात्रींच्या मुदतीचा खुलासा करतां येत नसल्यामुळें, ते, सात महिन्यांचा प्रकाशाचा काळ, एक एक महिन्याचा संधिप्रकाशकाल व तीन महिन्यांचा दीर्घरात्रिकाल असे स्थूल मानानें भाग असलेल्या प्राचीन संवत्सराचे द्योतक आहेत असें मानावयास कांहीं हरकत नाहीं.

दुसऱ्याही कित्येक गोष्टींवरून हेंच अनुमान निघत आहे. एकट्या इंद्रालाच शतक्रतु हें नांव असल्यामुळें दुसऱ्या कोणी तें बळकावण्याचा प्रयत्न केल्यास त्याची व इन्द्राची चकमक होत असे,.

अशा अनेक कथा वेदोत्तरकालीन ग्रंथांत दिल्या आहेत. सायणाचार्यांनीं कित्येक ठिकाणीं वैदिक **शतक्रतु** शब्दाचा अर्थ शंभर **यज्ञांचा** स्वामी असा न घेतां शंभर **शक्तींचा** स्वामी असा केला आहे, व त्याला अनुसरून युरोपीयन पंडितांनीं पौराणिक कथांना पार धुडकावून देऊन वेदांत " क्रतु " याचा ' शक्ति ' किंवा ' युक्ति ' याशिवाय कोणताही अर्थ करावयाचाच नाहीं असा निश्चय केलेला दिसतो. रात्रिक्रतूंसंबंधानें वर केलेलें विवेचन जर बरोबर असेल, तर पौराणिक कथा व्यर्थ आहेत असें न समजतां शतक्रतु हा शब्द वेदांत इन्द्राला ज्या अर्थानें लाविलेला आहे, त्याच अर्थावर पौराणिक कथाही रचलेली आहे असें मानावें लागतें. पुष्कळ पुराणांतील कथांना वैदिक कथांचा फारसा आधार नसतो हें जरी कबूल केलें तरी प्रस्तुत गोष्टींत तसें न मानण्याला खात्रीलायक पुरावा आपल्याजवळ आहे. शंभर रात्रिक्रतूंची ही संस्था इतर सत्रांपासून अलग असून ती तशी कां हें जोंपर्यंत सांगतां येत नाहीं तोंपर्यंत वैदिक शतक्रतु शब्दाचा पौराणिक कथेशीं संबंध जोडलाच पाहिजे. पुराणांत शंभर यज्ञ हें इंद्रत्वाचें लक्षण असून हे यज्ञ अश्वमेध आहेत, पण शतरात्र कांहीं अश्वमेध नव्हे अशी यावर शंका येईल. परंतु वैदिक कथांपासून पौराणिक कथांपर्यंत होणाऱ्या स्थित्यंतरांत हा भेद महत्वाचा नाहीं. शिवाय अश्वमेध हाही सोमयागच असून शतरात्राबरोबर त्याचेंही वर्णन केलें आहे. अश्वमेध यज्ञांत द्यावयाचे शंभर हविर्भाग तैत्तिरीय संहितेंत सांगितले असून (७,२,११) ते प्रजापतीला **रात्रीं** प्राप्त झाले म्हणून त्यांना **रात्रिहोम** म्हणतात असें तैत्तिरीय ब्राह्मणांत म्हटलें आहे (३,८,१५,१). ऋग्वेदांत (१,१६३,१) यज्ञिय अश्व म्हणजे समुद्रांतून जाणारा सूर्य असें म्हटलें आहे. म्हणून अश्वमेधांतील अश्वाचें परत येणें म्हणजे दीर्घरात्रीच्या काळोखांतून सूर्याचें पुनः परत येणें असें समजावयास हरकत नाहीं. तात्पर्य एवढेंच कीं, शतरात्र हा सोमयाग पुराणांत शंभर अश्वमेधांच्या रूपानें दिसल्यास यांत आश्चर्य मानण्यासारखें कांहीं नाहीं. ध्रुवोपपत्तीनें या दोन्ही गोष्टींचा चांगला उलगडा होत असल्यामुळें त्या खोट्या ठरवून पुराणांतील इन्द्राची गोष्ट वेदांतील ' शतक्रतु ' याच्या चुकीच्या अर्थावरच रचिली आहे असें मानण्याचें कारण नाहीं.

पाश्चात्य पंडित शतक्रतूचा 'शंभर शक्तींचा स्वामी' या शिवाय दुसरा कोणताही अर्थ करावयास तयार नाहींत हें वर सांगितलेंच आहे. परंतु इंद्राच्या शंभर शक्ति कोणत्या हें सांगतां येणें कठीण असल्यामुळें 'शत' याचा अर्थ **शंभर** असा नक्की न घेतां **पुष्कळ** असा मोघम घेतला पाहिजे. असा अर्थ घेतां येतो. ऋग्वेदांत **शतनीथ किंवा शतमूति** प्रमाणेंच **सहस्रनीथ** किंवा **सहस्रमूति** अशींही विशेषणें इंद्राला लाविलेलीं आहेत. अर्थात् **शत** याचा **शंभर** असाच निश्चित अर्थ तेथें नाहीं हें उघड आहे. **शतयामन्, सहस्रयामन्** इत्यादि शब्दांवरून **शत** किंवा **सहस्र** हे शब्द वेदांत अनेकत्वार्थी योजिलेले असतात असें दिसून येतें. पण **शतक्रतूंत** 'शत' शब्दाची अशी गोष्ट दिसत नाहीं. वरील प्रत्येक शब्दांत 'शत' शब्दाच्या जोडीस '**सहस्र**' कोठेंना कोठें तरी आलेला आहे. पण 'शतक्रतु' ऋग्वेदांत सुमारें साठ वेळां आला असूनही 'सहस्रक्रतु' असा शब्द एकदांही आलेला नाहीं. यावरून 'शतक्रतु' शब्दांत 'शत' चा अर्थ **शंभर** असाच घेण्याचा वैदिक ऋषींचा आशय स्पष्ट दिसतो. शिवाय 'क्रतु' शब्दाचा 'यज्ञ' असा अर्थच जर ऋग्वेदांत नसता तर पाश्चात्य पंडितांप्रमाणें शतक्रतूंचा अर्थ समजणें भाग होतें. पण क्रतु शब्दाचा अर्थ यज्ञ असा ऋग्वेदांत आहे हें ७,३२,२६ या *ऋचेवरून उघड दिसतें. ह्या ऋचा अतिरात्र यागासंबंधानें आहे असें ऐतरेय ब्राह्मणांत (४,१०) सांगितलें आहे. असें असल्यामुळें पुराणांना अनुसरून शतक्रतूचा अर्थ शंभर यज्ञांचा स्वामी असा घ्यावयास कांहीं हरकत नाहीं. दुसरीही एक गोष्ट या अर्थाला अनुकूल आहे. इन्द्रानें शत्रूंची ९०, ९९ किंवा १०० पुरें भग्न केलीं असें ऋग्वेदांत सांगितलें आहे. **देवपुराः** ह्मणजे देवांची **पुरें**

---

* इंद्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा । शिक्षा णो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥ ऋ. ७,३२,२६. भावार्थ—हे इन्द्र, ज्याप्रमाणें पिता पुत्राला, त्याप्रमाणें तूं आह्मांला यज्ञाच्या तडीस ने. हे **पुरुहूत** (*अनेकांनीं आवाहन केलेला*) आह्मीं *या रात्रीच्या प्रहरांतून जगून प्रकाशाला* पोहोंचूं असें कर. ही ऋचा अतिरात्रासंबंधीं असावी असें डॉ. हौ यांचें मत आहे.

याचा अर्थ **दिवस** असा तैत्तिरीय संहितेंत (७,२, १३,४) दशरात्राच्या वर्णनांत दिला आहे. आतां देवांचीं पुरें ह्मणजे जर **दिवस** तर शंबरांचीं ह्मणजे इन्द्राच्या शत्रूंचीं पुरें ह्मणजे **रात्री** हें उघड आहे. 'असुरांनीं रात्रीचा आश्रय केला' या ऐतरेय ब्राह्मणांतील मागें सांगितलेल्या वाक्यावरूनही हा अर्थ उघड दिसतो. शंबराचीं १०० पुरें भग्न करणें, शंभर रात्रिक्रतूंचा स्वामी असणें, १,३२,१४ यांत ह्मटल्याप्रमाणें अहीशीं युद्ध करीत असतां ९९ नद्या (स्रवन्ती) उलटून जाणें या सर्व गोष्टी एकाच गोष्टीचीं रूपान्तरें होत. या सर्वांवरून आर्यांच्या आद्यस्थानांतील १०० दिवसांच्या मुदतीची अखंड रात्र सिद्ध होत आहे. "जेव्हां इन्द्र आपल्या वज्रानें वृत्रावर प्रहार करितो, तेव्हां त्याच्या गृहांत फिरणारे, **शंभर** दिवसांचें संवर्तन व विवर्तन करतात' असें ऋ. ५,४८,३ यांत‡ सांगितलें आहे. दीर्घ रात्रीच्या मागें व पुढें साधे दिवस असल्यामुळें हे शंभर म्हणजे शंभर दिवसांच्या मुदतीच्या दीर्घ रात्रींत इन्द्रासाठीं केलेले शंभर यज्ञच होत. सूर्यप्रकाशाच्या काळाच्या मागें व पुढें ही दीर्घरात्र असल्यामुळें हे शंभर यज्ञ दिवसांचा क्रम मोडून पुनः तो चालू करतात असें ह्मणणें सहाजिक आहे. अर्थात् या ऋचेंत ध्रुवावरील शतदिनावधि दीर्घ रात्रीचाच संबंध दिसून येतो.

या मताचें दृढीकरण पारशी लोकांच्या अवेस्त्यांतील कांहीं स्थलांवरून चांगलें होतें. त्या स्थलांत **अपओश** नामक दैत्य आणि **तिष्ट्र्य** यांच्या मधील युद्धाचें वर्णन आहे. ऋग्वेदांतील इंद्रवृत्रांचें युद्ध (वृत्रतूर्य), अप्तूर्य (जलासाठीं युद्ध), गविष्टि (गाईसाठीं युद्ध) आणि दिविष्टि (दिवसासाठीं युद्ध) या तीन रूपानीं झालेलें आहे. या युद्धांत इंद्र वृत्राला मारून, पाणी, गाई व सूर्य यांना वाट करून देतो.* वेदांतील

---

१ भट्ट भास्कर नांवाचा टीकाकार आपल्या टीकेंत या संबंधानें ह्मणतो, 'देवपुराः' देवानां पुरस्थानीयानि पुरविवक्षया इतराण्यहानि 'पर्यूहन्ते' सर्वतो नयंति आत्मनो रक्षार्थम् ।...। 'ते देवाः' देवपुराख्यानि दशरात्रसंबंधीन्यहानि ।

‡ आ ग्रावभिरहन्येभिरक्तुभिर्वरिष्ठं वज्रमा जिघर्ति मायिनि । शतं वा यस्य प्रचरन्त्स्वे दमे संवर्तयन्तो वि च वर्तयन्नहा ॥ ऋ. ५, ४८, ३.

* ऋ. १, ५१, ४; २, १९, ३.

वृत्रहन् इन्द्र हा अवेस्त्यांत **वेरेथ्रघ्न** या रूपानें आलेला आहे. पण जलासाठीं झालेलें युद्ध अवेस्त्यांत **वेरेथ्रघ्नानें** केलेलें नसून पर्जन्यदेवता जो तिष्ट्र्य त्यानें केलेलें आहे. या दोन्ही प्रकारच्या गोष्टींतील जलार्थ झालेल्या युद्धाचा अर्थ पर्जन्यदेवता ढग फोडून पाऊस पाडते इतकाच आजपर्यन्त करीत आलेले आहेत. परंतु या अर्थानें सूर्याला वाट कशी मिळते हें सांगतां येत नाहीं. खरोखर या युद्धाचा खऱ्या पावसाशीं कांहीं संबंध नाहीं हें पुढील स्वतंत्र प्रकरणांत दाखवावयाचें आहे. जलार्थ युद्ध व प्रकाशार्थ युद्ध हीं वस्तुतः एकाच गोष्टीचीं रूपान्तरें आहेत. प्रकाश व तम यांच्या देवतांमधील युद्ध हें या कथांचें मूळ आहे. ऋग्वेदांत इंद्राच्या शत्रूला शुष्ण‡ (शोषणारा, पोळणारा) असें एक नांव दिलेलें आहे. अवेस्तिक **अपओश** व वैदिक शुष्ण हे एकच आहेत. अहुर-मझ्दानें दिलेल्या **हओमाच्या** आहुतीच्या साहाय्यानें तिष्ट्र्यानें **अप-ओशाचा** पाडाव केला असें सांगितलें आहे. हें युद्ध **वौरुकश** समुद्रांत होऊन अपौशाला मारल्यावर तिष्ट्र्य त्यांतूनच विजयी होत्साता बाहेर येतो. या सर्व वर्णनांत विशेष महत्वाचा भाग म्हटला म्हणजे या युद्धांत तिष्ट्र्याला जय मिळून त्यानें नियमित वेळीं भक्तापुढें हजर व्हावें म्हणून काय केलें पाहिजे हें सांगतांना अहुरमझ्द आणि तिष्ट्र्य यांमध्यें झालेला संवाद हा होय. अहुरमझ्दाला तिष्ट्र्य म्हणतो "माझ्या नांवानें माझें आवाहन करून जर माणसें आहुति देऊन माझी पूजा करितील, तर मीं नेमलेल्या वेळीं भक्ताला भेटेन. तो नेमलेला वेळ एक रात्र असो, दोन असोत, पन्नास असोत वा शंभर असोत." आतां यांत नेमलेला वेळ म्हणजे कोणता ? अपौशाला मारल्यानंतर तिष्ट्र्य भक्ताकडे यावयाचा आहे. म्हणजे नेमलेला वेळ हा युद्धाचा काळ असला पाहिजे. हा काळ एक पासून शंभर रात्रींचा होता व त्यांत तिष्ट्र्याला हओमाच्या आहुति देऊन व त्याच्या नांवानें त्याचें आवाहन करून पुष्ट करावें लागत असे. शंभर रात्रींचे सोमयाग हे इंद्रवृत्रांच्या युद्धांत इंद्राला मदत म्हणून करावयाचे असत व ते इंद्राशिवाय दुसऱ्या कोणासाठींही नसत हें वर सांगितलेंच आहे. यावरून पारशी धर्मग्रंथांतील तिष्ट्र्य व अपौश यांतील युद्ध म्हणजे

---

‡ ऋ. १, ५१, ११.

ऋग्वेदांतील इंद्रवृत्रांच्या युद्धाची प्रतिकृतिच आहे असें दिसून येईल. या दोहोंमधील साम्य इतकें स्पष्ट असल्यावर शतरात्रयागाच्या उत्पत्तीविषयीं वर केलेलें अनुमान खरें आहे असें मानावयास कांहीं हरकत नाहीं. हें साम्य काकतालीय आहे असें ह्मणतां येत नाहीं. या युद्धांतील नायकाला मग तो इन्द्र असो कीं तिष्ट्रय असो—यज्ञाच्या योगानें मिळणाऱ्या मदतीची अपेक्षा असे हें या गोष्टीवरून उघड दिसत आहे, आणि खरोखर अशा प्रकारचे यज्ञ त्यांच्यासाठीं करीतही असत. शतक्रतु हा शब्द अवेस्ता ग्रंथांत नाहीं. तरी पण एकेठिकाणीं मैशहे सतोकरहे (शंभर शक्तींचा मेष) त्यांत आलेला आहे. अशा प्रकारचा मेष वेरेथ्रघ्नाचा (वैदिक वृत्रहन्) अवतार आहे असेंही एके ठिकाणीं सांगितलें आहे. *ऋग्वेदांतही (८,२,४०) मेषाचें रूप घेतलेल्या इन्द्राचें वर्णन आहे. या सर्व गोष्टींचा विचार केल्यास सतोकरहे मैशहे ह्मणजे वेरेथ्रघ्नच असून शतक्रतू प्रमाणें सतोकरहे याचा अर्थही ' शंभर शक्तियुक्त ' असा नसून 'शंभर यज्ञांचा स्वामी' असाच असला पाहिजे असें दिसून येईल. या विषयासंबंधानें वैदिक व अवेस्तिक ग्रंथांत इतकें निकट साम्य असल्यामुळें वैदिक ग्रंथांत आलेलीं रात्रिसत्रें आर्यांच्या मूलस्थानांतील कमी जास्त प्रमाणाच्या दीर्घरात्रीमुळेंच उत्पन्न झालीं असें अनुमान करावयास बळकट कारण मिळतें. अपौशाला मारल्यावर तिष्ट्र्य मनुष्याच्या वर्षाचे पर्याय सुरू करतो असें जें ह्मटलें आहे त्याचा आतां उलगडा करतां येणार आहे. वैदिक उषा मानुषा युगांनां सुरू करतात असें जें ह्मटलें आहे त्याचें वरील गोष्ट अवेस्तिक रूपान्तर आहे. दोघांचें तात्पर्य एवढेंच कीं, इंद्रवृत्रांचें किंवा तिष्ट्र्यअपौशांचें युद्ध संपल्यावर दीर्घ उषा सुरू होऊन नवीन वर्षाला आरंभ होत असे.

या सर्व विवेचनावरून अतिरात्र यज्ञाचें मूलस्वरूप आतां चांगलें ध्यानांत येईल. तो रात्रियाग असून, अद्यापिही तो रात्रीसच करतात. मीमांसकांना त्याला दिनसत्र बनवितां आलें नाहीं. पण आतां असा प्रश्न आहे

---

* इत्था धीवन्तमद्रिवः काण्वं मेध्यातिथिम् । **मेषोभूतो** भियंनयः ॥ ऋ. ८,२,४०,

1 पुष्कळ गोष्टींवरून तिष्ट्रय ही तारा वर्षाचा आरंभ करणारी आहे हें उघड होतें.

कीं याला अतिरात्र हें नांव कां मिळालें ? अति या उपसर्गाचा अर्थ ' पलीकडचा, दुसऱ्या टोंकाचा ' असा असून ' व्यापकत्वा ' चा त्यांत संबंध नाहीं. ' रात्रिं अतीत्य वर्तते इति अतिरात्रः ' असें त्याचें व्याख्यान सायणाचार्यांनींही केलें आहे (सा. भा. ऋ. ७,१०३,७). यावरून अतिरात्र याग रात्रीच्या शेवटीं करावयाचा असून रात्रभर करावयाचा नव्हे असें स्पष्ट झालें. असुरांनां रात्रींतून घालवून देण्यासाठीं हा याग करावयाचा असें ऐतरेय ब्राह्मणांत (४-५) अतिरात्राचें मूळ सांगतांना ह्मटलें आहे. तांड्य ब्राह्मणांत (४,१,४-५) ' अतिरात्रापासून प्रजापतीनें अहोरात्रें निर्माण केलीं ' असें ह्मटलें आहे. यावरूनही अतिरात्र याग रात्रीच्या शेवटीं करावयाचा असून तो झाल्यावर अहोरात्रांची परंपरा सुरू होत असे असें दिसून येतें. परंतु असें होण्यास ही रात्र फार मोठी असली पाहिजे. आपल्या इकडे अहोरात्रांचे पर्याय वर्षभर सारखे सुरू असतात. त्यामुळें अमुक एका रात्रीनंतर अरोरात्रें सुरू होतात असें आपल्या प्रदेशासंबंधानें मानणें निरर्थक आहे. शिवाय साध्या रात्रींतूनच जर असुरांना घालवून द्यावयाचें असेल तर हे अतिरात्र दररोज पहाट होण्यापूर्वी केले पाहिजेत. पण ते सत्राच्या आरंभीं व शेवटीं असे फक्त दोनदांच करावयाचे असतात. असें असूनही खऱ्या सत्राला चतुर्विंशापासून आरंभ होऊन तें महाव्रत दिनीं संपतें; अतिरात्र झाल्यावर नाहीं. यावरून अतिरात्राचा उद्देश केवळ वर्षाच्या ३६० रात्रींपैकीं पहिल्या रात्रींतून असुरांनां हांकून देण्याचा नव्हता असें दिसतें. कारण तसें असतें तर इतर रात्रींही हा याग करावा लागला असता. पण तसें नसल्यामुळें अतिरात्राचा संबंध खुद्द सत्रांत न येणाऱ्या अशा एखाद्या विशेष रात्रीशीं असला पाहिजे असें मानणें भाग येतें. सत्राच्या आरंभीं व शेवटीं करावयाचे असल्यामुळें त्यांना अतिसत्र असें एका अर्थानें ह्मणतां येईल. पण त्यावरून ' अतिरात्र ' या नांवाचा उलगडा होत नाहीं; कारण सत्र कांहीं रात्रीं व्हावयाचें नसतें. ह्मणून हे दोन अतिरात्र मूळ सत्राच्या आदि अन्तींच केवळ करावयाचे नसून दीर्घ रात्रीच्या आद्यंतीं करावयाचे होते असें मानलें पाहिजे. पहिल्या अतिरात्राबरोबर दीर्घ रात्र संपून सत्राला आरंभ होई, व प्रकाशाचा काल संपून दीर्घरात्र पुनः आली कीं, सत्र संपून पुनः असुरांनां घालवून

देण्यासाठीं अतिरात्र करावा लागे; मध्यंतरीं तो करण्याची गरजच नव्हती. तैत्तिरीय संहितेवरून संवत्सरसत्र पूर्वीं एकदां दहा महिन्यांत संपत असे हें निश्चित दिसतें, व त्यासंबंधानें मागें विवेचन आलेंच आहे. असलें सत्र अतिरात्र करून सुरू करीत व तें संपल्यावर पुनः अतिरात्र करीत असें मानिल्यास सर्व गोष्टींचा यथास्थित उलगडा होतो. पूर्वीं सांगितलेलीं रात्रिसत्रें या दोन अतिरात्रांमधील दीर्घरात्रींत करून त्यांत फक्त इन्द्रालाच हविर्भाग देत असत. तर येणेंप्रमाणें, दहा महिन्यांचें किंवा कांहीं कमी कालाचें 'गवां अयनम्,' तें संपल्यावर अतिरात्र, त्याच्या नंतर दोनपासून शंभर रात्रीपर्यंत रहाणारे रात्रिक्रतु व रात्रिसत्रें आणि पुनः अतिरात्र इतकीं मिळून वैदिक ऋषींच्या आदि पूर्वजांचे संवत्सरावधि यज्ञपर्याय होत असत. यांतील प्रत्येक निरनिराळ्या यज्ञांचा उद्देश व त्यांचें स्थान हीं त्यांच्या नांवावरून जशीं दिसतात तशींच मूळ होतीं. पण जेव्हां दहा महिन्यांचें वर्ष पालटून बारा महिन्यांचें झालें, तेव्हां गवामयनही ३६० दिवसांचें झालें. या बदललेल्या परिस्थितींत पूर्वींच्या दीर्घरात्रींतील रात्रिक्रतूंचें प्रयोजन नाहींसें झालें, तरी रात्रिसत्राला केवळ प्रास्ताविक याग करून त्याचा खुद्द सत्रांतच समावेश करण्यांत आला. याप्रमाणें मूळ दीर्घरात्रीच्या आद्यंतीं करीत असलेले अतिरात्र याग हे खुद्द सत्राचेच आरंभींचे व शेवटचे भाग बनले. अतिरात्र हा शब्द जर आज राहिलेला नसता तर हा प्रकार समजणें शक्य नव्हतें. रात्रिसत्रांचा उपयोग नाहींसा झाल्यामुळें, त्यांचें खरें स्वरूप हळुहळू स्मरणांतून गेलें व शेवटीं तर ' रात्रि ' याचा व्यापकपणें ' दिवस ' असा अर्थ समजून या सत्रांना मीमांसकांनीं रोजच्या सोमयागांत ढकलून दिलें. हा फरक कसा झाला तें पहाणें आपल्या विषयाबाहेरचें आहे. तरीपण एवढें खरें कीं यज्ञपद्धति नवीन परिस्थितीला अनुरूप करून घेण्याचें बिकट काम ब्रह्मवादी व ब्राह्मणकार यांनीं केलें. वैदिक धर्माचें मुख्य अंग ह्मणजे यज्ञ हें

---

१ या विवेचनांत ठरविलेला अतिरात्रांचा काल श्रौतसूत्रकारांस माहीत होतासें दिसतें. लाट्यायनश्रौतसूत्रांत (८,२,६) ' **समाप्ते संवत्सरे रात्रिसत्रेषु राजानं क्रीणीयुः** ' ' संवत्सरसत्र संपल्यावर रात्रिसत्रांत सोम (राजा) विकत घ्यावा ' असें ह्मटलें आहे. त्यावरून संवत्सरसत्र संपल्यावर रात्रिसत्रें होत असत हें उघड होतें.

असल्यामुळें नवीन परिस्थितीप्रमाणें त्यांत फरक करतांनाही होईल तितकें करून जुनें कायम ठेवण्याचा प्रयत्न वैदिक ऋषींनी केला असणें स्वाभाविक आहे. असा फरक करणें कांहीं सोपें काम नव्हतें. खऱ्या स्थितीचा विसर पडल्यावर, यज्ञपद्धतींत दिसून येणाऱ्या गोष्टींचें समर्थन करून ब्राह्मणकारांनां जुन्यानव्याचा मिलाफ करावयाचा होता. ब्राह्मण ग्रंथांत लागतील तसे मनमुराद तर्क आढळून येतात, असा त्यांच्यावर दोषारोप करणारांनीं ही तत्कालीन परिस्थिति लक्षांत ठेविली पाहिजे. यज्ञपद्धति त्यांच्याच काळांत प्रथम बसविली असती तर वाटतील तसे तर्क त्यांच्यानें करवले नसते. या गोष्टींचें मूळ माहीत होतें तोंपर्यंत खुला-शाची गरज नव्हती. पण त्याची विस्मृति पडल्यावर त्या गोष्टींचें तत्कालीन स्थितीला अनुसरून कांहीं सयुक्तिक कारक सांगणें भाग होतें. या दृष्टीनें विचार केल्यास ब्राह्मण ग्रंथांचें स्वरूप व त्यांची रचना या विषयीं विचार करण्यास एक नवीन साधन होणार आहे. पण तो विषय प्रकृत नसल्यामुळें त्याचें येथें जास्त विवेचन करतां येत नाहीं.

येणेंप्रमाणें वैदिक ग्रंथांत आढळून येणाऱ्या सोमयागांतील मुख्य मुख्य गोष्टींचें जरूर तेवढें अवलोकन केलें; त्यांत आजपर्यंत अगदीं अगम्य ह्मणून समजलेल्या कित्येक गोष्टींचा ध्रुवोपपत्तीच्या साहाय्यानें सहज व सरळ उलगडा करतां येतो असें आढळून आलें. सर्व वैदिक यज्ञ-पद्धतीचें या दृष्टीनें विवेचन करण्याचें हें स्थल नव्हे. पण वर केलेल्या विवेचनावरून व विशेषतः रात्रिसत्रांच्या विवेचनावरून हे सोमयाग मूळ वृत्राशीं लढतांनां इन्द्राला साहाय्य व्हावें ह्मणून करीत असत असें धरा-वयास हरकत नाहीं. प्राचीन रोमन वर्षाप्रमाणें ' गवां अयनम् ' हें सत्रही मूळ दहा महिन्यांचें होतें, हें या प्रकरणाच्या पूर्व भागांत सांगितलेंच आहे. रात्रिसत्रें हीं अशा सत्राची स्वाभाविक पुरवणी होत. तीस दिवसांची उषा व दीर्घ दिवस आणि दीर्घ रात्र हीं त्यांच्या जोडीला घेतल्यास त्यांवरून वैदिक ऋषींच्या पूर्वजांचें आदिस्थान कोठें तरी उत्तरध्रुवप्रदेशांत होतें हें निःसंशय सिद्ध होतें. नवग्व व दशग्वांचीं सत्रें, दहाव्या महिन्यांत म्हातारा होणाऱ्या दीर्घतम्याची गोष्ट, वर्षाचे पांच ऋतु किंवा सूर्याचे सात किंवा दहा घोडे, इत्यादि सर्वांवरून हेंच सिद्ध होतें. अवेस्त्यांतील तिष्ट्र्य व अपौश यांच्या युद्धाच्या कालाचें

वर्णन, इंद्र शंभर यज्ञांचा स्वामी असल्याची पौराणिक कथा या व
दुसऱ्या बारीक सारीक पुष्कळ गोष्टी यांवरून आर्यांच्या ध्रुवाजवळील मूलस्थानाच्या उपपत्तीला बळकटी येते. मागाहून झालेल्या वैदिक ग्रथांत आढळून येणाऱ्या यज्ञसंबंधीं सूक्ष्म गोष्टीही आदिकालीं प्रचलित होत्या असें आमचें म्हणणें नाहीं. उलट आदिकालचे यज्ञ अगदीं साधे होते हेंच विशेष संभवनीय दिसतें. यज्ञ हेंच तत्कालीन धर्माचें प्रधान अंग असल्यामुळें प्राचीन वैदिक ऋषी प्रतिदिवशीं व प्रतिरात्रीं यज्ञ करीत. आपल्या यज्ञपद्धतीचें पर्यवसान सूक्ष्म नियमांनीं बद्ध झालेल्या अशा संवत्सरसत्रांत होईल अशी कदाचित् त्यांना कल्पनाही आली नसेल. 'वेदकालनिर्णयांत' सांगितल्याप्रमाणें वार्षिक यज्ञपर्याय सूर्याच्या वार्षिक गतीच्या अनुरोधानें बसविलेले असल्यामुळें हे यज्ञ कालमापनाचें साधन झालेले होते. प्राचीन यज्ञपद्धतीचें इतिहासांत जें महत्व आहे तें याच दृष्टीनें आहे, व त्याच दृष्टीनें तिचें येथें परीक्षण केलें आहे. या परीक्षणांत, ध्रुवोपपत्तीचें ज्यांवरून अनुमान करतां येईल व त्या उपपत्तीवर ज्यांचा नीट उलगडा करितां येईल, अशा बऱ्याच गोष्टी आपल्याला आढळून आलेल्या आहेत. याप्रमाणें ऋग्वेद आणि प्राचीन यज्ञपद्धति या दोहोंचाही आपल्या अनुमानांना भक्कम आधार असल्यामुळें त्यांच्या खरेपणाबद्दल शंका घेण्याचें कारण नाहीं.

आठव्या प्रकरणाची पुरवणी.

'गवां अयना'चे कालाविषयीं ऐतरेय ब्राह्मण आणि तैत्तिरीय संहिता यांतील वचनें.

गावो वै सत्रमासत । शफाँ श्रृंगाणि सिषासत्यस्तासां दशमे मासि शफा: शृंगाण्यजायन्त । ता अब्रुवन् यस्मै कामायादीक्षामह्यापाम तमुत्तिष्ठामेति । ता या उदतिष्ठंस्ता एता: शृंगिण्योऽथ या:समापयिष्याम: संवत्सरमित्यासत तासामश्रद्धया शृंगाणि प्रावर्तंत । ता एतास्तूपरा ऊर्जं त्वसुन्वंस्तस्माद् ता: सर्वान्‌तून्प्राप्त्वोत्तरमुत्तिष्ठंत्यूर्जं ह्यसुन्वन् सर्वस्य वै गाव: प्रेमाणं सर्वस्य चारुतां गता: । सर्वस्य प्रेमाणं सर्वस्य चारुतां गच्छाति य एवं वेद । ऐतरेय ब्राह्मण ४-१७.

भावार्थ.

"खूर आणि शिंग प्राप्त करून घेण्याची इच्छा करणाऱ्या गाई सत्रानुष्ठानास बसल्या. त्यांना दहाव्या महिन्यांत खूर आणि शिंगें उत्पन्न झालीं. त्या म्हणाल्या, ' ज्या इच्छेनें आह्मी सत्रासाठीं दीक्षा घेतली ती पूर्ण झाली. (आतां) आपण उठावें. ' ज्या उठल्या त्या ह्या शिंगेवाल्या (गाई). पण संवत्सरसत्र पुरें करूं असें म्हणून ज्या बसल्या त्यांचीं शिंगें अश्रद्धेमुळें निघून गेलीं. त्या ह्या विनशिंगाच्या (गाई). (सत्र चालू ठेविल्यावर) त्यांनीं ऊर्ज (बल) उत्पन्न केलें. त्यानंतर (बारा महिने सत्र चालविल्यावर) त्या सर्व ऋतू प्राप्त करून शेवटीं उठल्या; कारण त्यानीं (खूर शिंगें उत्पन्न करणारें) बल उत्पन्न करून घेतलें. याप्रमाणें गाई सर्वांचें प्रेम आणि सर्वांचें चारुत्व संपादन करत्या झाल्या. जो हें जाणतो तो सर्वांचें प्रेम आणि सर्वांचें चारुत्व संपादन करतो."

यांत प्रथम गाईंचा हेतु **दहाच महिन्यांत** सिद्धीस गेला, आणि म्हणून त्यांपैकीं कांहीं सत्र संपवून उठल्या असें स्पष्ट सांगितलें आहे. ज्यांनीं पुढें दोन महिने सत्र चालविलें त्यांना ' अश्रद्धाळू ' म्हटलें असून

या त्यांच्या अश्रद्धेबद्दल त्यांना मिळालेलीं शिंगें नाहींशीं झाल्याचें सांगितलें आहे. यावरून एवढें स्पष्ट होतें कीं संहिता आणि ब्राह्मणें यांत सांगितलेलें सूर्याच्या वार्षिक गतीवर बसविलेलें जें हें संवत्सरसत्र तें एकदां दहा महिन्यांत संपत असे. असें कां असावें ? जें सत्र स्वाभाविकपणें बारा महिन्यांचें दिसतें तें पूर्वी दहा महिन्यांत कसें संपत असे ? बारा महिन्यांनंतर मिळणारें सर्व फळ या सत्र करणाऱ्या गाईंना दहाच महिन्यांत कसें मिळालें ? हे प्रश्न फार महत्वाचे असूनही ऐतरेय ब्राह्मणांत त्यांचा उल्लेख केलेला नाहीं. पण सर्व यज्ञग्रथांत अत्यंत प्राचीन व प्रमाणभूत अशी जी तैत्तिरीय संहिता तींत हे प्रश्न स्पष्ट विचारिले आहेत. 'गवां अयनम्' हें सत्र यजमानाच्या मर्जीनुरूप दहा किंवा बारा महिन्यांत संपवितां येतें असें त्या संहितेंत स्पष्ट सांगितलें असून हें वास्तविक बारा महिन्यांचें सत्र दहा महिन्यांत कसें संपे याचे कारण 'पूर्वापर वहिवाटी' शिवाय दुसरें कांहींही या संहितेंत सांगितलेलें नाहीं. तैत्तिरीय संहितेंत 'गवां अयनां' विषयीं दोनदां उल्लेख आलेला आहे, त्यांतील पहिला असा:—

गावो वा एतत्सत्रमासताशृंगाः सतीः शृंगाणि नो जायन्तामिति कामेन । तासां दश मासा निषण्णा आसन्नथ शृंगाण्यजायन्त ता उदतिष्ठन्नरात्स्मेत्यथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्त्वोदतिष्ठन्नरात्स्मेति । यासां चाजायंत यासां च न ता उभयीरुदतिष्ठन्नरात्स्मेति । गोसत्रं वै संवत्सरो य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयंत्यृध्नुवंत्येव तस्मात्तपरा वार्षिकौ मासौ पर्त्वा चरति सत्राभिजितं ह्यस्यै तस्मात्संवत्सरसदो यत्किंच गृहे क्रियते तदाप्तमविरुद्धमभिजितं क्रियते । तैत्तिरीय संहिता. ७,५,१,१–२.

भावार्थ.

"शिंगें नसल्यामुळें आपल्याला शिंगें उत्पन्न व्हावीं या इच्छेनें गाई ह्या सत्रानुष्ठानास बसल्या. त्यांना दहा महिने बसून झाले तेव्हां शिंगें उत्पन्न झालीं. 'आम्ही मिळविल्या झालों' असें म्हणून त्या उठल्या. पण ज्यांना (शिंगें) उत्पन्न झालीं नाहींत त्या संवत्सर संपवून 'आम्ही

मिळवित्या झालों ' असें म्हणून उठल्या. ज्यांना (शिंगें) उत्पन्न झालीं आणि ज्यांना झालीं नाहींत त्या दोन्ही (प्रकारच्या गाई) ' आह्मी मिळवित्या झालों ' असें ह्मणून उठल्या. गोसत्र ह्मणजे संवत्सर (संवत्सरसत्र). जे असें जाणतात ते संवत्सराप्रत प्राप्त होऊन खचित उत्कर्ष पावतात. म्हणून विनशिंगांची (गाय) वर्षाकालाचे दोन महिने संतुष्ट होऊन संचार करते (चरते). हें तिला (या) सत्रानें प्राप्त करून दिलें. ह्मणून संवत्सरसत्र करणाऱ्याच्या घरीं जें कांहीं होतें तें यशस्वी, यथाकाल आणि विरोधरहित होतें."

हें वर्णन ऐतरेय ब्राह्मणांतील वर्णनाहून जरा निराळें आहे. तैत्तिरीय संहितेंत बारा महिने सत्र चालविणाऱ्या गाई बिनशिंगांच्याच राहिल्या, पण ऊर्ज मिळण्याऐवजीं त्यांना वर्षाकाळांत सुखानें चरण्याचा वर मिळाला असें सांगितलें आहे. तरी, सत्राच्या अवधीसंबंधानें सांगतांना ऐतरेय ब्राह्मणाप्रमाणेंच या संहितेंतही तें दहा अथवा बारा महिन्यांनीं संपतें असें म्हटलें आहे. या अनुवाकाच्या पुढच्या अनुवाकांत पुनः 'गवां अयना'चें वर्णन केलें आहे; तें असें:—

गावो वा एतत् सत्रमासताशृंगाः सतीः शृंगाणि सिषासंतीस्तासां दश मासा निषण्णा आसन्नथशृंगाण्यजायन्त ता अब्रुवन्नरात्स्मोत्तिष्ठामाव तं काममरुत्स्महि येन कामेन न्यषदामेति तासामु त्वा अब्रुवन्नर्धा वा यावतीर्वाऽऽआसामहा एवेमौ द्वादशौ मासौ संवत्सरं संपाद्योत्तिष्ठामेति तासांद्वादशे मासि शृंगाणि प्रावर्तंत श्रद्धया वाऽश्रद्धया वा ता इमा यास्तूपरा उभय्यो वाव ता आर्ध्नुवन् याश्च शृंगाण्यसुन्वन् याश्चोर्जमवारुंधतर्ध्नोति दशसु मास्सूत्तिष्ठन्नृध्नोति द्वादशसु य एवं वेद पदेन खलु वा एते यंति विन्दति खलु वै पदेन यन्तद्वा एतदृद्धमयनं तस्मादेतद्गोसनि । तैत्तिरीय संहिता ७, ५, २, १,–२.

भावार्थ.

"शिंगें नसल्यामुळें शिंगें मिळविण्याच्या इच्छेनें गाई ह्या सत्रानुष्ठानास बसल्या. त्यांना दहा महिने बसून झाले तेव्हां त्यांना शिंगें उत्पन्न झालीं. त्या ह्मणाल्या, ' आह्मी मिळवित्या झालों, उठूं या, ज्या इच्छेनें (सत्रा-

नुष्ठानास) बसलों ती इच्छा पूर्ण झाली. ' त्यांपैकीं निम्या (गाई)—किंवा किती असतील त्या—बोलल्या, ' हे बारा महिने बसूं याच, संवत्सर संपवून उठूं.' त्यांची शिंगें बाराव्या महिन्यांत परत गेलीं. अश्रद्धेमुळें ज्या बिनशिंगाच्या राहिल्या त्या ह्या. ज्यांना शिंगें उत्पन्न झालीं आणि ज्यांना ऊर्ज (बल) उत्पन्न झालें त्या दोहोंचाही याप्रमाणें उत्कर्ष झाला. जो हें जाणतो तो दहा महिन्यांनीं उठो वा बारा महिन्यांनी उठो त्याचा उत्कर्ष होतो. ते मार्गानेंच (पूर्वापर वहीवाटीप्रमाणेंच) जातात. मार्गानें जाणारा सिद्धि पावतो. हें तें यशस्वी अयन (सत्र). तस्मात् तें गोसनि (गाईंना हितावह) होय."

या अनुवाकाच्या पहिल्या भागांत पूर्वीच्या अनुवाकांतील गोष्टच थोड्याशा फरकानें सांगितली आहे. पण पुढें मात्र यांत दोन महत्वाच्या गोष्टी आल्या आहेत. पहिली गोष्ट अशी कीं हें सत्र दहा किंवा बारा महिन्यांनीं असें केव्हांही संपविलें तरी फल सारखेंच मिळतें; कारण दोन्हीं प्रकारच्या सत्र करणारांचा उत्कर्ष होतो असें त्यांत ह्मटलें आहे. दुसरी गोष्ट ही कीं या वैकल्पिक सत्रावधीचें कारण पद (पूर्वापर वहिवाट—सायणाचार्य) होय. ह्मणजे याचें तात्पर्य असें कीं वस्तुतः या वैकल्पिक भेदाविषयीं या संहितेंत मुग्धताच स्वीकारिली आहे. या संहितेंत याज्ञिक विधींचें मूळ सांगतांना कित्येक वेळां जे मनमुराद तर्क केलेले असतात त्यांचा विचार करतां ही मुग्धता लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. एकंदरींत सगळ्या संवत्सरसत्रांची प्रतिमा जें ' गवां अयनम् ' तें पूर्वी एकाकाळीं दहाच महिन्यांत संपत असे आणि असें वास्तविक बारा महिन्यांचें सत्र दहा महिन्यांत कसें संपे याचें कारण तैतिरीय संहिताकाळीं माहीत नव्हतें, ह्या दोन गोष्टी वरील संहितावचनांवरून पूर्णपणें सिद्ध होत आहेत.

प्रकरण ९ वें.

वैदिक कथा—निरुद्धा आपः.

ध्रुवोपपत्तीच्या सिद्ध्यर्थ दिलेल्या प्रत्यक्ष पुराव्याचा गोषवारा-गाथाशास्त्र-विषयक प्रमाणांचें स्वरूप त्याहून निराळें आहे-वैदिक वाक्यार्थमीमांसा-निरनिराळ्या पद्धति-नैरुक्त मत त्यांतील कल्पनांचें स्वरूप-उषेची कल्पना आणि तीवरून समजणाऱ्या वैदिक कथा-पर्जन्योपपत्ति, इंद्रवृत्रांचें युद्ध-वसंतोपपत्ति, अश्विनांचे पराक्रम-वृत्रकथेचा अर्थ बहुधा पर्जन्यपर लावितात-वृत्रवधाबरोबर घडून येणाऱ्या दुसऱ्या गोष्टी-जलांचें मोचन, गाईंचें मोचन, उषेचें व सूर्याचें आगमन-त्यांच्या एकसमयावच्छेदकत्वाविषयीं वेदांतील प्रमाणें-युद्धाचा काल आणि स्थल दर्शविणारीं वचनें-या गोष्टींच्या एकसमयावच्छेदकत्वाचा उषेच्या किंवा पर्जन्याच्या कल्पनेवर उलगडा होत नाहीं-पर्जन्योपपत्तींत सुचविल्याप्रमाणें इंद्रवृत्रांचें युद्ध अंतरिक्षांत झालेलें नव्हे-वर्षाकालांतही नव्हे-पर्वत, गिरि, अद्रि, इत्यादि शब्दांचा अर्थविपर्यास-पर्जन्योपपत्तीचा कोतेपणा-दुसरी कांहीं तरी कल्पना अवश्य आहे-जलांच्या खऱ्या स्वरूपाविषयीं विवेचन-तीं दिव्य असून, पावसांत पडलेलीं नव्हत-'तीन पृथिवींच्या खालच्या' प्रदेशाची वैदिक ऋषींना माहिती होती-उलट मताचें खंडन-**रजस्, निर्ऋति, अर्धौ,** आणि **समुद्रौ** या शब्दांच्या अर्थाविषयीं विवेचन-दिव्य जलांचें दैनंदिन परिभ्रमण-दिव्य जलांचें स्थान पाताळांत होतें-दिव्य जलांच्या परिभ्रमणाविषयीं अवेस्त्यांतील वचनें-**सरस्वति** आणि **अर्द्वि सूर अनाहित** या नद्या दिव्य (आकाशांतील) होत-सर्व उद्भिज्ज सृष्टीचें आणि जलांचें उगमस्थान-वृत्रयुद्धाचें खरें स्वरूप-जलें (आपः) आणि प्रकाश यांची एकाच काळीं मुक्तता होण्यास त्याचें स्थान एकच पाहिजे-पाताळांत जलांना वृत्रानें निरुद्ध केल्यामुळें दोहोंची गति बंद होते-क्षितिजावरील पर्वतांच्या द्वारांचें पिधान-जलां (आपः) चें परिभ्रमण आणि सूर्याची गति यांचा निकट संबंध-त्याच्या सिद्ध्यर्थ अवेस्त्यांतील स्पष्ट वचनें-सूर्याचें बराच काल जलांत रहाणें-अवेस्त्यांतील प्रमाणें-मृत शरीराची व्यवस्था-काळोखाची सुरुवात आणि हिंवाळ्यांतील जलप्रवाह बंद होणें हीं एकाच वेळीं

घडतात–काळोखाचा दीर्घ अवधि–दिव्य जलांच्या दैनंदिन परिभ्रमणाविषयीं इतर राष्ट्रांच्या पुराणांतील उल्लेख–वृत्रयुद्ध वार्षिक असून हिंवाळ्यांत घडतें याविषयीं प्रत्यक्ष आधार-या वचनांचा ध्रुवोपपत्तीखेरीज अर्थ लागत नाहीं–इंद्रवृत्रांच्या युद्धाचा नक्की दिवस ऋग्वेदांत सांगितला आहे-**चत्वारिंश्यां शरदि** या शब्दांचा खरा अर्थ–शरदृतूच्या चाळिसाव्या दिवशीं इंद्राला शंबर आढळला–हा दिवस दीर्घ काळोखाचा आरंभ होय–शरदृतु सूर्यप्रकाशाचा शेवटचा ऋतु असें दाखविणारीं वेदांतील वचनें–ऋतूंनीं काल मोजण्याच्या पद्धतीविषयीं प्राचीन लेखांवरून मिळणारीं प्रमाणें–अवेस्त्यांतील अशाच प्रकारची पद्धति–वृत्राचीं शंभर पुरें ह्मणजे काय?—वृत्राला हिमानें मारणें याचा अर्थ–इन्द्रानें मुक्त केलेल्या सात नद्या–त्या पृथ्वीवरील नव्हत–पंजाबांतीलही नव्हत–पाश्चात्य विद्वानांच्या मताचें परीक्षण–सप्तसिंधु आणि सप्त आदित्य यांचा निकट संबंध–अवेस्त्यांतील **हप्तहिंदु** शब्दाचें मूळ–तें मूळ वसतिस्थानांतील पुराणांतील नांव असून पुढें नवीन स्थानांत गेल्यावर तेथील एखाद्या ठिकाणाला दिलें असावें–वृत्राची कथा मूळ ध्रुवसंबंधीं होय-'निरुद्धा आपः' या ध्रुवाजवळील प्राचीन वसतिस्थानांतील प्रकाश व काळोख यांच्या वार्षिक झगड्याच्या दर्शक आहेत.

वैदिक कथा—निरुद्धा आपः.

तिसऱ्या प्रकरणांत सांगितलेल्या ध्रुवावरील आणि ध्रुवप्रदेशांतील विशिष्ट गोष्टी वैदिक ऋषींना परंपरागत माहीत होत्या असें प्रत्यक्ष दाखविणाऱ्या वेदवाक्यांचें आतांपर्यंत परीक्षण झालें. देवांची रात्र, सहा महिन्यांचा दिवस व सहा महिन्यांची रात्र, या गोष्टींचें मूळ पारशी व भारतीय आर्य एकत्र होते त्या काळापर्यंत तरी नेतां येतें, असें प्रथम दाखविलें. नंतर ऋग्वेदांतील उषेच्या सूक्तांचें सूक्ष्म निरीक्षण केल्यावरून त्यांतील उषा अनेक आहेत अशा अर्थाच्या विधानाचा खुलासा त्या उषा एकामागून एक सारख्या येणाऱ्या होत्या याच कल्पनेवर होतो असें दाखविलें. उषा तीस आहेत, उषा दिसूं लागल्यापासून सूर्योदय होई-

पर्यंत कित्येक दिवस जात असत, ती चक्राकार भ्रमण करते, इत्यादि गोष्टी सांगणाऱ्या स्पष्ट वचनांवरून वैदिक ऋषींना केवळ उत्तर ध्रुवावरच दिसून येणारे असे हे सृष्ट चमत्कार माहीत होते, हें स्पष्ट दिसून येतें. याहूनही खात्रीलायक पुरावा ह्मणून गेल्या तीन प्रकरणांत, उत्तर ध्रुव-प्रदेशांत दिसणाऱ्या दीर्घ रात्री व तसेच दीर्घ दिवस, दहा महिन्यांचें वर्ष, इत्यादि गोष्टीही वैदिक ऋषींस माहीत होत्या असें सिद्ध करणारीं वचनें देऊन त्यांचें विवरण केलें. प्राचीन यज्ञपद्धति व विशेषेकरून त्यांतील वार्षिक सत्रें व रात्रिसत्रें यांचें परीक्षण केल्यावरून प्राचीन वार्षिक सत्रें नऊ किंवा दहा महिन्यांनीं संपत असत व रात्रिसत्रें ही खरोखरच आपल्या नांवाप्रमाणें शतदिनावधि दीर्घ रात्रींतच इंद्रासाठीं केलीं जात असत, असें दिसून आलें. दीर्घतम्याची गोष्ट, अदितीच्या सात पुत्रांची कथा, नवग्व आणि दशग्व यांची सत्रें यांवरूनही तेंच अनुमान दृढ होतें. तिसऱ्या प्रकरणांत सांगितलेल्या ध्रुवप्रदेशाच्या विशिष्ट लक्षणांपैकीं प्रत्येक लक्षणाची माहिती वैदिक ऋषींस होती व हे ऋषी तर ३६० दिवसांचें वर्ष असलेल्या प्रदेशांत रहात असत, हें समजल्यावर वैदिक ऋषींस ह्या गोष्टी परंपरागत ज्ञानावरूनच माहीत होत्या असें मानणें अपरिहार्य होतें. यांपैकीं एखाद्या गोष्टीविषयींचा पुरावा कदाचित् निर्णायक नसेल. परंतु त्या सर्व गोष्टी ज्योतिषदृष्ट्या एकमेकांशीं कार्यकारणांसारख्या संबद्ध असल्यामुळें त्या सर्वांवरून निघणारीं अनुमानें खात्रीलायक वाटल्यावांचून रहाणार नाहींत. येथपर्यन्त दिलेल्या पुराव्यांत कित्येक वचनांचा जो अर्थ केला आहे तो अगदीं नवीन आहे, हें खरें. पण पूर्वींचे चुकीचे अर्थ होण्याचें कारण ३०–४० वर्षांपूर्वी उत्तर-ध्रुवप्रदेश पूर्वी एकदां वसतियोग्य होते ही गोष्टच माहीत नव्हती हें होय.. यास्क व सायणाचार्य यांनाही ही गोष्ट माहीत नव्हती; ह्मणून त्यांनीं कित्येक ठिकाणीं केवळ शब्दास शब्द देण्यापलीकडे कांहीं केलेलें नाहीं. पाश्चात्य पंडितांना ४० वर्षांपूर्वी ध्रौविक वसतिस्थानाची शक्यताच कबूल नसल्यामुळें त्यांनींही त्या वचनांकडे दुर्लक्ष करून कशी तरी गेळ मारून नेलेली आहे. आतांपर्यंत दिलेल्या वचनांपैकीं बरींच अशाच प्रकारचीं आहेत. त्यांचा पूर्व विवेचनांत केलेला अर्थ सरळ व स्वाभाविक आहे असें निःपक्षपातबुद्धीनें विचार करणारास खास दिसेल.

असा अर्थ करण्याचीं कारणें कित्येक ठिकाणीं सविस्तर दिलेलीं असल्या-मुळें त्या ठिकाणीं थोडें बहुत विषयान्तर झाल्यासारखें वाटेल; पण एकंदरींत सर्व विवेचन शास्त्रीय पद्धतीनेंच केलेलें आहे. त्यांत ध्रुवा-वरील वसतिस्थानाची कल्पना गृहीत धरलेली नाहीं, किंबहुना ती असं-भवनीय आहे असेंच आरंभीं वाटत होतें. पण त्यासंबंधाचा पुरावा इतका जबर दिसला कीं त्यामुळें भौविक वसतीची उपपत्ति कबूल करणें भाग पडलें; व येथपर्यंतच्या प्रकरणांत दिलेला पुरावा वाचकांसही तित-काच निर्णायक वाटेल असें मानावयास हरकत नाहीं.

ध्रुवावरील वसतिस्थानाविषयींचा जो पुरावा यापुढें द्यावयाचा आहे, तो आतांपर्यंत दिलेल्या पुराव्याहून जरा निराळ्या स्वरूपाचा आहे. वैदिक ऋषींचे पूर्वज जर कधीं उत्तर-ध्रुवाजवळ राहिलेले असतील तर त्यांच्या पुराणकथांत तेथील सृष्ट चमत्कारांचें कांहीं तरी वर्णन असलें पाहिजे. म्हणजे जर आपली कल्पना खरी असेल तर वैदिक-ग्रंथांतील पुराणकथांचें निरीक्षण केल्यास त्यांवरून आपल्या कल्पनेला पोषक पण दुसऱ्या कोणत्याही कल्पनेशीं योग्य तऱ्हेनें न जुळणाऱ्या अशा कित्येक गोष्टी त्यांत आढळून आल्या पाहिजेत. या गोष्टींचा निरनिराळ्या प्रकारचे पंडित निरनिराळ्या तऱ्हेनें अर्थ लावीत असल्यामुळें अशा प्रकारचा पुरावा कमी दर्जाचा असणार हें उघड आहे. यास्काचार्यांनीं निरुक्तांत तीन चार प्रकारच्या अर्थ करण्याच्या पद्धति सांगितल्या आहेत. त्यांत **ऐतिहासिक** अर्थ करणारे असें मानितात कीं, वैदिक देवता म्हणजे मूळ ऐतिहासिक पुरुष असून पुढें त्यांच्या अंगच्या दिव्य गुणांमुळें त्यांना देवपदवी मिळाली. दुसरे **ब्रह्मवादि** हे कर्मदेवता[1] आणि आजानदेवता[2] असे देवतांचे दोन भेद करितात. तिसरे **नैरुक्त** हे असें मानितात कीं, वैदिक देवता ह्या कोणत्या तरी सृष्ट चमत्कारांच्या दर्शक आहेत. चवथे **अध्या-त्मिक** हे वैदिक कथांचा अर्थ ब्रह्मज्ञानपर लावितात. दुसरेही आणखी अर्थ करणारे असे पंडितांचे कित्येक वर्ग आहेत. त्यांत नैरुक्तांखेरीज बाकीचे कोणीही वैदिक देवताविषयक गोष्टींचा सृष्टचमत्कारपर केलेला अर्थ बहुधा मान्य करणार नाहींत. म्हणून असल्या प्रकारचा पुरावा गौण

---

१ ज्यांनीं आपल्या स्वतःच्या कर्मामुळें देवपदवी प्राप्त करून घेतली त्या.

२ जन्मतःच देवपदवीला पोहोंचलेल्या.

अगर अप्रत्यक्ष होय. सहा महिन्यांची रात्र इत्यादि गोष्टींमध्यें या अर्थ लावण्याच्या निरनिराळ्या पद्धतींत मुळींच बदल होणारा नसल्यामुळें त्यांच्या संबंधाचा पुरावा प्रत्यक्ष होय, पण पुराणकथाविषयक प्रमाणें नैरुक्त मत मान्य करणारे मात्र कबूल करितील. नैरुक्त पद्धति म्हणजे कांहीं आजकालची आहे असें नाहीं. तीहि अगदीं प्राचीन असून बहुतेक बाबतींत ती आधुनिक पंडितांनीं मान्य केलेली आहे. तरी आपली कल्पना अगदीं नवीन असल्यामुळें दोन्ही प्रकारचा पुरावा निरनिराळा देणेंच इष्ट आहे.

निरुक्तकार हे बहुतेक वैदिक कथांचा अर्थ अंधकार व प्रकाश यांच्या युद्धाच्या कल्पनेवर किंवा पाणी व सूर्य यांना अडवून ठेवणारे कृष्णमेघ आणि वातदेवता यांच्या युद्धाच्या कल्पनेवर लावितात. अश्विनांनीं वृकाच्या जबड्यांतून वर्तिकेची मुक्तता करणें म्हणजे त्यांच्या मतें रात्रीच्या काळोखांतून प्रकाश आणणें होय. वृत्रासंबंधानें निरनिराळीं मतें देतांना निरुक्तांत म्हटलें* आहे, " तर वृत्र हा कोण ? नैरुक्त म्हणतात ' वृत्र म्हणजे मेघ ' ' असुर, त्वष्ट्याचा पुत्र ' असें ऐतिहासिक म्हणतात. पाणी आणि प्रकाश यांच्या मिश्रीभावानें वर्षाव होतो; त्यालाच अलंकारिक भाषेत युद्ध म्हणतात. मंत्र व ब्राह्मण यांत वृत्र म्हणजे सर्प असें म्हटलें आहे. त्यानें आपल्या शरीराचा विस्तार करून नद्या अडवून टाकिल्या. त्याला मारल्यावर पाणी पुन: वाहूं लागतें." नैरुक्तमतांत पर्जन्य व उषा यांच्या कल्पना ह्या अर्थपद्धतीचे आधारस्तंभ होत. पाश्चात्य विद्वानांनी जरी या पद्धतींत सुधारणा केली आहे, तरी वैदिक देवतांच्या खऱ्या खऱ्या स्वरूपाचा सूक्ष्म विचार करून वैदिक सूक्तांचा अर्थ करण्याची ही पद्धत सुचविल्याचा मान आमच्या प्राचीन नैरुक्तांसच आहे. आपल्या कन्येचा अभिलाष करणाऱ्या प्रजापतीची गोष्ट ऐतरेय ब्राह्मणांत उषेमागून येणाऱ्या सूर्याच्या कल्पनेवर बसवून दाखविली आहे. अहल्या व इंद्र यांच्या कथेचाही असाच अर्थ केलेला आहे. पण निरुक्त-

---

* निरुक्त २,१६. तत्को वृत्रः । मेघ इति नैरुक्ताः । त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः । अपांच ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणा वर्षकर्म जायते । तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति । । अहिवत्तु खलु मंत्रवर्णाः ब्राह्मणवादाश्च । विवृद्धया शरीरस्य स्रोतांसि निवारयांचकार । तस्मिन्हते प्रस्यंदिरे आपः ।

काळांतील सृष्टिज्ञान बेताचें असल्यामुळें त्यांना सर्व गोष्टींचा अर्थ सृष्ट चमत्कारांच्या कल्पनेवर बसवितां येईना. उदाहरणार्थ अश्विनांच्या अनेक गोष्टींपैकीं वृकमुखांतून सुटलेल्या वर्तिकेची गोष्टच कायती यास्काचार्यांनीं उषेच्या कल्पनेवर बसविली आहे. या नैरुक्त पद्धतींत पाश्चात्य पंडितांनीं थोडीशी सुधारणा केली आहे; कारण ते बऱ्याच उन्नत अशा उत्तर अक्षांशांत रहात असल्यामुळें हिंवाळ्यांतील सूर्याचा कमजोरपणा, त्यानंतर येणाऱ्या वसंताचें महत्व, व तेव्हां पुनः सूर्याचें तेजस्वी होणें इत्यादि गोष्टी विशेष ठळक रीतीनें त्यांच्या नजरेस येतात. त्यांच्या आधारावर त्यांनीं बऱ्याच वैदिक कथांचा उलगडा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. याप्रमाणें आतांपर्यंत पर्जन्य, उषा व वसंतारंभ या तीन कल्पना नैरुक्त मतांत प्रसिद्ध आहेत. त्यांचें थोडेसें वर्णन करणें येथें जरूर आहे.

उषेच्या कल्पनेच्या पुरस्कर्त्यांनी तिला सर्व कथांचें मूळ मानिलें आहे. देव, सूर्य, प्रात:काल, दिवस, वसंत या सर्वांची जननी व स्वतः अमरत्वाची मूर्तिच अशी ती तेजस्वी उषा प्राचीन लोकांपुढें एकापेक्षां एक गहन प्रश्न उभे करीत असे. आपले सोनेरी दरवाजे उघडून विजयी सूर्याला मार्ग करून देणारी उषा उदयाला आली असतां त्या लोकांनां सान्ताकडून अनन्ताकडे भराऱ्या मारावयाला चांगला अवसर मिळत असे. अनन्त, अमर्त्य, दिव्य, इत्यादि कल्पना मनांत जागृत करणाऱ्या उषेचीं विविध नांवें हींच ईशशक्तींचीं दर्शक झालीं. सरण्यूनें अश्वीचें रूप घेतल्यावर विवस्वतापासून तिला दोन जुळीं मुलें होणें म्हणजे सूर्योदय झाल्यावर उषा नाहींशीं होणें व दिवसरात्रींची जोडी उत्पन्न होणें होय. सूर्येचें सोमाशीं लग्न होणें, वृषाकपायीचे बैल इंद्रानें खाऊन टाकणें किंवा अदितीला आदित्यरूपी पुत्र होणें इत्यादि सर्व उषेच्याच गोष्टी होत. पणींनीं चोरलेल्या गाई शोधून काढण्यासाठीं गेलेली सरमा, पुरूरव्यापासून दूर जाणारी उर्वशी हींही उषेचींच स्वरूपें होत. सारांश, एवढाच कीं, या उषेच्या कल्पनेवर शक्य तितक्या गोष्टी जुळविण्याचा हे लोक प्रयत्न करतात. त्यांच्यामतें ही उषा म्हणजे उष्ण किंवा समशीतोष्ण कटिबंधांतील रोजची उषा होय. पण ती तशी नसून ध्रुवप्रदेशांतील दीर्घ उषाच आहे असें समजल्यावर या सर्व गोष्टींचें स्पष्टीकरण निराळ्याच रीतीनें करावें लागेल. पण तें करण्याचें हें स्थळ नव्हे.

आतां दुसरी कल्पना म्हणजे पर्जन्याची. ही कल्पना उषेच्या कल्पनेची पुरवणी म्हणून आपल्या निरुक्तकारांनीं दिलेली आहे. या कल्पनेवर बसविलेली मुख्य कथा म्हणजे इंद्रवृत्रांच्या युद्धाची होय. इंद्र शब्दाचा धात्वर्थ 'पर्जन्यबिंदु' असा असून तो व इंदु हे दोन्ही शब्द एकाच धातूपासून निघाले आहेत. वृत्र याचा धात्वर्थ (वृ–आच्छादणें) 'आच्छादणारा' असा आहे. या दोन शब्दांचा अशा रीतीनें अर्थ ठरविल्यावर इतर बाबी थोडी बहुत ओढाताण करून मूळ कल्पनेशीं जुळत्या करीत. या कल्पनेप्रमाणें इन्द्रानें पर्वत फोडून पाण्याला वाट करून देणें म्हणजे ढग फोडून पाऊस पाडणें होय. इन्द्र पर्जन्याची देवता असल्यामुळें त्याचें वज्र म्हणजे विद्युत् होय. पण या कथांत विशेष बिकट भाग म्हटला म्हणजे वृत्रानें ऊर्फ अहीनें जलांना निरुद्ध करून ठेवणें हा होय. ढगांतील पाणी वृत्र कसें अडकवून ठेवितो हें समजणें फार कठीण नाहीं. पण ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं वृत्राचा वध झाल्यावर 'सिन्धवः' म्हणजे नद्या मोकळ्या झाल्या असें वर्णन आहे. या पर्जन्याच्या कल्पनेच्या पुरस्कर्त्यांच्या मताप्रमाणें या नद्या म्हणजे जर पंजाबांतील नद्या असतील, तर त्यांना वृत्रानें अडवून ठेविलें म्हणजे काय हें समजणें कठीण आहे. उन्हाळ्यांत नद्या आटतात त्याला अनुलक्षून हें आहे असें या शंकेचें उत्तर नैरुक्तांनीं दिलें आहे. या पलीकडे आपले निरुक्तकार गेलेले नाहींत. पण जर्मन पंडितांनी आणखीही कित्येक गोष्टी पर्जन्याच्या कल्पनेवर बसविण्याचा प्रयत्न केला आहे; व त्यांच्या मतें हिंदी–यूरोपीय लोकांच्या सर्व कथांना मूळ आधार वातावरणांतील चमत्कारांचाच आहे.

तिसरी जी वसंताची कल्पना तीही पहिल्या म्हणजे उषेच्या कल्पनेप्रमाणेंच सूर्यमूलक आहे. तिच्यावरून पहातां कित्येक वैदिक कथांत हिंवाळा नाहींसा झाल्यावर आनंददायक अशा वसंताच्या आगमनाचें वर्णन आहे. आपले यास्काचार्यादि निरुक्तकार ज्या प्रदेशांत रहात होते, तेथें हिंवाळ्यांतील व वसंतांतील सूर्यामध्यें सांगण्यासारखें अंतर नसल्यामुळेंच बहुधा त्यांनीं वैदिक कथांच्या स्पष्टीकरणार्थ ह्या वसंताच्या कल्पनेचा उपयोग केलेला नसावा. परंतु इंग्लंडसारख्या वरच्या अक्षांशांत हा फरक अगदीं ढोबळ दिसत असल्यामुळें पाश्चात्य पंडितांनीं या वसं-

ताच्या कल्पनेवर बऱ्याच वैदिक कथांचा उलगडा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. अश्विनांनीं च्यवनाला पुनः तरुण केलें, अत्रीचें तमापासून रक्षण केलें, विहिरींत बुडालेल्या वंदनाला वर काढिलें, ऋज्राश्वाला दृष्टि दिली इत्यादि अश्विनांच्या पराक्रमांचा अर्थ पाश्चात्य पंडितांनीं वसंताच्या आगमनपर लाविला आहे. हे सर्व पराक्रम अर्थातच वार्षिक होत.

या तीन कल्पनांशिवाय नाक्षत्र कल्पनेवरही कित्येकांनीं वैदिक कथांचा उलगडा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. मंगळूरचे नारायण ऐयंगार यांनीं कांहीं गोष्टींचा अर्थ मृगशीर्ष व रोहिणी या नक्षत्रांच्या स्थितीवर लाविला आहे. या सर्व कल्पनांचें ऊर्फ उपपत्त्यांचें सविस्तर वर्णन करण्याचें हें स्थळ नव्हे. त्यांचा येथें उल्लेख करण्याचें कारण एवढेंच कीं, इतक्या जरी निरनिराळ्या उपपत्त्या काढिलेल्या आहेत तरी अद्यापिही बऱ्याच महत्वाच्या अशा वैदिक कथांचा समाधानकारक उलगडा झालेला नाहीं. अशा गोष्टी ध्रुवोपपत्तीवर चांगल्या बसत असल्यामुळें ह्या उपपत्तीच्या दृढीकरणार्थ त्या येथें सांगणें गैर होणार नाहीं. चालू व पुढच्या अशा दोन प्रकरणांत याच हेतूनें कित्येक महत्वाच्या वैदिक कथांचा ऊहापोह केला आहे.

इन्द्रवृत्रांच्या युद्धाची गोष्ट ही पर्जन्याच्या कल्पनेवर चांगली बसते असा साधारण समज आहे; म्हणून तीच आतां प्रथम घेऊं. इंद्रवृत्रांचें युद्ध हें वेदांत चार प्रकारें वर्णिलेलें आहे. १ ला प्रकार, वृत्रतूर्य, म्हणजे नमुचि, शुष्ण, शंबर, वल, पिप्रु, कुवय इत्यादि निरनिराळीं नांवें असलेल्या वृत्राशीं झालेलें इन्द्राचें युद्ध. २ रा प्रकार, अप्तूर्य किंवा पाण्यासाठीं केलेलें युद्ध; यांत वृत्राला मारल्यावर 'सिन्धवः' किंवा 'आपः' मोकळया होतात; ऋग्वेदांत इंद्राला अप्सुजित् (पाण्यांत जिंकणारा) असें ह्मटलें असून, वृत्र त्या पाण्याला गराडा घालून बसल्याचें (अपः परिशयानम्) वर्णन केलें आहे. ३ रा प्रकार, गविष्टि ह्मणजे गाईच्या शोधासाठीं झालेलें युद्ध. आणि ४ था प्रकार, दिविष्टि, ऊर्फ प्रकाशासाठीं झालेलें युद्ध; वृत्राला मारिल्यावर सूर्य आणि उषा यांना इंद्र वर आणितो असें ऋग्वेदांत अनेक ठिकाणीं सांगितलें आहे. इन्द्रवृत्रांच्या युद्धांतील या चारी बाबींचें स्वरूप नीट लक्षांत यावें म्हणून त्यांचें वर्णन करणाऱ्या ऋचांचा सारांश येथें देतों.

इन्द्र आपल्या वज्रानें जेव्हां वृत्रावर प्रहार करतो तेव्हां द्यावापृथिवी भयानें कांपतात. पाण्याला आच्छादून टाकणाऱ्या (अपो वव्रिवांसं) किंवा पाण्याभोंवतीं पसरलेल्या (परिशयानमर्णः) वृत्राला इन्द्रानें ठार मारिलें. इन्द्रानें पाण्याला मोकळें केल्यावर तें वृत्राच्या गुप्त ठाण्यांतून बाहेर पडून त्याला गुरफटून टाकितें. वृत्राचे ९९ किल्ले (पुरः) फोडून इन्द्रानें त्याला ठार केलें. तमामध्यें युद्धाची इच्छा करणाऱ्या शुष्णाला त्यानें असूर्य अशा तमांत ठार केलें. इंद्राच्या मदतीनें बृहस्पतीनें समुद्राला झोंकून देऊन गाईंचा गोठा (गवां गोत्रं) मोकळा केला. वृत्राला मारल्यावर त्याचें शरीर दीर्घ तमामध्यें पडून राहिलें (दीर्घं तम आशयदिंद्रशत्रुः). वृत्रानें वेढून टाकिलेला समुद्र (अर्णः) तमानें वेष्टिलेला असून (तमसा परिवृतम्) सूर्य ज्याचें अधिरोहण करितो तो समुद्र तेजस्वी आहे (शुक्रमर्णः). मायावी नमुचीला इन्द्रानें दूरच्या प्रदेशांत (परावति) मारिलें. इन्द्रानें अर्बुदाला हिमानें मारिलें. गाई परत मिळविण्यासाठीं इन्द्राला मदत करतांना अंगिरसांनीं वलाला वर्षाच्या शेवटीं (परिवत्सरे) ठार केलें. वृत्राचीं पुरें पाषाणाचीं किंवा लोखंडाचीं (अश्मन्मयीः आयसीः पुरः) असून तीं शारदीय (पुरो यदिंद्र शारदीरवातिरः) आहेत.

वृत्राला मारल्यावर गाई, सूर्य, आणि उषा यांना वाट होते, अशा प्रकारचें वर्णनही ऋग्वेदांत अनेक ठिकाणीं आलें आहे. २,१९,३ यांत ' इंद्रानें समुद्राच्या पाण्याला मोकळें करून सूर्याला उत्पन्न केलें, आणि गाई मिळविल्या ' असें ह्मटलें आहे. दुसऱ्याही कित्येक ठिकाणीं असेंच वर्णन आहे. इंद्रानें अहीला मारल्यावर सुरू केलेल्या नद्या वर वाहूं लागल्या (सोदंचं सिंधुमरिणात्) असें २,१५,६ यांत ह्मटलें आहे.

आतां, या सर्व वर्णनांत पर्वत, गिरि, अद्रि, ऊधस् (ओंटी, कांस) उत्स (झरा), कबंध, कोश वगैरे जे शब्द आलेले आहेत त्या सर्वांचा अर्थ निरुक्तकारांनीं मेघ असा केला आहे; व तो पाश्चात्य पंडितांनींही मान्य केला आहे. तसेंच गो हा शब्द साधारणपणें गाईचा वाचक असूनही त्याचा अर्थ पाणी असा त्यांनीं केला आहे. वृत्राशीं होणाऱ्या युद्धांत बहुधा मरुत् हे इंद्राचे सहाय असतात; तरी कित्येक प्रसंगीं विष्णु, अग्नि, आणि बृहस्पति यांनींही वलाच्या तडाक्यांतून गाई सोड-

विण्यांत इन्द्राला मदत केली आहे. या गोष्टीचीं दुसरींही कित्येक स्वरूपें ऋग्वेदांत आढळून येतात; पण प्रस्तुत विषयाला आतांपर्यन्त झालेलें विवेचन पुरें आहे.

हें इंद्रवृत्रांच्या युद्धाचें वर्णन वाचणारास असें सहज दिसून येईल कीं, वृत्राला मारल्याबरोबर एकदम चार गोष्टी घडून येतात. त्या अशाः—१ ली गाई मोकळ्या होणें, २ री पाणी वाहूं लागणें, ३ री उषा उत्पन्न होणें आणि ४ थी सूर्य वर येणें. एकसमयावच्छेदेंकरून घडून येणाऱ्या या चार गोष्टींचा पर्जन्याच्या कल्पनेवर उलगडा होतो कीं काय हें आतां पहाणें आहे. वृत्र ह्मणजे मेघ असें समजल्यावर त्याला वज्रानें फोडून त्यांत असलेलें पाणी इंद्र बाहेर काढतो हें ह्मणणें ठीक आहे. पण या पाण्याबरोबरच मोकळ्या होणाऱ्या गाई कोठल्या? गाई ह्मणजे पाणी असें निरुक्तकारांप्रमाणें समजल्यास त्या दोन वस्तु भिन्न नव्हत असें होतें. पण पाण्याबरोबर उषा व सूर्य हीं कशीं वर येतात हें समजणें फार कठीण आहे. ढग कित्येक वेळां क्षितिजाजवळ दिसत असतात; पण एवढ्यावरून त्यांना फोडून इन्द्रानें सूर्याला वर काढिलें असें म्हणणें वेडेपणाचें आहे. या चार गोष्टींपैकीं पाणी मोकळें होणें ही गोष्ट प्रधान समजून निरुक्तकारांनीं कदाचित् दुसऱ्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष केलें असेल. कित्येक पाश्चात्य पंडितांनां तर या चार एकदम घडून येणाऱ्या गोष्टींचा नीट उलगडा करतां न आल्यामुळें आपलें अज्ञान झांकण्यासाठीं त्यांनीं "वैदिक ऋषींनीं कल्पनांचा घोटाळा केला आहे" असें म्हणून सर्व दोष वैदिक ऋषींच्या डोक्यावर टाकला आहे.

इन्द्रवृत्रांच्या युद्धांतील एवढ्याच बाबी पर्जन्याच्या कल्पनेवर जुळत नाहींत असें नाहीं. मागें एके ठिकाणीं सांगितल्याप्रमाणें वृत्रवधाचें स्थान दूरच्या प्रदेशांत (परावति) असून तेथें भयंकर तम (असूर्ये तमसि) आहे. तसेंच इन्द्रानें नमुचीला मारून देवयान मार्ग मोकळे केले असें ऋ. १०,७३,७ यांत ह्मटलें आहे. अवेस्ता या पारशी ग्रंथांतही अपौशाला मारिल्यावर तिश्र्य मज्दाच्या मार्गांत संचार करतो असें वर्णन आलें आहे. वृत्राचें आश्रयस्थान गुप्त (निण्य) आणि जलावृत असें रजसच्या तळाशीं आहे, असें ऋ. १, ५२, ६ यांत सांगितलें आहे. वृत्र ह्मणजे मेघ असेंच केवळ समजल्यास यांपैकीं कोणत्याच गोष्टीचा चांगला उलगडा

होत नाहीं. ऋग्वेदांत परावत् व अरावत् (जवळचा) आणि देवयान व पितृयाण अशा विरोधी शब्दांच्या जोड्या आलेल्या आहेत. देवयान ह्मणजे उत्तर खगोलार्ध. आतां वृत्रवधाचें स्थान ढगांत होतें असें धरल्यास तें परावति किंवा देवयानाच्या द्वाराशीं होतें असें कसें ह्मणतां येईल? वर दिलेल्या वचनांत वर्णन केल्याप्रमाणें पाहिल्यास तमानें परिवृत झालेल्या पलीकडच्या समुद्रांत म्हणजे ज्यांतून सूर्य सकाळीं वर येतो, त्यांत वृत्राला मारिलेलें आहे. हें वर्णन दक्षिणगोलार्धरूपी खालच्या लोकालाच लागू पडणारें असून ढगांना लागू पडणारें नव्हे. इन्द्राचा पर्जन्याशीं कांहीं संबंध नाहीं असें आमचें म्हणणें नाहीं; पण वृत्रहन् असा जो इन्द्र तो वर दिलेलीं वैदिक वचनें लक्षांत घेतां केवळ पर्जन्यदेवता असणें संभवनीय दिसत नाहीं.

वृत्राच्या कथेच्या प्रचलित अर्थावर तिसरा आक्षेप असा आहे कीं, त्याचा काल सांगणाऱ्या वचनांचा अर्थ त्यावरून समाधानकारक असा लागत नाहीं. पर्जन्याच्या कल्पनेप्रमाणें पाहिल्यास हें युद्ध वर्षाकालांत झालेलें पाहिजे. पण जे वृत्राचे किल्ले (पुरः) इन्द्रानें फोडले ते शारदीय होते. यावर असें म्हणणें येईल कीं, पूर्वी वर्षा व शरद् हे दोन ऋतु-मिळून एक ऋतु समजून त्या सगळ्याला शरद् असें नांव दिलेलें असेल. पण असें मानिलें तरी त्यावर दुसरी अडचण येतेच; कारण, हें युद्ध संवत्सराच्या शेवटीं झालेलें आहे (ऋ. १०,६२,२). इन्द्राचें अर्बुदाला मारण्याचें शस्त्रही हिम (बर्फ) होतें. शिवाय या युद्धानंतर उषेची प्राप्ति कशी होते व हें युद्ध काळोखांत कां झालें हें त्याचा काळ वर्षाऋतूंत होता असें मानिल्यास गूढच रहातें. तात्पर्य, यांपैकीं कोणत्याच गोष्टीचा पर्जन्याच्या कल्पनेनें उलगडा होत नाहीं.

पर्जन्याच्या कल्पनेवर चवथा आक्षेप आणखी असा आहे कीं, पर्वत, गिरि, अद्रि या शब्दांचा मेघ असा मुख्य किंवा गौण असा कोणताच अर्थ नसतांना केवळ रूपकानें तो तसा घ्यावा लागतो. पण हा अर्थ कित्येक ठिकाणीं फार अप्रयोजक दिसतो. तरी आजपर्यंत दुसऱ्या कांहीं चांगल्या कल्पनेच्या अभावीं तो तसाच घेत आले आहेत.

येणेंप्रमाणें पर्जन्याच्या कल्पनेवरील आक्षेप आहेत. त्यांचा नीट विचार केल्यास पर्जन्याच्या कल्पनेचा कमकुवतपणा स्पष्ट दिसून येईल.

तिच्यावरून इंद्रवृत्रांच्या युद्धानंतर एकसमयावच्छेदेंकरून घडून येणाऱ्या चार गोष्टींचा, तसाच त्या युद्धाच्या कालाचा व स्थानाचा मुळींच उलगडा होत नाहीं. तरीपण आमच्या प्राचीन निरुक्तकारांपासून अद्याप-पावेतों या कथेचें मूळ पर्जन्यच होय असें मानीत आले आहेत. इन्द्र-वृत्रांच्या युद्धांत दिसून येणाऱ्या चार गोष्टींपैकीं पाण्याची सुटका होणें या गोष्टीचा उलगडा पर्जन्याच्या कल्पनेवर होतो; व गाई म्हणजे पाणी असें निरुक्तकारांप्रमाणें समजल्यास दोन गोष्टींचा होतो; उरलेल्या दोन गोष्टी उषेच्या कल्पनेवर जुळण्यासारख्या आहेत. पण कोणत्याही एकाच कल्पनेवर चारी गोष्टींचा कांहीं उलगडा होत नाहीं. म्हणून त्यांपैकीं पहिल्या गोष्टीला प्राधान्य देऊन आपल्या निरुक्तकारांनीं 'सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पंडितः' या न्यायानें, इंद्र हा पर्जन्यदेवता आहे या कल्पनेशीं जुळतील तेवढ्या गोष्टी जुळवून बाकीच्यांकडे दुर्लक्ष केलें. इंद्रवृत्रांच्या युद्धाचा उलगडा करणारी याशिवाय दुसरी कल्पना आज-मितीस प्रचलित नाहीं. ही कल्पना अगदीं अपुरी असल्यामुळें, दुसऱ्या एखाद्या कल्पनेनें जर या सर्व गोष्टींचा उलगडा होत असेल, तर ही पर्जन्याची कल्पना सोडून द्यावयास कोणालाही हरकत वाटणार नाहीं.

इंद्रवृत्रांचें युद्ध म्हणजे मूळ पर्जन्यदेवता व मेघ यांमधील झगड्या-वरील रूपक आहे असें मानणेंच मुळीं आमच्यामतें चुकीचें आहे. हें युद्ध मूळ प्रकाश व काळोख यांमधील लढाई होय हें ऐतरेय ब्राह्मणा-वरून (४–५, पान १६७ पहा) उघड होत आहे. इंद्र हा प्रकाशाची देवता आहे, ही गोष्ट ऋग्वेदांतील अनेक वचनांवरून सिद्ध करतां येईल. 'इन्द्र ज्योति (प्रकाश) मिळविता झाला'* (३, ३४, ४), 'अंध तमांत प्रकाश मिळविता झाला' (१,१००,८), 'ज्यानें सूर्याला व उषेला उत्पन्न केलें तो† इंद्र' (२,१२,७;), 'सूर्याला मार्ग करून देणारा' (पथिकृत्सूर्याय १०,१११,३), इत्यादि इंद्राचें वर्णन ऋग्वेदांत आलें आहे. या वचनांत वृत्रयुद्धाचा संबंधही आलेला नाहीं. असें

---

* अविंदज्ज्योतिः (३,३४,४); ज्योतींषि विवेदिथ (८,१५,५); विद-ज्ज्योतिः (१०,४३,४).

† यःसूर्यं य उषसं जजान यो अपां नेता स जनास इंद्रः । ऋ. २,१२,७..

असतां त्याच इन्द्राचें वृत्राशीं युद्ध होऊन पाणी मोकळें होतें व उषेलाही वाट मिळते ती कशी, हें सांगणें हीच काय ती मुख्य अडचण आहे. ही अडचण आजपर्यन्त प्रचलित असलेल्या कोणत्याही कल्पनेनें नाहींशी होत नाहीं. यासाठीं त्या कल्पना खोट्या म्हणून म्हणण्यापूर्वी वेदांत वर्णन केलेल्या पाण्यांचें स्वरूप तरी काय आहे याचा थोडा विचार करूं.

वृत्रवधानंतर पाणी वाहूं लागलें असें सांगणाऱ्या वचनांत मेघांचा स्पष्ट उल्लेख कधींही केलेला नाहीं. पाण्याला अडवून धरलेलें ठिकाण दर्शविण्यासाठीं 'पर्वत, गिरी' इत्यादि शब्दांचा व पाणी दर्शविण्यासाठीं 'आपः' किंवा 'सिंधवः' या शब्दांचा त्यांत उपयोग केलेला आहे. 'आपः' शब्द ऋग्वेदांत अनेक ठिकाणीं आला असून त्यांत बऱ्याच ठिकाणीं दिव्य ऊर्फ आकाशांतील जलें असा त्याचा अर्थ आहे. "ज्या सूर्याजवळ आहेत, व सूर्य ज्यांच्याजवळ आहे" असें त्यांच्यासंबंधानें ऋ० १,२३,१७ यांत ह्मटलें आहे. ७,४९,२ यांत 'दिव्याः आपः' व 'खनित्रिमाः आपः' ह्मणजे आकाशांतील जलें व नद्यांतून वहाणारीं जलें असा स्पष्ट भेद केलेला असून त्यांचें उद्दिष्ट-स्थान (अर्थ) समुद्र आहे (समुद्रार्थाः) असें सांगितलें आहे. ऋ. ८,६९,१२ यांत 'सप्तसिंधु वरुणाच्या मुखांत पडतात' असें ह्मटलें आहे. इंद्राप्रमाणें वरुणही नद्यांस वहावयास लावितो (२,२८,४) असें वर्णन आहे. आपल्या अर्थाकडे जाणाऱ्या 'आपः'च्या दीर्घतमा सारथि झाल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. पण या 'दिव्याः आपः'चें खरें स्वरूप काय आहे हें आजपर्यंत नीट न समजल्यामुळें उषेच्या उदयाशीं हीं जलें मोकळीं होण्याचा संबंध कसा पोहोंचतो हें पंडितांस समजलें नाहीं. 'दिव्या आपः' ह्मणजे केवळ पावसाचें पाणी इतकाच अर्थ ते बहुधा समजतात. पण ही चूक आहे. कारण, ऋ. १०,८२,६;१२९,३ यांत जगाच्या उत्पत्ती-संबंधानें सांगतांना 'पूर्वी सर्वत्र तम व तमानें झांकलेलें अज्ञात (अप्रकेत) जल होतें,' असें सांगितलें * आहे. शतपथ ब्राह्मण, ऐतरेय उपनिषद्, मनुस्मृति इत्यादि ग्रंथांत हें जग पाण्याच्या वाफांपासून उत्पन्न झालें असें ह्मटलें आहे. अर्थात् दिव्य जलांचें स्वरूप वैदिक ऋषींच्या पूर्वजांस

---

* तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम्। ऋ.१०,१२९,३.

चांगलें माहीत होतें, हें उघड होतें. या दिव्य जलांपासून सर्व सृष्टि झाली असा त्यांचा समज असल्यामुळें अर्वाचीन शास्त्रज्ञांच्या विश्वांतील सर्व जागा व्यापून टाकणाऱ्या 'ईथर' नांवाच्या अति विरल पदार्थाप्रमाणेंच वैदिक ऋषींच्या या 'दिव्याः आपः' होत असेंही ह्मणतां येईल. पण इतकें खोल जाण्याचें आपल्याला कारण नाहीं. दिव्य जलें अथवा पुरीष (पाण्याची वाफ) यांचें वर्णन ऋग्वेदांत आहे; व अंतरिक्ष, खालचा लोक, आणि सभोंवतालच्या सर्व दिशा त्या 'आपांनीं' भरलेल्या होत्या असें वैदिक ऋषींचें मत होतें; इतकें समजलें ह्मणजे आपलें काम झालें.

पण वैदिक ऋषींना 'खालच्या लोकाची' मुळींच कल्पना नव्हती असें कित्येक पाश्चात्य पंडितांचें मत आहे. ते असें ह्मणतात कीं, रात्री दिवसा सूर्याचें फिरणें वगैरे सर्व गोष्टी डोक्यावरील आकाशांतीलच होत. परंतु हें ह्मणणें साधार दिसत नाहीं. ऋ ६,९,१ यांत 'कृष्ण आणि तेजस्वी दिवस दोन्ही रजांचें (लोकांचें) प्रसिद्ध मार्गांनीं विवर्तन करितात.' असें सांगितलें आहे. यांत दोन रजें ह्मणजे उघडच वरचा व खालचा असे लोक होत. ५,८१,४ यांत 'हे सवित्या, तूं दोन्ही बाजूनीं रजनीच्या भोंवतीं फिरतोस (रजनीमुभयतः परीयसे)' असें ह्मटलें आहे. याहूनही स्पष्ट वचनें ऋग्वेदांत आहेत. ७,१०४,११ यांत "रिपु तीन पृथ्वींच्या खालीं जावो" अशी प्रार्थना केली आहे. त्यांत 'तिस्रः पृथिवी-रधः' असे शब्द घातलेले आहेत. शत्रु तेथें जाऊन पडो यांचा भावार्थ तो प्रदेश दुःखमय असला पाहिजे असा उघड दिसतो. पुनः १०,१५२,४ यांत 'जो आह्मांला त्रास देईल तो खालच्या तमोमय प्रदेशांत जावो' (अधरं गमया तमः) अशी इन्द्राची प्रार्थना केलेली आहे. 'आमचा जो द्वेष करतो तो खालीं जाऊन पडो' (यो नो द्वेष्टयधरः सस्पदीष्ट, ३,५३,२१); 'जो दासाच्या वर्णाला खालच्या गूढ प्रदेशांत टाकता झाला' (यो दासं वर्णमधरं गुहाकः २,१२,४) इत्यादि वचनांवरूनही अंधारमय अशा पृथ्वीच्या खालच्या प्रदेशाची वैदिक ऋषींची कल्पना स्पष्ट दिसून येते. पृथ्वीच्या खालीं ह्मणजे केवळ पृथ्वीच्या पृष्ठभागाच्या आंत असा अर्थ घेतां येत नाहीं. कारण तसें असतें तर तीन्ही पृथ्वींच्या खालीं असें ह्मणण्याचें कारण नव्हतें. ही गोष्ट दुसऱ्याही एका प्रमाणा-वरून दिसून येईल. **तिस्रः पृथिवीरधः** याच्या उलट 'तिस्रःपृथिवी

रुपरि ' (तीन पृथ्वींच्या वर) हीं पदें येतील. आणि खरोखरच अशीं पदें ऋग्वेदांत आलेलीं आहेत. १,३४,८ यांत * 'हे अश्विनहो तुह्मी तिन्ही पृथ्वींच्या वरच्या प्रदेशांतून रात्रंदिवस स्वर्गलोकाचें रक्षण करतां.' असें ह्मटलें आहे. पृथ्वीचा त्रिप्रकार भेद ऋग्वेदांत दुसऱ्या अनेक ठिकाणीं आला असून (१,१०२,८;४,५३,५;७,८७,५), अवेस्त्यांतही तो सांगितला आहे. ऋ. ४,५३,५ यांत तर हा त्रिप्रकार भेद अंतरिक्ष, रजस, रोचन, आणि द्यौ यांनाही लाविलेला आहे, व यावरून तीन पृथिवी ह्मणजे काय हें समजून येईल. एकच पृथ्वी तीन प्रकारची मानिली आहे. तिन्ही पृथ्वींच्या वर राहून अश्विन स्वर्गाच्या द्वाराचें रक्षण करतात, यावरून त्या प्रदेशाच्या उलट असलेला खालचा प्रदेश ह्मणजे काय याची चांगली कल्पना होईल. हा खालचा प्रदेश ह्मणजे पृथ्वीच्या पोटांतील नसून सर्व पृथ्वीच्या खालचा होय. 'तीन पृथ्वीच्या खालीं' आणि 'तीन पृथ्वींच्या वर' असे स्पष्ट शब्द ऋग्वेदांत असतांना पृथ्वींच्या खालच्या प्रदेशाची वैदिक ऋषींना माहिती नव्हती हें ह्मणणें टिकणार नाहीं.

रजसूचे 'पार्थिवं रजः,' 'दिवो रजः' आणि 'परमं रजः' असे तीन भेद असून त्यांत पहिलें पृथ्वीचें व दुसरें आकाशाचें असून, तिसऱ्या सर्वांत उंच अशा रजामध्यें पाण्याचें स्थान आहे असें सांगितलें असल्यामुळें पृथ्वीच्या खालच्या प्रदेशाला या त्रिप्रकार रजोविभागांत जागाच नाहीं असा कित्येकांचा आक्षेप आहे. पण या आक्षेपांत कांहीं अर्थ नाहीं. कारण तीन रजांप्रमाणेंच सहा रजेंही १,६४,६ यांत सांगितलीं आहेत (षळिमा रजांसि). 'सविता कृष्ण रजांतून (कृष्णेन रजसा) वर येतो' (१,३५,२), 'सविता परावताहून (दूर ठिकाणाहून) वर येतो' (आ देवो याति सविता परावतः १,३५,३); या वाक्यांवरून कृष्ण रजस् व परावत् हे शब्द समानार्थक असावेत असें दिसतें. सूर्य समुद्रांतून वर येतो (७, ५५, ७) व मावळतांना समुद्रांत जातो (१०,११४,४) असें जें वर्णन आहे त्यावरून हा समुद्र म्हणजे पृथ्वीच्या खालचाच असला पाहिजे असें स्पष्ट दिसतें. निर्ऋतीच्या मांडीवर निजलेला (सुषुप्वांसं निर्ऋतेरुपस्थे, १,११७,४) आणि तमांत असलेला (तमसि क्षियन्तम्)

---

* तिस्रःपृथिवीरुपरि प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे द्युभिरक्तुभिर्हितम्॥ ऋ.१,३४,८.

असें सूर्याचें वर्णन ऋग्वेदांत आलें आहे. ' द्यौ व पृथ्वी यांच्या आंत फिरल्यावर सूर्य निर्ऋतींत प्रवेश करिता झाला ' असें ऋ. १,१६४,३२ यांत सांगून, १०,११४,२ यांत तीन निर्ऋती (तिस्रो निर्ऋतीः) सांगितल्या आहेत. या तीन निर्ऋती म्हणजे वरच्या तीन लोकांप्रमाणें पृथ्वीच्या खालचे तीन लोक होत. १०,१६१,२ यांत ' निर्ऋतीचें उपस्थ ' याचा मृत्युप्रदेश असा अर्थ आहे. " पुरूरवा दूरच्या प्रदेशांत जाऊन तेथें निर्ऋतीच्या उपस्थावर शयन करता झाला " असें, १०,९५,१४ यांत सांगितलें आहे. मरुत् हे अवंश अशा निर्ऋतीमधून आकाशांत चढतात असें ७,५८,१ यांत म्हटलें आहे. या सर्व वचनांवरून निर्ऋति ऊर्फ मृत्युप्रदेश याला पश्चिमेस सुरवात होते व तिच्या मांडीवर निजणारा सूर्य पुनः पूर्वेस उगवतो हें उघड सिद्ध होतें. म्हणजे ही निर्ऋति पृथ्वीच्या वरचा भाग नसून पश्चिमेपासून पूर्वेपर्यंत पसरलेला जो पृथ्वीच्या खालचा प्रदेश तोच होय. ऋग्वेदांत याविषयीं वर सांगितलेलीं स्पष्ट वचनें असल्यामुळें वैदिक ऋषींना खालच्या लोकाची कल्पना नव्हती असें म्हणतां यावयाचें नाहीं.

दुसऱ्याही कित्येक ऋग्वेदवचनांवरून ही गोष्ट सिद्ध होते. **रजसी** या द्विवचनी शब्दाप्रमाणें **उभौ अर्धौ** असा आणखी एक द्विवचनी शब्द ऋग्वेदांत आला आहे. २,२७,१५ यांत या दोन अर्धांची कल्याणप्रद (साधू) होण्याविषयीं प्रार्थना केली आहे. हीं दोन अर्धें म्हणजे पृथ्वी व आकाश असें कांहीं जण समजतात. पण ही चूक आहे. कारण आकाशाचाच **पर** व **उपर** असा भेद १,१६४,१२ यांत केला आहे. यापुढें १७ व्या ऋचेंत ' वत्साला घेऊन गाय पराच्या खालीं व अवराच्या वर दिसूं लागली ' असें सांगून पुढें ' ती कोणत्या अर्धांत (कंस्विदर्धं) निघून गेली ' ? असा प्रश्न विचारला आहे; त्यावरून हें अर्ध ह्मणजे पृथ्वी किंवा आकाश नव्हे हें उघड आहे. अथर्ववेदांत (१०,८,७) या दोन अर्धांचा उल्लेख करून म्हटलें आहे कीं, 'प्रजापतीनें एका अर्धानें जग निर्माण केलें; पण दुसऱ्या अर्धाचा मागमूस लागावयाला कांहीं खूण आहे काय ' ? यांत दुसरें अर्ध म्हणजे पृथ्वी नव्हे हें सहज दिसून येईल. खालचा व वरचा लोक दर्शविणारा आणखी एक ' समुद्रौ ' असा शब्द ऋग्वेदांत (१०,१३६,५) आहे. यांतील एक समुद्र अलीकडच्या

बाजूला असून दुसरा पलीकडच्या बाजूला आहे (७,६,७). शुक्र व कृष्ण अर्णांविषयीं मागें उल्लेख केलाच आहे. या दोन समुद्रांसंबंधानें **अवस्तात्** आणि **परस्तात्** असेही शब्द आलेले आहेत. ८,८,१४ यांत 'परावत्' प्रदेशाचा 'अंबराशीं' (आकाश) विरोध दाखवून, ३,५५,६ यांत सूर्य 'परस्तात्' प्रदेशांत शयन करतो असें सांगितलें आहे. तर येणेंप्रमाणें **परावत्** व **अर्वावत्** ही जोडी, 'रजसी,' 'अर्धौ' 'समुद्रौ' या शब्दांनीं दर्शविलेली असून जेव्हां दोन्ही खगोलार्धें उद्दिष्ट असतील तेव्हां उभयतः शब्द घातला आहे. ३,५३,५ यांत "हे मघवन्, हे बंधो इन्द्र! पलीकडे (परा) जा आणि पुनः इकडे ये, (कारण) तुझें दोहोंकडे काम (उभयत्र ते अर्थ) आहे" असें म्हटलें आहे.

अशा प्रकारचीं इतकीं हीं वचनें आपल्यापुढें असतां वैदिक ऋषींना खालच्या खगोलार्धाची माहिती नव्हती हें म्हणणें जुळणार नाहीं. शिवाय हें म्हणणें प्रथमदर्शनींच संभवनीय दिसत नाहीं. वैदिक ऋषींना व्यवहाराला पुरेसें चंद्रसूर्यांच्या गतीचें गणित करितां येत होतें ही गोष्ट आतां सुप्रसिद्ध आहे. इतकें ज्ञान ज्यांना होतें त्यांना 'आकाश हें क्षितिजाजवळ पृथ्वीला चिकटविलें आहे व सूर्य सायंकाळीं खालून न जातां वरच कोठें तरी गडप होतो' असें वाटणें शक्य नाहीं. ऐतरेय ब्राह्मणांतील एका वाक्यावरून (३,४४) कांहीं जणांनीं तसें अनुमान काढलें आहे. पण तें वाक्य अस्पष्ट असून त्यावरून तसें स्पष्ट अनुमान निघत नाहीं. पाश्चात्य पंडितांनीं आपल्या स्वतःकडील कल्पना वैदिक ऋषींवर लादण्याचा प्रयत्न केल्यामुळें हा घोटाळा झालेला आहे. आतांच्या इतकें सूक्ष्म ज्योतिषज्ञान वैदिक ऋषींना नसेल, आणि म्हणून त्यांनीं "सूर्य आतां (मावळल्यावर) कोठें आहे आणि त्याचे किरण कोणत्या द्यौला प्रकाशित करतात?" असा प्रश्न विचारला आहे (१,३५,७). पण त्यावरून आतांपर्यंत केलेल्या विवेचनाला मुळींच बाध येण्यासारखा नाहीं.

वैदिक ऋषींना खालचा लोक ऊर्फ अधःखगोलार्ध माहीत होतें ही गोष्ट जर लक्षांत आणिली तर **दिव्य आपांचें** स्वरूप व गति यांचा चटकन् उलगडा होईल. सर्व विश्व भरून टाकणारें सूक्ष्म तत्व म्हणजे पाण्याची वाफ, व ही वाफ सारखी पृथ्वीभोंवतीं भ्रमण करीत असल्यामुळेंच सूर्य चंद्र व तारका या पृथ्वीभोंवतीं फिरतात अशी प्राचीन

आर्यांची कल्पना होती. या कल्पनेवर बऱ्याच वैदिक कथांचा उलगडा होणार आहे. या पाण्याच्या ओघांस "आकाशांत वाहत असून शेवटीं वरुणाच्या मुखांत पडणाऱ्या नद्या" असें ह्मटलें आहे (८,६९,१२). अधः खगोलार्ध हें पाण्याचें वास्तव्यस्थान असून वरुणाचें राज्य, यमाचें राज्य व वृत्राचें गुप्त (निण्यं) घर हीं सर्व त्यांतच आहेत. या पाण्याच्या गतीचें वर्णन पारशी धर्मग्रंथांत फार स्पष्ट रीतीनें केलेलें आहे. त्यांत ह्मटलें आहे "**वौरुकश** समुद्र पाण्याचें निधान आहे, तर उठा वायु-मार्गानें वर जाऊन खालीं पृथ्वीवर या; आणि पुनः वायुमार्गानें वर जा. उठा व वाहूं लागा. ज्याच्या उगवण्यानें अहुरमझ्दानें वायुमार्ग सुरू केला, अशा (सूर्या) ऊठ आणि फिरूं लाग. हे जवाश्व सूर्या तुला 'गरोन्मानेम' मध्यें रहावयाचें आहे व मझ्दाच्या आणि देवांनीं सुरू केलेल्या जलमार्गानें जावयाचें आहे, तर पृथ्वीवर उगवून तीवर प्रकाश कर." या वर्णनांत 'वौरुकश' समुद्रांतून निघून हीं दिव्य जलें आकाशांत जातात व पुनः खालीं जाऊन दुसरी प्रदक्षिणा सुरू करितात असें ह्मटलें आहे. हीं जलें व प्रकाश एकाच ठिकाणापासून निघतात. ऋग्वेदांतही हीं जलें देवांनीं केलेल्या मार्गानें जातात (७,४७,३ देवाना-मपि यन्ति पाथः) असें ह्मटलें आहे. अवेस्त्यांतील जलांप्रमाणें ऋग्वे-दांतील आपः सुद्धां समुद्राकडे गमन करणाऱ्या असून वायुमार्गानें जाऊन शेवटीं वरुणाच्या मुखांत जातात. पण अवेस्त्यांत एक विशेष सांगितला आहे. तो हा कीं, त्यांत जवाश्व सूर्याला या आकाशांतील जलांच्या मार्गानें जावयास सांगितलें आहे. अवेस्त्यांत एके ठिकाणीं **आर्द्वि सूर अनाहित** नांवाची नदी **हुकैर्य** पर्वताच्या शिखरावरून **वौरुकश** समुद्रांत जोरानें वहात जाते असें वर्णन आहे. ऋग्वेदांतील **सरस्वती** नदीसंबंधानेंही असेंच वर्णन आहे (५,४३,११). या दोन्ही नद्या आकाशांतील असून खालीं आ-ल्यावर पृथ्वीवरील नद्यांना त्या भरून टाकितात असें ह्मटलें आहे. पृथ्वीवरील सर्व पदार्थांना रसाचा पुरवठा पर्जन्याच्या द्वारें या दिव्य जलांकडूनच होतो. पारशी ग्रंथांत आणखी असें ह्मटलें आहे कीं, "पृथ्वी आणि प्रकाशमय आकाश यांच्यामध्यें तारकालोक (यांत जल व वनस्पतींचीं बीजें असतात), चंद्रलोक व सर्वांत उंच असा सूर्यलोक असे तीन लोक आहेत." जलाचें निवासस्थान असें जें उच्चतम रजस्

ऋग्वेदांत सांगितलें आहे त्यावरून पृथ्वीच्या खालचें असें त्याचें निवास स्थान नाहींच असें जें कित्येकांना वाटतें, तसें वाटण्याचें कारण नाहीं. कारण या उच्च प्रदेशांतील जलें तरी खालच्या स्थानांतूनच येतात. अर्द्वि सूर अनाहित ही अवेस्त्यांतील नदी तारकालोकांतून वहाते, आणि तिचीं सर्व जलें सूर्यलोकांत जाऊन पृथ्वीवर अवर्षण होऊं नये म्हणून तिची यज्ञ करून पूजा करावी लागते. ऋग्वेदांतील सरस्वतीही पार्थिव प्रदेश व विस्तृत असें रजस् भरून टाकणारी आहे (आपप्रुषी पार्थिवान्युरू रजो अंतरिक्षं । सरस्वती निदस्पातु ६,६१,११). पण या दोन नद्यांतील विशेष साम्य म्हटलें म्हणजे सरस्वतीला ऋग्वेदांत (६,६१,७) 'वृत्रघ्नी' म्हटलें असून अर्द्वि सूर अनाहित नदीनें थ्राएतौनाला (ऋ. त्रित आप्त्य) अझी दहाक नामक त्रिशीर्ष राक्षस तुझ्या हातून मरेल असा आशीर्वाद दिलेला आहे. ही गोष्ट म्हणजे ऋग्वेदांतील 'त्रित आप्त्या'च्या गोष्टीचेंच बहुतेक रूपांतर आहे. त्रित आप्त्याला आपल्या पित्याचीं आयुधें मिळाल्यावर व इंद्राकडून प्रेरणा झाल्यावर त्यानें त्वष्ट्याचा मुलगा जो त्रिशीर्ष त्यावर हल्ला करून त्याला ठार केलें, आणि गाई मोकळ्या केल्या. या गोष्टीवरून सरस्वतीरूप दिव्यजलें आणि वृत्रवध यांच्यामधील संबंध स्पष्ट दिसून येतो. सरस्वती ही आकाशांतील नदी नसून पंजाबांतील हल्लींची सरस्वतीच होय असें कित्येक मानतात. पण वर सांगितल्याप्रमाणें अवेस्तिक आर्द्वि सूर अनाहित आणि ऋग्वेदांतील सरस्वती यांच्या साम्यावरून ती दिव्य नदीच आहे हें उघड होतें. यज्ञाच्या योगानें तिच्यापैकीं कांहीं जल पृथ्वीवर येऊन त्याबरोबर वनस्पतीचीं बीजेंही येतात. या बीजांचा वृक्ष वौरुकश समुद्राच्या मध्यभागीं असून तीं बीजें या दिव्यजलांच्या बरोबर आकाशांत जाऊन पर्जन्याबरोबर पृथ्वीवर येतात असें अवेस्त्यांत सांगितलें आहे. ऋग्वेदांतही (१,२३,२०) अशा प्रकारची कल्पना आहे. दिव्य जलांचें परिभ्रमण हें अशा प्रकारचें आहे. खालचा लोक त्यांचें निवासस्थान असून तो सर्व बाजूंनीं पर्वताच्या योगानें मर्यादित झालेला आहे असें स्पष्ट म्हटलें आहे. या पर्वतांमधून हीं दिव्यजलें बाहेर आलीं म्हणजे तीं वरच्या खगोलार्धांत भ्रमण करून व जातां जातां पृथ्वीवर पाऊस पाडून पुनः वौरुकश समुद्रांत जातात. पण एखादे वेळेस हीं जलें पर्जन्यरूपानें

खालीं न येतां वरच्यावर सूर्यलोकांत जाऊन अवर्षण होण्याची भीति असे. ह्मणून यज्ञादिकांनीं त्याची पूजा करून त्यांचा आशीर्वाद घ्यावा लागे.

वृत्राच्या कथेचा खरा अर्थ लक्षांत यावयाला या दिव्य जलांचें स्वरूप व त्यांची गति यांसंबंधानें प्राचीन आर्यांची कल्पना काय होती हें नीट समजलें पाहिजे. हीं दिव्य जलें व प्रकाश एकाच ठिकाणापासून निघून समान्तर मार्गाचें आक्रमण करितात अशी त्यांची कल्पना होती. नदींतून ज्याप्रमाणें होडी वगैरे वहाते त्याप्रमाणें सूर्यादि खस्थ गोल या दिव्यजलांच्या प्रवाहाबरोबर आकाशांतून वहातात. अर्थात् या जलांना जर कोणी अडवून धरिलें तर भयंकर परिणाम होणें सहाजिक आहे. कारण त्यांचा प्रवाह बंद झाल्यास सूर्य, चंद्र, तारा हीं फिरावयाचीं बंद होऊन सर्व जगत् तमोमय होऊन जाईल, व सर्व व्यवहार बंद पडतील. वृत्राच्या दुष्टपणाचा एवढा मोठा घातक परिणाम होत असे. रजसाच्या तळाशीं (पृथ्वीच्या खालच्या लोकांत) आपल्या गुप्त वाड्यांत राहून वृत्र या पाण्यांना अडवून वर येऊं देईना. तेव्हां इंद्राला त्याचा वध करून त्यांना मोकळें करून द्यावें लागे. पाण्यांची मुक्तता झाल्यावर अर्थातच सूर्यचंद्रादि पुनः उगवूं लागत; म्हणजे याजलांबरोबर उषा, सूर्य व गाई (प्रातःकाल) हींही येत. म्हणून हें युद्ध चार प्रकारचें असणें साहाजिकच आहे. या लढाईत पर्वतांचें अंग कोणतें व कसें असे हेंहीं आतां समजण्यासारखें आहे. खालच्या समुद्राच्या सीमेवर अल्बुर्झ उर्फ हर बेरोझैति नांवाचा जो पर्वत अवेस्ता ग्रंथात सांगितला आहे त्यांचीं द्वारें वृत्र आपलें शरीर फुगवून बंद करीत असे, म्हणून वृत्राला मारल्यावर हीं द्वारेंही इंद्राला मोकळीं करावीं लागत. अल्बुर्झ पर्वताला पूर्वेस १८० व पश्चिमेस १८० अशीं द्वारें असल्याचें अवेस्त्यांत सांगितलें आहे. सूर्य चंद्र तारा हीं निरंतर यांतूनच वर येतात. अर्वाचीन संस्कृत वाङ्मयांत प्रसिद्ध असलेले उदयगिरि व अस्तगिरि याच पर्वताचे अवतार होत. इंद्राला शंबर ज्या पर्वतावर आढळला (२,१२,११), जो पर्वत अंगिरसांनीं फोडला (१,७१,२) व ज्यांत वलानें गाई लपवून ठेविल्या होत्या, तोही पर्वत हाच होय. वृत्रकथेचा हा अर्थ कित्येक पंडितांना कदाचित् चमत्कारिक

वाटेल. पण या अर्थांत अस्वाभाविक असें कांहींच नाहीं. जल-प्रवाह व सूर्यादिकांचा उदय यांमधील वर दाखविलेला संबंध कांहीं काल्पनिक नाहीं. वेदांत जरी तो अगदीं स्पष्ट शब्दांनीं सांगितलेला नाहीं तरी ही उणीव पारशी धर्मग्रंथांनीं भरून काढिली आहे. वेदांतील पितृंचे अवेस्त्यांतील जोडिदार जे 'फ्रवशी' त्यांचे पराक्रम वर्णन करतांना "त्यांनीं जलांना सुंदर मार्ग दाखवून दिले; कारण तीं बराच वेळपर्यंत न वाहतां एकाच ठिकाणीं थांबून राहिलीं होतीं; तीं जलें मझ्दानें त्यांच्यासाठीं तयार करून नेमून दिलेल्या मार्गानें वाहूं लागलीं" असें सांगून, पुढें लगेच "त्यांनीं तारका, सूर्य, चंद्र आणि अनंत प्रकाश यांना मार्ग दाखविले, कारण ते दएवांच्या (वैदिक राक्षस) त्रासामुळें न हालतां एकाच ठिकाणीं बराच वेळ थांबून राहिले होते" असें ह्मटलें आहे. या ठिकाणीं प्रकाश व पाणी यांतील संबंध अगदीं स्पष्ट सांगितला आहे. वृत्रकथेचा नीट अर्थ करण्यांत मुख्य अडचण होती ती हा संबंध स्पष्ट दाखवून देण्याचीच होती. पण अवेस्त्यांतील या वर दिलेल्या वाक्यांवरून ती दूर झाली आहे.

अवेस्त्यांत दोन ठिकाणीं हीं जलें वहावयाचीं केव्हां थांबतात तें सांगितलें आहे. हीं दोन्हीं स्थलें महत्वाचीं असल्यामुळें त्यांचें सविस्तर वर्णन केलें पाहिजे. हिंवाळ्यांत मृत झालेल्या मनुष्याची व्यवस्था कशी लावावी असा प्रश्न मझ्दाला केला असतां तो उत्तर देतो "प्रत्येक घरांत मृतासाठीं तीन कट उभारून त्यांत तें प्रेत, दोन रात्री, तीन रात्री, किंवा महिनाभर ह्मणजे पक्षी उडूं लागत, वनस्पती वाढूं लागत, प्रवाह वाहूं लागत आणि वायू पृथ्वीवरील पाणी शुष्क करूं लागेपर्यंत ठेवावें. आणि मग पक्षी उडूं लागले, प्रवाह वाहूं लागले ह्मणजे मझ्दाच्या भक्तानें तें प्रेत सूर्याकडे डोळे होतील असें दक्मावर ठेवावें". या वर्णनांतील प्रवाह वाहणें ह्मणजे काय हें नीट समजून घेतलें पाहिजे. या प्रवाहाचा संबंध सूर्याच्या उदयाशीं आहे. हे प्रवाह व सूर्यचंद्रादि गोल हिंवाळ्यांत चालावयाचे थांबत; ह्मणून मझ्दाच्या भक्तानें मृत शरीराची व्यवस्था लावणें ती हे प्रवाह सुरू होऊन सूर्य उगवेपर्यंत—मग तो काळ दोन रात्रींचा असो तिहींचा असो अथवा महिन्याचा असो—लावूं नये असें सांगितलें आहे. हा काळ हिंवाळ्याचा असून तो दोन रात्रीं-

पासून महिन्यापर्यंतच्या अखंड काळोखाचा असला पाहिजे. कारण सूर्य-किरण प्रेतावर पडल्याशिवाय तें शुद्ध होत नाहीं असें मज्दाच्या पूजकांचें मत होतें. हा काळ अखंड काळोखाचा असल्या शिवाय प्रेताचें काय करावें असा प्रश्न उपस्थित होणेंच संभवनीय नाहीं. समशीतोष्ण किंवा उष्ण कटिबंधांत रहाणाऱ्या मज्दभक्ताला ही अडचण उत्पन्न होणार नाहीं. कारण तेथें रात्रीचें महत्तम मान २४ तासांपेक्षां कमी असतें. काळोखांत प्रेताची व्यवस्था लावावयाची नाहीं असा पक्का निर्बंध असल्याशिवाय महिनाभर प्रेतासारखी घाणेरडी वस्तु कोणी घरांत ठेवावयास सांगणार नाहीं. म्हणून जरी वरच्या वर्णनांत काळोखाचा स्पष्ट उल्लेख आलेला नाहीं तरी तो उद्दिष्ट आहे हें उघड आहे. पण दुसऱ्या ठिकाणीं हा काळोखाचा उल्लेख स्पष्ट आहे. या ठिकाणीं मज्दाला असा प्रश्न विचारला आहे कीं, "जर भक्ताच्या घरांत एकादा कुत्रा किंवा मनुष्य मेला व जर तेव्हां पाऊस किंवा बर्फ पडत असेल, किंवा माणसें व जनावरें वाट चुकतील असा **काळोख** येत असेल तर भक्तानें काय करावें"? त्यावर मज्दाचें उत्तर पुन: पूर्वी प्रमाणेंच आहे. या वर्णनांत पाऊस किंवा बर्फ यांच्या बरोबरच काळोखही सांगितला आहे. त्यावरून हिंवाळा हा प्रवाह बंद होण्याचा किंवा सूर्य चालावयाचा थांबण्याचा काल होता हें उघड होतें. या काळांत सूर्य एक सारखा क्षितिजाखालीं असल्यामुळें अखंड काळोख असे. म्हणून तेव्हां एकादा मनुष्य मेल्यास त्याचें प्रेत जलप्रवाह सुरू होऊन सूर्य उगवेपर्यंत तसेंच घरांत ठेवावें लागे. दक्षिणायनांत मरण येणें हें वाइट आहे अशी जी आपल्याकडे कल्पना आहे तिचें मूळही या उत्तर ध्रुवावरच्या दीर्घ रात्रींतच आहे हें मागें दर्शविलें आहेच. ऋग्वेदांत (१, १०६, ६) 'काटांत पडलेला कुत्स वृत्रहन् अशा इन्द्राला रक्षण करण्याकरितां बोलाविता झाला' असें म्हटलें आहे, त्यांत आलेला **काट** शब्द अवेस्तिक 'कट'च होय. या वचनावरून ऋग्वेदांतही वृत्रवध होऊन जलप्रवाह वाहूं लागत व सूर्य उगवूं लागेपर्यंत मृत शरीर घरांतच खांचेंत (कट) ठेवण्याच्या चालीचा उल्लेख असावा असें वाटतें. पण तो प्रश्न गौण असून दिव्य जलांच्या परिभ्रमणाचा विचार प्रस्तुत आपल्याला कर्तव्य आहे. वर दिलेल्या अवेस्त्यांतील

वचनांवरून हिंवाळ्यांत हीं दिव्य जलें वहावयाचीं बंद होऊन सूर्यही त्यांबरोबर चालेनासा होई; व हिंवाळा संपतांना फ्रवशींच्या ऊर्फ पितृंच्या मदतीनें देव त्या जलांना मुक्त करून सूर्याला वर यावयाला वाट करून देत, ही गोष्ट स्पष्ट होते. हें समजल्यावर आतां इन्द्रानें नदीला वर वहावयास कसें लाविलें (२,१५,६), वृत्राला मारून त्यानें सप्त-सिंधूंना मुक्त कसें केलें (१,३२,१२), किंवा प्रकाशाला अव्याहत प्रकाशण्यास कसें लाविलें हें कळून येईल. ध्रुवोपपत्तीच्या साहाय्यानें या दिव्य जलांच्या भ्रमणाचा आजपर्यंत कोणी विचार न केल्यामुळें इंद्र-वृत्रांच्या युद्धांतील एकसमयावच्छेदेंकरून घडून येणाऱ्या चार गोष्टींचा उलगडा व्हावयाचा राहिला.

दिव्य जलांचें आकाशांतील भ्रमण भारतीय व इराणी आर्यांच्या पुराणकथांतच काय तें आहे असें नाहीं. होमर या ग्रीक कवीच्या ग्रंथांतही तें आलें आहे. हेलिऑस ह्मणजे सूर्य हा सुवर्णाच्या नावेतून पश्चिमेकडून पूर्वेकडे येतो असें होमरनें वर्णिलें आहे. होमरच्या मतें पृथ्वी ह्मणजे एकसारखें सपाट मैदान आहे असें त्याच्या टीकाकारांनी गृहीत धरल्या-मुळें त्यांना या वर्णनाचा उलगडा झालेला नाहीं. पण खरोखर पृथ्वी गोल आहे व तिच्या खालचा लोक वायुरूप जलानें पूरित आहे, असेंच मत होमरच्या काव्यांत आहे. एकदां घेतलेली कल्पना कायम ठेवण्याच्या अट्टाहासामुळें पंडित लोकांनीं सरळ व स्पष्ट अशा वचनांचा आपल्या मताप्रमाणें अर्थ करून घेण्यासाठीं त्या वचनांचे लागतील तसे धिंडवडे काढले आहेत. पण त्यांचा सविस्तर विचार करण्याचें हें स्थळ नव्हे. युरिपिडिस, आरिस्टाटल यांच्या ग्रंथांतही वायुरूप जलांच्या प्रवाहांचे उल्लेख असल्याबद्दल डॉ. वारन यानें लिहिलें आहे. प्राचीन जर्मन लोकांच्या कथांत अशीच एक विश्वव्यापी नदी आली असून फिनिश पुराणांतही एक चढती व एक उतरती अशा दोन नद्यांचें वर्णन आहे. लेटीश लोकांच्या कथांत अश्विनांच्या कृत्यांसारखीं कृत्यें वर्णिलीं असून त्यांत समुद्रांत बुडणाऱ्या सूर्यकन्येला नावेंत बसवून देवांनीं तारिल्याचें सांगितलें आहे. देवांचे पराक्रम वर्णितांनां नावा आणि रथ या दोघांचेहि उल्लेख केलेले असतात (ऋ. १,११६,३,८,५,२९;१,४६,७). त्यांपैकीं नावांचा उपयोग खालच्या समुद्रांतून येतांनां केलेला असून रथांचा आकाशांत

करीत. पण कधीं कधीं याच्या उलटही प्रकार दिसतो. उदाहरणार्थ दीर्घतमा हा दहा महिने पाण्यावरच जात असून दहा महिन्यांनंतर जीर्ण होऊन पाण्यांच्या स्थानाकडे म्हणजे पृथ्वीच्या खालीं असलेल्या समुद्राकडे जातो असें वर्णन आहे. असो. वायूरूप जलांच्या प्रवाहाची कल्पना आर्य पुराणांतच नसून इजिप्शन व यहुदि लोकांच्या पुराणांतही आहे. तात्पर्य ही कल्पना सर्व देशांतील पुराणांत आढळत असल्यामुळें वर लिहिल्याप्रमाणें वृत्राच्या कथेंतील पाणी व प्रकाश यांच्या एकदम होण्याऱ्या मुक्ततेचा उलगडा करण्यांत तिचा उपयोग करून घेण्याला खोट्या पूर्वग्रहाशिवाय दुसरा कांहीं प्रत्यवाय दिसत नाहीं.

आतां प्रकाश व पाणी यांची एकदम मुक्तता कशी होते हें कळण्यासाठीं दिव्य जलांच्या भ्रमणाच्या कल्पनेचा उपयोग करून घेण्याचें कबूल केल्यावर प्रश्न असा येतो कीं वृत्रकथेचा उलगडा करण्यांत ध्रुवाजवळील वसतीच्या कल्पनेचा उपयोग कसा होणार? वृत्रानें अडविलेलीं जलें म्हणजे तीन पृथ्वींच्या खालीं असलेलीं दिव्य जलें असें कबूल केलें; पण तेवढ्यावरून ध्रौविक वसतिस्थानाची कल्पना त्याला कशी उपयोगी पडणार? इंद्रवृत्रांचें युद्ध रोजचें आहे असें मानण्याला त्यांत कांहीं प्रत्यवाय नाहीं असेंही कोणी म्हणेल. पण थोड्या विचाराअंतीं रोजच्या युद्धाच्या कल्पनेवर त्या युद्धांतील सर्व गोष्टींचा उलगडा होत नाहीं असें दिसून येईल. वृत्राला मारण्याचा काल वर्षाच्या अखेरीचा आहे(१०,६२,२). या गोष्टीवरून हें युद्ध दैनिक नसून वार्षिक आहे असें उघड दिसतें. आणखी इन्द्रानें अर्बुदाला वज्राच्या ऐवजीं हिमानें मारिलें आहे (८,३२,२६). तेव्हां हें युद्ध नुसतें वार्षिक नसून हिंवाळ्यांतच होणारें आहे. वृत्राचे किल्लेही 'शारदीय' आहेत. या सर्व गोष्टींचा उल्लेख दैनिक युद्धाच्या कल्पनेवर होणारा नसून ध्रुवस्थानाच्या कल्पनेवरच होणारा आहे.

इन्द्राचें वृत्राशीं होणारें युद्ध शरदृतूंत सुरू होऊन शिशिराच्य अखेरीस संपत असे, असें जें अनुमान वरील विवेचनांत काढिलें आहे तें ऋग्वेदांतील एका महत्वाच्या वचनावरून फारच दृढ होतें. या वचनांत इंद्रवृत्रांच्या युद्धाची तिथीच दिली आहे. ऋ. २,१२,११ यांत* "पर्व-

---

* यः शंबरं पर्वतेषु क्षियन्तं **चत्वारिंश्यां शरद्यन्व**विंदत्। ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इंद्रः ॥ ऋ. २,१२,११.

तावर रहाणारा शंबर शरदृतूंत चाळिसाव्या दिवशीं इंद्राला आढळला. " असें ह्मटलें आहे. यांत मूळचे शब्द **चत्वारिंश्यां शरदि** असे आहेत. **चत्वारिंश्यां** हें स्त्रीलिंगी चत्वारिंशी या क्रमवाचक संख्या विशेषणाचें सप्तम्यंत एकवचन असून त्याचा अर्थ ' चाळिसावींत ' असा आहे. **शरदि** हें ही शरद् या स्त्रीलिंगी नामाचें सप्तमीचें एकवचन आहे. संस्कृतांत नामाच्या लिंग–वचन-विभक्तीप्रमाणें विशेषणाच्याही लिंगवचनविभक्ति असाव्या लागतात. या साधारण नियमाप्रमाणें **चत्वारिंश्यां शरदि** या शब्दांचा अर्थ ' चाळिसाव्या शरदांत ' ऊर्फ ' चाळिसाव्या वर्षीं ' असा होतो; कारण संस्कृतामध्यें वसंतादि ऋतु-वाचक शब्द संवत्सरवाचकही आहेत. हाच अर्थ सायणासह सर्व टीकाकारांनीं घेतला आहे. पण 'इंद्राला शंबर चाळिसाव्या वर्षी सांपडला ' या ह्मणण्याचा अर्थ काय ? इंद्र त्याला चाळीस वर्षें शोधीत होता कीं काय ? तसें समजल्यास हें युद्ध वार्षिक नसून चाळीस वर्षांनीं एकदां होणारें आहे असें होईल. पण ' अभिन्दत्परिवत्सरे वलं ' (१०,६२,२) या वचनाच्या हें अगदीं उलट आहे. आर्य व अनार्य यांच्यांत चाळीस वर्षें चाललेल्या युद्धावरील हें रूपक आहे असें कांहीं पंडित समजतात. पण इंद्राचे शत्रू अनेक नामांनीं प्रसिद्ध असल्या-मुळें ही कल्पना मुळींच ग्राह्य नाहीं. शंबराशीं झालेलें युद्ध गविष्टीसाठीं आहे असें निविदांत स्पष्ट ह्मटलें* आहे. तात्पर्य ' चाळीसाव्या वर्षी ' शंबर इन्द्राला सांपडला, या ह्मणण्यांत कांहीं अर्थ दिसत नाहीं. पण ' चत्वारिंश्यां शरदि ' या शब्दांचा ' चाळिसाव्या शरदांत ' असाच अर्थ घेण्याचें कारण नाहीं. एकाद्या

---

* निविद् नामक लहान सूत्रमय वाक्यांत इंद्राचे पराक्रम थोडक्यांत पण सुरेख वर्णिले आहेत. या निविद् देवांना हवि देण्याच्या वेळीं म्हणावयाच्या असतात. इंद्राचे पराक्रम वर्णन करणाऱ्या निविदांपैकीं कांहीं अशाः—' इंद्रो मरुत्वान् सोमस्य पिबतु । ... । घ्नन्वृत्रात्सृजदपः । मरुतामोजसा सह । ... । अप्तूर्ये वृत्रतूर्ये । शंबरहत्ये गविष्टौ । ... । परमस्यां परावति । ... । वज्रस्य भर्ता । पुरां भेत्ता ।...। अपां स्रष्टा । अपां नेता । ' या निविदांत ' शंबरहत्य म्हणजे शंबराशीं झालेलें युद्ध आणि ' गविष्टि ' म्हणजे गाईसाठीं झालेलें युद्ध यांना एकच म्हटलें आहे.

गोष्टीचा महिना, दिवस वगैरे सांगतांनां त्या शब्दाची सप्तमी घालण्याचा संस्कृतांत चांगला प्रघात आहे. ' कार्तिके शुक्ले त्रयोदश्यां ' असें संस्कृतांत ह्मणतात. याचा अर्थ ' कार्तिक शुद्ध त्रयोदशीला ' असा होतो. विशेषेंकरून तिथि सांगतांना क्रमवाचक संख्याविशेषणाची सप्तमी घालून तिथिशब्द बहुधा गाळलेला असतो. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (१, १, ९, १०) ' यदि संवत्सरे न आदध्यात् द्वादश्यां पुरस्तात् आदध्यात् ' ह्मणजे ' जर संवत्सराच्या शेवटीं अग्न्याधान केलें नाहीं तर पुढें द्वादश दिवशीं करावें ' असें ह्मटलें आहे. त्यांत ' द्वादश्यां ' याच्या पुढें ' तिथौ ' शब्द न घालतां अध्याहृत ठेवला आहे. या रीतीला अनुसरून ' चत्वारिंश्यां शरदि ' या शब्दांचा अर्थ केल्यास ' शरदृतूंत चाळिसाव्या दिवशीं ' असा सरळ अर्थ होतो. ह्मणजे या अर्थाप्रमाणें इन्द्राला शंबर शरदृतूच्या चाळिसाव्या दिवशीं सांपडला असें झालें.

आतां शरदृतु हा चवथा ऋतु असल्यामुळें त्याचा चाळिसावा दिवस ह्मणजे वसंतापासून सुरू होणाऱ्या वैदिक संवत्सराचा २२० वा दिवस होय. ह्मणजे प्राचीन रोमन वर्षाप्रमाणें इंद्राला शंबर आढळला तो आक्टोबरच्या दहाव्या तारखेला आढळला असला पाहिजे. प्राचीन रोमन लोकांच्या वर्षाला मार्चपासून सुरुवात होत असे हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. तेव्हां पासून २२० वा दिवस ह्मणजे ७ महिने संपून आठव्याचा दहावा दिवस होय. ऋ. १, १५५, ६ यांत विष्णूनें चोहोंबरोबर नव्वदांनां वाटोळें फिरावयास लाविल्याचें सांगितलें आहे. याचा संबंध ९० दिवसांच्या चार ऋतूंशीं असला पाहिजे. हा वर्षविभाग खरा धरल्यास शरद् हा तिसरा ऋतु होतो, व त्याचा ४० वा दिवस ह्मणजे पुनः वर्षाच्या ८ व्या महिन्याचा दहावा दिवसच होतो. अदितीच्या सात पुत्रांची गोष्ट सांगतांनां तिनें टाकून दिलेला आठवा पुत्र ह्मणजे काळोखाचा आठवा महिना होय हें सांगितलेंच आहे. हा आठवा पुत्र अपरिणत स्थितींत असल्यामुळें तिनें टाकून दिला ह्मणजे सात महिने संपून आठवा महिना पुरा होण्यापूर्वीच सूर्य क्षितिजाखालीं गेला असा अर्थ उघडच आहे. हा काळ व शरदृतूचा चाळिसावा दिवस हे दोन्ही अगदीं मिळते आहेत; व या दोन्ही स्थळांचा

योग्य अर्थ कोणत्याही चालू कल्पनेवरून होत नसल्यामुळें वर सांगित-लेलाच अर्थ घेतल्याशिवाय आपल्याला गत्यन्तर नाहीं.

या अर्थाप्रमाणें शरद् हा वर्षांतील शेवटचा प्रकाशयुक्त ऋतु होतो. शरद् शब्द शृ—जीर्ण होणें या धातूपासून निघाला आहे. ह्मणजे त्याचा धात्वर्थ 'जीर्ण होण्याचा ऋतु' असा आहे. यांत जीर्ण होणारा 'सूर्य' असून सायणाचार्यांनीं ह्मटल्याप्रमाणें 'तृण' वगैरे नव्हे. तै. *संहितेंत 'आदित्याचीं तीन तेजें आहेत, त्यांत वसंतरूपी प्रातःकालांतील पहिलें, ग्रीष्मरूपी मध्यान्हांतील दुसरें आणि अपराण्हरूपी शरदांतील तिसरें' असें सांगितलें आहे. यांत प्रातः, मध्यंदिन आणि अपराण्ह यांचा नेह-मींचा अर्थ असेलसें वाटत नाहीं. या तीन स्थिति सूर्याच्या वार्षिक गतीच्या असून त्यांत शरदाला सायंकाल ह्मणजे जीर्ण होण्याचा काळ ह्मटलें आहे. ह्मणजे शरदानंतर प्रकाशाचा काळ नाहीं असें यावरून उघड दिसतें. शबरानें जैमिनीसूत्रांवरील आपल्या भाष्यांत एक वेदवचन ह्मणून ¶ दिलें आहे. त्यांत 'आदित्य हाच सर्व ऋतु होय. तो उगवतो तेव्हां वसंत, गोदोहनकालीं ग्रीष्म, मध्यंदिनीं वर्षा, अपराण्हीं शरद् व मावळल्यावर हेमंतशिशिर' असें ह्मटलें आहे. याचा जर कांहीं अर्थ होत असेल, तर तो एवढाच कीं, सूर्याचें तेज शरदृतूंत अगदीं कमी होऊन त्याच्या पुढचे दोन ऋतु अंधारमय होत, ह्मणजे त्या ऋतूंत सूर्य क्षितिजाखालीं जाई. रात्रिवाचक हिम्या शब्द ऋग्वेदांत (१,३४,१) आला असून त्यावरूनही रात्रीचा हिमाशीं व शिशिर ऋतूशीं असलेला संबंध स्पष्ट दिसत आहे.

पण प्राचीन काळीं केवळ ऋतु व दिवस एवढ्यावरच कालगणना करीत असत असें मानावयास प्रमाण काय? असा प्रश्न या विवेचनावर उत्पन्न होईल. या प्रमाणाच्या अभावीं **चत्वारिंश्यां शरदि** याचा

---

* त्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि वसंता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यंदिने शरद्यपराण्हे। यावंत्येव तेजांसि तान्येवावरुंधे। तै. सं. २,१,२,५.

¶ आदित्यो वा सर्व ऋतवः स यदैवोदित्यथ वसंतो यदा संगवोऽथ वर्षा यदाऽपराण्होऽथ शरद् यदास्तमेत्यथ हेमंतशिशिरौ। यांत सूर्याच्या वार्षिक क्रमापैकीं हेमंतशिशिर हे ऋतु रात्रीसारखे आहेत असें स्पष्ट सांगितलें आहे.

१४

अर्थ 'शरदृतूच्या चाळिसाव्या दिवशीं' असा करतां येणार नाहीं. पण हा आक्षेप निराधार आहे. मुंबई सरकारनें १८८१ सालीं छापिलेल्या पश्चिम हिंदुस्थानांतील शिलालेखांसंबंधाच्या पुस्तकांत चवदाव्या ‡ लेखाचा काल दिला आहे तो असाः—" रञो वासिठिपुतस सामिसिरि पुळुमायिस सवछरे सतमे ७ गिह्मपंखे पचमे ५ दिवसे पथमे १; याचें संस्कृत असें— " राज्ञो वासिष्ठीपुत्रस्य स्वामिश्री पुळुमायिनः संवत्सरे सप्तमे ७ ग्रीष्म-पक्षे पंचमे ५ दिवसे प्रथमे." 'वासिष्ठीपुत्र स्वामिश्री पुळुमायि राजाच्या सातव्या वर्षी ७ ग्रीष्माच्या पांचव्या पक्षांत ५ पहिल्या दिवशीं' असा याचा अर्थ आहे. ग्रीष्माचा पांचवा पक्ष ह्मटला आहे त्यावरून त्यांत वर्षाचे सहा ऋतु न मानितां ग्रीष्म, वर्षा व हेमंत हे तीनच मानिले असावे असें दिसतें. पण तें कसेंही असलें तरी त्यांत महिन्याचा उल्लेख न करितां ऋतु, पक्ष व दिवस यांवरच काल सांगितला आहे ही गोष्ट महत्वाची आहे. याच्या पुढच्या विसाव्या* लेखांत " वासिष्ठीपुत्र पुळुमायी राजाच्या २४ व्या वर्षी हेमंताच्या पांचव्या पक्षांत, दुसऱ्या दिवशीं " असा लेखकाल दिला आहे. तिसऱ्या§ एका लेखाचा काल " माढरीपुत्र स्वामिश्रीसेन राजाच्या आठव्या वर्षी ग्रीष्माच्या पांचव्या पक्षांत दहाव्या दिवशीं " असा दिला आहे. डॉ. रा. गो. भांडारकर यांनीं आपल्या 'दक्षिणच्या इतिहासां'त **माढरीपुत्राचा** काल इ. स. १९०–१९७ हा व पुलीमयीचा त्याच्यापूर्वीं ६० वर्षें ह्मणजे सन १३०–१५४ असा ठरविला आहे. ह्मणजे हे तिन्ही लेख दुसऱ्या शतकांतील म्हणजे आर्यभट्ट व वराहमिहिर यांच्या पूर्वीचे आहेत. ऋतु, मास, पक्ष व तिथि यांनीं कालगणना करण्याची पद्धति आर्यभट्ट व वराहमिहिर

---

‡ हा लेख कार्ल्याच्या लेण्यांतील आहे.

* सिधं रञो वासिठिपुतस सिरिपुळिमाविस सवछरे चतुविसे २४ हेमतान पंखे ततिये ३ दिवसे बितिये २; याचें संस्कृतः—सिद्धम् । राज्ञो वासिष्ठीपुत्रस्य श्रीपुळिमावेः संवत्सरे चतुर्विंशे २४, हैमंतानां पक्षे तृतीये, दिवसे द्वितीये २।

§ हा लेख कान्हेरी येथील लेण्यांतील आहे—सिधं रञो माढरिपुतस स्वामि सिरिसनेस सवछरे ८ गिप ५ दिव १०। याचें संस्कृतः—सिद्धम् । राज्ञो माढरि-पुत्रस्य स्वामिश्रीसेनस्य संवत्सरे ८, ग्री. प. ५ दिव. १०।

यांच्या ग्रंथांपासून रूढ झालेली आहे. म्हणजे त्यांच्यापूर्वी महिना न सांगतां ऋतु, पक्ष व दिवस एवढ्यावरच्च कालगणना करण्याची पद्धति असल्यामुळें प्राचीन काळीं याहूनही साधी म्हणजे केवळ ऋतु व दिवस यांवरच काळ सांगण्याची रीत होती असें मानावयास मुळींच हरकत नाहीं. अवेस्त्यामध्येंही ही रीत आढळून येते. परंतु ध्रुवस्थानाची कल्पनाच कोणाला न शिवल्यामुळें 'चत्वारिंश्यां शरदि' या शब्दांचा खरा अर्थ कोणाला आजपर्यंत कळला नाहीं; व 'चत्वारिंश्यां' या स्त्रीलिंगी शब्दाचा 'शरदि' शब्दाशीं व्याकरणरीत्या सहज मेळ बसल्यामुळें ही चूक वज्रलेप झाली. आह्मी सुचविलेला अर्थ अगदीं साधा व सरळ आहे. 'चत्वारिंश्यां' हें 'शरदि' याचें विशेषण न घेतां ते दोन्ही शब्द स्वतंत्र सप्तम्यंत मानिले म्हणजे झालें, पण त्यामुळें अर्थामध्यें होणारा फरक मात्र दांडगा आहे. ध्रौविक वसतिस्थानाची कल्पना माहीत नव्हती तेव्हां या अर्थाकडे लक्ष न जाणें स्वाभाविक होतें. पण आतां ती माहीत झाल्यावर इंद्राला शंबर शरदाच्या चाळिसाव्या दिवशीं सांपडला, वलाचीं पुरें शारदीय आहेत, किंवा अर्बुदाला इंद्रानें हिमानें मारिलें इत्यादि गोष्टींचा खरा अर्थ कळण्यास अडचण पडणार नाहीं. ध्रुवप्रदेशांत आठव्या महिन्यांत सूर्य क्षितिजाखालीं गेल्यावर, दीर्घ संध्या व तिच्या मागून येणारी सुमारें शंभर दिवसांच्या अवधीची अखंड रात्र व तीस दिवसांची उषा या गोष्टींतच वृत्रकथेचें मूळ असून त्या कल्पनेवरच त्या युद्धांतील प्रत्येक बाबीचा उलगडा करतां येतो.

वृत्रकथेंत आणखी एक बाब लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. तिचा हें परीक्षण पुरें करण्यापूर्वी थोडा विचार केला पाहिजे. वृत्रवधानंतर जलें व प्रकाश हीं दोन्हीं मोकळीं होतात हें वर सांगितलेंच आहे. या जलांना कधीं कधीं 'सिन्धवः' असें ह्मणून त्या वर वहातात (उदंच), व त्या सात आहेत असें ह्मटलें आहे. दिव्य जलांच्या आकाशभ्रमणाच्या कल्पनेबरोबर त्या नद्या (सिन्धवः) वर कशा वहातात हें समजतें. पण त्या सातच कां असाव्या हें सांगतां येत नाहीं. पर्जन्याच्या कल्पनेच्या पुरस्कर्त्यांच्या मतें ह्या सात नद्या पंजाबांतील असून इन्द्रानें मेघ फोडून पाण्यांना मोकळें करून दिल्यावर त्या जोरानें वाहूं लागतात. ऋ.

१०, ७५ या सूक्तांत* ज्या नद्या वर्णिल्या आहेत त्यांशीं या 'सप्तसिन्धवः'चा संबंध लावून ते अवेस्त्यांतील 'हप्तहिंदु' या शब्दाकडे बोट दाखवून त्याचा अर्थ 'पंजाब' असा घेतात. सकृद्दर्शनीं ही कल्पना सुंदर दिसते; पण तीवरून सप्तसिंधूचा खरा अर्थ लागत नाहीं. दिव्य-जलांच्या भ्रमणाच्या कल्पनेशिवाय प्रकाश व पाणी यांची मुक्तता एकदम कशी होते हें समजत नाहीं; ही गोष्ट कबूल केली ह्मणजे इन्द्रानें वर. वहावयास लाविलेल्या नद्या जमिनीवरच्या नव्हेत हें उघड होतें. शिवाय पंजाब शब्दाचा अर्थ सात नद्यांचा देश असा नसून पांच नद्यांचा देश असा आहे; आणि वाजसनेयी$ संहितेंत (३४, ११) त्याचें तसेंच वर्णन केलेलें आहे. ऋग्वेदांतील (१०, ७५) नद्यांच्या सूक्तांत एकंदर पंधरा नद्यांचीं नांवें आहेत, पण त्यांपैकीं सप्तसिंधूंत कोणत्या घ्यावयाच्या हें कोठेंही सांगितलेलें नाहीं. त्यामुळें निरनिराळे पंडित सप्तसिंधूंत निरनिराळ्या नद्यांचा समावेश करतात. ह्मणून 'पांच नद्यांचा' ह्मणून प्रसिद्ध असलेला देश पूर्वी सात नद्यांचा होता, असें मानण्यांत पुष्कळ अडचणी येतात. **सप्त सिंधवः** हा शब्द ऋग्वेदांत दहा बारा वेळां आला असून त्यांपैकीं पांच ठिकाणीं सात नद्या ह्मणजे प्रकाशाबरोबर वाहूं लागणाऱ्या नद्या होत असें स्पष्ट ह्मटलें आहे (१, ३२, १२, २; १२, ३; इ.). अर्थात् त्या पृथ्वीवरील नव्हत हें उघड आहे. 'सप्त सिन्धवः' शब्द पृथ्वीवरील नद्यांचा बोधक असा कोठेंही नाहीं असें आमचें ह्मणणें नाहीं. ऋग्वेदांत सप्तसिन्धूंचे तीन कलाप दिलेले आहेत; पहिल्यांत दिव्य नद्यांचा, दुसऱ्यांत पृथ्वीवरील व तिसऱ्यांत पाताळांतील नद्यांचा समावेश होतो. ह्मणजे पुराणांत वर्णन केलेल्या गंगेप्रमाणें ह्या नद्या आकाश पृथ्वी व पाताळ या तिन्ही ठिकाणीं होत्या असें वैदिक ऋषी मानीत असत असें दिसतें. ह्मणून खास पृथ्वीवरच्या अशा सात नद्या वैदिक ऋषींना माहित नव्हत्या असें ह्मणतां येणार नाहीं. पण

---

* इमं मे गंगे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या । असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया ॥ ऋ. १०,७५,५.

$ पंच नद्यः सरस्वतीमपि यंति सस्रोतसः । सरस्वती तु पंचधा सो (सा+उ) देशेऽभवत् सरित् ॥ वा. सं. ३४, ११.

हा सप्तांकमूलक विभाग पंजाबांतील सात नद्यांवरून सुचलेला असावा असें मानण्यास मात्र कांहीं आधार नाहीं. दुसरें असें कीं, सप्तांकमूलक असा विभाग ऋग्वेदांत नद्यांचाच केवळ नसून दुसऱ्याही अनेक वस्तूंनां तो लागू केलेला आहे. पृथ्वीवरील सात धामें (घरें) (१,२२,१६), सप्त सानु (८,९६,२), सूर्याचे सात किरण किंवा अश्व (१,१६४,३,),सात दिशा, सात आदित्य इत्यादिकांतही हाच विभाग आहे. पुराणांतही, सप्त स्वर्ग, सप्त पर्वत, सप्त समुद्र, सप्त पाताळें वगैरे प्रसिद्ध आहेत. अवेस्ता व ग्रीक कथा यांतही हा सप्तमूलक विभाग आलेला आहे. ह्मणजे सात नद्या हें या सप्तमूलक विभागाचें एक उदाहरण असल्यामुळें पंजाबांतील सात नद्यांवरून तो सुचला असावा असें ह्मणतां येणार नाहीं. कारण तसें समजल्यास आर्य लोकांची फुटाफूट होण्यापूर्वी त्यांचें वसतिस्थान पंजाबांत होतें असें ह्मणावें लागेल. तर मग आतां या सात नद्यांचा उलगडा कसा करावयाचा ? या प्रश्नाचें उत्तर जलें व प्रकाश यांची मुक्तता एकदम कशी होते हें पाहिलें ह्मणजे मिळेल. ऋ. २,१२,१२ यांत ' सप्तसिंधूं ' ना मोकळें करणाऱ्या इंद्राला 'सप्तरश्मि' ह्मटलें आहे; त्यावरून सात किरण व सात नद्या यांमधील संबंध लक्षांत येईल. जलें व सूर्य हे बरोबर गमन करीत असल्याचें अवेस्त्यांत सांगितलें आहेच. या दोन्ही गोष्टींचा विचार केल्यास सात सूर्यांना सात घोडे किंवा सात नद्या वाहून नेण्यास लागतात असें स्वाभाविकच अनुमान होतें. अदितीचे सात पुत्र सात दिशांत स्थापिलेले असून ते सात महिने उत्पन्न करतात हें अदितीच्या कथेवरून पूर्वी दाखविलेंच आहे. आतां हे सात निराळे सूर्य सात नद्यांशिवाय निरनिराळ्या दिशांतून फिरणार कसे ? तात्पर्य प्रकाश व नद्या यांतील निकट संबंध कळल्यावर हीं दोन्ही सात प्रकारचीं कशीं हें समजणें अवघड नाहीं. ९,५४,२ यांत आकाशांतील सात नद्या सांगितल्या आहेत. पर्जन्याची कल्पना व पंजाबाची वस्तुस्थिति यांवरून सात नद्या मोकळ्या झाल्याबरोबर उषा क्षितिजावर कशी येते हें सांगतां येणें शक्य नसल्यामुळें, व दिव्य जलांचें भ्रमण आणि ध्रुवावरील वसतिस्थानाची कल्पना यांच्यावरच त्या गोष्टींचा उलगडा करतां येत असल्यामुळें पाश्चात्य पंडितांची कल्पना कितीही वाक्पांडित्यानें खुलविलेली असली तरी ती त्याज्य होय. आतां सप्तसिंधुवाचक असा

'हप्तहिंदु' हा शब्द अवेस्त्यांत कसा आला हें सांगावयास दूर जावयाला नको. हप्तहिंदुप्रमाणें वारेण (वरुण), हेतुमंत (सेतुमत्) रंघ (रसा) हरह्वैति (सरस्वति) इत्यादि शब्दही अवेस्त्यांत आलेले आहेत. हे शब्द जर फाटाफूट होण्याच्या पूर्वीचे आहेत तर 'हप्तहिंदु' हाही तसाच असला पाहिजे. हीं सर्व नांवें आर्यांनीं आपल्या मूलस्थानांतून नवीन वसाहतींत नेलीं व तेथें नवीन स्थळांना तीं दिलीं, असें मानणें सयुक्तिक व स्वाभाविक दिसतें. हिंदुस्थानाप्रमाणें ब्रह्मदेशांतही अयोध्या, मिथिला वगैरे शहरांचीं नावें आहेत. हिंदुस्थानांतून तिकडे वसाहत करण्यासाठीं जाणाऱ्या लोकांनीं तीं दिलेलीं आहेत असें म्हणतात. हीच गोष्ट सप्तसिंधुवाचक हप्तहिंदूची असली पाहिजे. म्हणजे हप्तहिंदु हें नांव पारशी लोकांच्या पूर्वजांनीं पंजाबाला वस्तुस्थितीवरून दिलेलें नसून तें त्यांनीं आपल्या मूल स्थानांतूनच आणलेलें असलें पाहिजे.

येथपर्यंत केलेल्या विवेचनावरून एवढें दिसून येईल कीं, वृत्राच्या बंदींतून इंद्राच्या साहाय्यानें मुक्त होणाऱ्या जलांचें खरें स्वरूप व गति हीं अगदीं ब्राह्मणकालापासूनच बरोबर माहीत नाहींशीं झालेलीं आहेत. पूषन् ही देवता अंतरिक्षाचें आक्रमण नावेंतून करीत असल्याबद्दलचीं वचनं ऋग्वेदांत कित्येक आहेत. पण अश्विन किंवा सूर्य हे बहुधा रथांतूनच गमन करीत असल्याचें वर्णन आहे. यावरून अंतरिक्ष हें दिव्य जलांचें निवासस्थान नसून इंद्राच्या हातून मुक्त होणारीं जलें म्हणजे ढगांतून सांठविलेलीं जलेंच होत असें निरुक्तकारादिकांस वाटलें. वृत्रवधानंतर वाहूं लागणाऱ्या सात नद्या म्हणजेही गंगायमुनादि नद्यांप्रमाणेंच भारतीय नद्या होत अशी त्यांनीं आपली समजूत करून घेतली. पण असें करतांना त्यांना पर्वत, गिरि इत्यादि शब्दांची ओढाताण करून त्यांच्यापासून 'मेघ' असा जबरीचा अर्थ काढावा लागला. पुढें पाश्चात्य पंडितांच्या हातांत हा प्रश्न गेल्यापासून 'हप्तहिंदु' या नांवावर भुलून त्यांनीं त्या नद्या म्हणजे पंजाबांतील नद्या असा अर्थ केला. पण पंजाब पांच नद्यांचा देश असून सात नद्यांचा नव्हे. नद्या सुरू झाल्याबरोबर उषा दिसूं लागते एवढ्या एकाच गोष्टीवरून त्या नद्या पंजाबांतील नव्हत असें सिद्ध होतें. यावरून पंजाबांत ऋग्वेदकालीं आर्यांची वसाहत नव्हती असें म्हणण्याचा इरादा नाहीं. कारण ऋग्वेदांत पंजाबांतील नद्यांचीं नांवेंच स्पष्ट आलेलीं

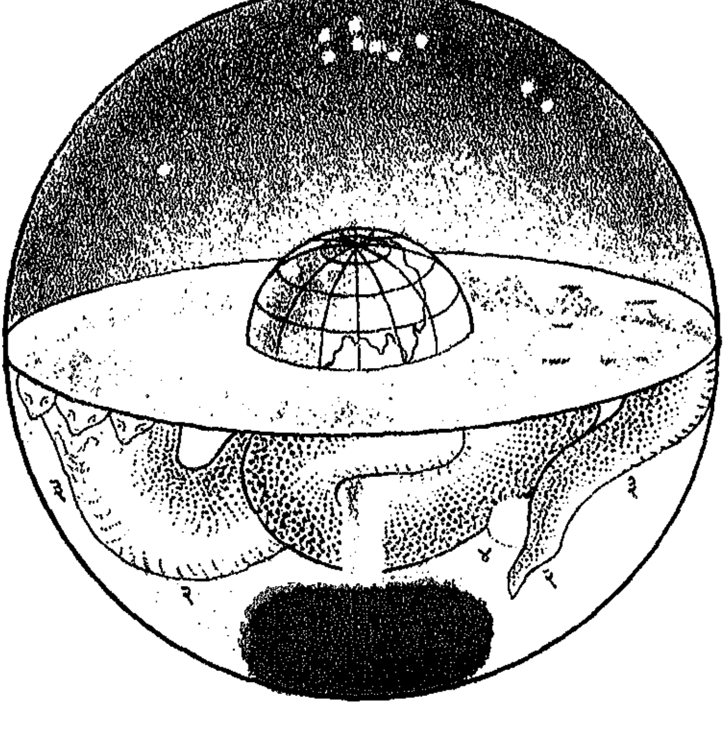
आहेत. असो, तर आतां वेदांत सांगितलेल्या सप्तसिंधु म्हणजे जर पंजाबांतील नद्या नव्हत, तर वृत्राच्या कथेचा उलगडा करण्याची दुसरी कांहीं कल्पना काढणें जरूर आहे. वायुरूप जलें किंवा दिव्य नद्या ह्या खालच्या लोकांतून वर आकाशांत व तेथून पुनः खालच्या लोकांत, सूर्य-चंद्रतारकांसह वहात असतात या कल्पनेवर वृत्रकथेंतील सर्व बाबींचा चांगला उलगडा होतो. वृत्र आपलें शरीर फुगवून क्षितिजाजवळील पर्वतांची द्वारें कशीं बंद करी व त्यामुळें दिव्य जलें वर न येऊन सूर्य व उषा हींही आर्यांच्या ध्रुवाजवळच्या मूलस्थानांत बराच काळपर्यन्त उगविण्याचीं कशी थांबत या गोष्टींचा आतां चांगला उमज पडतो. दिव्य जलें आकाशांतून वहातात ही कल्पना सर्व राष्ट्रांच्या पुराणकथांत आढळून येते; व तीवरून इंद्रवृत्रांच्या युद्धाचें चौहेरी स्वरूप चांगलें समजून येतें. **अपांनेता,** किंवा **अपांस्रष्टा** असा इंद्र म्हणजे ढगांतील पाण्यांना मुक्त करणारा नसून ज्या जलबाष्पांनीं सर्व विश्व व्यापून टाकिलें आहे; व ज्यांपासूनच इंद्रानें हें जगत् निर्माण केलें त्या जलबाष्पांचाच नेता किंवा **स्रष्टा** होय. म्हणजे इन्द्रवृत्रांचें युद्ध ही पावसाळ्यांत दिसून येणारी साधी गोष्ट नसून विशेष आश्चर्याची व सर्व विश्वाशीं संबंध असणारी गोष्ट होय. म्हणूनच वृत्रवध हा इंद्राच्या सर्व पराक्रमांत मोठा पराक्रम आहे. शंभर सोमांचे हविर्भाग मिळाल्यामुळें पुष्ट होऊन इंद्र आपल्या तमांतील शत्रूला मारून सात नद्यांना मोकळें करी, व मग त्या सूर्य चंद्र उषा यांना घेऊन वर वाहूं लागत. हें युद्ध शरदृतूच्या चाळिसाव्या दिवशीं सुरू होऊन वसंतारंभापर्यंत चालू असे. इंद्र हा पर्जन्यदेवता नव्हेच असें म्हणतां येत नाहीं. कारण ऋग्वेदांत कित्येक ठिकाणीं तो पाऊस पाडतो असें म्हटलेलें आहे. पण वृत्राला मारून नद्या व उषा यांना मुक्त करणारा इंद्र कांहीं पर्जन्यदेवता नव्हे. वृत्रानें अडवून धरिलेल्या पाण्यांची गोष्ट अगदीं प्राचीन आहे. वृत्र हा **आर्थास** या रूपानें ग्रीक पुराणांत व वृत्रहन् हा **वेरेथघ्न** या रूपानें पारशी ग्रंथांत आला आहे. कदाचित् इंद्र व वृत्रहन् हे मूळचे एक नसतील. कारण इंद्र* शब्द यूरोपांतील आर्य-

* संस्कृत 'इंद्र' शब्दाचें कै० म० मो० कुंटे यांनीं जर्मन 'आदिन्' शब्दाशीं साम्य दाखविलें आहे. भरतखंडांतील आर्यसुधारणेचीं स्थित्यंतरें, वैदिककथा प्रकरण.

भाषांत सांपडत नाहीं. इन्द्राला वैदिक देवतांत प्रधानस्थान मिळाल्यावर मूळचे वृत्रहन्चे पराक्रम इंद्राच्या पदरीं कदाचित् बांधले असतील. कसेंही असलें तरी वृत्रकथेसंबंधानें वर काढिलेल्या अनुमानांना त्यापासून मुळींच बाध येत नाहीं. या कथेचें मूळ ढग व पाऊस यांत नसून अखंड काळोखाच्या दीर्घरात्रीनंतर येणाऱ्या प्रकाशांत आहे, हें अगदीं उघड आहे. इंद्राला पर्जन्यदेवतात्व मागाहून आलें असो किंवा कोणा अन्य देवतेचे वृत्रवधादि पराक्रम मागाहून पर्जन्यदेवतेला लाविलेले असोत, वृत्रानें कोंडून ठेविलेलीं जलें हीं पृथ्वीखालच्या समुद्रांत वास्तव्य करणारीं वायुरूप जलें असून त्यांचा बंदिवास व मुक्ति हीं ध्रुवाजवळील आर्यांच्या मूलस्थानांत प्रतिवर्षी होणाऱ्या प्रकाश व दीर्घ काळोख यांवरील रूपकें होत यांत कांहीं संशय नाहीं. हा खरा प्रकार जो आजपर्यंत अज्ञात राहिला, त्याचें कारण प्राचीन मनुष्यासंबंधाचें आपलें ज्ञानच आजपर्यंत फार कोतें होतें हें होय.

विजयी वृत्र.

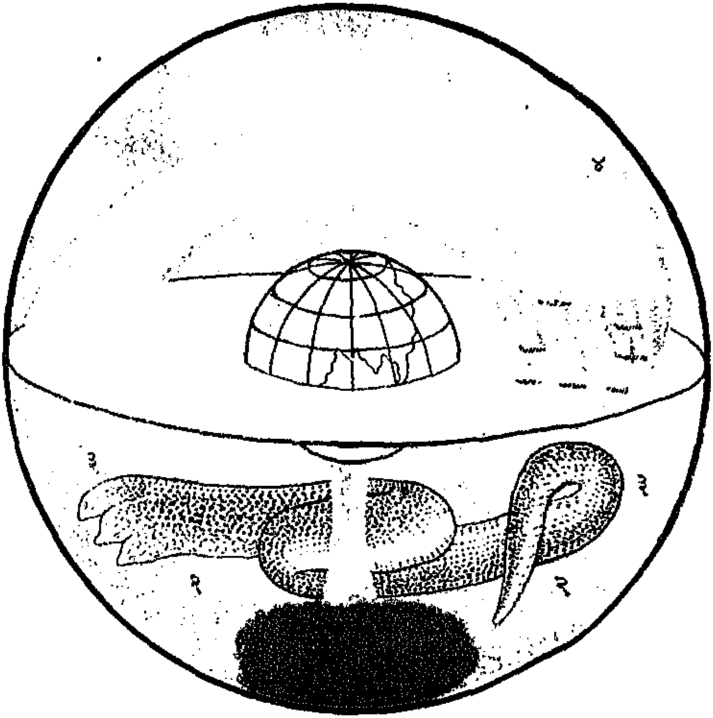
दिव्य जलांच्या ओघाला वृत्रानें अडवून धरिल्यामुळें सूर्य वर येऊं शकत नाहीं.

१. वरुणाचा वृक्ष. २. दिव्याः आपः

वृत्राचा वध.

इंद्रानें वृत्राचा वध करून दिव्य जलांना मोकळें केल्यामुळें त्यांचा प्रवाह सुरू होऊन त्यांच्याबरोबर सूर्यही वर येतो.

३. अहिरूपी वृत्र.   ४. सूर्य.

प्रकरण १० वें.

वैदिक कथा-प्रातःकालिक देवता.

वसंतोपपत्ति आणि अश्विनांच्या कथा-जलें व प्रकाश यांच्यासाठीं होणाऱ्या युद्धांत अश्विनांनीं केलेलें काम-त्याचा ध्रुवोपपत्तीवरच कायतो उलगडा होण्यासारखा आहे-अश्विनांच्या पराक्रमाविषयींच्या कथा-च्यवान, रेभ, भुज्यु, अत्रि, वंदन इत्यादिकांना त्यांनीं वृद्धाचें तरुण केलें, किंवा समुद्रांतून वर काढिलें, दृष्टि दिली वगैरे-प्रात्याहिक उषेच्या उदयावर किंवा हिंवाळ्यांत निस्तेज होणाऱ्या सूर्याच्या वसंतऋतूंत पुनः तेजस्वी होण्यावर या सर्व कथांचा अर्थ आजवर लावण्यांत आलेला आहे-पण या कल्पनेवर त्या कथेंत आलेल्या अंधत्वाचा किंवा काळोखाचा अर्थ लागत नाहीं, तसाच त्यावरून अश्विनांनीं तारिलेल्या भक्तांच्या संकटाच्या अवधीचाही खुलासा होत नाहीं-तसाच त्या संकटाच्या स्थानाचाही उलगडा होत नाहीं-अगाध व काळोखाचा समुद्र ह्मणजे पाताळ लोक होय-वर तळ असलेला उपडा कटाह ह्मणजे पाताळांतील उलटें गोलार्ध होय-ऋज्राश्वाची कथा-शंभर मेषांचा वध म्हणजे शंभर दिवसांचा अवधि काळोखाचा करणें-सप्तवध्रीची कथा-दहा महिन्यांच्या गर्भावस्थेनंतर सुखरूप प्रसूतीसाठीं प्रार्थना करणें-या कथेचा उलगडा अद्यापि झालेला नाहीं-वेदांत द्यावापृथ्वीच्या मधल्या प्रदेशाला गर्भाचें स्थान कल्पिलें आहे-क्षितिजावर असणारा सूर्य यांत फिरत असतो-दहा महिन्यांची गर्भावस्था म्हणजे सूर्याचें दहा महिने क्षितिजावर असणें-सुखरूप प्रसूतीसाठीं केलेल्या प्रार्थनेवरून दीर्घ रात्री विषयींची चिंता दिसून येते-पुत्र जन्मल्यावर लगेच अदृश्य होणें म्हणजे काय ?-गुप्त अग्नीची कथा या संबंधींच असावी-कुमाराच्या कथेचें वेदांतील मूळ-अश्विनांच्या पराक्रमांचा योग्य उलगडा करण्यांत वसंतोपपत्तीपेक्षां ध्रुवोपपत्तीच अधिक चांगली दिसते-सूर्याचें चक्र चोरणाऱ्या इंद्राची कथा-**दशग्वपित्वच्या** अर्थाविषयीं विवेचन-त्यावरून दहा महिन्यांनंतर येणाऱ्या दीर्घ काळोखाचा बोध होतो-विष्णूचीं तीन पावलें-त्यांविषयीं निरनिराळीं मतें-विष्णूचीं पावलें सूर्याच्या वार्षिक गतीचीं दर्शक होत-तिसरें अदृश्य पाऊल म्हणजे पाताळ लोक-विष्णूचें शिपिविष्ट हें नांव-तें ध्रुवप्रदेशांतील दीर्घ

अदृश्य झालेल्या सूर्याचें दर्शक आहे-सवितृ, अग्नि आणि अश्विन यांचीं तीन स्थानें-त्रित आप्याची कथा-त्रित ऊर्फ तिसरा म्हणजे संवत्सराचा तिसरा भाग होय-ही कथा हिंदी-जर्मनीय काळची आहे-आपः-त्यांच्या स्वरूपाचें दिग्दर्शन-वैदिक ग्रंथांतील सप्तांकमूलक आणि दशांकमूलक विभागांचीं निरनिराळीं उदाहरणें-हा दुहेरी विभाग ध्रुवप्रदेशांतील सात व दहा महिन्यांच्या सूर्य-प्रकाशाचा बोधक असावा-दाशराज्ञ युद्ध-तें दशविभागात्मक तमाशीं होणाऱ्या झगड्याचें दर्शक असावें-बृहस्पति आणि त्याची नष्ट झालेली स्त्री यांची ऋग्वे-दांतील कथा-दहा अयज्यु राजे-रावण-रामायणांतील पौराणिक भाग मूळचा वैदिक असावा-हनुमान् आणि वृषाकपि-रामायण होमरच्या काव्याची नक्कल कीं काय?—दोघांचेंही मूळ एकच असेल-उपसंहार.

वैदिक कथा-प्रातःकालिक देवता.

मागील प्रकरणांत इंद्रवृत्रांच्या युद्धाच्या कथेचें खरें स्वरूप दाखविण्याच्या कामीं पर्जन्याची कल्पना किती अपुरी आहे तें सविस्तर दाखविलें. ध्रौविकवसतिसिद्धांत आणि खालच्या व वरच्या लोकांतून वाहणाऱ्या वायुरूपी जलांची कल्पना यांच्या संयोगानें त्या कथेंतील आजपर्यंत गूढ म्हणून राहिलेल्या बाबींचा कसा सुरेख उलगडा करतां येतो हेंही त्यांत दाखविलें. आतां वसंतोपपत्तीवर जुळविलेल्या अशा कथा घेऊन त्यांचाहि खरा उल-गडा त्या उपपत्तीवरून होत नाहीं असें दाखवावयाचें आहे. या कथा देवांचे वैद्य जे अश्विन त्यांच्या पराक्रमासंबंधाच्या आहेत. ऋग्वेदांत पहिल्या मंडळांतील ११२,११६,११७ व ११८ या सूक्तांत त्यांच्या बहुतेक पराक्रमांचें वर्णन आलें आहे. वृत्राच्या स्वरूपाप्रमाणेंच अश्वि-नांचें स्वरूपही निरनिराळ्या पंडितांनीं निरनिराळें मानिलें आहे. यास्कानें सांगितल्याप्रमाणें अश्विन ह्मणजे द्यावापृथिवी असें कित्येक मानतात, दिवस रात्र असें कित्येक समजतात, व कित्येकांच्या मतें ते चंद्रसूर्य होत. ऐतिहासिक म्हणतात कीं, अश्विन हे पुण्य कर्म करणारे प्राचीन राजे होते. पण आपल्याला त्यांच्या विषयींविचार करणें तो निरुक्तकारांच्या धोरणानेंच

करावयाचा आहे. अश्विनांसंबंधी नैरुक्त मतेंहि अनेक त्याहेत. कित्येकांच्या मतें उषा, सूर्य आणि अग्नि यांच्या उदयापूर्वी आपलें तेज पसरविणारा शुक्र म्हणजे अश्विन होय. दुसरे कित्येक जण अश्विन म्हणजे पुनर्वसूच्या दोन तारा असें मानितात. तथापि अश्विनांच्या पराक्रमाचा संबंध हिंवाळ्यांत कमी झालेलें सूर्याचें तेज परत आणून देण्याशीं लावण्यांत सर्वांचें एकमत आहे. हे पराक्रम अनेक असल्यामुळें त्या सर्वांचा येथें विचार न करतां त्यांपैकीं जितक्या वार्तांचा वसंताच्या किंवा उषेच्या कल्पनेवर उलगडा न होतां फक्त ध्रौविक वसतीच्या कल्पनेवरच होतो तेवढ्यांचेंच विवेचन करावयाचें आहे.

पहिली गोष्ट अशी कीं, मागील प्रकरणांत सांगितलेल्या प्रकाश व पाणी यांच्यासाठीं होणाऱ्या झगड्यांत अश्विनांचेंही थोडेसें अंग आहे. अश्विन हे उषेबरोबर येणाऱ्या देवतांपैकीं आहेत असें यज्ञग्रंथांत सांगितलेलें आहे (ऐ.ब्रा.* २,१५). सूर्योदयापूर्वी होत्यानें ह्मणावयाचें आश्विनशस्त्र ह्मणून एक स्वतंत्र शस्त्रच आहे. सूर्याची कन्या त्यांच्या रथावर चढल्याचें ऋ. १,११६,१७; ११९,५ यांत सांगितलें आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत (४;७–८) आश्विन शस्त्र मिळविण्यासाठीं देवांमध्यें झालेल्या शर्यतीचें वर्णन देऊन अश्विनांनीं ती जिंकली व त्यांना अग्नि, उषा व इंद्र यांनीं त्यांच्यापासून आश्विन शस्त्राचा भाग मिळविण्याचें वचन घेऊन त्यांना वाट करून दिली असें सांगितलें आहे. यज्ञाग्नीचें प्रज्वलन, उषा किंवा सूर्य यांचे उदय वगैरे गोष्टी अश्विनांबरोबरच होत असतात असें १,१५७,१ व ७,७२,४ यांत ह्मटलें आहे. अश्विनांच्या उदयाचा काल 'रक्तवर्ण गाईमध्यें कृष्ण तम आहे तों.' असा १०, ६१,४ यांत दिला आहे (कृष्णा यद् गोषु अरुणीषु सीदत्). या गोष्टींवरून अश्विनांचा उषा व सूर्य यांशीं असलेला संबंध स्पष्ट दिसत असल्यामुळें ते प्रातःकालिक देवतांपैकीं आहेत ही गोष्ट त्यांच्या कथांचें परीक्षण करतांना लक्षांत ठेविली पाहिजे. वृत्रहन् व शतक्रतु हीं इंद्राचीं विशेषणें ऋग्वेदांत अश्विनांना लाविलेलीं आहेत (८,८,२२ वृत्रहंतमा; १, ११२,२३ शतक्रतू). १,१८२,२ यांत त्यांना इंद्रतमा व मरुत्तमा ह्मणजे इंद्राचे व मरुतांचे गुण विशेषेंकरून असलेले असें ह्मटलें आहे.

---

* एते वाव देवा प्रातर्यावाणो यदग्निरुषा अश्विनौ । ऐ. ब्रा. २,१५

त्यांनीं नमुचीशीं होणाऱ्या युद्धांत इंद्राचें रक्षण केल्याचेंही १०,१३१,४ यांत सांगितलें आहे. १,४६,२ यांत त्यांना **सिंधुमातरा** ह्मणजे समुद्रापासून उत्पन्न झालेले असें ह्मटलें आहे. ४, ४३, ५ यांत त्यांचा रथ समुद्रांतून येतो असें सांगून, १, ११२, १२ यांत 'आपल्या त्रिनघोड्यांच्या रथांतून त्यांनीं रसा नामक आकाशांतील नदीला पूर आणिल्याचें' सांगितलें आहे. यावरून त्यांचा पाण्याशीं असलेला संबंधही दिसून येतो. हीं जलें जमिनीवरचीं नसून दिव्य आहेत; कारण ८, २६, १७ यांत ते आकाशांतील समुद्रांत रहातात असें ह्मटलें आहे. (दिवो अर्णवे). त्यांनीं अतिथिग्व आणि दिवोदास यांना शंबरापासून सोडविलें असून इंद्राचा प्रियभक्त जो कुत्स त्यालाही मदत केलेली आहे. या सर्व गोष्टींचा विचार केल्यास प्रकाश व जलें यानां मुक्त करण्यासाठीं इन्द्रानें केलेल्या युद्धांत हे त्याचे सहाय होते हें स्पष्ट होतें. ते देवांचे वैद्य असून त्यांनीं पुष्कळांना दुःखमुक्त केलें आहे. अश्विनांच्या कथेंतील या बाबींचा उलगडा वसंतोपपत्तीनें होत नसून प्रकाश व काळोख यांतील दैनिक झगड्यावरूनही होत नाहीं. या सर्व गोष्टींचा उलगडा केवळ ध्रौविक वसतीच्या उपपत्तीनेंच होणारा आहे, व तो तसा केला ह्मणजे अश्विनांनीं कित्येक, लंगड्या, अंधळ्या इत्यादिकांना कसें दुःखमुक्त केलें हें कळून येईल.

अश्विनांनीं केलेल्या पराक्रमांचा सारांश असाः—म्हाताऱ्या व निराश्रित अशा च्यवानाला त्यांनीं सुदृढ देह दिला, आणि त्याचें आयुष्य वाढवून त्याला पुनरपि तरुण केलें. सांडलेल्या पशूप्रमाणें असलेल्या विष्णापूला त्यांनीं पूजा करणाऱ्या (ऋजूयते) विश्वकाच्या परत स्वाधीन केलें. समुद्रांत सांपडलेल्या भुज्यूला त्यांनीं शंभर वल्हीं असलेल्या (शतारित्राम्) नावेच्या साहाय्यानें वर काढिलें. दहा दिवस व नऊ रात्री पाण्यांत अडकलेल्या, मेला असें समजून सोडून दिलेल्या, व जखमी झालेल्या रेभाला त्यांनीं बरें करून वर काढिलें. जळत्या खाचेंत पडलेल्या अत्रीला त्यांनीं मदत केली व त्याला तमांतून वर काढिलें. त्यांनीं एका वर्तिकेला वृकाच्या जबड्यांतून सोडविलें. शंभर मेष वृकीला दिल्याबद्दल ऋज्राश्वाला बापानें अंधळें करून टाकिलें, तेव्हां त्यांनीं त्या वृकीच्या प्रार्थनेवरून त्याला पुनः दृष्टि दिली. युद्धांत

विश्पलेची तंगडी तुटली होती, तेव्हां त्यांनीं तिला एक लोखंडाची तंगडी लावून दिली. एका वध्रिमतीला (नपुंसक पतीच्या स्त्रीला) त्यांनीं हिरण्यहस्त नांवाचा पुत्र दिला. गर्भधारणास असमर्थ झालेली शय्यूची गाय त्यांनीं पुनः दुभती केली, आणि पदूला अति वेगवान् व राक्षसांना मारणारा असा एक घोडा त्यांनीं दिला (ऋ. १,११६).

दुसरेही अश्विनांचे पुष्कळ पराक्रम आहेत. पण त्या सर्वांचें तात्पर्य एवढेंच कीं, लंगड्या, अंधळ्या इत्यादिकांना त्यांनीं दुःखमुक्त केलें. त्यांत कित्येक ठिकाणीं हिवाळ्यांत कमकुवत झालेल्या सूर्याचा संबंध स्पष्ट दिसत असल्यामुळें मॅक्स मुल्लरादि पंडितांनीं त्या सर्व कथा हिंवाळ्यांत कमजोर होणाऱ्या व वसंतांत पुनः तेजस्वी होणाऱ्या सूर्याविषयींच्या आहेत असें ठरविलें. अंधारमय खाचेंत पडलेला च्यवान हा त्यांच्या मतें निस्तेज झालेला सूर्य होय, व त्याला अश्विनांनीं वर काढिलें म्हणजे वसंतारंभीं सूर्य पुनः सतेज झाला. त्यांनीं नीट करून दिलेला विश्पलेचा पाय म्हणजे कृष्णपक्षांतील चंद्राचा चतुर्थ (पाद) होय. ऋज्राश्वाचा अंधळेपणा म्हणजे रात्रीचा काळोख, व अंध आणि लंगडा परावृज् म्हणजे दक्षिणायनान्तबिन्दूजवळचा सूर्य, असें हें वसंतकल्पनावादी समजतात. त्यांच्यामतें नावेंतून समुद्रांत पडलेल्या भुज्यूची किंवा रेभाची गोष्ट म्हणजे मावळणाऱ्या सूर्यावरील रूपक होय. वध्रीची (नपुंसकाची) स्त्री वध्रिमति हिला अश्विनांनीं हिरण्यहस्त नांवाचा पुत्र दिला म्हणजे उषेच्या मागून सूर्याला त्यांनीं उदयाला आणिलें. तात्पर्य या प्रत्येक गोष्टींत संकटांत सांपडलेल्या चंद्राचें किंवा सूर्याचें वर्णन आहे असें ते मानितात. अश्विन हे प्रातःकालच्या प्रकाशाला सोडवून आणणारे, किंवा दक्षिणायनान्तबिंदूजवळ गेल्यामुळें निस्तेज झालेल्या सूर्याचा उद्धार करणारे होत. म्हणून रोज प्रातःकाळीं सूर्याचें वर येऊन तेजःपुंज होणें किंवा वसंतारंभीं त्याची निस्तेजता जाऊन त्यानें जोमांत येणें या गोष्टी देवांचे वैद्य जे अश्विन त्यांनीं केल्या असें म्हणणें साहजिक आहे; असें उषेच्या किंवा वसंताच्या कल्पनेच्या पुरस्कर्त्यांचें मत आहे.

या वसंतकल्पनावाद्यांनीं यास्काचार्यांच्या पद्धतीवर थोडी चढ केली आहे हें खरें; कारण यास्काचार्यांनीं एक वर्तिकेची गोष्ट मात्र उषःकल्पनेवर बसविली आहे. तरी प्रस्तुत रूढ असलेल्या वसंतकल्पनेच्या

साहाय्यानें केलेल्या अश्विनकथांच्या अर्थावरून बऱ्याच गोष्टींचा उलगडा होत नाहीं. सूर्याचें हरएक प्रकारचें संकट म्हणजे त्याचें दक्षिणायनांतील निस्तेज होणें असें समजल्यास अश्विनांनीं त्याला काळोखांतून वर कसें काढिलें हें सांगतां येत नाहीं. वंदनाच्या कथेंत काळोखाचा उल्लेख स्पष्ट असून भुज्यु हा समुद्रांत पडलेला व अगाध तमांत (अनारंभणे तमसि) बुडालेला असतां त्याला अश्विनांनीं वर काढून मुक्त केलें आहे. अत्रीलाही त्यांनीं तमांतूनच वांचविलें आहे. दक्षिणायनांत सूर्याचें तेज कमी होत असल्यामुळें त्यावेळीं त्याला, लंगडा, पांगळा वगैरे विशेषणें शोभतील; परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें त्याचा काळोखाशीं संबंध असल्यामुळें व कित्येक ठिकाणीं त्याला अंधळा म्हटलेलें असल्यामुळें, अंधाला दृष्टी देणें वगैरे अश्विनांच्या पराक्रमांचा संबंध हिंवाळ्यांतील सूर्याच्या कमजोरपणाशीं लावणें सयुक्तिक नाहीं; कारण अंधपणाचा संबंध काळोखाशीं आहे. हा काळोख खराखुरा रात्रीचा काळोख होय हें उघड आहे. म्हणून काळोख व प्रकाश यांतील रोजच्या झगड्याशीं या गोष्टींचा संबंध लाविल्यास अश्विनांचे पराक्रम दैनिक होते असें म्हणावें लागेल. पण वस्तुतः ते दैनिक नसून सांवत्सरिक असल्यामुळें वैदिक पंडितांनीं त्यांचा संबंध सूर्याच्या हिंवाळ्यांतील कमजोरपणाकडे लाविला आहे. पण या कल्पनेवर काळोखाचा उलगडा होत नाहीं. हा काळोखही कित्येक दिवसांच्या अवधींचा आहे. म्हणून या अश्विनकथांचा संबंध ध्रुवप्रदेशांतील वर्षांतून एकवार येणाऱ्या अखंड अशा दीर्घ रात्रीशींच असला पाहिजे असें मानणें भाग पडतें.

वसंताच्या कल्पनेवर आणखी एका गोष्टीचाही उलगडा होत नाहीं. अश्विनांनीं ज्यांना दुःखमुक्त केलें त्यांच्या दुःखाचा काळ चोवीस तासांहून अधिक सांगितला आहे. रेभ हा (१,११६,२४) दहा दिवस व नऊ रात्री पाण्यानें वेष्टिलेला होता. तसाच भुज्यु हाही अगाध अशा तमांत तीन दिवस व तीन रात्री होता. अश्विन हे परावत् म्हणजे दूरच्या प्रदेशांत तीन दिवस व तीन रात्रि होते (८,५,८). दक्षिणायनान्तबिन्दूशीं सूर्य स्थिर झाल्यासारखा कांहीं काळ दिसतो; त्या काळाशीं या दहा किंवा तीन दिवसांचा संबंध असावा असा मॅक्स मुल्लरनें तर्क केला आहे. पण तेथें सूर्य दहा दिवसपर्यंत स्थिर झालेला खरोखर

असत नाहीं; व असतो असें जरी कबूल केलें तरी शेवटीं दीर्घतम्याच्या गोष्टींत हा तर्क कुंठित होतोच. कारण दीर्घतमा दहाव्या युगांत म्हातारा झाल्यावर शत्रूंच्या पीडेपासून अश्विनांनीं त्याला मुक्त केलेलें आहे. दीर्घतम्याच्या कथेंत युग शब्दाचा अर्थ महिना घेतला पाहिजे हें पूर्वीं एका प्रकरणांत दाखविलेंच आहे. हा अर्थ जर बरोबर असेल तर दीर्घतमारूपी सूर्य दक्षिणायनान्तबिंदूच्या जवळ दोन महिने स्थिर होता असें मॅक्स मुल्लरच्या मतानें मानावें लागेल. पण ध्रौविक वसतीच्या उपपत्तीचा आश्रय केल्यास ही सर्व अडचण नाहींशी होते. कारण ध्रुव-प्रदेशांत सूर्याचा क्षितिजाखालीं असण्याचा काळ एका रात्रीपासून तों शंभर रात्रीपर्यन्त किंबहुना सहा महिने पर्यन्तही असतो.

वसंतोपपत्तीवर उलगडा न होणारी तिसरी गोष्ट म्हणजे अश्विनांनीं ज्यांना दुःख मुक्त केलें त्यांच्या दुःखाचें स्थान ही होय. भुज्यूचें संरक्षण जमीनीवर झालेलें नसून ज्या ठिकाणीं अगाध तम आहे (**अनारंभणे तमसि**) अशा समुद्रांत (अप्सु) झालेलें आहे. वृत्रानें वेढून टाकिलेला किंवा बृहस्पतीनें खालीं फेंकून दिलेला समुद्र (२,२३,१८) हे सर्व एकच होत हें त्यांच्या वर्णनाची तुलना केल्यास सहज दिसून येईल. हे दोन्ही समुद्र म्हणजे पूर्व प्रकरणांत वर्णन केलेल्या जलवाफ्यांचें स्थान होत. सूर्य हिंवाळ्यांत जातो तें स्थान कांहीं हा समुद्र नव्हे. म्हणून अश्विनांनीं आपल्या आश्रितांना काळोखाच्या समुद्रांतून कसें बचाविलें हें ध्रौविक वसतीच्या उपपत्तीशिवाय सांगतां यावयाचें नाहीं. ऋ. ८,४०,५ यांत बाजूला छिद्र असलेल्या (**जिह्मबारम्**) सात तळांच्या समुद्राला इन्द्रानें उघडें केल्याचें सांगितलें आहे. खालीं तोंड असलेल्या विहिरीला अश्विनांनीं वर उचलल्याचें सांगतांनां १,११६,९ यांत **जिह्मबार** हाच शब्द घातलेला आहे. १,८५,११ यांतही गोतमाची तहान भागविण्यासाठीं आडव्या तोंडाच्या विहिरीला अश्विनांनीं वर ढकललें असें म्हटलें आहे. हा समुद्र किंवा विहीर म्हणजे मेघ होत असें टीकाकारांनीं सांगितलें आहे. पण आमच्या मतें हें सर्व वर्णन पाताळ लोकालाच यथार्थ लागू पडणारें आहे; कारण तेथील वस्तु आपल्या उलट दिशेनें लटकलेल्या असतात असा समज आहे. ग्रीक व ईजिप्शन् लोकांचा **हेडिस** ऊर्फ पाताळ लोक

अशाच प्रकारचा आहे. इतर राष्ट्रांच्या प्राचीन कथांतही पाताळाचें वर्णन अशाच प्रकारचें आहे. पाताल ह्मणजे काळोखाच्या व पाण्यानें भरलेल्या अशा उपड्या कटाहासारखा असल्यामुळें गोतमाची तहान भागविण्यासाठीं अश्विनांना त्याच्या बाजूला छिद्र पाडून पाणी वर आणावें लागणें साहाजिक आहे. मरुतांनींही असाच पराक्रम केल्याचें १, ८५, १० यांत सांगितलें आहे. बुंधा वर असलेल्या (उच्चाबुध्न) व खालीं मुख असलेला (जिम्हबार) अशीं जीं विशेषणें कूपाला (अवत) दिलीं आहेत (ऋ. १, ११६, ९) त्यांवरून नित्या-हून कांहींतरी निराळ्या प्रकाराचें वर्णन त्यांत आहे हें उघड आहे. अर्थात् हीं विशेषणें मेघांना लावतां येण्यासारखीं नाहींत. हा कूप वर ढकलल्याचें सांगितलें आहे (ऊर्ध्वं नुनुद्रे). निस्तल (अबुध्न) अशा प्रदेशांत वरुण आपला वृक्ष उभा करितो, व त्याचे आह्मांला न दिस-णारे असे किरण वरून निघून खालीं जातात (नीचीना:) असें जें १, २४, ७ यांत वर्णन आहे तें, सर्व वस्तु विनआधारी व उलट्या असलेल्या पाताळाच्या वर्णनाशीं उत्तम जुळतें. त्यांतील काळोखाच्या व निस्तल अशा समुद्रांतच भुज्यु बुडालेला असून अश्विनांनीं दिलेल्या नावेंतून तरून गेला. अथर्ववेदांत " तिरकें मुख असलेल्या व वर बुंधा असलेल्या अशा चमसांत (पेल्यांत) सर्व तेज ठेविलेलें असून त्या महापुरुषाचें गोपन करणारे सप्तर्षि त्यांतच राहिलेले आहेत " असें सांगितलें आहे. (१०,८,९)[1]. बृहदारण्यकोपनिषदामध्येंही हा मंत्र आला असून त्यांत तिर्यग्बिल याच्या ऐवजीं अर्वाग्बिल असा शब्द घातला आहे. यास्कानें (निरुक्त १२,३८) हा चमस ह्मणजे आपल्या डोक्यावरील खगो-लार्ध व सप्तऋषि ह्मणजे सूर्याचे सात किरण, किंवा चमस ह्मणजे मनुष्याचें अंतर्गोल असें कपाल असे दोन प्रकारचे अर्थ दिले आहेत. पण हें वर्णन वरचें खगोलार्ध किंवा मनुष्यकपाल यांच्यापेक्षां पाताळालाच अधिक लागू पडतें. पारशी ग्रंथांतही अशाच प्रकारचें वर्णन असून त्यांत सात अमेश स्पेंतांचें तेज यिमापासून तीन वेळ निघून गेलें व तें अग्नि दहाकाशीं युद्ध करून परत आणावें लागलें असें सांगितलें आहे. हें युद्ध

---

१ तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् । तदासत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः ॥

वौरुकश समुद्रांत झालेलें आहे. ह्मणून या दोन्ही वर्णनांची तुलना करितां हा उपड्या तोंडाचा चमस ऊर्फ पेला ह्मणजे पाताळांतील काळोखाचें व जलबाष्पांचें स्थान असें जें तेथील उलटें खगोलार्ध तेंच होय असें ह्मणण्याला सबळ आधार मिळतो. भुज्यु ज्यांत बुडाला असतां अश्विनांनीं त्याचें रक्षण केलें तो हाच प्रदेश होय.

भुज्यु या निराधार व काळोखाच्या समुद्रांत तीन रात्री व तीन दिवस होता व रेभ दहा रात्रीं व नऊ दिवस होता असें सांगितलेलें आहे. अर्थात् हा अवधि अखंड काळोखाचा असला पाहिजे. ऋज्राश्वाच्या (रक्तवर्ण अश्व) गोष्टींतही या ध्रुवाजवळच्या अखंड काळोखाचाच संबंध असावा असें दिसतें. ऋज्राश्वानें १०० किंवा १०१ मेंढ्या मारून वृकीला दिल्यामुळें त्याच्या बापानें रागावून त्याला अंध केलें, व पुढें वृकीच्या विनंतीवरून अश्विनांनीं त्याला त्याची दृष्टि परत दिली. या मेंढ्या ह्मणजे तारा असून सूर्य उगवल्याबरोबर त्या अदृश्य होतात ह्मणून त्यांना ऋजाश्वानें मारिलें असें ह्मटलें असावें, असा मॅक्स मुल्लरनें तर्क केला आहे. पण तसें धरल्यास त्या १०० किंवा १०१ कां असाव्या याचा उलगडा होत नाहीं. शिवाय ग्रीक कथेंतील हेलिऑस ह्मणजे सूर्य याच्या ३५० मेंढ्या ह्मणजे ३५० रात्री व ३५० बैल ह्मणजे ३५० दिवस होत असें त्यानेंच सांगितलें आहे. ३५० दिवसांचें हें वर्ष रेभाच्या गोष्टीशीं चांगलें जुळतें. त्याच हेलिऑसच्या गोष्टीवरून ऋज्राश्वाच्या गोष्टीचा उलगडा होईल कां नाहीं हें पाहिलें पाहिजे. तसा विचार केल्यास ग्रीक ऑडिसीस्च्या मित्रानें हेलिऑसचे बैल खाणें व ऋज्राश्वानें मेंढ्या मारून वृकीला देणें या गोष्टींतील साम्य ताबडतोब लक्षांत येईल. वैदिक ग्रंथांत वृक म्हणजे तमाची मूर्ति असें मानिलें असल्याचें दिसतें. म्हणून शंभर मेंढ्यांच्या वधाचा संबंध सूर्याच्या तेजाशीं न लावतां काळोखाशींच लावला पाहिजे; म्हणजे ऋज्राश्वानें शंभर दिवस काळोखाच्या स्वाधीन केले असें मानिलें पाहिजे. हे शंभर दिवस अखंड काळोखाचे असल्यामुळें ऋज्राश्व तितका काळपर्यंत अंध होता व मग प्रकाशाचे अग्रदूत जे अश्विन त्यांनीं त्याला पुनः दृष्टि दिली असें म्हणणें स्वाभाविक आहे. याप्रमाणें शंभर मेंढ्यांच्या वधाची गोष्ट शंभर दिवसांच्या अवधीच्या अखंड रात्रीच्या कल्पनेवर चांगली जुळवितां येते. म्हणजे एकंदरींत अश्विनांच्या कथेवरून तीन्-

पासून शंभरपर्यंत दिवसांच्या अखंड रात्रीविषयीं अनुमान करावयास चांगला आधार मिळतो.

अश्विनांच्या कथांपैकीं आपल्या उपपत्तीला अत्यंत महत्वाचा भाग म्हटला म्हणजे **अत्रि सप्तवध्रीची** गोष्ट होय. त्याला जळत्या खांचेंत टाकून दिलें असतां त्या भयंकर स्थितींतून व काळोखांतून (तमसः) अश्विनांनीं त्याला मुक्त केलें (६,५०,१०). वध्रीच्या (नपुंसक) स्त्रीला हिरण्यहस्त नांवाचा पुत्र अश्विनांनी दिल्याचें (१,११७,२४) मागें सांगितलेंच आहे. पांचव्या मंडळांतील ७८ वें सूक्त सप्तवध्रीचें (ऋषी) असून त्यांत सप्तवध्रि लांकडी पेटींत सांपडला असतां त्याला अश्विनांनीं मुक्त केल्याचें सांगितलें आहे. ही लांकडी पेटी किंवा वृक्ष म्हणजे रात्र असें धरल्यास सप्तवध्रि आपल्या स्त्रीपासून रात्रौ विलग्न झाल्यामुळें तिला तो वध्रीप्रमाणेंच झाला व प्रातःकालीं अश्विनांनीं त्याला मुक्त केल्यावर पुनः तो आपल्या स्त्रीचा यथार्थ पति झाला, अशा तऱ्हेचा या गोष्टीचा खुलासा मॅक्स मुल्लरनें केला आहे. पण तसें समजल्यास त्याला नुसतें वध्रि म्हणण्याऐवजीं सप्तवध्रि कां म्हटलें या प्रश्नाचा उलगडा होत नाहीं. **वध्रि** या शब्दाचा अर्थ चामड्याची वादी असाही आहे. म्हणून सप्तवध्रि म्हणजे चामड्याच्या सात वाद्यांनीं जखडलेला असाही त्याचा अर्थ होऊं शकेल. पण या गोष्टींतील अन्य बाबींचा विचार करितां सप्तवध्रि म्हणजे सात–नपुंसक अशाच अर्थानें तें विशेषण अत्रीला लाविलेलें असलें पाहिजे असें दिसतें.

वर सांगितलेलें पांचव्या मंडळांतील ७८ वें सूक्त अश्विनांचें असून त्याचा ऋषि **अत्रि सप्तवध्रि** हा आहे. त्यांत अत्रीनें अश्विनांची आपल्याला संकटांतून मुक्त करण्याविषयीं प्रार्थना केली आहे. त्यांत पहिल्या तीन मंत्रांत अश्विनांना यज्ञार्थ आवाहन केलें असून चवथ्यांत खांचेंत पडलेल्या अत्रीनें वेदना होणाऱ्या स्त्रीप्रमाणें अश्विनांला साहाय्यार्थ बोलाविलें आहे. पांचव्या व सहाव्या मंत्रांत वृक्षांत बद्ध झालेल्या अत्रीला सोडविण्यासाटीं प्रसूत होणाऱ्या स्त्रीच्या अंगाप्रमाणें वृक्षाची बाजू विदारण करण्याविषयीं

१ वि जिहीष्व वनस्पते योनिः सूष्यंत्या इव । श्रुतं मे अश्विना हवं सप्तवध्रिं च मुंचतम् ॥ ५ ॥ भीताय नाधमानाय ऋषये सप्तवध्रये । मायाभिरश्विना युवं वृक्षं सं च वि चाचथः ॥ ६ ॥ ऋ. ५,७८.

प्रार्थना केलेली आहे. या नंतरच्या शेवटच्या तीन मंत्रांत दहा महिने-पर्यंत गर्भात असलेल्या कुमाराच्या प्रसवाचें वर्णन आहे. या मंत्रांचा पहिल्या सहा मंत्रांशीं संबंध काय असावा हें कोणत्याही वैदिक पंडिताला अद्यापपर्यंत सांगतां आलेलें नाहीं. सायणाचार्यांनीं या तीन मंत्रांना गर्भस्राविणी उपनिषद् ह्मटलें आहे; व लड्विग् या पाश्चात्य पंडिताच्या मतें चवथ्या मंत्रांतील उपमानभूत अशा प्रसूतिवेदना होणाऱ्या स्त्रीवरून सुचलेल्या कुमारप्रसवाचें साग्र वर्णन या तीन मंत्रांत दिलें आहे. परंतु केवळ उपमेवरून सुचलेल्या अशा अप्रस्तुत विषयाचें इतकें साग्र वर्णन सूक्ताच्या अखेरीस करणें फारच विक्षिप्त दिसतें. म्हणून या मंत्रासंबंधाचा हा विलक्षणपणा मान्य तरी केला पाहिजे किंवा त्यांचा दुसऱ्या कोणत्या तरी रीतीनें खुलासा करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. ते मंत्र असे:—

यथा वातः पुष्करिणीं समिंगयति सर्वतः ।
एवा ते गर्भ एजतु निरैतु दशमास्यः ॥ ७ ॥
यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।
एवा त्वं दशमास्य सहावेहि जरायुणा ॥ ८ ॥
दशमासाञ्छशयानः कुमारो अधि मातरि ।
निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अधि ॥ ९ ॥

हे मंत्र अगदीं सरळ असून त्यांचा अर्थ असा:—

" ज्याप्रमाणें वात पुष्करिणीला (कमळांचें तळें) चोहोंकडून हालवितो, त्याप्रमाणें तुझा गर्भ हालो आणि दहा महिन्यांनंतर बाहेर येवो ॥ ७ ॥

" ज्याप्रमाणें वात, वन किंवा समुद्र हालतो, त्याप्रमाणें, हे दहा महिन्यांच्या गर्भा ! तूं जरायूसह (गर्भावरील आच्छादन) बाहेर ये ॥ ८ ॥

" मातेच्या गर्भात दहा महिने राहिलेला कुमार सजीव व सुखरूप बाहेर येऊन आपल्या जीवंत मातेला जीवंत दिसो ॥ ९ ॥ "

सहाव्या मंत्रांत वृक्षाच्या बाजूचें सप्तवध्रीसाठीं विदारण करण्यासाठीं अश्विनांची प्रार्थना केल्यावर लगेच हे तीन मंत्र आलेले असल्यामुळें

त्याच्या मागच्या गोष्टीशीं संबंध असणें अगदीं स्वाभाविक आहे. पण वसंताच्या किंवा उषेच्या कल्पनेवर हा संबंध जुळवितां येत नाहीं. या मंत्रांतील शब्दांत काठिण्य मुळींच नाहीं. दहा महिन्यांच्या पूर्ण गर्भाची सुखरूप सुटका होण्याविषयीं त्यांत प्रार्थना केली आहे हें स्पष्ट आहे. पण हा गर्भांतील कुमार कोण असावा ? वध्रिमतीला हिरण्यहस्त नांवाचा पुत्र अश्विनांनीं दिल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. तेव्हां तिनें सुखरूप प्रसूतीसाठीं प्रार्थना केली असावी हें संभवत नाहीं. सप्तवध्रीनेंही आपल्या स्त्रीच्या सुखरूप प्रसूतीसाठीं प्रार्थना केली असें म्हणतां येत नाहीं; कारण तिच्यापासून त्याला पुत्रप्राप्ति कधींच झालेली नाहीं. तात्पर्य, या तीन मंत्रांचा सूक्ताच्या पूर्वभागाशीं असलेला संबंध आजपर्यंत मुळींच समजलेला नाहीं.

पण ध्रुवोपपत्तीच्या साहाय्यानें या गोष्टीचा चांगला उलगडा होतो. ऋग्वेदांत कित्येक ठिकाणीं उषा सूर्याला उत्पन्न करिते असें ह्मटलेलें आहे. (१,११३,१;७,७८,३) परंतु उषेच्या गर्भांत सूर्य दहा महिने असतो असें ह्मणतां येत नाहीं. तसेंच **दशमास्यः** किंवा **दशमासान्** हे जे शब्द सूक्तांत आलेले आहेत ते निरर्थक आहेत असेंही ह्मणतां येत नाहीं. अर्थात् या गोष्टीचा दुसरा कांहींतरी खुलासा असला पाहिजे. ऋग्वेदांत सूर्याला द्यावापृथ्वीचा किंवा एकट्या द्यूचा पुत्र ह्मटलेलें आहे. या गोष्टीवरून हा खुलासा मिळण्यासारखा आहे. ऋ. १०,९७,१ यांत सूर्याला दिवस्पुत्र ह्मटलेलें आहे. तसेंच १,१६४,३३ यांत* "द्यूनें आम्हाला उत्पन्न केलें, तो आमचा पिता, तेथेंच आमचें मूळ आहे. ही अफाट पृथ्वी आमची माता होय. या दोन उत्तान चमूंच्या उदरांत पित्यानें आपल्या कन्येच्या गर्भाचें आधान केलें;" असें सांगितलें आहे. या पूर्वींच्या $ऋचेंत, "आपल्या मातेच्या गर्भांत अपूर्णावस्थेंत असलेला तो अनेकविध संपत्तिमान् होत्साता निर्ऋतींत निघून गेला. ज्यानें

* [illegible] पिता जनिता नाभिरत्र बंधुर्मे माता पृथिवी महीयं । उत्तानयो- [illegible] पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ ऋ. १,१६४,३३.

$ [illegible] सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् । स मातु- [illegible] निर्ऋतिमा विवेश ॥ ऋ. १,१६४,३२.

त्याला उत्पन्न केलें तो त्याला जाणत नाहीं. ज्यांनीं त्याला पाहिलें त्यांच्यापासून तो आतां गुप्त झाला आहे." असें सांगून १,१६०,१ ‡यांत "हे द्यावापृथिवी सर्व कल्याण करणारे, रजांना धारण करणारे, व्यापक स्वरूपाचे, शोभनजन्मवान् आणि ज्ञाते आहेत. हा तेजस्वी सूर्य नियमानुसार या दोन देवींच्या मधून गमन करीत असतो," असें ह्मटलें आहे. या मंत्रांवरून तीन गोष्टी स्पष्ट दिसून येतात; १ ली सूर्य हा द्यावापृथिवीरूपी दोन चमसांचा पुत्र मानिलेला आहे; २ री, या दोहोंच्यामध्यें सूर्य पोटांतील गर्भाप्रमाणें फिरतो; ३ री, तो आपल्या मातेच्या गर्भांत कांहीं काळ फिरल्यावर तमोमय प्रदेशांत (निर्ऋति) जाऊन पूर्वी ज्यांना दिसत होता त्यांना दिसत नाहींसा होतो. सूर्याच्या संवत्सरगतीवर याप्रमाणें रूपक केल्यावर, तो निर्ऋतींत जातो ह्मणजे आपल्या मातेच्या गर्भांतून बाहेर पडतो असें म्हणावयास कल्पनेची फार ओढाताण करावयास नको. पण त्या गर्भांत तो दहा महिने होता या म्हणण्याचा अर्थ काय? या प्रश्नाचें उत्तर ध्रौविकउपपत्तीवरून चांगलें मिळेल. दीर्घतमा दहाव्या महिन्यांत म्हातारा होतो व दशग्वांचें वार्षिक सत्रही तितक्याच काळांत पुरें होत असे हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. तेव्हां क्षितिजावर दहा महिनेपर्यन्त दिसणारा सूर्य द्यावापृथ्वीच्या गर्भांत दहा महिने फिरतो असें ह्मणणें स्वाभाविक आहे. या काळानंतर तो निऋतींत जाऊन दोन महिने तेथील वृक्षांत अडकून पडतो; तेव्हां त्याच्या मुक्ततेसाठीं अत्रीनें अश्विनांची प्रार्थना केली हें ठीकच आहे. अथर्ववेदांत (११,५,१) सूर्याला ब्रह्मचारी म्हणून तो पृथिवी व द्यौ यांच्यामध्यें फिरतो व मोठ्यानें आक्रंदन करीत रक्तवर्ण असा तो पृथ्वीवरून बृहच्छेप (मोठें शिश्न) ओढीत नेतो, असें ह्मटलें आहे. आतां द्यावापृथ्वीच्या मध्यें फिरतांना जर त्याला बृहच्छेप असेल तर निर्ऋतींत जाऊन पडल्यावर त्याला वध्रि (नपुंसक) ह्मणणें साहाजिक आहे. आतां त्याला सप्तवध्रि कां ह्मटलें हा प्रश्न राहिला. पण त्याचें उत्तर सोपें आहे. ऋग्वेदांत द्यौ, पृथ्वी, पाताळ, समुद्र, जलें हीं सर्व सात सात मानिलेलीं आढळतात; तसेंच दानु (राक्षस) हेही सात

---

‡ तेहि द्यावापृथिवी विश्वशंभुव ऋतावरी रजसो धारयत्कवी। सुजन्मनी धिषणे अंतरीयते देवो देवी धर्मणा सूर्यः शुचिः॥ ऋ. १,१६०,१.

असून (१९,१२०,६) त्यांना मारणाऱ्या इन्द्राला सप्तहन् म्हटलेलें आहे (१०,४९,८). वृत्राचे किल्लेही सात असून अश्विनांनीं फोडलेला गाईचा व्रज सप्तास्य (१०,४८,८) म्हणजे सात मुखांचा आहे. या गोष्टींचा विचार करतां क्षितिजावर फिरणारा सूर्य जर बृहच्छेप आणि **सप्ताश्व** किंवा **सप्तकर** आहे तर तमोमय अशा निर्ऋतींत उतरल्यावर त्याला **सप्तवध्रि** म्हणणें कांहीं वावगें नाहीं. असा अर्थ घेतल्यास वर सांगितलेल्या तीन मंत्रांचा सर्व सूक्तांशीं चांगला संबंध दाखवितां येईल. मातेच्या उदरांत रहाण्याचा दहा महिन्यांचा काळ म्हणजे सूर्य क्षितिजावर असे पर्यन्तचा काळ होय. यानंतर दोन महिने पाताळांतील समुद्राच्या वृक्षांत अडकल्यावर अश्विन त्यास बाहेर काढीत. या गोष्टीचा उलगडा आजपर्यंत झालेला नसून तो आतां ध्रुवोपपत्तीवरच होणारा आहे.

या कथेंत दिसून येणाऱ्या एका कोड्याचा या ठिकाणीं थोडा विचार करणें अवश्य आहे. येथें अशी कल्पना केली आहे कीं, सूर्य आपल्या मातेच्या गर्भांत दहा महिने वावरल्यावर खालीं पाताळांत पडतो; म्हणजे तो गर्भांतून बाहेर आल्यावर अदृश्य होतो. हा प्रकार सामान्य प्रकाराच्या उलट आहे. सामान्यतः बालक मातेच्या उदरांतून बाहेर आला क्षणजेच दृश्य होतो. हा प्रकार लक्षांत घेऊन वैदिक ऋषींनीं त्याचें एक अजब कोडें बनविलें. या कोड्याचें ऋग्वेदांत अनेक ठिकाणीं वर्णन आलें आहे. १,१६४,३२ यांत 'ज्यानें त्याला (सूर्याला) उत्पन्न केलें त्यालाच तो दिसत नाहींसा होतो' असें म्हटल्याचें वर सांगितलेंच आहे. ५,२,१ यांत* "युवति माता कुमाराला गुप्तपणें नेते, व पित्यापाशीं देत नाहीं, अरातींत असलेल्या त्याचें म्लान होणारें मुख लोकांना दिसत नाहीं" असें म्हटलें आहे. आणखी,+ १,७२,२ यांत "वत्स आमच्या भोंवतीं फिरत असतांही तो चतुर अशा अमर्त्य देवांनाही दिसत नाहीं; त्याच्या मागोमाग चालणारे देव थकून अग्नीच्या चारु अशा उच्च पदीं

---

* कुमारं माता युवतिः समुब्धं गुहा बिभर्ति न ददाति पित्रे । अनीकमस्य न मिनज्जनासः पुरःपश्यन्ति निहितमरतौ ॥ ऋ. ५,२,१.

\+ अस्मे वत्सं परि षंतं न विंदन्निच्छंतो विश्वे अमृता अमूराः । श्रमयुवः पदव्यो धियंधास्तस्थुः पदे परमे चार्वग्नेः ॥ ऋ १,७२,२.

उभे राहिले," व १,९५,४ यांत * तर "तुमच्यापैकीं कोणाला हें रहस्य समजलें आहे? वत्सानें आपल्या मातेलाच जन्म दिला; सर्वांचें बीज असा तो महान् द्रष्टा स्वसामर्थ्यैंकरून आपांच्या मांडीवरून पुढें येतो" असें ह्मटलें आहे. दीर्घ तमांमध्यें फार काळ (ज्योक्) राहिलेल्या (१०,१२४,१) व नंतर जलांचा पुत्र (अपां नपात्) होत्साता पुनः बाहेर येणाऱ्या (१,१४३,१) अग्नीचें हें वर्णन आहे. जलांचा पुत्र ह्मणजे मेघांत उत्पन्न होणारा विद्युद्रूप अग्नि होय असें साधारणतः मानितात. पण तसें मानिल्यास त्याच्या काळोखांत रहाण्याचा उलगडा होत नाहीं. पण दिव्य जलभ्रमण व ध्रुवोपपत्ति यांच्या साहाय्यानें हें कोडें समाधानकारक रीतीनें सुटतें. द्यावापृथ्वीच्या मध्यें दहा महिने वावरणाऱ्या सूर्याच्या स्थितीला दहा महिन्यांची गर्भावस्था ह्मणणें स्वाभाविक आहे. पण त्यांत आश्चर्य एवढेंच कीं, गर्भांत असे तोंपर्यंत तो दृश्य असून बाहेर पडल्याबरोबर मात्र तो अदृश्य होतो. यावर तो जातो कोठें? खालीं पडल्यावर वृक्षांत अडकून पडतो कीं काय? त्याची प्रसूति झाल्यावर माता त्याला पित्याकडे कां घेऊन जात नाहीं? त्याची सुटका तरी सुखरूप होते कीं नाहीं? असे प्रश्न साहाजिक उत्पन्न होतात, व वैदिक ऋषींनीं पुनः पुनः त्यांचा विचार करून ते सोडविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ही सूर्याची गोष्ट अग्नीलाही लागू आहे; कारण ऋग्वेदांत सूर्य व अग्नि यांचें एकत्व अनेक वेळां प्रतिपादिलेलें आहे. ३,२,१४ यांत अग्नीला उषःकालीं जागें होणारें (उषर्बुधं) प्रकाशयुक्त आकाशांतील दिव्य तेज असें ह्मटलेलें आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत † (८,२८) "सूर्य अस्तंगत होतांना अग्नींत प्रवेश करतो व प्रातःकालीं पुनः त्याच्यापासूनच उत्पन्न होतो" असें सांगितलें आहे. दहा महिन्यांच्या गर्भावस्थेनंतर गुप्त होण्याची गोष्ट सूर्याची असो वा अग्नीची असो, दहा महिनेपर्यंत प्रकाशल्यावर क्षितिजाखालीं जाणाऱ्या

---

* क इमं वो निण्यमा चिकेत वत्सो मातॄर्जनयत स्वधाभिः । बह्वीनां गर्भो अपसामुपस्थान्महान्कविर्निश्चरति स्वधावान् ॥ ऋ. १,९५,४

† आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति ।...। अग्नेर्वा आदित्यो जायते ॥ ऐ. ब्रा. ८,२८.

सूर्याशीं तिचा संबंध आहे, एवढें खास. आतां हा नाहींसा होणारा कुमार जातो कोठें, त्याचें होतें काय ? तो आपल्या मातापितरांना परत मिळतो कीं नाहीं, मिळत असल्यास केव्हां व कसा मिळतो ? त्याला परत मिळवून देण्याचें काम ऋग्वेदांत ऋभु किंवा अश्विन यांनीं केलेलें आहे. १,११०,८ यांत ऋभूंनीं मातेला वत्साशीं युक्त केल्याचें सांगितलें आहे. अश्विनांच्या पराक्रमाचा उल्लेख मागें झालाच आहे. आतां या दहा महिन्यांनंतर च्युत होणाऱ्या अग्नीच्या किंवा सूर्याच्या गोष्टीवर पुराणांतील स्कंदाची किंवा कुमाराची गोष्ट कशी रचिली असावी हें सहज सांगतां येईल. खालीं पडल्यावर (स्कंद) गुप्त होणारा (गुह), प्रातः-कालीं सात नद्या ऊर्फ मातांबरोबर उगवणारा व विजयी होत्साता प्रकाशकिरणांसह ऊर्फ देवांच्या सैन्यासह देवयान मार्गानें आक्रमण करणारा असा सूर्य हाच कुमार कार्तिकेय होय. वृत्राबरोबर होणाऱ्या युद्धांत मरुत् हे इन्द्राचे साहाय्यकर्ते असल्यामुळें या मरुतांचा पौराणिक प्रतिनिधि जो रुद्र त्याचा हा कुमार पुत्र होणें कांहीं अशक्य नाहीं. सूर्याला वर येते वेळीं वृत्रानें बुजविलेलीं उदयगिरीचीं (अचेस्तिक,आल्बुर्झ) द्वारें फोडावीं लागत असल्यामुळें या कुमाराला क्रौंचदारण (क्रौंच पर्वत फोडणारा) हें अभिधानही योग्यच आहे. या विषयाचें साग्र परीक्षण करण्याचें हें स्थळ नसल्यामुळें तो येथेंच सोडला पाहिजे. ध्रौविक उपपत्ती-ला पोषक अशा कांहीं बाबी आश्विनांच्या कथांत आहेत कीं नाहीं हें पहाण्याचा आपला उद्देश होता, व तो उद्देश सफलही झाला आहे. सप्तवध्रीच्या कथेंतील **दशमास्य** हा शब्द व दीर्घतम्याच्या गोष्टींतील **दशमे युगे** हे शब्द दहा महिन्यांच्या सूर्यप्रकाशाचे स्पष्ट सूचक असून तीन, दहा किंवा शंभर दिवसांच्या अखंड रात्रींचेही स्पष्ट किंवा अप्रत्यक्ष उल्लेख या कथांत आलेले आहेत. 'निर्ऋतीच्या उपस्थांत' किंवा 'तमांत' शयन करणारा सूर्य असे जे शब्द आलेले आहेत, त्यांवरून हा तम खरा असून लाक्षणिक अर्थाचा नव्हे हें उघड आहे. तात्पर्य या सर्व कथांचा भर दहा महिन्यांनंतर क्षितिजाखालीं जाणाऱ्या सूर्यावर असून हिंवाळ्यांत थोडा बहुत निस्तेज होणाऱ्या सूर्यावर नाहीं यांत शंका नाहीं. अश्विनांच्या सर्व पराक्रमांचें धोरण या अगाध तमाच्या निरालंब समुद्रां-तून सूर्याला वर काढण्याकडे आहे. वसंतोपपत्ति व ध्रौविकउपपत्ति या

दोन्हीही सूर्यसंबंधी आहेत, तरी भौविक उपपत्ति जास्त व्यापक असल्यामुळें वसंतोपपत्तीनें उलगडा न होणाऱ्या अनेक गोष्टींचा तीवरून चांगला खुलासा होतो, व ही गोष्ट उलटपक्षीं ध्रुवोपपत्तीला पोषक होऊन तिला स्थापित करते.

सूर्याचें चक्र.

सप्त आदित्य व आठवा मार्तंड यांच्या गोष्टींवरून सात महिन्यांचा सूर्यप्रकाश व त्यानंतर येणारी मोठी थोरली अखंड काळोखाची रात्र अशी ध्रुवप्रदेशांतील एक स्थिति दिसून येते हें मागें सांगितलेंच आहे. अक्षांशाच्या मानानें ६ पासून ११ पर्यंत सूर्यप्रकाशाचे महिने ध्रुववृत्ताच्या आंतील प्रदेशांत असतात. नवग्व आणि दशग्व यांचीं वार्षिक सत्रें व अश्विनांच्या कथांपैकीं सप्तवध्रीची कथा यांवरून नऊ आणि दहा महिन्यांच्या सूर्यप्रकाशाच्या काळाचें अनुमान करतां येतें; हेंही येथपर्यंतच्या विवेचनावरून दिसून आलें आहे. आतां ऋग्वेदांतील प्रत्यक्ष सूर्याच्याच गोष्टीवरून असला कांहीं प्रकार अनुमित होतो कीं नाहीं हें पहावयाचें आहे. सूर्याच्या रथाला दहा किंवा सात घोडे आहेत अशा अर्थाच्या वचनांवरून दहा किंवा सात महिन्यांच्या प्रकाशाचें पूर्वीं अनुमान केलेंच आहे. पण इंद्रानें सूर्याचें चक्र चोरून नेल्याची गोष्ट याहूनही स्पष्ट आहे. ही गोष्ट नीट कळण्यासाठीं इंद्राचा सूर्याशीं संबंध काय आहे हें पाहिलें पाहिजे. इन्द्र उषेसह सूर्याला उदयास आणितो व आकाशांत त्याची स्थापना करितो (८,३,६ इ०). तमांत पडलेल्या सूर्याला दशग्वांच्या साहाय्यानें इन्द्रानें माणसांसाठीं वर काढिलें (३,३९,५). त्यानें सूर्याला मार्ग करून दिला (१०,१११,३); व असुरांशीं युद्ध करून प्रकाश परत मिळविला. तात्पर्य इन्द्र हा सर्व ठिकाणीं सूर्याचा मित्र व सहायक आहे. असें असूनही ऋग्वेदांत[1] (१,१७५,४;४,३०,४;५,२९,१,१०,४३,५) सूर्याचें चक्र चोरून इंद्रानें त्याचा पराभव केल्याचें सांगितलें आहे. मेघाच्या योगानें सूर्य आच्छादून जाणें किंवा त्याचें रोजचें मावळणें या गोष्टींशीं वरील कथेचा संबंध असावा असें कित्येकांनीं अनुमान केलें आहे. परंतु इंद्रानें ढग उत्पन्न करणें व त्यानें सूर्याचें आच्छादन करणें ही गोष्ट अगदीं अनिश्चित असल्यामुळें एखाद्या कथेला ती आधारभूत

---

१ मुषाय सूर्यं कवे चक्रं; मघवा सूर्यं जयत्, इ०

धरली असेलसें संभवत नाहीं. रोजच्या सूर्याच्या मावळण्याशीं या कथेचा संबंध जोडण्याला आपल्यापाशीं कांहीं आधार नाहीं. ह्मणून दुसरा कांहीं तरी या गोष्टीचा खुलासा शोधून काढला पाहिजे. सूर्याच्या रथाला एक चाक आहे ही गोष्ट ऋग्वेदांत (१,१६६,२) तशीच* पुराणांतही प्रसिद्ध आहे. हें चक्र इन्द्रानें हरण केल्यावर सर्व व्यवहार अर्थातच बंद पडणार. या कथेंत हें चक्र म्हणजे प्रत्यक्ष सूर्याचें बिंबच होय. सूर्य चक्रम् (सूर्य हें चक्र) असे जे शब्द ऋग्वेदांत (१,१७५,४;४,३०,४) आले आहेत, त्यांवरून असें मानावयास हरकत नाहीं. इन्द्रानें चक्र नेलें ह्मणजे प्रत्यक्ष सूर्यच नाहींसा झाला; केवळ रथाचें एक चाक गेलें असें नव्हे. पण इंद्रानें या चाकाचें केलें काय ? असुरांना जाळून टाकण्यासाठीं इंद्रानें सूर्यकिरणांचा उपयोग केलेला आहे (८,१२,९).[१] सूर्याचें चक्र उर्फ सूर्यबिंब चोरून नेण्यांतही इंद्राचा हाच हेतु असावा. पण इन्द्राचें असुरांशीं झालेलें युद्ध प्रकाशासाठीं मुख्यतः झालेलें असल्यामुळें सूर्याचें बिंब नेऊन त्यानें पुनः सूर्यालाच वर काढिलें असें कसें ह्मणावें ? असा प्रश्न उत्पन्न होईल. पण ही अडचण फारशी जड नाहीं. सूर्य व प्रकाश यासंबंधीं प्राचीन व अर्वाचीन कल्पना भिन्न आहेत. हे दोन्ही समवेत असतात असें आपण मानितों. पण **तमसि क्षियन्तम्** (तमांत राहिलेल्या) हें विशेषण ऋग्वेदांत सूर्यासंबंधानें निदान दोन वेळ तरी आलेलें आहे (३,३९,५;१,११७,५). त्यावरून क्षितिजाखालीं गेल्यावर सूर्याचें तेज नाहींसें होतें अशी वैदिक ऋषींची कल्पना स्पष्ट दिसून येते. ही गोष्ट मान्य केल्यास असुरांचा पराभव करून प्रकाश आणण्यासाठीं इन्द्राला सूर्यबिंबाचा काय उपयोग होता हें समजावयाला कठीण पडणार नाहीं. सूर्याचें तेज नाहीसें करणाऱ्या असुरांचा नाश करून त्याला पुनः तेजस्वी करण्यांत इंद्र त्याला साह्याय्य करतो; ह्मणूनच "इंद्रानें सूर्याच्या चक्राला थांबविलें आणि गरगर फिरवून रजाच्या तळीं आच्छादक अंध-

---

* रथस्यैकं चक्रं भुजगयमिताः सप्त तुरगाः । निरालंबो मार्गश्चरणरहितः सारथिरपि ॥ या सुभाषितांत सूर्याच्या पौराणिक स्वरूपाचें सार आलें आहे.

१ इंद्रः सूर्यस्य रश्मिभिर्न्यर्शसानमोषति । ऋ. ८,१२,९.

कारांत त्याला फेंकून दिलें " असें ह्मटलें आहे[1] (४,१७,१४). पण आपल्याला या बाबतींत विशेष महत्वाचा मंत्र ह्मटला ह्मणजे ६,३१,३ हा होय. तो असा:—

त्वं कुत्सेनाभि शुष्णमिंद्राशुषं
युध्य कुयवं गविष्टौ ।
दश प्रपित्वे अध सूर्यस्य
मुषायश्चक्रमविवेरपांसि ॥

याच्या पहिल्या दोन ओळींत कठीणपणा मुळींच नाहीं. त्यांचा अर्थ असा:—" हे इन्द्र, गाई मिळविण्यासाठीं तूं कुत्सासह अशुष आणि कुयव अशा शुष्णाशीं युद्ध कर." या मंत्राचें दुसरें अर्ध मात्र सरळ नाहीं. पदपाठांत 'अविवेरपांसि' हे शब्द 'अविवेः रपांसि' असे तोडले आहेत, व त्यांचा अर्थ 'संकटें नाहींशीं केलीं' असा आहे. आतां या दुसऱ्या दोन ओळींतील **दश** आणि **प्रपित्वे** हे दोन शब्द वगळतां बाकी शब्दांचा अर्थ असा:—" तूं सूर्याचें चक्र चोरून संकटें नाहींशीं केलींस." आतां **दश** आणि **प्रपित्वे** यांचा अर्थ काय तें पाहूं. सायणाचार्यांनीं **दश** ह्मणजे **अदशः** असें समजून व **प्रपित्वे** ह्मणजे 'युद्धांत' असा अर्थ घेऊन एकंदर पदाचा अर्थ " तूं युद्धांत (त्याला) दंश करतोस " असा केला आहे. पण ही केवळ ओढाताण असून, त्या अर्थाची याच गोष्टीचें वर्णन करणाऱ्या इतर स्थलांशीं संगति लागत नाहीं. उदाहरणार्थ, ऋ. ४,१६,१२ यांत 'शुष्णाला अह्नः प्रपित्वे मारिलें' असें म्हणून ५,३१,७ यांत 'प्रपित्वाला' पोंचल्यावर शुष्णाचा पराभव झाला असें सांगितलें आहे. या दोन्ही स्थळीं युद्धाचा **काळच** सांगितला आहे यांत कांहीं शंका नाहीं. या तिन्ही स्थळीं **प्रपित्व** शब्द आला असून तिन्ही ठिकाणीं शुष्णाशीं झालेल्या युद्धाचें वर्णन असल्यामुळें **दश प्रपित्वे**, अह्नः प्रपित्वे आणि **प्रपित्वं यन्** हीं सर्व पदें समानार्थकच समजलीं पाहिजेत. अर्थात्च प्रपित्वाचा अर्थ जो असेल तो तिन्ही ठिकाणीं एकच असला पाहिजे. प्रपित्व शब्द ऋग्वेदांत इतर ठिकाणींही

---

१ अयं चक्रमिषणत्सूर्यस्य न्येतशं रीरमत्ससृमाणम् । आ कृष्ण ईंजुहुराणो जिघर्ति त्वचो बुध्ने रजसो अस्य योनौ ॥ ऋ. ४,१७,१४.

आला आहे. पण त्याच्या अर्थाविषयीं पंडितांचें ऐकमत्य नाहीं. कित्येक त्याचा **अग्रभाग** असा अर्थ समजून, **अन्हः प्रपित्वे** म्हणजे दिवसाच्या आरंभीं किंवा प्रातःकाळीं असा अर्थ करितात. सायणाचार्यांनीं ८,४,३ वरील भाष्यांत **प्रपित्वे**चा अर्थ 'प्राप्त झालें असतां,' (प्राप्तेसति) असा केला आहे. अशा स्थितींत **प्रपित्व** व त्याचा विरोधी असे शब्द जेथें आले असतील अशा स्थलांवरून अर्थाचा निश्चय केला पाहिजे. ऋ॰* ७,४१,४, व ८,१,२९, यांत **प्रपित्व** शब्दाचा **मध्ये** व **उदिता** या शब्दांशीं स्पष्ट विरोध दाखविला आहे. अर्थात् त्याचा अर्थ 'शेवटीं', 'अंतीं' असाच घेतला पाहिजे. वाजसनेयी संहिते वरील (२४,३७) व्याख्यानांत महीधरानें **प्रपित्वे** म्हणजे **प्रपतने** असें समजून त्याचा अर्थ दिवसाच्या शेवटीं असा केला आहे. हा अर्थ घेतल्यास ४,१६,१२ यांतील **अन्हः प्रपित्वे नि बर्हीः** या वाक्याचा अर्थ इन्द्रानें शुष्णाला दिवसाच्या शेवटीं मारिलें असा होतो. **दश प्रपित्वे** या पदाचा अर्थ सदर अर्थाला अनुसरूनच केला पाहिजे.. पण पदपाठांत केल्याप्रमाणें **दश प्रपित्वे** हे शब्द निराळे घेतले असतां तसा अर्थ घेतां येत नाहीं. म्हणून **दशप्रपित्वे** हें एक पद घ्यावें म्हणजे त्याचा अर्थ 'दहा (महिन्यां) च्या शेवटीं' असा होईल. या रीतीनें एकंदर ऋचेचा अर्थ असा होतो:—"हे इन्द्र गाई परत मिळविण्यासाठीं तूं सर्वभक्षक (अशुष) व धान्यांचा शत्रु (कुयव) अशा शुष्णाबरोबर युद्ध कर. दहा (महिन्यां) च्या समाप्तीनंतर तूं सूर्याचें चक्र चोरून संकटें नाहींशीं केलींस." हा अर्थ अगदीं सरळ असून त्यांत **दश** शब्दाचा नवीनच कांहीं तरी अर्थ करून इन्द्राला आपल्या शत्रूस दंश करविण्याची जरूर पडत नाहीं. **अन्हः प्रपित्वे** (४,१६,१२) व **दशप्रपित्वे** हीं दोन्ही पदयुग्में इंद्रशुष्णांच्या युद्धवर्णनांत आलेलीं असल्यामुळें **अन्हः प्रपित्वे** प्रमाणेंच **दशप्रपित्वे** हेंहीं पद कालवाचक असावें असें सहजच दिसतें. अर्थात् त्याचा अर्थ **दशानां प्रपित्वे** (दहांच्या शेवटीं) असा घेण्यासाठीं **दश** व **प्रपित्वे** हीं पदें एकत्रच घेतलीं पाहिजेत. याप्रमाणें व्याकरणविषयक संबंध जुळविल्यावर

---

* उतेदानीं भगवंतः स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये अह्नाम् । उतोदिता मघवन्त्सूर्यस्य वयं देवानां सुमतौ स्याम ॥ ७,४१,४. मम त्वा सूर उदिते मममध्यंदिने दिवः । मम प्रपित्वे अपि शर्वरे वसवा स्तोमासो अवृत्सत ॥ ८,१,२९.

दश ह्मणजे दहा 'दिवस' कीं दहा 'महिने' एवढेंच ठरवावयाचें राहिलें **अन्हः प्रपित्वे** या शब्दांवरून ते दहा दिवस असावे असें वाटण्याचा संभव आहे. पण इन्द्रशुष्णांचें युद्ध दाशाहिक खात्रीनें नसून वार्षिक किंवा दैनिक असल्यामुळें **दश** ह्मणजे दहा महिने असाच अर्थ घेतला पाहिजे. ७,१०३,९ यांत **द्वादशस्य** या संख्याविशेषणाचा द्वादशस्य मासस्य असाच अर्थ घेतलेला आहे. तर याप्रमाणें या मंत्रांत तमोरूप असुराला मारण्यासाठीं इन्द्रानें सूर्याचें चक्र केव्हां चोरिलें तें नक्की सांगितलें आहे. दशग्वांचें दशमासिक सत्र आटोपल्यावर ह्मणजे प्राचीन रोमन वर्षाच्या अखेरीस ही गोष्ट घडून आलेली आहे. वर सुचविलेली या मंत्रांतील पदांची रचना सरळ असून, त्याप्रमाणें होणारा अर्थ इतर गोष्टींशीं अगदीं जुळता आहे, इतकेंच नव्हे, तर चालू अर्थापेक्षां तो अधिक सयुक्तिकही आहे. चालू अर्थाची सर्व जबाबदारी पदपाठावर आहे; कारण त्यांत जर **दश प्रपित्वे** हीं पदें तोडलेलीं नसतीं तर त्याचा अर्थ इतका गूढ राहिला नसता. शिवाय पदपाठ ह्मणजे अगदीं अस्खलनशीलच आहे असेंही नाहीं. यास्क व सायणाचार्य यांनींही कित्येक वेळां त्यांत फेरफार सुचविलेले आहेत. (उदा. १,१०५,१८,१०,२९,१ आणि निरुक्त, ५,२१;६,२८). ह्मणून सदर मंत्राचा समाधानकारक अर्थ होण्यासाठीं पदपाठ सोडून दशप्रपित्वे हें एक पद घेण्यांत आम्हीही कांहीं भलत्याच मार्गाचें अवलंबन करीत आहों असें नाहीं. असा अर्थ घेतला असतां या मंत्रावरून सूर्याच्या वार्षिक गतीचें सविस्तर वर्णन आपल्याला मिळतें. सूर्याला उदयास आणून तो दहा महिने प्रकाशल्यावर पुनः त्याचें चक्र चोरून नेऊन त्याच्यासह तमोरूपी असुरांशीं झगडण्यासाठीं इंद्र क्षिति-जाखालीं जातो, असा या सर्व कथेचा तात्पर्यार्थ होय. हा अर्थ ध्रौविक उपपत्तीवरून नीट समजत असल्यामुळें तिच्या सत्यतेसंबंधाचें ही कथा ह्मणजे एक अप्रत्यक्ष प्रमाण होय.

विष्णूचीं तीन पदें.

ध्रुवप्रदेशांतील परिस्थिति दर्शविणाऱ्या दुसऱ्या कांहीं ज्या गोष्टी आहेत त्यांचाही याच प्रकरणांत विचार करूं. विष्णूचीं तीन पदें ऋग्वेदांत अनेक ठिकाणीं स्पष्टपणें सांगितली आहेत, (१,२२,१७–१८; १,१५४,२). त्यासंबंधाचें दोन पूर्वाचार्यांचें मत यास्कानें (१२,१९)

दिलें आहे. त्यां पैकीं शाकपूणीच्या मतें हीं पावलें पृथ्वीवर, अंतरिक्षांत व आकाशांत ठेविलेलीं असावींत. दुसरा जो और्णवाभ त्याच्यामतें त्यां पैकीं एक पाऊल उदयगिरीवर (समारोहण), दुसरें ख–स्वस्तिकीं (विष्णुपद), आणि तिसरें अस्तगिरीवर (गयशिरस्) अशीं ठेवलेलीं असावींत. रामायणांत (४,४०,६४) एका ठिकाणीं उदयपर्वताच्या सौमनस नामक शिखरावर विष्णूचें पहिलें पाऊल पडलेलें आहे असें सांगितलें आहे. पुढें दुसरें पाऊल मेरूवर आहे असें सांगून " सूर्य जेव्हां उत्तरेकडे जंबुद्वीपाला प्रदक्षिणा करतो तेव्हां तो वहुधा मेरूच्या शिखरावरून दिसत असतो " असें म्हटलें आहे. यावरून विष्णूचें तिसरें पाऊल जंबुद्वीपांत सूर्यास्तानंतर ठेविलेलें असतें असा रामायणाचा भावार्थ दिसतो. हीं विष्णूचा पदें पुराणांत विष्णूचा पांचवा अवतार जो वामन त्याच्या तीन पदांच्या रूपानें आलेलीं आहेत. बलीची गोष्ट सर्व प्रसिद्धच आहे. बलीनें तीन पदें भूमी देतों ह्मटल्यावर वामनानें पहिल्या पदानें सर्व पृथ्वी भरून दुसऱ्या पदानें आकाश भरिलें. तेव्हां तिसरें पाऊल ठेवण्यासाठीं संपूर्ण विश्वांत कोठेंहि जागा न राहिल्यामुळें बळीनें आपलें वचन सत्य करण्यासाठीं म्हणून आपलें डोकें पुढें केलें व त्यावर वामनाला तिसरें पाऊल ठेवावयास सांगितलें. तेव्हां वामनानें बलीच्या डोक्यावर पाय देऊन त्यास पाताळांत ढकलिलें व इन्द्राला पुनः सर्व विश्वाचें राज्य मिळवून दिलें. या सर्व गोष्टींत विष्णु ह्मणजे सूर्य होय ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. पण विष्णूचीं हीं तीन पदें दैनिक आहेत कीं सांवत्सरिक आहेत याविषयीं वैदिक पंडितांत एकमत नाहीं. यासाठीं प्रत्यक्ष वेदांतील विष्णूच्या वर्णनावरून याचा निर्णय करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. ऋ. १,१५५,६ यांत विष्णूनें आपल्या चार नांवाच्या ९० अश्वांना चक्राप्रमाणें फिरावयास लाविल्याचें सांगितलें आहे; त्याचा संबंध ९० दिवसांच्या चार ऋतूंशीं उघड दिसतो; व त्यावरून विष्णूचे पराक्रम ह्मणजे सूर्याच्या वार्षिक गतीवरील रूपक होय असें मानावयास बळकट आधार मिळतो. तसेंच विष्णु हा इंद्राचा मोठा सखा (इंद्रस्य युज्यः सखा १,२२,१९) असून वृत्रांशीं लढण्यांत त्याची इन्द्राला पुष्कळ मदत झालेली आहे. वृत्राला मारतेवेळीं इन्द्रानें लवकर ये, असें विष्णूला सांगितलें असून (४,१८,११) विष्णूनें त्याच्या मदतीनें गाईचा गोत्रही

फोडिला आहे (१,१५६,४), व दोघांनीं मिळून शंबराचा पराभव करून सूर्य, उषा व अग्नि यांना उत्पन्न केल्याचें ७,९९,४–५ यांत सांगितलें आहे. या गोष्टींत सांगितल्याप्रमाणें विष्णु जर इन्द्राचा मित्र व वृत्रयुद्धांत त्याचा सहायक असेल तर त्याचें तिसरें पाऊल या युद्धभूमीवर म्हणजे पाताळांत पडलेलें असलें पाहिजे. विष्णूचीं दोन पदें मात्र मनुष्यांना दृश्य असून तिसरें अदृश्य आहे असें जें १,१५५,५ यांत म्हटलें आहे त्याचा अर्थ आतां नीट कळून येईल. पाताळांतील तिसरें पाऊल अदृश्य आहे असें म्हणणें योग्यच आहे. वृत्राचें वसतिस्थान गुप्त (निण्य) असून तमोमय आहे हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. विष्णूचीं तीन पदें ह्मणजे सूर्याचें वार्षिक भ्रमण होय. पहिलीं दोन पदें तो क्षितिजावर असतांचीं असून तिसरें अखंड काळोखाच्या दीर्घ रात्रींतील ह्मणजे या वृत्राच्या स्थानांतील होय. याच ठिकाणीं विष्णु इन्द्राला वृत्राचा पराभव करण्यांत आणि उषा, सूर्य व यज्ञ हीं परत मिळविण्यांत मदत करितो. मागच्या प्रकरणांत इंद्राचें वृत्राशीं उर्फ शंबराशीं होणारें युद्ध वसंत आरंभ धरून आठव्या महिन्यांत होतें असें दाखविलें आहे. हे सूर्यप्रकाशाचे आठ महिने व पुढचे काळोखाचे चार महिने मिळून विष्णूचीं तीन पावलें होत. विष्णु चार महिनेपर्यंत सुप्त असतो असें पुराणांत सांगितलें आहे, त्यावरूनही हेंच अनुमान निघतें. विष्णु क्षीर समुद्रांत अहि--(शेप) शयनावर निद्रा घेतो असें जे पुराणांत वर्णन आहे त्यांतील अहि व समुद्र ह्मणजे पृथ्वीच्या खालचा पाताळांतील समुद्र व वृत्ररूपी अही होत. विष्णूच्या चार महिन्यांच्या निद्रेचा संबंध कित्येकांनीं चार महिन्यांच्या पर्जन्यकाळाशीं लाविलेला आहे. पण ही मागाहूनची कल्पना आहे. विष्णूचें तिसरें पद व त्याची निद्रा हीं मूळचीं एकरूपच होत. शिवाय हें तिसरें पद अदृश्य असल्यामुळें त्याचा संबंध वर्षाकाळाशीं लावतां येत नाही; कारण वर्षाकाळांत सूर्य कांहीं सर्वस्वीं अदृश्य नसतो. ध्रुववृत्तान्तर्गत दीर्घ काळोखाच्या रात्रीशिवाय विष्णूच्या अदृश्य अशा तिसऱ्या पदाचा व निद्रेचा उलगडा होत नाहीं.

पण या पौराणिक गोष्टीशिवाय खुद्द वेदांतही अशाच धोरणाची विष्णुसंबंधी एक **कथा** आहे. विष्णूला ७,१००,६ मध्यें **शिपिविष्ट** हें कुत्सितार्थक नांव दिलेलें आहे. त्यांत ऋषि म्हणतो 'हे विष्णो तूं

आपल्याला **शिपिविष्ट** म्हणवून घेतलेंस, तर तसा तुझा दोष काय होता ?' शिपिविष्ट या पदासंबंधी एक जुनी दंतकथा देऊन हें पद ' कुत्सितार्थीय ' आहे असें सांगून (५,७–९), यास्कानें त्याचे दोन अर्थ दिले आहेत. " शेपः इव निर्वेष्टितः " ह्मणजे ' गुह्येंद्रियाप्रमाणें वेष्टिलेला ' किंवा " अप्रतिपन्नरश्मि " म्हणजे ' ज्याचे किरण प्रच्छन्न झालेले आहेत ' असा पहिला अर्थ असून दुसरा ' ज्याचे किरण (शिपयः) आविष्कृत झालेले आहेत' (आविष्टाः) असा आहे. यावरून यास्काच्या वेळीं शिपिविष्ट शब्दाचा अर्थ अनिश्चित झालेला होता असें कांहीं पंडितांनीं अनुमान केलें आहे. पण असें मानण्याचें कारण नाहीं. अर्वाचीन संस्कृत वाङ्मयांतही शिपिविष्ट शब्दाचा " सडलेल्या केसांचा " किंवा " गलत्कुष्ट असलेला " असा वाईट अर्थ स्पष्ट आहे. शिपिविष्ट शब्दाचें मूळ स्मरणांतून गेल्यामुळें व तो शब्द विष्णुसारख्या देवतेला लावलेला असल्यामुळें त्याचा वाईट अर्थ घालविण्यासाठीं ब्रह्मवादि व पंडित यांनीं निरनिराळे अर्थ सुचविले. त्यांत **शिपि** शब्दाचा ' किरण ' असा अर्थ करून यास्कानें प्रथम त्यांतून चांगला अर्थ काढण्याचा यत्न केला. म्हणूनच बहुधा महाभारतांत (शां. प. अ. ४३२, श्लो.६९,७१) " शिपिविष्ट हें विशेषण यास्कानेंच प्रथम विष्णूला लाविलें " असें म्हटलेलें आढळतें. पण त्यावरून महाभारताचा कर्ता वेदानभिज्ञ होता असें मानणें मात्र सयुक्तिक नाहीं. तैत्तिरीय संहितेंत विष्णूची **शिपिविष्ट** म्हणून पूजा केलेली सांगितली आहे (२,२,१२,४–५) व शिपि शब्दाचा ' पशवः ' असा अर्थ दिला आहे. पण याप्रमाणें शिपि शब्द यज्ञ, पशु, किंवा किरण यांचा वाचक धरून व्युत्पत्तीच्या जोरावर शिपिविष्ट शब्दाला चांगला अर्थ देण्याचे प्रयत्न बहुतांशीं फसले आहेत. यावरून शिपिविष्ट शब्दाचा मूळचा अर्थ वाईट असून कोणत्यातरी शारीरिक व्याधीचा तो दर्शक होता हेंच सिद्ध होतें. ब्रह्मवाद्यांनीं त्यांत कांहीं गुह्य अर्थ आहे असें सांगितलें आहे. पण याचें कारण त्या शब्दाचा खरा अर्थ त्यांस माहित नव्हता हें नसून आपल्या देवतेला असलें वाईट नांव नसावें ही इच्छाच होय. ७,१००,५–६ यांत आलेल्या शिपिविष्ट शब्दाचा

वर सांगितलेला वाईट अर्थच आहे यांत संशय नाहीं. त्या* ऋचांचा भावार्थ असा:——'हे विष्णो, ज्ञातव्य गोष्टी जाणणारा मी तुझा भक्त तुझ्या शिपिविष्ट या नांवाची स्तुति करितों; शक्तिहीन असा मीं सामर्थ्यवान् आणि या लोकाच्या पलीकडे रहाणाऱ्या तुझें स्तवन करितों. मी शिपिविष्ट आहें असें तूं ह्मणतोस तर तें तुझें नाम वर्जनीय कां असावें? अन्यरूप धरून संग्रामांत तूं गेलेला असल्यामुळें हें तुझें रूप तूं आह्मांपासून लपवूं नको.' रजसः पराके (या लोकाच्या पलीकडे) असे जे शब्द यांत आलेले आहेत, त्यांवरून या ऋचांच्या खऱ्या अर्थाचें धोरण समजण्यासारखें आहे. या पलीकडच्या लोकांतच विष्णूला हें वाईट उपपद मिळालें आहे. हें वाईट उपपद आहे तरी काय? **शिपिविष्ट** याचा **अर्थ** वर सांगितल्याप्रमाणें 'शेपाप्रमाणें वेष्टिलेला' असा आहे; म्हणजे विष्णूचें तेज या खालच्या लोकांत असेपर्यंत तमामुळें लुप्त झालेलें होतें. म्हणूनच या उपपदांबद्दल विषाद मानूं नको असें ऋषीनें विष्णूला सांगितलें आहे. या नामानें सूचित होणारें रूप विष्णूनें तात्पुरतें स्वीकारलेलें असल्यामुळें असुरवधानंतर त्याची गरज संपते; आणि म्हणूनच खरें स्वरूप प्रकट करण्यासाठीं विष्णूची ऋषीनें प्रार्थना केली आहे. हाच या वर सांगितलेल्या ऋचांचा खरा अर्थ होय. क्षितिजावर असतांना सूर्याला **बृहच्छेप** असें म्हटल्यास तमोमय अशा पाताळांत त्याला **शिपिविष्ट** ऊर्फ "शेपाप्रमाणें (शिश्नाप्रमाणें) वेष्टिलेला" असें म्हणणें योग्यच होईल. यांत विष्णूच्या भक्ताला विषाद मानण्यासारखें कांहींच नाहीं. तात्पर्य ह्या गोष्टीचा संबंध रोगयुक्त होत्सात्या विष्णूनें पाताळांत जाऊन असुरांच्या मस्तकावर आपलें पद ठेविलें, किंवा जलें, प्रकाश, सूर्य, उषा इत्यादिकांना वर आणण्यासाठीं इन्द्र युद्ध करीत असतां कृष्णकवच घालून त्याला मदत केली व अखंड काळोखाच्या दीर्घ रात्रीनंतर सूर्याला तेजोयुक्त करून वर आणिलें या गोष्टीशींच आहे.

---

* प्रतत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् । तं त्वा गृणामि तवसमतव्यान्क्षयन्तमस्य रजसःपराके ॥ ५ ॥ किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्रयद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि । मा वर्पो अस्मदपगूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ ॥ ६ ॥ ऋ. ७,१००.

विष्णूप्रमाणेंच संपूर्ण विश्वाचें आक्रमण करणाऱ्या ज्या अन्य वैदिक देवता आहेत, त्यांच्या *वसतिस्थानाचा विचार* करतांही हेंच अनुमान दृढ होतें. सविता, अग्नि व अश्विन या देवता अशा प्रकारच्या आहेत. निरनिराळ्या लोकांचें आक्रमण करणाऱ्या सवित्याचीं (५,८१,३) तीन आकाशें (द्यावः) असून त्यांतील दोन जवळ जवळ आहेत व तिसरें **यमाच्या प्रदेशांत आहे** (१,३५,६), याचा अर्थ सवित्याचीं दोन ठिकाणें वरच्या आकाशांत असून तिसरें पाताळांत आहे असा होय. अग्नीचींही तीन ठिकाणें असून एक समुद्रांत, दुसरें आकाशांत (दिवि) व तिसरें जलांत आहे (अप्सु. १,९५,३). विष्णूलाच केवळ माहीत असलेलें असें अग्नीचें तिसरें स्थान (१०,१,३) व विष्णूचें तिसरें पद हीं एकच असलीं पाहिजेत. अग्नि हें सूर्याचेंच एक रूप असल्यामुळें त्याचें पाण्यांत गुप्त होणें व **अपां नपात्** (पाण्याचा पुत्र) होऊन त्यांतून वर येणें ह्मणजे सूर्याचें क्षितिजाखालीं गेल्यावर बऱ्याच दिवसांच्या अखंड काळोखानंतर उदयास येणेंच होय. अश्विनांचींही तीन स्थानें असून (८,८,२३) त्यांच्या रथाच्या तीन चाकांपैकीं एक विष्णूच्या तिसऱ्या पदाप्रमाणें एका गुप्त ठिकाणीं आहे. या तीन देवतांच्या स्थानांतील साम्य *काकतालीय मानतां येत नाहीं; आणि ह्मणून वर दिलेल्या सर्व वचनांव*रून असा ग्राह्यांश निघतो कीं, या देवतांचीं तृतीय ऊर्फ गुप्त स्थानें जलमय व तमोमय असा जो पाताळांतील पितृलोक, ऊर्फ यमलोक त्यांतच **कोठें** तरी असलीं पाहिजेत.

त्रित आप्त्य.

विष्णूचीं तीन पदें ह्मणजे चतुर्मासात्मक असे वर्षाचे तीन विभाग असून त्यांपैकीं पहिलीं दोन दृश्य असून तिसऱ्यांत सूर्य क्षितिजाखालीं गेल्यामुळें तें अदृश्य असतें हें वरील विवेचनांत दाखविलें आहे. आतां रूपकानें या तीन विभागांना बंधु कल्पिल्यास त्यांपैकीं पहिले दोन तिसऱ्याला काळोखाच्या खांचेंत लोटून देतात अशी कथा तयार होईल; आणि खरोखरच ऋग्वेदांतील **त्रित आप्त्य** व अवेस्त्यांतील **थ्राएतौन** यांची गोष्ट अगदीं अशी आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (३,२,८,१०–११) **एकत, द्वित,** आणि **त्रित** ऊर्फ पहिला, दुसरा व तिसरा अशा तीन बंधूची गोष्ट आली असून तींत **त्रिताला** पहिल्या दोन बंधूंनीं कूपांत ढकलिलें व तेथून त्याला बृहस्पतीनें वर

काढिलें असें सांगितलें आहे. एकत हा ऋग्वेदांत कोठें आलेला नसून द्वित दोन ठिकाणीं आलेला आहे (५,१८,२;८,४७,१६). त्रित शब्द संख्याविशेषण ह्मणून ६,४४,२३, यांत आलेला असून त्रितेषु रोचनेषु (तिसऱ्या लोकांत) असा प्रयोग तेथें केलेला आहे. त्रित या वैदिक देवाला आप्त्य ह्मणजे पाण्यापासून उत्पन्न झालेला किंवा 'जलनिवासी' असें उपपद लाविलेलें आहे. वृत्राचा वध करण्यांत मरुत् व इन्द्र यांचा सहायक ह्मणूनही तो पुष्कळ वेळां आला आहे. १०,८,८ यांत 'इंद्राच्या प्रोत्साहनानें त्रितानें त्वष्ट्याचा पुत्र जो त्रिशिरस् त्याला मारून गाई मोकळ्या केल्याचें सांगितलें आहे. १०,९९,६ यांत त्यानें आपल्या लोखंडी वज्रानें वराहाला मारिलें असें ह्मटलें आहे. पण त्याच्या कथेंतील आपल्याला महत्वाची अशी गोष्ट १,१०५ यांत सांगितली आहे. या सूक्तांत त्रित हा वव्रांत किंवा कूपांत पडलेला असतां त्यानें आपल्या मुक्ततेसाठीं देवांची प्रार्थना केली; तेव्हां बृहस्पतीनें त्याला दुःखमुक्त केलें (१७) असें सांगितलें आहे. या सूक्तांपैकीं कित्येक मंत्र बरेच सूचक आहेत. उदाहरणार्थ, ९ व्यांत त्यानें आकाशांतील रश्मींशीं आपला संबंध सांगून तो आपल्याला माहित असल्याचेंही त्यानें सांगितलें आहे. १८ व्यांत रक्त वृकाला तो जात असतां दिसल्याचें वर्णन आहे. या गोष्टींवरून त्रिताचा प्रकाशदेवतांशीं संबंध असून कालपरत्वें तो तमोमय कूपांत पडलेला होता असें दिसतें. ९,१०२,२ यांत त्रिताचें स्थान, विष्णूच्या तिसऱ्या पदाप्रमाणें, गुप्त असल्याचें सांगितलें आहे. अवेस्त्यांतही अशीच गोष्ट आली आहे. आथ्व्य (सं—आप्त्य) हें पैतृक नाम असलेला थ्राएतौन यानें अझि दहाक नांवाच्या तीन शिराच्या व सहा डोळ्यांच्या असुराला मारिलें. या असुरावर चाल करून जात असतां थ्राएतौनचे दोघे बंधु त्याच्याबरोबर असून त्यांनीं वाटेंत त्याचा वध करावयाचा विचार चालविला होता. अशा रीतीनें या वैदिक व अवेस्तिक गोष्टींत उत्कट साम्य असल्यामुळें वर दिलेली ब्राह्मणांतील कथा ऋग्वेदांतील इकडच्या तिकडच्या कांहीं फुटकळ वचनांवरून जुळविलेली होती असें ह्मणतां येत नाहीं. पण ध्रुवोपपत्तीच्या अभावीं चार महिन्यांच्या अखंड काळोखाची कल्पना पुढें आलेली नसल्यामुळें त्रिताचें नांव त्रित ऊर्फ तिसरा असें कसें पडलें हें पाश्चात्य पंडितांस कळलें नाहीं, ह्मणून त्यांनीं त्याच्या गोष्टीचा खुलासा करण्यासाठीं

मोठ्या गमतीच्या कल्पना लढविल्या आहेत. मॅक्स मुल्लरच्या मतें त्रित याचें मूळचें रूप **तृत** असें असून त्याचा अर्थ अर्वाचीन **तरणि** प्रमाणें 'तरून जाणारा' असा असावा व त्याचा संबंध सूर्य रोज मावळल्यावर खालच्या समुद्रांतून तरून पुनः वर येतो या कल्पनेशीं असावा. पण जुन्या आयरिश भाषेंतील समुद्रवाचक **त्रिअथ** शब्द स्वरशास्त्राच्या दृष्टीनें ग्रीक **त्रितोन**, संस्कृत त्रित आणि झेन्द **थ्रित** या शब्दांशीं संबद्ध असल्यामुळें, तसेंच जुन्या नॉर्स भाषेंत **आदिन्** (इंद्र) वाचक **थ्रिदि** असाच शब्द असल्यामुळें तृत शब्दाचें त्रित असें गैरसमजामुळें रूपान्तर झालें असल्यास तें या निरनिराळ्या आर्य शाखांची फाटाफूट होण्यापूर्वीच झालेलें असलें पाहिजे असें समजावें लागतें व मॅक्स मुल्लरनें तसें मानिलेंही आहे. त्रित ह्मणजे तिसरा कसा हें सांगतां न आल्यामुळें मॅक्समुल्लरला एवढा खटाटोप करून कांहींएक आधाराशिवाय निवळ स्वतःच्या कल्पनेवर प्राचीन आर्यांच्या पदरीं विनाकारण गैरसमज बांधावा लागला आहे. पण ध्रुवोपपत्तीच्या साहाय्यानें त्रित ह्मणजे तिसरा कसा हें सहज समजतें. त्रिताचा काळोख समुद्र व प्रकाश यांशीं असलेला संबंध, वृत्राच्या वधांत त्यानें केलेली कामगिरी, जुन्या आयरिश भाषेंतील समुद्रवाचक **त्रिअथ** शब्द, या सर्व गोष्टींचाही आतां उलगडा होण्यास अडचण पडणार नाहीं. पाताळ लोक हा जलबाष्पांचें वास्तव्यस्थान असल्यामुळें त्यांतून बृहस्पतीनें त्याला वर काढिलें हें ठीकच आहे. त्रिताच्या स्थानासंबंधानें मॅक्समुल्लरनें लिहिलें आहे कीं " त्रिताचें गुप्त स्थान ऊर्फ वम्र हें ज्या अनारंभण समांतून सूर्य व त्याचींच अन्य रूपें असलेले असे अत्रि, वंदन आदिकरून दररोज वर येतात तो अनंत असा काळोखाचा प्रदेशच होय. " यापैकीं **दररोज** हे शब्द वगळले असतां त्रिताच्या कथेचें खरें स्वरूप या वाक्यांत बरोबर सांगितलें आहे असें दिसून येईल. त्रिताचें स्थान काळोखांतील आहे एवढें समजल्यावर ध्रुवोपपत्तीशीं पोंचावयास कांहीं फार प्रयास नको होते. त्याच्या गोष्टींतील इतर बाबींचा मॅक्समुल्लरनें योग्य संबंध लाविला असूनही **दररोज** या शब्दानें सगळ्यांची माती झाली आहे. ह्मणून ,तेवढा शब्द गाळला कीं त्या विद्वान् पंडितांच्या शब्दांतच त्रिताचें खरें स्वरूप व्यक्त झालेलें दिसून येईल.

दिव्य जलांचें सविस्तर वर्णन मागील प्रकरणांत आलेंच आहे. पाताळ लोक उपड्या कटाहाप्रमाणें मानिलेला असल्यामुळें तेथें जाणारी प्रत्येक देवता ' अनारंभणे तमसि ' किंवा 'अबुध्न समुद्रांत' जाते असें म्हटलेलें आहे. या समुद्राच्या कडेवर खालच्या व वरच्या लोकांमध्यें मर्यादा घालणाऱ्या पर्वताचीही कल्पना केलेली आहे. पाताळांतून "आप:"ना वर यावयाचें म्हणजे वृत्रानें बुजविलेलीं या पर्वतावरील विवरें किंवा द्वारें खुलीं करावीं लागत. बृहस्पतीनें खुल्या केलेल्या अवताचें (विहिरीचें) मुख धोंड्यांनीं बंद झालेलें [अश्मास्यम्] होतें [२,२४,४], व पणींनें ऊर्फ वृत्रानें ज्या किल्ल्यांत गाईंना अडकवून ठेविलें होतें, त्या किल्ल्याचे दरवाजेही दगडांचेच होते [१०,६७,३]. वृत्राच्या उदरांत एक पर्वत असून† (१,५४,१०) शंबराचें वास्तव्यही पर्वतावरच होतें. निरुक्तकारांनीं वेदार्थनिर्णयाची मोठी कामगिरी केली हें खरें. तरी कित्येक ठिकाणीं व्युत्पत्तीला त्यांनीं फारच वाहविली आहे; व त्याअन्वयें वरील " पर्वता " च्या अर्थाचीही फार ओढाताण करून गैरसमजामुळें त्याचा अर्थ त्यांनीं मेघ असा केला आहे. तरी पण येथपर्यंत केलेल्या विवेचनावरून जलमय अशा पाताळाचा, पर्वत व काळोख यांशीं स्पष्ट संबंध दिसून येतो. वृत्र, भुज्यु, सप्तवध्रि, त्रित इत्यादिकांच्या गोष्टींवरून हीं पाताळांतील जलें केवळ दुष्ट असुरांचेंच वास्तव्यस्थान नसून, सूर्य, अग्नि, विष्णु, अश्विन आणि त्रित यांनांही वर्षांतून कांहीं काळ त्यांत जाऊन रहावें लागे असें दिसतें. विष्णूचें निद्रा घेण्याचें किंवा रोगयुक्त झाल्यास प्रच्छन्न रहाण्याचें ठिकाण हेंच. त्यांतच यज्ञिय अश्वाला त्रितानें सज्ज केल्यावर त्यावर इंद्रानें प्रथम आरोहण‡ केलें, (१,१६३,२). आर्यांच्या मूलस्थानांत सात महिने प्रकाशणाऱ्या सात सूर्यांना घेऊन वहाणाऱ्या सात अंतरिक्षांतील नद्यांचें उगमस्थानही या पाताळांतील आप:च होत. अंतरिक्षांत वाहून पर्जन्यरूपानें पृथ्वीवर जलाची समृद्धि करणाऱ्या आप: याच. तीन पृथ्वींच्या खालून पश्चिमेकडून पूर्वेकडे अशा त्या पसरलेल्या असून त्यांतच प्रलयस्थान व सूर्यादि प्रात:कालिक देवतांचें जन्मस्थान

---

† अंतर्वृत्रस्य जठरेषु पर्वत: । ऋ. १, ५४, १०.

‡ यमेन दत्तं त्रित एनमायुनगिंद्र एणं प्रथमो अध्यतिष्ठत् । ऋ. १,१६३,२.

होतें. वरुण व यम यांचें साम्राज्य यांतच असून पितृही यांतच सुखा-समाधानानें रहात. पृथ्वी किंवा द्यौ यांप्रमाणेंच या आपोमय पाताळा-चाही तीन, सात किंवा दहा प्रकारचा विभाग वैदिक ऋषींनीं केला होता. तात्पर्य बऱ्याचशा वैदिक व पौराणिक कथांचा नीट उलगडा व्हावयाला पाहिजे असेल, तर या दिव्य आपःचें स्वरूप नीट ध्यानांत आणिलें पाहिजे. तसें न केल्यास त्या कथांत केवळ गोंधळच आहे असें वाटण्याचा बराच संभव आहे. या ठिकाणीं संकलित केलेलीं हीं आपःचीं बरींच लक्षणें पृथ्वीवरील क्षारसमुद्रालाच अर्वाचीन वाङ्मयांत लाविलेलीं आहेत. उदाहरणार्थ भर्तृहरीनें " इतः स्वपिति केशवः " इत्यादि श्लोकांत समुद्राविषयींच्या पौराणिक आख्यायिकांचें संकलन केलें आहे. या सर्व आख्यायिका वैदिक आपोदेवतांच्या कल्पनेवरच रचिलेल्या आहेत. सर्व जगतांचें उद्गमस्थानच अशा ह्या आपोदेवतांचें वेदांमध्यें एवढें महत्व कां आहे हें आतां निराळें सांगावयास नको.

सप्तमूल आणि दशमूल विभाग.

वेदांमध्यें सप्तमूल व दशमूल विभाग अनेक प्रकारें आला आहे. पाताळ, पृथ्वी आणि द्यौ यांचे तीन, सात, किंवा दहा विभाग, तसेंच सात, नऊ किंवा दहा महिन्यांनीं संपणारीं वार्षिक सत्रें, नवग्व, दशग्व इत्यादिकां-विषयीं मागें उल्लेख आलाच आहे. इतर राष्ट्रांच्या पुराणांतही असा दोन प्रकारचा भेद आढळून येत असल्याबद्दल मागें उल्लेख केलेला आहे. या विभागांपैकीं सप्तमूल विभागासंबंधानें यास्क व सायणाचार्य एवढेंच म्हणतात कीं, सूर्याचे किरण सात प्रकारचे असल्यामुळें त्याचे घोडे किंवा

---

१ **इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषाम् । इतोऽपि शरणार्थिनः शिखरिणां गणाः शेरते ॥ इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकैः । अहो विततमूर्जितं भरसहं च सिंधोर्वपुः ॥** भर्तृहरि—नीतिशतक.

भावार्थ—अहो या सागराचें शरीर किती विस्तृत, भव्य आणि सहन-शील आहे ह्मणून सांगावें! त्याच्या एका कोनांत केशव (विष्णु) निद्रा घेतो आहे, तर दुसऱ्यांत त्याच्या शत्रूंच्या (राक्षसांच्या) टोळ्या राहिलेल्या आहेत; एका बाजूला पर्वतांचे गण आश्रयासाठीं बसले आहेत, तर दुसऱ्या बाजूला प्रलयकालीन मेघांसह वडवानल पडला आहे.

अग्नीच्या जिव्हा सात कल्पिलेल्या आहेत. शं. पां. पंडित यांनीं तर वेदार्थयत्नांत या सप्तमूल विभागाचा संबंध लोलकांतून दिसणाऱ्या सात प्रकारच्या रंगांशींच लावला आहे. सकृद्दर्शनीं हें सर्व ठीक दिसतें. पण या सप्तमूल विभागांबरोबरच जिकडे तिकडे दशमूल विभागही सांगितला असल्यामुळें थोडा विचार केल्यास या खुलाशासंबंधानें शंका येऊं लागते. सायणाचार्य व यास्क यांनीं या दुसऱ्या दशमूल विभागांकडे दुर्लक्ष करूनच वेळ मारून नेली आहे. पण हा विभाग इतक्या ठिकाणीं आला आहे कीं, त्याकडे दुर्लक्ष करतां येणें शक्य नाहीं. म्हणूनच या दोन प्रकारच्या विभागांचें कारण शोधून काढण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. करितां प्रथम हे दोन्ही विभाग किती किती प्रकारानें आले आहेत तें पाहूं.

प्रथम सूर्य घेऊं. त्याला ५,४५,९ यांत सात अश्वांचा म्हणून १,१६४,३ यांत त्याच्या रथाचीं सात चाकें असून त्याला सात घोडे किंवा सात नांवाचा एक घोडा जोडलेला असतो असें ह्मटलें आहे. पण ९,६३,९ यांत सूर्यानें आपल्या रथाला दहा घोडे जोडल्याचें सांगून १,१६४,१४ यांत संवत्सर देवतेचें चक्र दहा घोडे ओढीत असल्याचें सांगितलें आहे. अथर्ववेदांत सूर्याच्या रथाला अष्टाचक्र म्हटलें आहे. (९,४,२२).

सप्तरश्मि हें विशेषण इंद्राला (२,१२,१२) तसेंच त्याच्या रथाला लाविलेलें आहे (६,४४,२४). पण ५,३३,८ यांत दहा अश्व त्याला वाहून नेतात असें ह्मटलें आहे. ८,२४,२३ यांत त्याच्याविषयीं दशमं नवम् असे शब्द आले आहेत. तैत्तिरीय आरण्यकांत (३,११,१) इंद्राचा आत्मा दहाप्रकारें गमन करतो असें सांगितलें आहे (इंद्रस्यात्मानं दशधा चरंतम्). त्याचप्रमाणें अवेस्त्यांत वेरेथ्रघ्न (वै. वृत्रहन्) चे दहा अवतार सांगितले आहेत. दशद्यु (दहा प्रकारें प्रकाशणारा) नामक एक इंद्राचा आश्रित असून (१,३३,१४; ६,२६,४) दशोणी व दशमाय अशा दोन असुरांना त्यानें द्योतनाकडून पादाक्रान्त करविलें आहे (६,२०,८).

सोम व पूषन् यांचा रथ पंचरश्मि व सप्तचक्र असून (२,४०,३) सोमाचे रश्मि ९,९७,२३ यांत दहा सांगितले आहेत.

अग्नीचे रश्मि सात असून (१,१४६,१; २,५,२) त्याचे अश्व सप्तजिव्ह आहेत (३,६,२). पण १,१४१,२ यांत त्याला दशप्रमति म्हणून, १०,५१,३ यांत त्यांची दहा गुप्त स्थानें सांगितलीं आहेत.

९,८,४ यांत धिति (प्रार्थना) सात सांगितल्या असून १,१४४,५ यांत त्या दहा सांगितल्या आहेत.

अन्नें सात असून (३,४,७), १,१२२,१३ यांत तीं दहा प्रकारचीं सांगितलीं आहेत. शतपथ ब्राह्मणांत (१,८,१,३४) दहा प्रकारें तयार केलेलें हवि सांगितलें आहे.

सात विप्र (३,७,७) किंवा सात होते (३,१०,४; ४,२,१५; १०,६३,७) कित्येक ठिकाणीं सांगितले आहेत. पण तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (२,२,११; २,२,४,१) दहा होते स्पष्ट सांगितले असून दहा दशग्व तर प्रसिद्धच आहेत (३,३९,५).

प्रथमज होता जो बृहस्पति तो सप्तास्य असून (४,५०,४) अथर्व वेदांत एके ठिकाणीं (४,६,१) त्याला दशास्य व दशशीर्ष म्हटलें आहे.

पृथ्वीचे विभागही सात (१,२२,१६) किंवा दहा (दशावनी) आहेत (१०,९४,७)

अश्विनांनीं फोडलेला गायवाडा सप्तास्य असून (१०,४०,८) ८,८,२०;४९,१०;५०,९ यांत दशव्रजही सांगितला आहे.

१०,९३,४ यांत अर्यमा, मित्र, वरुण, रुद्र, मरुत्, पूषन् आणि भग असे सात राजे आले आहेत. पण ८,५,३८ यांत दहा हिरण्य-सदृश राजे सांगून, ७,८३,७ यांत दहा अयज्यु (यज्ञ न करणारे) राजे सांगितले आहेत.

येणेंप्रमाणें देवता किंवा तद्विषयक वस्तु यांचे विभाग आहेत. हे सर्वच ठिकाणीं सारखे स्पष्ट असतील असें नाहीं. तरी एकंदरींत त्यांच्या सप्तमूल व दशमूल विभागांसंबंधानें शंका येण्याचें कारण नाहीं. याशिवाय पृथ्वी, आकाश व पाताळ ह्यांचे प्रत्येकीं तीन विभाग, आणि देवांचे प्रत्येक लोकांतील ११ प्रकार आहेत ते निराळेच. अथर्ववेदांत (११,७,१४) आणखी नऊ पृथ्व्या, नऊ समुद्र व नऊ आकाशें सांगितलीं आहेत. इतक्या सर्व प्रकारच्या विभागांचा उलगडा यास्काच्या

रीतीनें होत नाहीं. कारण सप्तमूल विभाग सूर्याच्या सात किरणांवरून झाला किंवा त्रिमूल विभाग पृथ्वी, आकाश व पाताळ यांवरून सुचला असें मानिलें, तरी इतर प्रकारच्या विभागांचें कारण त्यावरून समजत नाहीं. पण सात विप्र, नवग्व व दशग्व यांच्या साम्यावरून ह्या विभागांचें स्पष्टीकरण होण्यासारखें आहे. सूर्याच्या सात किंवा दहा घोड्यांचा संबंध सूर्यप्रकाशाच्या सात किंवा दहा महिन्यांशीं असावा हें साहाजिक दिसतें. ध्रुववृत्तान्तर्गत आर्यांच्या मूलस्थानांत निरनिराळ्या ठिकाणीं अक्षांशाच्या मानानें प्रकाशयुक्त महिन्यांची संख्या सात पासून अकरापर्यन्त होती. पण त्यांत सात, नऊ व दहा महिने प्रमुख होते असें सप्त विप्र, नवग्व व दशग्व यांवरून दिसतें. अंगिरस् हे **विरूप** (नानाविध) असल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. त्याचप्रमाणें **अर्यमा** हाही आपल्या अनेकविध रूपांपैकीं (विषुरूपेषु) **सप्तहोतृ** या रूपानें विशेष प्रसिद्ध होतासें दिसतें (१०,६४,५). अंगिरसांना ' असुरांचे वीर ' म्हटलेलें आहे (३,५३,७). १०,२७, १५ यांत, सात, आठ, नऊ आणि दहा असे वीर सर्वत्र उद्भूत होत असल्याचें सांगितलें आहे. अर्थात् या संख्यांचा संबंध होत्यांच्या संख्येशींच असला पाहिजे. हे वीर खालीं, वर, मागें पुढें असे सर्वत्र उद्भूत होत असल्याचें सांगितलें आहे; त्याप्रमाणेंच ८,४,१ यांतही* इन्द्राचें पूजन पुढें, मागें, खालीं, वर असें सर्वत्र होतें असें म्हटलें आहे. याचा अर्थ एवढाच कीं, ध्रुवाजवळील भूमींत निरनिराळ्या स्थळीं प्रकाशयुक्त महिन्यांच्या मानानें निरनिराळ्या प्रकारचे होते (होतारः) होते. ध्रुवोपपत्तीशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही उपपत्तीनें या सर्व गोष्टींचा उलगडा होत नसल्यामुळें सध्यां तरी तिचें ग्रहण करणें उचित होय.

दहा राजे आणि रावण.

दहा हिरण्यसदृश राजे (८,५,३८) आणि दहा यज्ञ न करणारे राजे (अयज्यवः दश राजानः ७,८३,७) ऋग्वेदांत आलेले असून त्यांच्यासंबंधानें एक विशेष महत्वाची गोष्ट आहे. दिवोदास अतिथिग्वाचा पुत्र सुदास हा या दहा राजांशीं लढत असतां त्याचा पुरोहित जो वसिष्ठ

---

* यदिंद्र प्रागपागुदङ् न्यग्वा हूयसे नृभिः । ऋ. ८, ४, १.

त्यानें इंद्रावरुणाची मदत त्याला मिळवून दिली होती (७,३३,२–५; ८३,६–८). या युद्धाला **दाशराज्ञ** युद्ध ह्मटलेलें आहे. हें युद्ध आर्य व अनार्य यांच्यांत झालेलें होतें असें कित्येक पंडितानीं ठरविलें आहे. पण आमच्या मतें इन्द्र व सप्तदानू यांच्या युद्धाचेंच तें एक निराळें स्वरूप असावें. सप्तमूल भेदान्वयें इंद्राला सप्तहन् (१०,४९,८) ह्मट-ल्यास दशमूल भेदान्वयें तो दशहन् होईल. दशहन् शब्द ऋग्वेदांत प्रत्यक्ष आलेला नाहीं, तरी या दहा राजांशीं झालेल्या त्याच्या युद्धा-वरून तें मान सहज येतें. दशमाय व दशोणी हे इन्द्राचे शत्रू असून, दशद्यु हा त्याचा एक आश्रित आहे; या गोष्टींचा विचार केल्यास सप्त-दानूंप्रमाणें इंद्राचे तमोरूप शत्रू दशविधही मानिलेले असून, सुदास व ' अयज्यवः दश राजानः ' यांतील युद्ध ह्मणजे दशग्वाच्या भूमींतील प्रकाश व काळोख यांतील युद्ध होय असें दिसून येईल. पण या युद्धाचें महत्व याहूनही अधिक आहे. राजन् शब्द ऋग्वेदांत केवळ क्षत्रियवाची नसून एकदां तर तो अंगिरसांनाही लाविलेला आहे (१,१३९,७). ह्मणजे ' दहा हिरण्यसदृश राजे, ' ' दहा होते, ' ' दहा अंगिरस ' किंवा ' दहा महिन्यांचें सत्र करणारे दशग्व ' या सर्वांचा अर्थ एकच आहे. अंगिरसांचा मुख्य जो बृहस्पति तो सप्तास्य किंवा दशास्य असा दोन्ही प्रकारचा ऋग्वेदांत सांगितला आहे. सरमा व पणी यांच्या कथेशीं या बृहस्पतीचा संबंध असून त्यानें इंद्राला साहाय्य करून, किंवा कित्येक वेळां स्वतःही, गाई परत आणण्याचें काम केलेलें आहे. (१,८३,४;१०,१०८, ६–११). बृहस्पतीची नाहींशी झालेली स्त्री देवांनीं परत मिळवून दिल्याची गोष्ट १०,१०९ यांत सांगितली आहे. तैत्तिरीय आरण्यकांत इंद्राला अहल्येचा जार (अहल्यायै जारः) म्हटलें असून, या दोन्ही गोष्टींचा संबंध पंडितांनीं उषेशीं लाविला आहे.

या सर्व गोष्टी मोठ्या सूचक असून त्यांवरून रामायणांतील कित्येक गोष्टी सहज लक्षांत येतात. रामायणाला ऐतिहासिक आधार आहे कीं नाहीं हें पहाण्याचें हें स्थळ नव्हे. तरी त्यांतील मूलभूत कथा व वैदिक कथा यांतील साम्य मोठें चटकदार असल्यामुळें त्याचा येथें थोडासा उल्लेख करणें गैर होणार नाहीं. रामायणांतील मुख्य गोष्ट इतकी सविस्तर सांगितलेली आहे कीं, दर्शनींच ती ऐतिहासिक आहे असें खास वाटतें.

तरी त्यांत रामाचा शत्रु दहा तोंडाचा एक विक्षिप्त प्राणी होता हें कसें ? दहा तोंडांच्या राक्षसाला कांहीं साधारणतः ऐतिहासिक ह्मणतां येणार नाहीं. ह्मणून रामायणाच्या मूळ ऐतिहासिक कथेंत वैदिक कथा मोठ्या खुबीनें जोडून दिल्या असाव्या असें वाटतें. सुदासाचे शत्रू जे दहा राजे त्यांनांच दहा तोंडाचा एक राजा करणें कविकल्पनेला कठीण नाहीं. दहा अंगिरसांचा मुख्य जो बृहस्पति त्याला असाच दहा शीर्षांचा म्हटलेलें आहे. या दशाननाचा भाऊ सहा महिने झोंप घेणारा असल्यामुळें तो ध्रुवावरचा असावा असें सहज दिसतें. हिंवाळ्यात सर्व देव कारागृहांत कोंडलेले असून ते उन्हाळ्यांत पुनः मोकळे होतात अशी पफ्लगोनियन लोकांत कल्पना असल्याचें प्लूटार्कनें लिहिलें असून या गोष्टीचा ध्रुवप्रदेशांतील अखंड दीर्घ काळोख व प्रकाश यांच्यामधील झगड्याशीं प्रो. न्हिस या पाश्चात्य पंडितानें संबंध लाविला आहे. रावणानें सर्व देवांना तुरुंगांत टाकलेलें असून रामानें त्यांची मुक्तता केल्याची गोष्ट अशाच तऱ्हेनें जुळविली पाहिजे. रामायणांतील हनुमानाचाही संबंध वैदिक वृषाकपीशीं लावितां येण्यासारखा आहे. वृषाकपि ह्मणजे दक्षिणायनबिन्दूजवळचा सूर्य किंवा ध्रुवोपपत्तीप्रमाणें दीर्घ काळोखाच्या आरंभीं क्षितिजाखालीं उतरणारा सूर्य होय. सूर्य तमोग्रस्त झाला असतां हनुमानाचा जन्म झाला आहे, ह्या गोष्टीवरून या ह्मणण्यास थोडासा आधार मिळतो. तात्पर्य रामायणांतील दंतकथात्मक भाग उषेच्या प्रत्यावर्तनाच्या वैदिक कथेंतून घेतला असावा असें ह्मणणें कांहीं गैर होणार नाहीं. इलियड या ग्रीक काव्यांतील बरींच नावें मॅक्स मुल्लरनें वैदिक नांवांशीं जुळविलीं आहेत. हेलन ह्मणजे सरमा, पॅरिस ह्मणजे पणि, ब्राएसिस ह्मणजे भृष्य असें त्यानें ठरविलें आहे. याप्रमाणें सर्व नांवांचा जरी उलगडा करतां आला नाहीं, तरी एवढें खरें कीं, उषारूपी चोरून नेलेल्या स्त्रीला परत आणण्याची गोष्ट भारतीय व ग्रीक आर्यांना एकाच ठिकाणाहून मिळालेली आहे. ह्मणून रामायण व इलियड या दोन काव्यांत जर सदृश गोष्टी आढळल्या तर त्या एकमेकांनीं एकमेकांपासून चोरलेल्याच असल्या पाहिजेत असें ह्मणण्याचें कांहीं कारण नाहीं. या समान गोष्टींवरून या दोन्ही लोकांचें

---

१ वेदकालनिर्णय पान ८२—८३.

मूळचें एकत्वच उलट सिद्ध होतें. हा विषय जरी फार मनोरम आहे तरी तो फार मोठा व अप्रस्तुत असल्यामुळें त्यांत खोल शिरण्याचा मोह येथेंच सोडून देणें भाग आहे. विष्णूच्या दहा अवतारांचा धागाही हिरण्यसदृश दहा राजांशीं पोंचवितां येईल. अवेस्त्यांत तर वायु, वृषभ, अश्व, उष्ट्र, वराह, युवा, काक, मेष, मक आणि नर असे वेरेथ्रघ्नाचे दशावतार स्पष्टच सांगितले आहेत. त्यांत अश्व, वराह, युवा आणि नर हे तर आमच्या कल्कि, वराह, वामन आणि राम, यांशीं सदृश आहेत. तात्पर्य दशावतारांची कल्पना आम्हां व पारशी एक असतांच्या काळची आहे. मत्स्य, कूर्म, वराह, नारसिंह, वामन आणि राम ह्या अवतारांचा धागा थोड्याबहुत प्रमाणानें ऋग्वेदाशीं नेऊन भिडवितां येईल. परंतु त्यासंबंधें कोणतेंही निश्चित विधान करण्यापूर्वी चांगला शोध व विचार केला पाहिजे. ध्रुवोपपत्ति जर स्थापित झाली, तर वैदिक व पौराणिक अशा दोन्ही प्रकारच्या कथांचा अर्थ बऱ्याच प्रमाणांत बदलून कित्येक ठिकाणीं तर तो अगदींच नवीन बसवावा लागेल. परंतु या उपपत्तीला आधारभूत असा पुरावा देण्याचाच या पुस्तकाचा उद्देश असल्यामुळें येथें हें काम करतां येणें शक्य नाहीं.

येणेंप्रमाणें आपल्या उपपत्तीला थोडाबहुत तरी आधार देणाऱ्या अशा बहुतेक वैदिक कथांचें येथवर विवेचन झालें. ध्रुवोपपत्तीवर उलगडा होणाऱ्या आणखीही कांहीं गोष्टी आहेत. उदाहरणार्थ, मित्र व वरुण या मूळच्या जोड देवता आहेत, त्या कशा हें आपल्याला आतां सांगतां येईल. ध्रुवोपपत्तीप्रमाणें पाहिल्यास त्या षण्मासावधि दीर्घ दिवस व दीर्घ रात्र यांच्या देवता होत, ह्मणूनच वरुणाला क्षपांनां (रात्रींना) परिस्वजन (आलिंगन) देणारा असें ह्मटलें आहे (८,४१,३). अशा सर्व गोष्टी येथें सांगण्याचें प्रयोजन नाहीं. आतांपर्यंत केलेल्या विवेचनावरून वैदिक कथांतील बऱ्याच बात्रींचा, प्रकाश व काळोख यांतील रोजचा झगडा (उषेची कल्पना), किंवा हिंवाळ्यावरील वसंताचा वार्षिक विजय (वसंत कल्पना), किंवा मेघांवरील पर्जन्यदेवतेचा विजय (पर्जन्याची कल्पना) या कल्पनांवर उलगडा होण्यासारखा नाहीं अशी कोणाचीही खात्री होईल. वृत्राचा दरवर्षी वध होणें, त्या वधाबरोबर जलें व प्रकाश वर येणें, शरदृतूच्या ४० व्या दिवशीं इंद्राला

शंबर सापडणें, त्यांचें परावत् प्रदेशांत युद्ध होणें, दीर्घतम्याचें १० व्या महिन्यांत वृद्ध होणें, अदितीनें आपल्या आठव्या पुत्राला (मार्तांड) टाकून देणें, त्रिताचें काळोखाच्या खांचेंत पडणें, किंवा विष्णूचें तिसरें पद अदृश्य असणें, इत्यादि गोष्टींचा प्रचलित कल्पनांवर उलगडा होत नाहीं. पण त्या ध्रुवोपपत्तीवरून चांगल्या समजत असल्यामुळें ही उपपत्ति त्यांच्यावरून अप्रत्यक्षरीत्या स्थापित होते. इंद्रवृत्रांचें युद्ध, सप्तवध्रि, अदितीचे सात तेजस्वी पुत्र व आठवा मार्तांड, सूर्याचें चक्र व दीर्घतमा इत्यादिकांच्या कथांतून त्यांच्या जन्मभूमींत असलेला सात किंवा दहा महिन्यांचा सूर्यप्रकाशकाल दर्शविणारीं वचनें स्पष्ट आहेत. ह्मणून इतकीं सर्व वचनें केवळ काकतालीय होत असें मानण्याची तयारी असल्याशिवाय आपल्याला ध्रुवोपपत्ति अमान्य करतां येत नाहीं; कारण तीवरून आजपर्यंत न समजलेल्या किंवा दुर्लक्ष करून सोडून दिलेल्या अशा पुष्कळ गोष्टींचा सरळ व समाधानकारक अर्थ लागत आहे. ही ध्रुवोपपत्ति ह्मणजे आजपर्यंत प्रचलित असलेल्या वसंतादि कल्पनांना हुसकून लावून त्यांची जागा पटकावील असें नाहीं. एवढेंच कीं आजपर्यंत बरोबर अर्थ न लागल्यामुळें सोडून दिलेल्या बऱ्याच वैदिक कथांचा चांगला उलगडा करीत असल्यामुळें वसंतादि उपपत्त्यांपेक्षां अर्थातच ही अधिक व्यापक आहे. ह्मणून वैदिक कथांचा अर्थ लावतांना हिचा इतरांपेक्षां बराच जास्त उपयोग होईल. या दृष्टीनें पाहिल्यास इतरांबरोबर हीही आपल्या ग्रहणास सर्वथा पात्र असली पाहिजे, इतकेंच नव्हे तर कित्येक प्रसंगीं इतरांची जागाही हिलाच द्यावी लागेल. पुराणकथांशिवाय ध्रुवप्रदेशांतील सृष्टचमत्कारांचें वर्णन करणाऱ्या ऋग्वेदांतील स्पष्ट वचनांवरूनही ती स्थापित होते हें पूर्वप्रकरणांत दाखविलें असून, अवेस्तिक व रोमन कथांचाही या अनुमानाला पूर्ण पाठिंबा आहे. ही उपपत्ति आधुनिक भूगर्भविषयक, व पुराणवस्तुविषयक शोधांच्या मुळींच विरुद्ध नाहीं हेंही पूर्वी सिद्ध केलें आहे. अशी ही इतक्या गोष्टींचा सरळ उलगडा करणारी एकच उपपत्ति असतां, ती केवळ नवीन म्हणून अमान्य करावयाची कीं काय ? असें करणें तर्कशास्त्राच्या व शास्त्रीय पद्धतीच्या अगदीं विरुद्ध होईल. आम्हीं तर आमच्या उपपत्तीच्या यशापयशाचा भार तर्कशास्त्राचे नियम व शास्त्रीय पद्धतीचें विवेचन यांवरच सर्वस्वीं टाकिला आहे.

अवैस्तिक प्रमाणें.

अवैस्तिक प्रमाणांचें स्वरूपकथन—त्या स्वरूपाविषयीं विद्वानांचीं भिन्न भिन्न मतें—या प्रमाणांचें पुनर्निरीक्षण करण्याची आवश्यकता–वंदिदादाच्या पहिल्या अध्यायाचा सारांश—अहुर मझ्दानें उत्पन्न केलेले सोळा प्रदेश—प्रथम उत्पन्न केलेला प्रदेश जो ऐर्यन वइजो तो पारसी आर्यांची मूलभूमि होय—ऐर्यन वइजोच्या स्थानाविषयीं निरनिराळीं मतें—अवेस्त्यांतील वर्णनांत सांगितलेल्या लक्षणांवरूनच ऐर्यन वइजोचें स्थान ठरविलें पाहिजे—त्या मूळच्या सुखमय स्थानांत अंग्र मैन्यूनें प्रथम दहा महिन्यांचा हिंवाळा उत्पन्न केला—म्हणजे पूर्वी तेथें दहा महिने उन्हाळा व दोन महिने हिंवाळा अशी स्थिति असावी असें अनुमान होतें—ध्रुवप्रदेशांतील हवामानांत झालेल्या या आकस्मिक फरकाला भूस्तरशास्त्रांत चांगला आधार आहे—दोन महिन्यांचा हिंवाळा तेथें अखंड दीर्घ रात्रीशीं समकालीन असणार—ऐर्यन वइजोमध्यें सात महिन्यांचा उन्हाळा आणि पांच महिन्यांचा हिंवाळा असल्याचें बुंदहिश ग्रंथांतील वर्णन—दहा महिन्यांच्या उन्हाळ्याशीं याचा विरोध येत नाहीं—ध्रुवप्रदेशांत दोन्हीही शक्य आहेत—ऋग्वेदांतील समानार्थक वचनें—सात महिन्यांचा उन्हाळा, अदितीची कथा आणि शंबरयुद्धाचा दिवस यांची एकवाक्यता—वंदिदादाच्या दुसऱ्या अध्यायांतील तात्पर्यार्थ—ऐर्यन वइजो मधील यिमाचा वर—त्यांत सूर्य वर्षांतून एकदांच उगवत असे—यावरून ऐर्यन वइजो उत्तर ध्रुवावर होता असें ठरतें—तो इराणच्या पूर्वेस नव्हता—त्याचें वर्णन काल्पनिक दिसत नाहीं—तेथें झालेल्या हिमपाताचेंच तें वर्णन होय—ध्रुवप्रदेशांतील वसतिस्थानाचा हिमपातामुळें नाश झाल्याचें हें अत्यंत प्राचीन ऐतिहासिक प्रमाण होय—अवैस्तिक प्रमाणांचें विशिष्ट महत्व—त्यांना नवीन शास्त्रीय शोधांचें पूर्ण पाठबळ आहे—ऐर्यन वइजो सोडून जाणें हिमपातामुळें अवश्य झालें—पहिल्या फर्गर्दांतील सोळा भूमी ह्मणजे दक्षिणेकडे येतांना वाटेंत लागलेले प्रदेश होत—हे प्रदेश पहिल्या अध्यायांतील मजकुराचें ऐतिहासिक स्वरूप स्थापित करतात—शतपथ ब्राह्मणांतील प्रलयाची कथा—हिंदी आर्यांच्या उत्तरेकडील मूळच्या वसतिस्थानाचीं दर्शक अशीं आणखी वचनें—वैदिक आणि अवैस्तिक प्रमाणांवरून निघणारीं अनुमानें.

अवेस्तिक प्रमाणें.

ध्रुव प्रदेशांतील आर्यांच्या वसतिस्थानाच्या सिद्ध्यर्थ वेदान्तर्गत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष प्रमाणें देतांनां मागील प्रकरणांतून ठिकठिकाणीं अवेस्त्यांतील कथांचाही तुलनेसाठीं प्रसंगवशात् उल्लेख केला आहे. पण त्याहून विशेष महत्वाचीं अशीं कांहीं स्थलें अवेस्त्यांत असून त्यांत आर्यांचें उत्तरेकडील मूलस्थान व तेथून, उक्षस् (ऑक्सस्) यक्षावर्त (जग्झार्टिस्) सिंधु इत्यादि नद्यांच्या कांठच्या प्रदेशापर्यंत झालेलीं त्यांची स्थानान्तरें यांचा स्पष्ट उल्लेख आलेला आहे. हीं अवेस्त्यांतील प्रमाणें वैदिक प्रमाणांना जोड देतात इतकेंच नव्हे, तर ध्रुवोपपत्तीच्या सिद्ध्यर्थ स्वतंत्र पुरावाच तीं दाखल करीत असल्यामुळें त्यांचा या प्रकरणांत सविस्तर विचार करणें अवश्य आहे. वेदांप्रमाणेंच अवेस्त्याचेंही प्राचीनत्व आतां सर्वमान्य असल्यामुळें त्याविषयीं येथें प्रमाणें देण्याची गरज नाहीं. दोन्ही ग्रंथ एकाच मूळवृक्षाच्या शाखा असल्यामुळें, वेदांप्रमाणें अवेस्ता हा जरी अविच्छिन्न राहिलेला नाहीं, तरी एकमेकांतील उणीवा एकमेकांकडून भरून निघत असल्यास त्या शक्य तितक्या ठिकाणीं भरून काढणें गैर होणार नाहीं. दीर्घ उषा, अखंड काळोख, दशमासावधि संवत्सरसत्रें इत्यादिकांविषयींचे उल्लेख वेदांत आहेत, तरी आर्यांचें अगदीं उत्तरेकडील मूलस्थान व तें सोडून खालीं दक्षिणेकडे त्यांनीं प्रयाण करण्याचीं कारणें यांविषयींचे उल्लेख त्यांत सांपडत नाहींत. पण सुदैवानें वेदांतील ही उणीव अवेस्त्यानें फार सुरेख भरून काढिली आहे. मागील प्रकरणांत सांगितलेल्या अवेस्त्यांतील कथांवरून सहा महिन्यांचा दिवस व सहा महिन्यांची रात्र किंवा एक दिवसापासून शंभर दिवसांच्या अवधीची अखंड रात्र इत्यादिकांची माहिती मझ्दभक्तांच्या पूर्वजांना होती, हें सिद्ध होतें. या सर्व कथांचीं प्रतिरूपें वेदांमध्येंही आहेत. पण उत्तरेकडील आर्यांचें मूलस्थान, व त्याचा बर्फाच्या योगानें झालेला नाश यांविषयींचें अवेस्त्यांतील वर्णन स्वतंत्र एकटें असून, वैदिक प्रमाणांसंबंधानें पूर्व प्रकरणांत केलेल्या विवेचनावरून, तें प्राचीनकाळीं खरोखर घडून आलेल्या ऐतिहासिक गोष्टीची साक्ष देत आहे असें निःसंशय दिसतें. हें वर्णन अवेस्त्यांतील वंदिदाद नामक पुस्तकाच्या पहिल्या दोन

अध्यायांत आलेलें आहे. त्यासंबंधानें पाश्चात्य पंडितांमध्यें दोन मतें असून कांहीं त्याला ऐतिहासिक मानतात, व दुसरे केवळ दंतकथात्मक समजतात. यांपैकीं दुसऱ्या मतालाच आज विशेष मान आहे. पण हें मत ठरलें त्यावेळीं ध्रुवप्रदेशांतील वसतीविषयीं वेदांत प्रमाणें आहेत ही गोष्ट माहीत नव्हती, इतकेंच नव्हे, तर भूस्तरशास्त्रावरून तें अशक्यच वाटत होतें. ही गोष्ट लक्षांत घेतां, आतां भूस्तरशास्त्रानें त्याची शक्यता सिद्ध केल्यामुळें व वेदांत तत्संबंधाचीं प्रमाणेंही सांपडत असल्यामुळें अवेस्त्यांतील या वर्णनाचें नवीन दृष्टीनें पुनर्निरीक्षण करणें अवश्य झालें आहे.

वंदिदादाच्या पहिल्या अध्यायांत अहुरमज्दानें उत्पन्न केलेल्या सोळा भूमींची यादी दिली आहे. प्रत्येक भूमि तयार झाल्यावर अहुर मज्दाचा प्रतिस्पर्धी जो अंग्र मैन्यु त्यानें ती रहाण्याला अयोग्य करण्यासाठीं तींत कांहीं तरी अरिष्ट उत्पन्न केलें आहे. या अध्यायाचा सारांश असा.—

"पवित्र अशा झरथुष्ट्राला अहुर मज्द म्हणतो, 'जी भूमि पूर्वी वसतीला सर्वस्वीं अयोग्य होती ती मीं सुखकर केली आहे, मीं हें केलें नसतें, तर सर्व प्राणी ऐर्यन वइजोकडे धांवले असते. १–२.

"म्या अहुरमज्दानें ऐर्यन वइजो ही पहिली उत्तम भूमि निर्माण केली. तेव्हां अंग्र मैन्यूनें प्रतिकारार्थ म्हणून, मोठा अहि व हिम अशी आसुरी सृष्टि तींत उत्पन्न केली. तेव्हां तेथें हिंवाळ्याचे दहा महिने असून उन्हाळ्याचे दोन आहेत. ३–४.

"म्या अहुरमज्दानें सुगंधयुक्त अशी गऊ नांवाची दुसरी उत्तम भूमि उत्पन्न केली. तेव्हां तिच्या प्रतिकारार्थ अंग्रमन्यूनें पशु आणि क्षेत्रें यांचा नाश करणारी अशी दुष्ट मक्षिका तेथें उत्पन्न केली. ५.'"

याप्रमाणें एकामागून एक असे सोळा प्रदेश अहुरमज्दानें उत्पन्न केले. त्यांत चवदावा वरेन (सं. वरुण), पंधरावा हप्त हेंदु (सं. सप्तसिंधु) व सोळावा रंघ (सं० रसा) नदीच्या कांठचा प्रदेश असे होते.

या सोळा प्रदेशांपैकीं दहांची ओळख आज प्रसिद्ध असलेल्या प्रदेशांशीं अन्य पंडितांनीं खात्रीलायकपणें लाविलेली आहे. अर्थात् वंदिदादांतील हा मजकूर केवळ दंतकथात्मक नसून ऐतिहासिक आहे असें म्हणावें लागतें. पण यांपैकीं पहिली भूमि जी ऐर्यन वइजो तीसंबंधानें

पंडितांमध्यें मतभेद आहे. ऐर्यन वइजो ही अहुरमझ्दानें उत्पन्न केलेली पहिली आनंदभूमि असून तिचा अर्थ आर्यांची जन्मभूमि (वइजो-सं. बीज) असा आहे. आतां त्यासंबंधानें असा प्रश्न आहे कीं ही भूमि केवळ काल्पनिक आहे कीं खरी आहे? व खरी असेल तर ती कोटें होती? दुसरा प्रश्न असा आहे कीं, या सोळा निरनिराळ्या भूमि म्हणजे आर्यांना दक्षिणेकडे येत असतां मार्गांत लागलेल्या होत्या कीं काय? या प्रश्नासंबंधानें वंदिदादांत कांहींच सांगितलेलें नसल्यामुळें ह्या सोळा भूमींविषयीं मजकूर ह्मणजे तत्कालीन इराणी लोकांना माहीत असलेल्या प्रदेशांचें वर्णन असून त्यांचा प्राचीन् आर्यांच्या प्रयाणमार्गाशीं कांहीं संबंध नाहीं असें अनुमान पंडितांनीं केलें आहे. त्यांच्या मतें ऐर्यन वइजो हा प्रदेश उक्षस् व यक्षावर्त नद्यांच्या उगमाजवळचा प्रांत होय. पण डॉक्टर हौ आदिकरून दुसरे पंडित असें ह्मणतात कीं ऐर्यन वइजो हा प्रांत अगदीं उत्तरेकडील असून बाकीचे प्रांत मार्गांत लागलेले होत.

यांपैकीं पहिल्या मताच्या अभिमान्यांनीं आपलें मत कांहीं गोष्टी गृहीत धरून त्यांच्या आधारावर बनविलें आहे. पण ऐर्यन वइजोचें वंदिदादांत जें वर्णन आलें आहे, त्यावरून तो अगदीं उत्तरेकडील प्रदेश असावा हें उघड दिसतें. ऐर्यन वइजो हा अहुरमझ्दानें उत्पन्न केलेला पहिला सुखमय प्रदेश असून अंग्रमैन्यूनें दुष्टपणानें त्यांत दहा महिन्यांचा हिंवाळा व दोन महिन्यांचा उन्हाळा असे उत्पन्न केले. हें वर्णन यक्षावर्त नदीच्या बऱ्याच उत्तरेकडील प्रदेशालाच फक्त लागू पडणारें आहे. अंग्रमैन्यूनें अहि व हिम उत्पन्न करण्यापूर्वी ऐर्यन वइजोमध्यें सुखकारक हवापाणी होतें, ह्मणजे अंग्रमैन्यूनें दुष्टपणामुळें मूळच्या उलट स्थिति निर्माण केली. अर्थात् ही दुःसह स्थिति ह्मणजे जर दहा महिन्यांचा हिंवाळा व दोन महिन्यांचा उन्हाळा अशा प्रकारची झाली, तर पूर्वीची स्थिति उघडच याच्या उलट ह्मणजे दहा महिन्यांचा उन्हाळा व दोन महिन्यांचा हिंवाळा अशी सुखकर असावी असें सहज अनुमान होतें. तात्पर्य ऐर्यन वइजोमधील हवापाणी प्रथम चांगलें असून कांहीं आकस्मिक कारणानें त्यांत एकाएकीं फरक झाला असें या वंदिदादाच्या पहिल्या अध्यायावरून उघड होतें. उत्तरध्रुवाजवळील प्रदेशांत सूर्याचे किरण

तिरके पडत असल्यामुळें तेथील उन्हाळा सुखकरच असणार, व हिंवाळा त्याच्या मानानें अगदीं थोडा ह्मणजे दोन महिन्यांचा असल्यामुळें तोही फार दुःसह नव्हता. ह्मणजे एकंदरींत अंग्रमैन्यूचा कोप होण्यापूर्वींची ऐर्यन वइजोची हवापाण्यासंबंधीं स्थिति फारच मजेदार होती. परंतु त्यांत एकाएकीं भयंकर हिमपात झाल्यामुळें ही स्थिति पालटून हिंवाळा फार मोठा ह्मणजे दहा महिन्यांचा होऊन उन्हाळा फार अल्पावधि ह्मणजे दोन महिन्यांचा झाला. ही स्थिति फार दुःसह असून तींत मनुष्यांना रहातां येणें शक्य नाहीं. अर्थातच तेथील रहिवाशांना हिमपात झाल्यावर कोठें तरी दूर जावें लागलें असलें पाहिजे.

तीस चाळीस वर्षांपूर्वीं अशा प्रकारचें अनुमान करणें केवळ अशक्य होतें. ध्रुवाजवळची हवा सदैव अशीच भयंकर असावयाची व त्यामुळें तेथें वसति असणें कधींही शक्य नव्हतें असें त्यावेळीं ठाम मत होतें. पण अगदीं अलीकडच्या भूस्तर विषयक शोधांनीं ही अडचण आतां दूर केली आहे. हिमकालापूर्वीं ध्रुवाजवळची हवा सुखकर सौम्य व म्हणून मनुष्यांना रहावयाला योग्य अशी होती याविषयीं आतां वादच उरलेला नाहीं. अंग्रमैन्यूनें दुष्टपणानें केलेली कृति व भूस्तरशास्त्रांतील हिमपात हीं एकच होत हें त्यांच्या वर्णनाची तुलना केल्यास सहज समजून येईल. याप्रमाणें नवीन शास्त्रीय शोध अवेस्त्यांतील वर्णनाशीं इतके मिळते असतां, कित्येक झेन्द पंडितांनीं केवळ कल्पनेवर काढिलेलें अनुमान त्याज्य समजून, आजमितीला दहा महिन्यांचा हिंवाळा असलेला ऐर्यन वइजो उत्तरध्रुवाजवळच कोठें तरी असला पाहिजे, असें मानणें आपल्यास भाग आहे. असें मानावयाचें नसेल तर अवेस्त्यांतील वरील वर्णनाचा इराणी लोकांच्या प्राचीन भूमीच्या हकीगतीशीं कांहीं संबंध नाहीं असें ह्मटलें पाहिजे; पण पूर्वींच्या प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणें इतका सबळ वेदांतील पुरावा उपलब्ध झाला असतां, अवेस्त्यांतील वर्णन कांहीं तरी काल्पनिक असावें असें ह्मणणें सयुक्तिक नाहीं. हिंदी–युरोपीय लोकांचें प्राचीन वर्ष दहा महिन्यांचा सूर्यप्रकाश व त्याच्या मागून येणारी दोन महिन्यांची अखंड रात्र यांमिळून होत असें हें पूर्वीं सप्रमाण सिद्ध केलेंच आहे. ऐर्यन वइजो मधील वर्षही अशाच तऱ्हेचें होतें. हम (सं. समा) हा उष्णकालवाचक झेन्द शब्द

वेदांत वर्षाचा वाचक आहे. ह्मणजे अवेस्त्यांत सांगितलेले उन्हाळ्याचे दहा महिने ह्मणजे दहा महिन्यांचा सूर्य प्रकाशाचा काळ ऊर्फ " मानुषा युगा " व त्यामागाहून येणारी द्विमासावधि अखंड रात्र यांमिळून झालेलें वर्षच होय. वंदिदादांतील वर्णनांत हिंवाळ्याच्या दोन महिन्यांत सतत काळोख होता असें कांहीं स्पष्ट सांगितलेलें नाहीं हें खरें. पण दहा महिन्यांच्या उन्हाळ्यावरून ऐर्यन वइजो हा प्रदेश ध्रुवाजवळचा होता असें एकदां मानिलें ह्मणजे दोन महिन्यांचा हिंवाळा हा अखंड काळोखाचा होता हें उघडच झालें. आज मितीस ही अखंड रात्र दहा महिन्यांच्या हिंवाळ्याच्या मध्यें असते. पण हिमकालापूर्वी जेव्हां त्या प्रदेशांत दहा महिन्यांचा उन्हाळा होता, तेव्हां हिवाळ्याचे दोन महिने व अखंड दीर्घ रात्र हीं एककालावच्छिन्नच असलीं पाहिजेत. आर्यांच्या जन्मभूमींतील हिमकालापूर्वीच्या व नंतरच्या हवापाण्याच्या स्थितींत एवढा फरक आहे. दोन्ही वेळा अखंड दीर्घ रात्र ही सारखीच असणार; पण ज्यावेळीं तेथील हिंवाळा अल्पावधि होता, तेव्हां तो या अखंड रात्रीपुरताच असे. ही स्थिति पालटून जेव्हां आतां तेथें दहा महिन्यांचा हिंवाळा होऊं लागला, तेव्हां ही अखंड दीर्घ रात्र त्याच्या मध्यभागीं येऊन पडली. तात्पर्य वंदिदादांतील ऐर्यन वइजोच्या वर्णनावरून तेथें पूर्वी असलेल्या दहा महिन्यांच्या उन्हाळ्याचें व त्यामागून येणाऱ्या दोन महिन्यांच्या अखंड रात्रीचें अनुमान करून अंग्र मैन्यूच्या स्वारीनंतर हिमपाताच्या योगानें ही स्थिति उलट झाली असें मानावें लागतें. तिष्ट्याच्या अपौशाशीं झालेल्या युद्धाचा महत्तम काल शंभर रात्रींचा असल्याचें, व हिंवाळ्यांत दोन रात्री तीन रात्री किंबहुना महिनाभरही घरांत प्रेत ठेवण्याच्या चालीवरून हा काल अखंड काळोखाचा असल्याचें पूर्वी सांगितलेंच आहे. या गोष्टीशीं वरील ऐर्यन वइजोचें वर्णन जोडल्यास हा प्रदेश, म्हणजे प्राचीन इराणी लोकांचें नंदनवन, उत्तर ध्रुवाजवळच कोठें तरी असून अंग्रमैन्यूची त्यावर स्वारी होण्यापूर्वी तेथें सौम्य व दीर्घ उन्हाळे व अल्पावधि व गरम परंतु अखंड काळोखाचे हिंवाळे होते, आणि या स्वारीनंतर म्हणजे हिमपातानंतर ही स्थिती पालटून कित्येक शें हात जाडीचा बर्फाचा थर त्यावर पडून तो मनुष्यास रहावयास नालायख झाला ही गोष्ट स्पष्ट सिद्ध होते.

या वर्णनांत आणखी एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. ऐर्यन वइजोचें वर्णन करतांना प्राचीन झेन्द् टीकाकारांनीं 'त्यांत सात महिन्यांचा उन्हाळा व पांच महिन्यांचा हिंवाळा' असल्याचें सांगितलें आहे. हा मजकूर प्रक्षिप्त असावा असें कित्येक पंडितांचें मत आहे. पण तें सयुक्तिक दिसत नाहीं. सकृद्दर्शनीं एकाच प्रकरणांत दहा महिन्यांचा व सात महिन्यांचा उन्हाळा आणि दोन महिन्यांचा व पांच महिन्यांचा हिंवाळा अशा दोन जोड्या विसंगत दिसतात. पण दशमासावधि उन्हाळ्याइतकीच सप्तमासावधि उन्हाळ्याची गोष्टही प्राचीन आहे, असें बुंदहिश नामक पारशी ग्रंथावरून दिसतें; कारण त्यांत '**आवान्** महिन्याच्या औहरमझ्द (पहिल्या) दिवशीं हिंवाळा सुरू होतो, **दीन** (दहाव्या) महिन्याच्या **अतारो** (नवव्या) दिवशीं तो ऐरान वीजमध्यें फार कडक होऊन स्पेंदरमद् महिन्यांत तो समाप्त होतो; म्हणून **दीन** महिन्याच्या अतारो दिवशीं जिकडे तिकडे हिंवाळा आला असें सुचविण्यासाठीं अग्नि प्रज्वलित करतात' असें सांगून **आवान्**, **आतारो**, **दीन**, **वोहूमन्** *आणि* **स्पेंदरमद्** *असे हिंवाळ्याचे पांच महिने त्यांत स्पष्ट सांगितले* आहेत. शिवाय या काळांत **रपित्विन् गाह्** नांवाचा विधीही करीत नाहींत, कारण '**रपित्विन्** हा हिंवाळ्यांत जमिनीखालीं जाऊन उन्हाळ्यांत वर येतो' असेंही त्यांत सांगितलें आहे. हे जसे पांच हिंवाळ्याचे महिने तसे **फरवार्दिन्** पासून **मिथ्रो**पर्यंत सात महिने उन्हाळ्याचे त्यांत सांगितले आहेत. यावरून सात महिन्यांचा उन्हाळा व पांच महिन्यांचा हिंवाळा अशी ऐर्यन वीजो मधील प्राचीन स्थितीच बुंदहिशमध्यें दिलेली असली पाहिजे; कारण त्यांतच पुढें बारा महिन्यांचीं व चार ऋतूचीं नांवें सांगून हिंवाळ्याचे **दीन**, **वोहूमन्** आणि **स्पेंदरमद्** असें तीनच महिने दिले आहेत. अर्थात् पांच महिन्याच्या हिंवाळ्याची गोष्ट प्राचीन असून, तीन महिन्यांची स्थिति बुंदहिश लिहिला त्यावेळची असावी. म्हणूनच वंदिदादाच्या प्राचीन टीकाकारांनीं प्राचीन कथा राखून ठेवण्याच्या बुद्धीनें दहा महिन्याचा उन्हाळा व दोन महिन्यांचा हिंवाळा यांच्याबरोबरच, सात महिन्यांचा उन्हाळा व पांच महिन्यांचा हिंवाळा हे सांगितले असले पाहिजेत. आतां या गोष्टी परस्परविरुद्ध दिसतात; व त्यांचे खरें कारण कळलें नाहीं तोंवर

त्या परस्परविरुद्ध असणारच. ऐर्यन वइजो हा प्राचीन इराणचा अगदीं पूर्वेकडचा भाग असें समजलें ह्मणजे वर दिलेले हे वर्षाचे विभाग विसंगत आहेत खरे. पण हें प्राचीन इराणी लोकांचें मूलजन्मस्थान ध्रुववृत्ताचे आंत कोठें तरी होतें असें मानिल्यास, हा सर्व विसंगतपणा नाहींसा होतो; कारण त्यांत दहा आणि सात महिन्यांचा उन्हाळा एकाच काळीं पण जरा *निरनिराळ्या ठिकाणीं* असतो हें आपणांस माहीत आहे. ध्रुवबिन्दु व ध्रुववृत्त यांमधील भागांत अक्षांशाच्या मानानें वर्षांतून सात ते अकरा महिनेपर्यंत सूर्य क्षितिजावर असतो. तेव्हां अवेस्त्यांतील उन्हाळ्याच्या अवधीसंबंधाचीं दोन निरनिराळीं विधानें विलक्षण किंवा विसंगत आहेत असें ह्मणण्याचें कारण नाहीं. मूळ वाक्यांचा नीट अर्थ केल्यास दोन्हीं प्रकारचीं वर्णनें एकाच ठिकाणाच्या दोन निराळ्या भागांना लागू पडणारीं आहेत असें दिसून येईल. वैदिक प्रमाणांचा विचार करतांना सात व दहा महिन्यांचा अशा दोन्ही प्रकारच्या सूर्यप्रकाशयुक्त कालाच्या खुणा ऋग्वेदांत सांपडतात हें सांगितलेंच आहे. असा प्रकार ध्रुववृत्तांतर्गत प्रदेशाशिवाय दुसऱ्या कोठेंही शक्य नसल्यामुळें वरील विवेचनांत ठरविल्याप्रमाणें ऐर्यन वइजो हा ध्रुवाजवळचाच प्रदेश असला पाहिजे असें सिद्ध होतें. बुंदहिश मध्यें ' दीन महिन्याच्या नवव्या दिवशीं हिंवाळा आलेला आहे, असें सुचविण्यासाठीं अग्नि प्रज्वलित करण्याची ' जी चाल सांगितली आहे, ती हिंवाळा आलेला आहे हें सुचविण्यासाठीं नसून त्याला सुरवात होत आहे असें सुचविण्याकरतां असावी. कारण, हिंवाळ्याच्या आगमनार्थ अग्नि प्रदीप्त करणें तो दोन तीन महिने थंडी पडून गेल्यावर करण्यापेक्षां आरंभीं करण्यांतच औचित्य आहे. असा या चालीचा अर्थ घेतल्यास नऊ महिने दहा दिवसांचें वर्षही त्यावेळीं आर्यस्थानाच्या कोणत्या तरी भागांत सुरू होतें असें दिसेल. हें अनुमानही दहा महिन्यांच्या प्राचीन रोमन वर्षाशीं अगदीं जुळतें आहे. पण ही बारीक बाब सोडून दिली तरी या गोष्टीसंबंधानें वैदिक व अवैस्तिक कथांत फारच साम्य आहे. बुंदहिशमध्यें तीन महिन्यांचा एक ऋतु असे वर्षाचे चार ऋतु सांगितले आहेत. फर्वर्दीन, अर्द्दहित्, आणि होर्वदाद् मिळून वसंत; तीर, अमरोदाद्, आणि शत्वैरो मिळून ग्रीष्म; मित्रो, आवान्, आतारो मिळून शरद्; आणि दीन्, वोहूमन्, व स्पेंदरमद् मिळून शिशिर. या

हिशोबाप्रमाणें शरदाचा ४० वा दिवस आवान् महिन्याचा १० वा दिवस होतो; व मग 'इंद्राचें शंबराशीं झालेलें युद्ध शरदाच्या ४० व्या दिवशीं सुरू झालें' या वैदिक वचनाचा, 'ऐर्यन वइजोमध्यें आवान् महिन्यापासून शिशिर सुरू होतो,' या बुंदहिशमधील वचनाशीं बराच (दहा दिवसांच्या फरकानें) मेळ बसतो. याप्रमाणें वैदिक, अवैस्तिक, रोमन इत्यादि कथांमध्यें उन्हाळा संपण्याच्या कालासंबंधानें एकवाक्यता आहे. ह्मणून सात किंवा दहा महिन्यांच्या सूर्यप्रकाशाचें वर्ष हिंदी-युरोपीय काळांतील ह्मणजे हिंदी व युरोपीय आर्य एकत्र होते त्या वेळचे असून या त्याच्या दुहेरी स्वरूपाचा उलगडा या लोकांचें मूलस्थान ध्रुव-प्रदेशांत होतें, असें मानिल्याशिवाय होत नसल्यामुळें ऐर्यन वइजो देखील ध्रुवाजवळच होता असें मानणें अपरिहार्य होतें. वास्तविक अवेस्त्यांतील वरील वर्णन सरळ आहे; आणि जर झेन्द् पंडितांनीं ऐर्यन वइजोची स्थापना विनाकारण प्राचीन इराणाच्या पूर्व सरहद्दीवर केली नसती, तर त्यांत सकृद्दर्शनीं दिसणारा विरोधही केव्हांच नाहींसा करतां आला असता. अशी स्थिति असल्यामुळें ऐर्यनवइजोसंबंधाच्या दोन मतांपैकीं खरें कोणतें हें सांगावयास नकोच. अधिकाधिक घोंटाळा उत्पन्न करणाऱ्या कल्पनेपेक्षां सर्व बाबींचा समाधानकारक उलगडा करणारी कल्पनाच ग्राह्य होय हें कोणीही सांगेल.

ऐर्यन् वइजोमधील हवापाण्याचें वर्णन करणाऱ्या वंदिदादांतील वचनाचा येथवर विचार केला. ध्रुवोपपत्तीवर या वचनांचा चांगला खुलासा करतां येतो. ऐर्यन वइजो मधील मूळची हवापाण्याची स्थिति ठरवितांना ती अंग्रमन्यूनें उत्पन्न केलेल्या स्थितीच्या उलट असली पाहिजे अशी कल्पना केली आहे. पण वंदिदादाच्या दुसऱ्या अध्यायांत जो मजकूर आला आहे, त्यावरून अशी केवळ कल्पना करण्याचें कारण उरत नाहीं. हा अध्याय पहिल्या अध्यायाच्या पुरवणीदाखल असून त्यांत ऐर्यन वइजोची सविस्तर हकीगत व अंग्र मैन्यूनें त्यांत थंडी व बर्फ उत्पन्न करण्यापूर्वीच्या तेथील हवापाण्यासंबंधाच्या अत्यंत सुखावह अशा स्थितीचें वर्णन आलें आहे. त्याचे दोन भाग असून पहिल्या भागांत ऐर्यन वइजोचा राजा जो यिम त्याला अहुरमझ्दानें मझ्दापासून धर्मनियम घेण्यास सांगितलें आहे. तसें करण्याचें यिमानें नाकारल्यावर

अहुरमझ्दानें त्याला आपल्या लोकांना सुखी ठेऊन त्यांची वृद्धि करण्याची आज्ञा केली. त्याप्रमाणें यिमानें रोग व मृत्यु यांना आपल्या लोकांपासून दूर सारून त्यांना सुखी ठेविलें व आपल्या राज्याची सीमा वाढविण्याचा तीन वेळां प्रयत्न केला. या गोष्टीचा संबंध कदाचित् उत्तरध्रुवाजवळील आर्यवसाहती वाढविण्याच्या प्रयत्नाशीं असेल पण त्याचा येथें विचार करण्याचें आपल्याला कारण नाहीं. दुसऱ्या भागांत अहुरमझ्दानें भरविलेल्या सर्व देवांच्या सभेचें वर्णन आहे. या सभेला यिम राजा आपल्या सर्व बड्या सरदारांसह हजर होता. या सभेंत अहुरमझ्दानें यिमाला अशी सूचना दिली कीं, ऐर्यन वइजोवर भयंकर थंडी व बर्फ यांची स्वारी होणार असून तीमुळें त्यांतील सर्व वस्तू नाश पावतील; तर या संकटाला तोंड देण्यासाठीं म्हणून तूं एक वर (घर) तयार कर, आणि त्यांत सर्व प्राणी व वनस्पती यांचीं बीजें जतन करून ठेव. त्याप्रमाणें यिमानें वर तयार केला. या वरांतील लोकांना सूर्य, चंद्र व तारका हीं **वर्षांतून फक्त एकदांच उगवलेलीं दिसत**, असें सांगून पुढें या अध्यायांत या वरांत लोक कसे आनंदानें राहिले त्याचें वर्णन केलें आहे.

हा यिमाचा **वर** बायबलमधील नोहाच्या नावेप्रमाणेंच आहे; एवढाच फरक कीं, बायबलमधला पूर पाण्याचा असून अवेस्त्यांतील पूर बर्फाचा आहे. अवेस्त्यांतील बर्फाचा पूर भूस्तरशास्त्राशीं विरुद्ध नसून उलट भूस्तरशास्त्रांतील अगदीं अलिकडच्या शोधांवरून तो खरा ऐतिहासिक आहे असें अगदीं स्पष्ट सिद्ध होत आहे. दुसरें यिमाच्या वरांतील लोकांना ‘ सर्व वर्ष एका दिवसासारखें भासलें, ’ व ‘ सूर्य आणि तारका वर्षांतून एकदांच काय त्या उगवलेल्या दिसत ’ असें जें वर्णन आहे, त्यावरून हा वर उत्तर ध्रुवाजवळ होता याबद्दल तिळप्राय संदेह रहात नाहीं. याप्रमाणें यिमाच्या वराची जागा नक्की ठरल्यावर ऐर्यन वइजोची आपोआप ठरलीच; कारण हा वर ऐर्यन वइजोमध्येंच होता. ऐर्यन वइजो ध्रुवाजवळ होता असें म्हणण्याला हें आणखी एक उत्तम प्रमाण आहे. या वराची कथा कदाचित् खरी नसून काल्पनिक आहे असें जरी म्हटलें, तरी एका वर्षाएवढा दिवस, व वर्षांतून एकदांच सूर्य उगवणें या गोष्टीही केवळ कल्पनेनेंच समजलेल्या असतील, व उत्तर ध्रुवाजवळच्या स्थितीशीं त्या जुळतात त्या केवळ काकतालीय न्यायानें जुळतात असें

म्हणतां येत नाहीं. वेदिदादकालीन लोकांनीं या गोष्टी प्रत्यक्ष पाहिलेल्या नसतील, तर त्या त्यांना परंपरागतच समजल्या असल्या पाहिजेत; म्हणजे त्यांच्या पूर्वजांनीं उत्तर ध्रुवाजवळ रहात असतां त्या प्रत्यक्ष पाहिलेल्या असल्या पाहिजेत. ऐर्यन वइजो प्राचीन इराणाच्या पूर्वेस होता असें म्हणणारे पंडित, उक्षस् व यक्षावर्त नद्यांच्या उगमाजवळचा हा डोंगर-सपाटीचा प्रदेश आतांच्यापेक्षां फार ऊंच होता व त्यामुळें तेथें फार थंडी होती, असें ह्मणून ऐर्यन वइजो मधील दहा महिन्यांच्या हिंवाळ्याचा उलगडा करूं पहातात. पण असें मानण्यांत कोणत्या अडचणी आहेत याचा त्यांनीं विचार केलेला दिसत नाहीं. ऐर्यन वइजो-मधील दहा महिन्यांचा हिंवाळा अंग्र मैन्यूच्या स्वारी नंतरचा असून त्यापूर्वी तेथें सुखकरच हवा होती. पण तसें असावयास, पूर्वी तो प्रदेश उच्च नसून अंग्र मैन्यूनें तो ऊंच केल्यामुळें तेथें थंड हवा झाली असें मानावें लागतें. आज तर उक्षस् नदीच्या उगमाशीं दहा महिने हिंवाळा असण्यासारखी स्थिति नाहीं, म्हणजे अंग्र मैन्यूच्या स्वारीनंतर कालान्तरानें तो पुनः सखल झाला असें ह्मटले पाहिजे. पण दुर्दैवानें या प्रदेशाचें वर होणें व खालीं होणें या संबंधानें भूस्तरशास्त्र–विषयक पुरावा मुळींच नाहीं आणि तसा पुरावा कदाचित् असता, तरीही यिमाच्या वरांतील लोकांना सबंद वर्ष एका दिवसासारखें वाटलें या एकाच गोष्टी-वरून हें वर्णन ध्रुवासंबंधींच आहे. याविषयीं संशय रहातांना. तात्पर्य एवढेंच कीं, ध्रुवेतर ठिकाणीं ऐर्यन वइजो होता असें ह्मणणें केवळ फोल होय. पुराणांतील नद्यांचीं किंवा प्रदेशांचीं नावें मागाहून दुसऱ्या नद्यांना किंवा प्रांतांना दिलीं असतील. पण तेवढ्यावर केवळ नामसादृश्यावरून त्या मूळ नद्यांचीं किंवा देशांचीं स्थानें जर आपण ठरवूं लागलों, तर ऐर्यन वइजो हा हिमालय व विंध्यपर्वतांच्या मधला प्रदेश होय असें म्हणावें लागेल; कारण या प्रांतालाही ऐर्यन वइजो याच अर्थाचें **आर्यावर्त** असें नांव आहे. असाच प्रकार झेन्द् पंडितांनीं केला आहे. दहा महिन्यांच्या हिंवाळ्याच्या उल्लेखाच्या साहाय्यानें ऐर्यन वइजोचें स्थान ठरविण्याचें सोडून इराणांतील नद्यांच्या नांवावरून तें ठरविण्याचा प्रयत्न झेन्द् पंडितांनीं केला. वास्तविक हीं नावें प्राचीन असून जेव्हां प्राचीन इराणी लोक तेथें रहावयास आले तेव्हां तेथील ठिकाणांना त्यांनीं

तीं दिलीं असलीं पाहिजेत. झेंद् पंडितांच्या या कल्पनेमुळें ऐर्यन वइजोच्या स्थानाचा खुलासा होण्याऐवजीं त्यासंबंधानें अधिकच घोटाळा झाला. पण आधुनिक शास्त्रीय शोधांनीं अवेस्त्यांतील वर्णन अगदीं खरें आहे, असें सिद्ध झाल्यामुळें ऐर्यन वइजो हा प्राचीन इराणाच्या पूर्व सरहद्दीवर होता हें झेन्द् पंडितांचें मत टाकून देण्याशिवाय मार्गच नाहीं.

दुसऱ्या अध्यायांतील महत्वाचा भाग म्हटला ह्मणजे ज्यांत अहुरमझ्दानें यिमाच्या राज्यावर येणाऱ्या भयंकर थंडीची व हिमाची त्याला सूचना दिली आहे तो होय. ही सूचना भविष्यरूपानें दिली असून ती वाचणारास प्राचीन इराणी लोकांच्या पूर्वजांनीं प्रत्यक्ष पाहिलेल्या हिमकालाचेंच तें वर्णन असावें असें सहज दिसून येईल. ती सूचना अशीः—

अहुरमझ्द यिमाला म्हणतो, "हे विवंगत्पुत्रा यिमा, या पृथ्वीवर भयंकर थंडीचा काळ येऊन अतिशय धुकें पडेल, व अत्युच्च पर्वताच्या शिखरावरही अरेद्वि इतका जाड बर्फाचा थर पडेल. आणि त्यामुळें, रानांत रहाणारे, डोंगरावर रहाणारे, व खालीं दऱ्यांत रहाणारे असे तिन्ही प्रकारचे पशु नाश पावतील. हा हिमकाल येण्यापूर्वी पशूंकरितां क्षेत्रांत विपुल तृण उगवेल; वाहणारे पाण्याचे प्रवाह आणि वितळणारें बर्फ यांच्यामुळें ही भूमी पृथ्वींत सुखकर अशी आहे, व तींत अद्यापिहि पशूंचीं पावलें उमटलेलीं दिसत आहेत. ह्मणून तूं एक दीर्घ चौकोनी वर तयार कर आणि त्यांत, गाई, मेंढ्या, मनुष्यें, श्वान, पक्षी व रक्तवर्ण अग्नि यांचीं बीजें आणून ठेव."

सबंद वर्ष एका दिवसाप्रमाणें जेथें भासत होतें त्या यिमाच्या राज्यावर धाड घालणाऱ्या हिमकालाचें याहून स्पष्ट वर्णन तें काय असणार? त्यांत अंग्र मैन्यूचा उल्लेख नसून एखादा आधुनिक भूस्तरशास्त्रज्ञ हिमकालांतील हिमावरणाचें जसें वर्णन करील त्याप्रमाणेंच तेंही सरळपणें केलेलें आहे. डोंगराच्या माथ्यावर सुद्धां पडणाऱ्या बर्फामुळें डोंगरावर व दऱ्यांत रहाणारे असे सर्व प्रकारचे पशु नाश पावतील असें अहुरमझ्दानें यिमाला सांगितलें; त्यांत तें बर्फ अरेद्वि इतकें उंच असेल असें म्हटलें असून त्याचा अर्थ 'अतिशय' किंवा 'चवदा अंगुळें' (एक वीत दोन अंगुळें) असा भाषांतरकारांनीं केलेला आहे. हातभर जाडीचा बर्फाचा थर डोंगर व दऱ्या यांवर सारखा पडला असतां सर्व जीवजात

मरून जाईल हें कांहीं सांगावयास नको. तात्पर्य, हिमपाताच्या आगमनाचें वर्णन याहून हुबेहुब करणें कठीणच आहे. आर्यांची मूळची सुखकर भूमी बर्फ व थंडी यांमुळें कशी नष्ट झाली यासंबंधानें इतका स्पष्ट मजकूर आपल्याजवळ असतां, पहिल्या फर्गर्दांत (अध्यायांत) वर्णिलेली अंग्र मैन्यूची धाड कोणत्या प्रकारची होती हें सांगणें मुळींच कठीण नाहीं. ऐर्यन वइजोमधील हवा पूर्वी सुखकर असून बर्फ व थंडी यांच्यायोगानें ती पार बिघडून गेली हा केवळ तर्क नसून वंदिदादांतील वर्णणांत तसें स्पष्ट सांगितलें आहे. हें वर्णन इतकें हुबेहुब आहे कीं, तें केवळ दंतकथात्मक किंवा काल्पनिक असेल असें कधींही म्हणतां येणार नाहीं. भूस्तरशास्त्रविषयक आधुनिक शोधांवरून निदान दोन तरी हिमकाल आजवर होऊन गेले, असें सिद्ध झालें असून अमेरिकन शास्त्रज्ञांच्या मतें शेवटचा हिमकाल इ. स. पूर्वी ८००० वर्षांपूर्वीच संपून हिमोत्तरकालाला आरंभ झालेला आहे. अवेस्त्यांतील हिमपाताचें वर्णन भूस्तरशास्त्रांतील शोधांशीं इतकें मिळतें असतांना, तें खरें ऐतिहासिक आहे असें मानावयास पूर्वकल्पित दुराग्रहाशिवाय दुसरी कांहीं अडचण दिसत नाहीं. तीस चाळीस वर्षांत उपलब्ध झालेल्या भूस्तरशास्त्रीय प्रमाणांवरून कळून आलेल्या ह्या चमत्काराचें वर्णन वंदिदादाच्या कर्त्यानें केवळ कल्पनेनें केलें असेल असें संभवत नाहीं. तीस चाळीस वर्षांपूर्वी त्याला केवळ कल्पनासृष्टि ह्मणणें शोभत असेल पण आतां हिमपाताची कल्पना स्पष्टपणें कळून आल्यामुळें सदर अवेस्त्यांतील वर्णनासंबंधीं असल्या निराधार तर्कास मुळींच मान देतां येत नाहीं. खऱ्या गुरुकिल्लीच्या अभावीं आपल्या भूमीसंबंधानें लिहून ठेवलेल्या प्राचीन लेखांचा कसा भलताच अर्थ करण्यांत येतो यांचें मात्र हे तर्क ह्मणजे एक उदाहरण होत. झेंद् पंडितांनीं विनाकारण गैरसमज करून घेतला नसता तर ऐर्यन वइजो ऊर्फ आर्यांचें जन्मस्थान उत्तर ध्रुवाजवळच असून तेथून ते केवळ लोकसंख्येच्या वाढीमुळें किंवा कोणत्या तरी अप्रतिकार्य मनोवृत्तींमुळें तेथून निघाले नसून हिमपातानें ती भूमी रहाण्याला अयोग्य झाल्यामुळेंच त्यांना ती सोडून द्यावी लागली असें सहज समजलें असतें. तात्पर्य, अलीकडे तीस चाळीस वर्षांत उपलब्ध झालेल्या शास्त्रीय प्रमाणांवरून समजून आलेल्या हवामानांतील या अत्यंत प्राचीन क्रान्ती-

विषयींचा लेखी पुरावाच वंदिदादांत नमूद करून ठेविलेला आहे यांत कांहीं शंका नाहीं.

येथवर केलेल्या विवेचनावरून वंदिदादांतलि पहिल्या दोन फर्गदांतील कथा आपल्याला किती महत्वाच्या आहेत हें कळून आलें. ऋग्वेदांतील उषेच्या सूक्तांवरून तीस दिवसांच्या अवधीच्या दीर्घ उषेचें आमच्या मूलस्थानांतील अस्तित्व सिद्ध होतें; तसेंच इतर वचनांवरून तेथील षण्मासावधि किंवा कांहीं कमी अशा रात्री व सात किंवा दहा महिन्यांचें वर्ष इत्यादि गोष्टीही कळून येतात. वैदिक कथांवरून कित्येक वैदिक देवताही मूळच्या ध्रुवावरीलच दिसतात, हेंही मागील दोन प्रकरणांत दाखविलें आहे. पण इतकें असूनही, ध्रुवावर वसति केव्हां होती, व ती तेथून केव्हां उठली याचा निर्णय करतां येण्यासारखें एकही वचन ऋग्वेदांत नाहीं. ह्यासाठीं भूस्तरशास्त्राची मदत घ्यावी लागली. या शास्त्रांतील अगदीं अलीकडच्या शोधांवरून ध्रुवप्रदेशांत जी हवा आज अति कडक व थंड आहे तीच गेल्या हिमकालापूर्वी सौम्य व सुखकर होती असें सिद्ध झालें आहे. आतां वैदिक वचनांवरून जर ध्रुवप्रदेशांतील आर्य वसतीचें अनुमान होत असेल, तर अर्थातच तेथें असणारी आर्यांची वसति हिमकालापूर्वीची असून नंतरची नव्हे हें उघडच झालें. पण अवेस्त्यांतील पूर्वोक्त कथांमुळें आतां भूस्तर शास्त्रीय शोधांवरून असें नुसतें अनुमानच करण्याची कांहीं गरज राहिली नाहीं. या कथांवरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, (१) ऐर्यन वइजो मधील हवा मूळ चांगली असून अंग्र मैन्यूनें तिचा बिघाड केला, (२) ऐर्यन वइजोचें स्थान असें होतें कीं त्यांत बांधिलेल्या वरांतून सबंद वर्षांत सूर्य एकदांच उगवलेला दिसे, (३) आणि ही सुखकारक भूमि हिमपातामुळें तेथील सर्व प्राण्यांचा नाश झाल्यामुळें रहाण्याला अयोग्य झाली. भूस्तरशास्त्रांतील अलीकडच्या शोधांच्या अभावीं हीं वचनें स्पष्ट असूनही त्यांचें रहस्य कळलें नसतें, व कदाचित् त्यांत आलेल्या गोष्टी असंभवनीयही वाटल्या असत्या. कित्येक झेन्द् पंडितांची अशी स्थिति झाल्यामुळेंच आपल्याला हवा तो अर्थ त्यांतून काढण्यासाठीं त्यांनीं या वचनांची लागेल तशी ओढाताण केली. म्हणून हा गैरसमज दूर करून अवेस्त्यांतील कथांचा खरा अर्थ दाखवून देण्यांत

भूस्तर शास्त्रीय शोधांची जी मदत झाली आहे ती नाकबूल करितां येणार नाहीं. तरी पण त्यावरून या कथांचें महत्व कांहीं कमी होत नाहीं. प्राचीन काळीं युरेशियाच्या अगदीं उत्तर भागांत घडून आलेल्या ज्या भयंकर हिमपातामुळें तेथील आर्यांना दक्षिणेकडे यावें लागलें, त्याचा इतिहास हजारों वर्षें केवळ कथांच्या रूपानें स्मरणांत राहिलेला आहे; व जरी या कथा आजवर गूढ राहिल्या होत्या, तरी अलीकडील शास्त्रीय शोधांवरून त्यांचा खरा अर्थ समजल्यामुळें, त्यांच्या सत्यतेविषयीं आतां चांगली खात्री पटण्यासारखी आहे. धार्मिक वाङ्मयांतील गोष्टींची ऐतिहासिक सत्यता आधुनिक शास्त्रांनीं पटवून दिल्याचीं अशीं थोडींच उदाहरणें सांपडतील. याप्रमाणें प्राचीन कथा व आधुनिक शास्त्रें यांवरून ऐर्यन वइजोचें ध्रुवाजवळचें स्थान व त्याचा हिमामुळें झालेला नाश या गोष्टी सिद्ध झाल्यावर, पहिल्या फर्गर्दांतील वर्णनांत आलेल्या सोळा भूमींचा संबंध आर्यांच्या हळूहळू झालेल्या प्रयाणाशींच असला पाहिजे, असें सहजच झालें. त्या फर्गर्दांत जरी स्थानत्यागाचा कांहीं उल्लेख केलेला नाहीं, तरी ऐर्यन वइजो हा अगदीं उत्तरेकडील प्रदेश असून त्याचा हिमामुळें नाश झाला एवढें समजल्यावर स्थानत्यागाच्या स्पष्ट उल्लेखाचें कांहीं कारण नाहीं. सोळा निरनिराळे प्रदेश एका विशिष्ट क्रमानें सांगितले आहेत ही एवढीच गोष्ट ते प्रदेश आर्यांच्या प्रयाणमार्गांत क्रमशः लागलेले होत असें मानावयाला पुरेशी आहे. वंदिदादांतील मजकुराचें प्रत्येक अक्षर ऐतिहासिक दृष्ट्या खरें आहे असें म्हणण्याचा आमचा उद्देश नाहीं; कारण आपल्या इकडील मेरूप्रमाणेंच ऐर्यन वइजोदेखील पुराणांच्या जाळ्यांत गुरफटून गेलेला आहे. तरी पण इराणी आर्यांच्या ध्रुवाजवळील मूलस्थानाची ऐतिहासिक माहितीच वंदिदादांत दिली असून, त्याच्या पहिल्या फर्गर्दांत, ते आपल्या मूलस्थानांतून निघून हिमोत्तरकालाच्या आरंभीं रसा (रंघ) नदीच्या काठीं किंवा सप्तसिंधूंच्या प्रान्तांत येऊन तेथें वसाहत करीपर्यंन्त त्यांना वाटेंत लागलेल्या देशांचेंच वर्णन आहे, या गोष्टी नाकबूल करतां येत नाहींत.

या इराणी आर्यांच्या नंदनवनावर आलेल्या बर्फाच्या पुराच्या गोष्टीचें आपल्या प्राचीन वाङ्मयांतील प्रलयाच्या कथेशीं बरेंच साम्य आहे. या प्रलयाचें अगदीं प्राचीन वर्णन म्हटलें म्हणजे शतपथ ब्राह्मणांतील (१,

८,१,१–१०) असून महाभारत, मत्स्यपुराण, भागवत इत्यादि ग्रंथातही ही कथा आलेली आहे. या सर्व कथांचा विचार येथें न करतां फक्त शतपथ ब्राह्मणांतील कथेचेंच थोडेंसें परीक्षण केल्यास पुरें आहे. ती कथा अशीः—एके दिवशीं प्रातःकाळीं मनूला स्नानाकरितां पाणी दिलें असतां त्यांत असलेला एक मत्स्य मनूच्या हातांत सांपडला. तेव्हां या मत्स्यानें आपला प्राण वांचविण्याविषयीं मनूची प्रार्थना केली आणि या उपकारांची फेड करण्यासाठीं ह्मणून सर्व प्राण्यांना वाहून नेणाऱ्या एका जलाच्या औघापासून त्याचें रक्षण करण्याचें मत्स्यानें कबूल केलें. या कथेंत हें संभाषण केव्हां व कोणत्या स्थळीं झालें हें सांगितलेलें नसून त्या औघाचेंही स्वरूप अधिक सविस्तर सांगितलेलें नाहीं. असो. *मत्स्यानें सांगितल्याप्रमाणें मनूनें त्याला प्रथम एका भांड्यांत नंतर एका* लहान तळ्यांत ठेऊन व शेवटीं समुद्रांत नेऊन त्याचें रक्षण केलें. तेव्हां त्यानें मनूला सांगितलें कीं, अमुक एक वर्षीं भयंकर जलप्रलय होणार आहे, तर तो होण्यापूर्वीं एक नाव बांधून त्यांत तूं बसून रहा. मनूनें त्याप्रमाणें नांव बांधिली व जेव्हां पूर चढूं लागला, तेव्हा तींत बसून त्यानें तिचा दोर त्या मत्स्याचा शिंगाला बांधिला आणि अशा रीतीनें तो उत्तरगिरीशीं (हिमालय) येऊन पोंचला. तेथें आल्यावर मत्स्यानें मनूला सांगितलें कीं, तूं आपली नांव एखाद्या वृक्षाला बांध ह्मणजे पाणी जसें जसें उतरेल तशी तशी ती खालीं येईल. मनूनें तसें केलें आणि ह्मणूनच या उत्तरगिरीला ' मनूचें अवसर्पण ' असें नांव मिळालें, असेंही त्या ब्राह्मणांत सांगितलें आहे. या प्रलयांतून एकटा मनूच काय तो बचावला. पुढें त्याला संततीची इच्छा उत्पन्न होऊन त्यानें पाकयज्ञ केला. तेव्हां एका वर्षानें इडा नांवाची स्त्री उत्पन्न होऊन तिच्यापासून त्याला संतति प्राप्त झाली.

ह्या गोष्टीचा अथर्ववेदांत उल्लेख केलेला आहे असें दिसतें, कारण त्यांत (१९,३९,७–८) कुष्ठ नांवाची वनस्पति **नावप्रभ्रंशनम्** नांवाच्या हिमवानाच्या शिखरावर उत्पन्न झाली असें ह्मटलें आहे. महाभारतांत या हिमालयाच्या शिखराला **नौबंधनम्** ह्मटलें आहे. पण ही कथा केव्हां व कोठें घडली याबद्दल त्यांत कांहीं सांगितलेलें नाहीं. मत्स्यपुराणांत मनूच्या तपश्चर्येचें स्थान मलय ऊर्फ मलबार हें दिलें असून, भागवतांत

द्रवीड देशाचा राजा **सत्यव्रत** यालाच या प्रलयाच्या कथेचा नायक झटलेलें आहे. पण या सर्वांत प्राचीन अशी जी ब्राह्मणांतील हकीगत तींत मनु कोणत्या स्थळीं नावेंत बसला हें कांहींच सांगितलेलें नाहीं. शिवाय हा पूर पाण्याचा असून अवेस्त्यांतील पुराप्रमाणें बर्फाचा नाहीं. तथापि मनूची कथा ही एखाद्या लहानशा पुराची कथा नसून अवेस्त्यांत वर्णिलेल्या सार्वत्रिक प्रलयाचीच आहे यांत कांहीं शंका नाहीं. शतपथ ब्राह्मणांत या पुराला **औघः** असें झटलें आहे; तरी संस्कृतांत बर्फाचा वाचक जो **प्रालेय** शब्द तो पाणिनीच्या मतें (७,३,२) **प्रलय** शब्दापासूनच झालेला आहे. यावरून प्रळय आणि बर्फ यांचा मूळ संबंध भारतीयांना प्रथम माहीत असून मागाहून त्याकडे दुर्लक्ष झालेलें असावें असें दिसतें. भूस्तरशास्त्रावरून असें समजतें कीं, प्रत्येक हिमकालाच्या प्रसंगीं बर्फ पडणाऱ्या प्रान्तांतून वहाणाऱ्या नद्या आपल्याबरोबर विपुल गाळ व माती घेऊन दूरच्या जमिनीलाही त्या पुरानें भरून टाकितात. शतपथ ब्राह्मणांतील औघ शब्दाचाही असल्याच एखाद्या जंगी पुराशीं संबंध असून मनु त्याबरोबर आपल्या नावेसह वहात वहात हिमालयाशीं येऊन पोंचला असेल. ह्मणजे ही ब्राह्मणांतील गोष्ट केवळ पाण्याच्या पुराचीच होती असें मानण्याचें विशेष कारण नाहीं. ही कथा अवेस्त्यांतील बर्फाच्या प्रलयाच्या गोष्टीचेंच रूपान्तर होय. ही जलप्रलयाची गोष्ट भारतीयांनीं बायबलांतील गोष्टीवरून आपल्या ग्रंथांत घातली असेल अशी एक कल्पना कांहीं वर्षांपूर्वीं कित्येक पंडितांनीं काढिली होती. पण शतपथ ब्राह्मणांत "कृत्तिका मात्र पूर्व दिशेपासून चळत नाहींत" असें जें म्हटलें आहे, त्यावरून हें ब्राह्मण इ. स. पूर्वी २५०० वर्षांच्या अलीकडचें नाहीं हें सिद्ध झाल्यामुळें ही कल्पना त्यांना सोडून द्यावी लागली. तात्पर्य ही प्रलयाची कथा मूळ आर्यच असून अवैस्तिक व वैदिक हकीगतीचें मूळ एकच असलें पाहिजे. अवेस्त्यांतील यिम हा **विवंघत्**चा पुत्र आहे, तर वैदिक मनूहि वैवस्वत ऊर्फ **विवस्वताचा** पुत्र ह्मणून प्रसिद्ध आहे (श. ब्रा. १३,४,३,३; ऋ. ८,५२,१). यमालाही ऋग्वेदांत वैवस्वत म्हटलेलें आहे (१०,१४,१). म्हणून अवेस्त्यांतील गोष्टीचा नायक यिम (सं. यम) व वेदांतील गोष्टीचा नायक मनु आणि एक पूर बर्फाचा तर दुसरा जलाचा असें जरी आहे,

तरी दोन्ही गोष्टींचा संबंध एकाच भूस्तरविषयक उत्पाताशीं आहे यांत शंका नाहीं. शतपथ ब्राह्मणांतील हकीगतीपेक्षां वंदिदादांतील हकीगत स्पष्ट असून तिच्या बहुतेक बाबींचा हिमपातविषयक शास्त्रीय शोधांशीं चांगला मेळ पडत असल्यामुळें शतपथ ब्राह्मणापेक्षां ती प्राचीन आहे असें अनुमान होतें.

उत्तरेकडील वसतिस्थानाचें ज्यांवरून थोडेंबहुत अनुमान करितां येईल अशीं दुसरींही कांहीं वचनें आमच्या प्राचीन वाङ्मयांत आहेत. ऋग्वेदांत अनेक ठिकाणीं आलेले **शतम् हिमाः** (१,६४,१४,२,३३,२;५,५४,१५ इ.) हे शब्द, ऐतरेय ब्राह्मणांतील* (८,१४) उत्तर कुरु उत्तर मद्र यांचे उल्लेख हे उत्तरेकडील वसतिस्थानाचेच अवशेष असावे. उत्तर कुरु हे देवांची भूमि असून त्यांना कोणीही मर्त्य जिंकूं शकणार नाहीं असें ऐतरेय ब्राह्मणांत सांगितलें आहे (८,२३). रामायणांत (४, ४३,३८) त्यांना पुण्यकर्में करणारांची वास्तव्यभूमि असें म्हटलें आहे. महाभारतांत सभापर्वांमध्यें (अ. २८) ' या उत्तर कुरूंना जिंकावयास कोणीही धजत नाहीं ' असें अर्जुनाला सांगितलेलें आहे. टालेमी या प्राचीन ग्रीक शास्त्रज्ञानेंही ऑत्तारो कोरा या नांवाच्या पर्वताचा, लोकांचा व नगराचा उल्लेख केलेला आहे. उत्तरकुरूचा प्रदेश हिमालयाच्या पलीकडचा असून तेथील लोक वैराज्य भोगितात असें ऐतरेय* ब्राह्मणांत सांगितलें आहे (८,१४). ' वाग्देवता

---

१ जलप्रलयाची कथा ग्रीक पुराणांतही आलेली असून मनूच्या वैदिक गोष्टीशीं तिचें कांहीं बाबतींत बरेंच साम्य आहे. ती गोष्ट अशी–पृथ्वीवर अतिशय अन्याय झाल्यामुळें झुसनें (द्यौः पितर्) अतिशय पाऊस पाडून, अति उंच पर्वतशिखरांशिवाय बाकीच्या सर्व ग्रीस देशाला पाण्यांत बुडवून टाकिलें. त्यांत ड्युकेलियन हा आपल्या बापाच्या सांगण्यावरून एक नाव बांधून तींत राहिल्यामुळें बचावला. पुढें त्याच्या प्रार्थनेवरून झुसनें त्याच्या बरोबर राहण्यासाठीं स्त्रीपुरुष उत्पन्न केले. नावेंतून सुखरूप उतरल्यावर ड्युकेनियननें झुसला यज्ञ करून संतुष्ट केलें. आरिस्तातल या ग्रीक तत्ववेत्यानेंही आपल्या ग्रंथांत ही गोष्ट खरी ऐतिहासिक समजूनच तिची चर्चा केली आहे.

* तस्मादेतस्यामुदीच्यां दिशि ये केच परेण हिमवंतं जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्रा इति वैराज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते । ऐ. ब्रा. ८, १४.

(पथ्यास्वस्ति) उत्तर दिशेला (उदीचीं दिशम्) जाणते ' असें कौषी-तकी ब्राह्मणांत सांगितलें आहे. या सर्व गोष्टींवरून प्राचीन काळी उत्तरेशीं आर्यांचा असलेला संबंध दिसून येण्यासारखा आहे असें मूर या पाश्चात्य पंडिताचें मत आहे. पण यांपैकीं एकही गोष्ट निर्णायक नसून ध्रुवस्थानाच्या सिध्यर्थ त्यांचा प्रत्यक्ष असा कांहींच उपयोग नाहीं. वैदिक व अवेस्तिक वचनांवरून निघणाऱ्या अनुमानांना अप्रत्यक्ष पुष्टि यांच्यावरून मिळेल; आणि त्याच दृष्टीनें त्यांचा या ठिकाणीं उल्लेख केला आहे. आमची खरी मदार म्हटली म्हणजे पूर्वीच्या प्रकरणांत दि-लेलीं वैदिक वचनें व या प्रकरणांत सांगितलेल्या अवेस्यांतील गोष्टी ह्यांवरच आहे. या दोहोंवरून आर्यांच्या ध्रुवप्रदेशांतील मूलस्थानाविषयीं प्रत्यक्ष पुरावा मिळत असून, तें मूलस्थान हिमकालांत नष्ट झाल्यामुळें प्राचीन आर्यांना आपली जन्मभूमि सोडून दक्षिणेकडे प्रवास करीत व मध्य आशियांतील कित्येक देश ओलांडित उक्षस्, कुभा, रसा इत्यादि नद्यांच्या कांठीं वसाहती कराव्या लागल्या व तेथून पुढें कांहीं दिवसांनीं त्यांची एक शाखा पूर्वेस वळली व दुसरी पश्चिमेकडे इराणांत जाऊन राहिली इत्यादि गोष्टींचेंही त्यांवरून चांगलें अनुमान होतें.

प्रकरण १२ वें.

तुलनात्मक गाथाशास्त्रांतील प्रमाणें.

तुलनात्मक गाथाशास्त्रांतील प्रमाणांचें महत्व वैदिक प्रमाणांना त्यांवरून दुजोरा मिळतो-ध्रुवोपपत्तीवरून यूरोपीय आर्यांच्या पुराणकथांचा उलगडा होतो-लेट् लोकांच्या पुराणांतील अनेक उषा-ग्रीक पुराणांतील हेराक्लिसच्या अनेक क्रिया-सेल्टिक पुराणांतील सूर्याच्या स्त्रीचीं अनेक नांवें-ग्रीक पुराणांतील ३५० दिवसांचें वर्ष-रोमन वर्ष पूर्वी दहा महिन्यांचें होतें याविषयीं प्लूटार्कचें मत-प्राचीन सेल्टिक वर्ष आक्टोबरच्या शेवटीं संपे-या वर्षाचे दोन भाग-डिमेटरची कन्या सहा महिने तमोमय घरांत जाई-प्लूटो (पाताळाचा राजा) पर्सिफोनला सहाच महिने आपले जवळ ठेवितो-मोइतूर्याच्या युद्धाचा दिवस-प्राचीन नॉर्स लोकांचें वर्षही असेंच होतें-या सर्वांवरून सहा महिन्याच्या दिवस रात्रीचा बोध होतो-या अनुमानाला व्युत्पत्तिशास्त्राचा आधार--वैदिक नवग्वांचे जोडीदार-रोमन पुराणांतील नोव्हम् साईल्स--सेल्टिक् पुराणांतील नऊ रूपांची कन्या-नॉर्स पुराणांतील थॉरचीं नऊ पावलें--अवेस्त्यांतील विफ्र नवाझ्-नॉर्स् देव बाल्डर आकाशांत बराच वेळ थांबतो-ही गोष्ट ध्रुवप्रदेशांतील दीर्घ दिवसाची द्योतक आहे-स्लॅव्होनिक पुराणांतील इवान्‌ची कथा-वैदिक त्रिताशीं त्याचें साम्य-वैदिक विष्णूप्रमाणें आयरिश आणि नॉर्स पुराणांतील देव वर्षांतून कांहीं काल रोगग्रस्त होत-हा काल हिंवाळ्याचा व दीर्घ अंधकाराचा होय-मानुष्यकशास्त्रांतील नवीन शोधांवरून आर्यांचें मूळचें स्थान उत्तर जर्मनी किंवा स्वीडनमध्यें होतें असें म्हणूं लागले आहेत-याच्याही पलीकडे उत्तरेकडे जाणें अवश्य आहे-सर्व मानव जातींचेंही मूलस्थान ध्रुवाजवळ असूं शकेल-प्रो० ह्रिसची शोध करण्याची पद्धति-त्याचीं अनुमानें-पौरस्त्य व पाश्चात्य कथांवरून ध्रुवस्थानाचीच सिद्धि होते.

तुलनात्मक गाथाशास्त्रांतील प्रमाणें.

वेद आणि अवेस्ता यांतील कथांवरून निघणाऱ्या अनुमानांना इतर आर्य राष्ट्रांच्या पुराणकथांवरून कितपत पाठबळ मिळतें हें या प्रकरणांत पहावयाचें आहे. मागील प्रकरणांत जीं वैदिक व अवैस्तिक प्रमाणें दिलीं आहेत त्यांचें स्वरूप सर्वसामान्य आहे. तीं केवळ आशियाखंडालाच लागू पडणारीं आहेत असें नाहीं. त्यामुळें जरी इतर राष्ट्रांच्या कथांचा त्यांशीं विरोध आला तरीही त्यांवरून निघणारीं अनुमानें त्याज्य होणार नाहींत. असें जरी आहे तरी इतर राष्ट्रांनीं आपल्या उत्तरेडील मूलस्थानाचें पुराणकथांच्या रूपानें किंवा कालगणनेच्या पद्धतींत स्मरण ठेविलें आहे कीं नाहीं हें पहाण्यासाठीं त्यांच्या कथांचें निरीक्षण करणें उपयुक्तच होणार आहे. या गोष्टींचें प्रामाण्य कदाचित् वैदिक कथांइतकें मानतां येणार नाहीं; तरी वैदिक कथांना त्यांचेपासून दुजोरा मिळतो ह्मणून तरी त्यांचें महत्व आहेच. तुलनात्मक गाथाशास्त्र आणि तुलनात्मक व्युत्पत्तिशास्त्र यांच्या इतिहासावरून असें दिसतें कीं, युरोपीय पंडितांना संस्कृतभाषा व तिच्या द्वारा वैदिक वाङ्मय यांची ओळख झाल्यापासून ग्रीक व रोमन पुराणांसंबंधानें नवीन दृष्टि उपलब्ध झाली. त्याचप्रमाणें आतां ध्रुवावरील वसतिस्थान सिद्ध करणारीं वेद व अवेस्ता यांतील प्रमाणें उपलब्ध झाल्यामुळें यूरोपीय आर्यांच्या पुराणकथांतील बऱ्याच बाबींचा उलगडा होणार आहे.

वैदिक प्रमाणांचा ऊहापोह करतांना जो क्रम स्वीकारला होता, तोच येथेंही घेऊन, प्रथम कालगणनेचा विचार करून त्यावरून, दीर्घ उषा, दीर्घ दिवस व रात्र, किंवा बारा महिन्यांहून कमी अवधीच्या सूर्यप्रकाशाचें वर्ष इत्यादि ध्रुवविशिष्ट गोष्टींचा पाश्चात्य आर्यांच्या कथांमध्यें कांहीं मागमूस आढळतो कीं नाहीं हें पाहूं. वेदांमध्यें उषा अनेक आहेत, अशा तात्पर्याचीं जीं वचनें आलीं आहेत त्यांप्रमाणें लेट् लोकांच्या पुराणांत दिएवो दुक्तेचा अनेकवचनीं उल्लेख करून अशा अनेक सुंदर दिएवो दुक्रुझेलिस् ह्मणजे देवकन्यका आहेत असें ह्मटलें आहे. उषावाचक दिवो दुक्ते या शब्दाचा अर्थ द्यौची कन्या असा असून ऋग्वे-

दांतील दिवो दुहिता शब्दाचेंच तो रूपान्तर आहे. ग्रीक कथांतही हेराक्लिसच्या अनेक स्त्रिया असून त्यांचीं नांवें पीत, सोनेरी, तेजस्वी अशा अर्थाचीं असून इऑस ऊर्फ उषसूशीं त्यांचा संबंध स्पष्ट दिसून येतो. हीच गोष्ट सेल्टिक् पुराणांत आली असून कुचुलैनच्या ह्मणजे सूर्य-देवाच्या स्त्रीचीं अनेक नावें त्यांत दिलीं आहेत. वेदांतील उषेच्या वर्णनाप्रमाणें या वर्णनावरून ध्रुवप्रदेशाचा प्रत्यक्ष बोध होण्यासारखा नाहीं. पण यांपैकीं उषेला लेटिश पुराणांत द्यौची कन्या ह्मणून ऋग्वेदाप्रमाणेंच तिचा अनेकवचनीं उल्लेख केला आहे; म्हणून ऋग्वेदांतील सविस्तर वर्णनावरून जें अनुमान काढलें तेंच लेटिश कथांनाही लावावयास हरकत नाहीं. ग्रीक व सेल्टिक् पुराणांनाही हीच गोष्ट लागू आहे.

गवां अयनम् आणि त्याबरोबर नवग्व आणि दशग्व यांची कथा सांगतांना ग्रीक पुराणांतील हेलिऑस् (सूर्य) याचे ३५० बैल व तितक्याच मेंढ्या असल्याचें सांगून त्यावरून ३५० दिवसांच्या वर्षाचें अनुमान केलें आहे. तसेंच रोमन वर्षाचा शेवटचा महिना जो डिसेंबर (सं. दशमवार) त्याच्या नांवावरून तो मूळ दहावा महिना असावा असें मानून प्राचीन रोमन वर्ष दहाच महिन्याचें होतें असें सांगितलें आहे. प्लूटार्कनें प्रसिद्ध रोमन लोकांचीं चरित्रें लिहिलीं आहेत, त्यांत न्यूमा नामक राजाच्या चरित्रांत असें म्हटलें आहे कीं, 'न्यूमानें महिन्यांचा क्रम बदलून मार्च पहिला होता तो तिसरा केला आणि जानेवारी व फेब्रुवारी हे अकरावे व बारावे होते ते पहिले व दुसरे केले.' यावरून कित्येकांनीं रोमन लोकांचें प्राचीन वर्ष दहा महिन्याचें नसून बारांचेंच होतें असें ठरविलें आहे. पण प्लूटार्कनेंच पुढें सांगितलें आहे कीं, 'न्यूमानें जानेवारी व फेब्रुवारी हे महिने नवीनच घातले; त्यापूर्वी रोमन लोक वर्षाचे दहाच महिने धरीत असत, असें पुष्कळांचें ठाम मत आहे.' शिवाय प्लूटार्कनें आपलें स्वतःचें मत देतांना म्हटलें आहे कीं, 'रोमन वर्षाचे प्रथम दहाच महिने होते व बारा नव्हते, असें मानावयास त्यांतल्या शेवटच्या महिन्याच्या नांवाचा मोठा आधार आहे; कारण अजूनही त्याला दहावा महिना अशा अर्थाचें डिसेंबर हेंच नांव आहे. शिवाय मार्च पासून पांचवा, सहावा इत्यादि महिन्यांचींही त्याच अर्थाचीं क्विन्टिलिस् (पांचवा,) सेक्स्टिलिस् (सहावा) इत्यादि नांवें असल्यामुळें मार्च हा पहिला महिना

होता हें उघड होतें." हें प्लूटार्कचें ह्मणणें सोडून देतां येण्यासारखें नाहीं. कारण महिन्यांना पांचवा, सहावा इत्यादि क्रमवाचक नांवें देण्याची पद्धत डिसेंबरपासून एकाएकीं सोडून दिली असेल असें ह्मणणें सयुक्तिक नाहीं. जानेवारी व फेब्रुआरी हे महिने खरोखर न्यूमानें मागाहून घातलेले असून, ते कां घातले हें जेव्हां समजत नाहींसें झालें, तेव्हां ते पुढून मागें आणले असें मत प्रचलित झालें असावें. कारण प्लूटार्क शिवाय आणखी मॅक्रोबियस् या ग्रंथकारानेंही आदि रोमन राजा जो रोम्युलस् त्याचें वर्ष दहाच महिन्यांचें होतें असें ह्मटलें आहे. अर्थात् त्याबद्दल मुळींच शंका नसून वेदांतील दशग्वांच्या दशमासिक सत्रांच्या गोष्टींशीं हीं तें चांगलें जुळत आहे.

सेल्ट्, टयूटन् आणि ग्रीक या लोकांच्या प्राचीन वर्षाविषयींचीं प्रमाणें इतकीं निश्चित नाहींत; तरी त्या प्रत्येकामध्यें वर्षाचा थोडा तरी भाग थंडी व काळोख यांनीं व्याप्त असल्याचें स्पष्ट दिसत असल्यामुळें तें वर्ष मूळचें ध्रुवावरचें असावें असें म्हणावयास हरकत नाहीं. सेल्टिक् पुराणकथांवरून असें दिसतें कीं, त्यांचें प्राचीन वर्ष आक्टोबरच्या शेवटीं संपून, तेथून थंडी व काळोख यांना आरंभ होत असे; कारण हिंवाळ्याच्या आगमनाप्रीत्यर्थ करावयाचा समारंभ ते आक्टोबरच्या शेवटच्या दिवशीं करीत असत. उन्हाळ्याच्या म्हणजे सेल्टिक्पुराणाप्रमाणें पहातां वर्षाच्या मध्यभागीं करावयाचा **लघ्नसद्**चा उत्सव आगष्ट महिन्याच्या पहिल्याच दिवशीं होत असे, व उन्हाळ्याला सुरुवात मेच्या पहिल्या दिवसापासून होई. प्राचीन सेल्टिक् वर्षाचे दोनच भाग असल्याचेंही कांहीं गोष्टींवरून दिसून येतें. डि-मेटर म्हणजे भूमाता (सं०ज्या—माता) ही आपली कन्या **प्राझर्पाइन्** इच्या संगतींत सहा महिने सुखानें घालवून, पुढच्या सहा महिन्यांत ती पृथ्वीच्या खालीं तमोमय घरांत गेल्यामुळें तिच्या वियोगामुळें दुःख करीत असते. तशीच ग्रीकपुराणांत दुसरी एक गोष्ट आहे. झ्यसची (सं—द्यौस्) कन्या पर्सिफोन हिला पाताळाचा राजा प्लूटो हा पळवून नेतो; पण त्याला वर्षांतून फक्त सहाच महिने आपल्याजवळ तीस बाळगतां येतें. ऋग्वेदांत इन्द्र—शंबरांच्या युद्धाच्या आरंभाचा जसा नक्की दिवस दिला आहे, तसा सेल्टिक पुराणांतही मोइतूर्याच्या युद्धाचा दिवस नवंबरची पहिली तारीख म्हणून सांगितला आहे.

नॉर्वेतील लोकांचें व ग्रीक लोकांचें प्राचीन वर्षही अशाच तऱ्हेचें होतें असें प्रो० ऱ्हिस या विद्वान् पंडितानें दाखविलें आहे.

यावरून युरोपांतील आर्यांनाही सहा महिन्यांचा दिवस व सहा महिन्यांची रात्र यांची माहिती असून, या भेदतत्वावरच त्यांची कालगणनापद्धति बसविली होती असें दिसतें. तुलनात्मक व्युत्पत्तिशास्त्रावरूनही या अनुमानाला बळकटी येते. आर्यांच्या बहुतेक शाखांच्या वर्षाचे उन्हाळा व हिंवाळा असे दोनच भाग होते, असे मानावयाला व्युत्पत्तिशास्त्रावरून आधार मिळतो असें डॉ० श्रेडर नांवाच्या पंडितानें आपल्या ग्रंथांत दाखविलें आहे. निरनिराळ्या आर्य भाषांना सबंद वर्षाचा वाचक असा एकही शब्द समाईक नाहीं. ध्रुववृत्तांत वर्षांतून सहा ते बारा महिन्यांपर्यंत सूर्यप्रकाशाचा काल असल्यामुळें वर्षाचा बोध करून घेण्याकरितां बारा महिन्यांच्या वर्षाच्या कल्पनेपेक्षां, अमुक महिन्यांचा उन्हाळा व हिंवाळा अशीच कल्पना तेथील लोकांना अधिक सोपी वाटली असावी. सबंद वर्षाचा बोध करण्याकरितां **मानुषा युगा** आणि **क्षप:** असे जे शब्द आले आहेत त्यांचा यावरून उलगडा होण्यासारखा आहे.

नवग्व आणि दशग्व यांच्या नांवांत जे संख्यात्मक भाग आहेत त्यांवरून त्यांच्या सत्राच्या अवधीच्या कालाची कल्पना करतां येते असें मागें दाखविलेंच आहे. या नवग्व–दशग्वांसारखी मंडळी इतर आर्यपुराणांतही आहेत कीं काय हें आतां पाहूं. रोमनपुराणांतील **नोव्हम्‌साईल्स** व नवग्व, यांचें शाब्दिक साम्य आहे; पण त्यांच्या स्वरूपांत तसें साम्य दिसत नाहीं. परंतु सेट्‌लिकपुराणांतील नवरूपा कन्येशीं मात्र त्यांचें खरें साम्य दिसतें; कारण तिचा कुचुलैन ऊर्फ सूर्य–देवाशीं संबंध आहे. **कांचोबर** याची **फेडेलम** नांवाची एक सुंदर कन्या होती. पश्चिमेकडून आपले शत्रू वर आले असें ऐकतांच कुचुलैन हा आपल्या पित्यासह तिकडे गेला, व सायंकाळीं एकाएकीं तेथून निघून तो आपल्या संकेतस्थानीं आला; त्या ठिकाणीं फेडेलम हिनें त्याला दुसऱ्या दिवशींच्या युद्धासाठीं तयार करण्याकरितां त्याच्या स्नानाची तयारी करून ठेविली होती. ही गोष्ट नवग्व–दशग्वांनीं सोमांच्या आहुती देऊन वृत्रयुद्धासाठीं इन्द्राला पुष्ट करण्याच्या गोष्टीसारखीच आहे. तात्पर्य ही नवरूपा कन्या म्हणजे वैदिक नवग्वांचें सेल्टिक रूपांतरच होय. नॉर्स पुराणांत पृथ्वीचा पुत्र जो **थॉर्**

तो राक्षसाचा वध केल्यावर, नऊ पावलें चालून सर्पविषामुळें मृत्यु पावतो असें सांगितलें आहे. थॉरची ऊर्फ सूर्यदेवाचीं हीं नऊ पावलें म्हणजे तो क्षितिजावर आल्यापासून पुनः दीर्घ काळोखाच्या आरंभीं क्षितिजाखालीं जाईपर्यंतचा नऊ महिन्यांचा काळ असला पाहिजे. अवेस्त्यांतील **विफ्र नवाझ** याची गोष्टही अशाच प्रकारची दिसते. थ्राएतौनानें त्याला हवेंत झोंकून दिल्यामुळें तो सारखा तीन दिवस व तीन रात्री उडत होता; पण त्याला खालीं येतां येईना. तिसऱ्या रात्रीच्या शेवटीं जेव्हां उषेचा उदय झाला, तेव्हां त्यानें अर्द्विसूर अनाहित हिची प्रार्थना करून तिला **हओमाच्या** आहुति देण्याचें कबूल केलें. प्रार्थना ऐकून अर्द्विसूर अनाहितेनें त्याला सुखरूप खालीं आणिलें. हा विफ्र नवाझ वैदिक विप्र नवग्वच होय. सात विप्र व नवग्व हे ऋग्वेदांत (६,३२,२) एकत्र सांगितलेले असून, ५,७४,७ यांत अश्विनांना **विप्रवाहसा** म्हणून ते दूरच्या प्रदेशांत तीन दिवस व तीन रात्री राहिल्याचें सांगितलें आहे. नऊ महिन्यानंतर आपलें सत्र आटोपून पाताळांत इंद्राला मदत करण्यासाठीं जाणाऱ्या नवग्वांची गोष्ट अश्विनांच्या कथेशीं जोडून विफ्र नवाझाच्या गोष्टीच्या रूपानें ती अवेस्त्यांत सांगितली असावी.

येणें प्रमाणें सेल्टिक, ग्रीक, आणि नॉर्स वाङ्मयांतील कथांवरून हिंवाळ्यांतील दीर्घ काळोख किंवा सहा अथवा दहा महिन्यांच्या प्रकाशाचें वर्ष इत्यादि गोष्टी यूरोपीय आर्यांच्या पूर्वजांना माहीत होत्या असें दिसतें. नॉर्स पुराणांतील सूर्यदेव **बाल्डर** हा आकाशांत बराच वेळ राहतो असें म्हटलें आहे. सूर्य आपला रथ सोडून मध्येंच आकाशांत थांबतो असें जें ऋग्वेदांत म्हटलें आहे, त्यासारखेंच हें आहे. उत्तर ध्रुवाजवळील दीर्घ दिवसाचा संबंध या गोष्टींत असावा. स्लॅव्होनिक पुराणांत वैदिक **त्रिताच्या** गोष्टीचें प्रतिरूप आहे. तें असें–एका वृद्ध दंपतीला तीन पुत्र होते; त्यापैकीं दोघे शहाणे असून, तिसरा **इवान्** हा भोळसर होता. इवान् ज्या ठिकाणीं रहात असे तेथें नेहमींच रात्र असे. हें कृत्य अहीचें असल्यामुळें इवान् त्या अहीला मारावयास सिद्ध झाला. तेव्हां बारा शीर्षांचा एक साप तेथें आला. इवाननें त्याचा वध केल्यावर लगेच जिकडे तिकडे प्रकाश झाला. त्रिताचें स्थान दूरच्या प्रदेशांत ऊर्फ पाताळांतील अंधकारमय प्रदेशांत होतें असें जें वेदांत सांगितलें आहे त्याशीं ही इवान्‌ची गोष्ट उत्तम जुळते.

या सर्व कथांवरून, सेल्ट्, टयूटन्, लेट्, स्लॅव्ह्, ग्रीक आणि रोमन या यूरोपीय आर्यलोकांच्या पुराणांत ध्रुवाजवळील कालपरिमाणाच्या खुणा अद्यापिही राहिल्या आहेत असें दिसून येतें. दीर्घ उषा, दीर्घ दिवस व रात्र, आणि काळोखाचे हिंवाळे या गोष्टींचे कमी जास्त स्पष्ट उल्लेख त्यांत आहेत, पण त्यांपैकीं एकावरूनही ध्रुवावरील आर्यांची वसति किंवा त्यांचा नाश होण्याचें कारण यांचा प्रत्यक्ष बोध होत नाहीं. पण ही उणीव वेद व अवेस्ता यांनीं पूर्णपणें भरून काढिली असल्यामुळें, त्यांच्या साहाय्यानें यूरोपीय आर्यांच्या पुराणांचा विचार केल्यास त्यांतील कथांवरून ध्रुवाजवळील मूलस्थानाचें अनुमान करतां येण्यासारखें आहे. वर सांगितलेल्या गोष्टींशिवाय आणखीही कित्येक गोष्टींत सूर्यदेवानें अंधकारावर मिळविलेल्या विजयाचें वर्णन या पुराणांत केलेलें आहे. पण त्या सर्व येथें नमूद करण्याचें कारण नाहीं. वेदांतील विष्णूच्या अल्पकालिक आजाराप्रमाणें आयरिश व नॉर्स पुराणांतील देवही वर्षांतून कांहीं कालपर्यंत रोगग्रस्त होऊन पडत असत. हा रोगग्रस्तपणा ह्मणजे हिंवाळ्यांतील काळोख होय. या सर्व गोष्टींचा संबंध आतां ध्रुवस्थानाशीं लावतां येतो, पण कांहीं वर्षांपूर्वी असें मत प्रतिपादन करणारावर वेडेपणाचा आरोप आला असता. अलीकडे भाषाशास्त्र आणि मानववंशशास्त्र यांतील शोधांमुळें पूर्वी ठरविलेल्या सिद्धांतांमध्यें बराच फरक झालेला आहे. आर्यांचें मूलस्थान मध्यआशियांत होतें हें मत, भूस्तरशास्त्र, पुराणवस्तुशास्त्र, मस्तकविज्ञानशास्त्र इत्यादि शास्त्रांतील शोधांनीं बदलून टाकिल्यामुळें, आतां तें मूलस्थान उत्तर जर्मनी किंवा स्वीडनचा दक्षिण भाग यांत होतें असें व्युत्पत्तिशास्त्रज्ञहि ह्मणूं लागले आहेत. तुर्कस्तान खेरीज करून यूरोपांतील बहुतेक मोठीं राष्ट्रें आपली पूर्वपरंपरा नॉर्स लोकांच्या दिग्विजयापर्यंत नेऊन भिडवितात. पण उत्क्रान्तितत्वाला अनुसरून ही परंपरा आणखीही उत्तरेकडे पोंचवितां येईल. वर सांगितलेल्या पुराणांतील गोष्टींत दिसून आल्याप्रमाणें त्या कथांचा रोख ध्रुववृत्ताच्या आंतील कोणत्या तरी स्थळाकडे आहे यांत कांहीं शंका नाहीं. ही गोष्ट फक्त आर्यांच्या मूलस्थानाची झाली. इतर मानववंशांच्या मूलस्थानाचा यांत कांहीं संबंध नाहीं. तरी त्यांचे मूलस्थान ध्रुवाजवळ असूं शकणार नाहीं असें मात्र यावरून समजावयाचें नाहीं. कांहीं वर्षांपूर्वी एम्. डी. सपोर्टा

नांवाच्या एका फ्रेंच पंडितानें संपूर्ण मानव जातीचें उत्पत्तिस्थान उत्तर ध्रुवप्रदेशच होय असें मत मोठ्या जोरदार रीतीनें प्रतिपादन केलें होतें.

प्रो. ऱ्हिस या प्रसिद्ध पंडितानें यूरोपीय आर्यांच्या पुराणकथांचें तुलनात्मक परीक्षण करून जो सिद्धांत काढिला आहे त्याचें सार येथवर दिलें आहे. प्रो. मॅक्समुल्लर आणि प्रो. ऱ्हिस या दोघांचीही शोध करण्याची दिशा एकच. परंतु ज्या कथांचा विचार करावयाचा त्यांतील हरएक बाबीचा कोणत्या तरी कल्पनेवर समाधानकारक उलगडा झाल्याशिवाय पुढें जावयाचें नाहीं, असा निर्धार केल्यामुळें प्रो. ऱ्हिस याचीं अनुमानें जास्त व्यापक झालीं व शेवटीं सर्व बाबींचा उलगडा करणाऱ्या ध्रुवोपपत्तीचा आश्रय करणें त्याला भाग पडलें. या बाबतींत प्रो. ऱ्हिस याची कामगिरी आपल्या उपपत्तीला फारच महत्वाची झालेली आहे. प्रस्तुत पुस्तकांत दाखल केलेल्या ध्रुवाजवळील वसतीसंबंधीं वैदिक पुराव्याची जर त्यास माहिती असती, तर त्यानें आपले सिद्धांत याहूनही अधिक जोरानें प्रतिपादिले असते. सेल्टिक आणि ट्यूटॉनिक कथांचें सूक्ष्म निरीक्षण करून व त्यांची ग्रिक कथांशीं तुलना करून त्यानें हीं अनुमानें काढिलीं आहेत; आणि वैदिक व अवैस्तिक कथांचा स्वतंत्र रीतीनें विचार करून आह्मीं काढिलेल्या अनुमानांशीं तीं पूर्णपणें जुळत असल्यामुळें आमच्या अनुमानांना दुप्पट जोर मिळाला आहे. प्रस्तुत अनुमानें तुलनात्मक व्युत्पत्तिशास्त्राच्या विरुद्ध नाहींत हें मागें सांगितलेंच आहे. भाषाशास्त्र व व्युत्पत्तिशास्त्र यांतील शोधांच्या धोरणावरून आशियांतील आर्यांच्या मूलस्थानाची कल्पना आतां पण्डितांनीं सोडून दिल्यासारखी आहे, आणि यूरोपांत रहाणारे नवपाषाणयुगांतील आर्यलोक हे मूळचे तेथलेच होते असेंही अद्यापि सिद्ध झालेलें नाहीं. ह्मणजे आर्यांच्या मूलस्थानाचा अद्यापि निर्णय झालेला नाहीं. ह्मणून त्यांच्यासंबंधानें परंपरागत कथांच्या पुराव्याचा योग्य विचार करून त्यांवरून जीं अनुमानें निघतील तीं काढण्याची आह्मांला पूर्ण मोकळीक आहे. उत्क्रान्ति नियमांस अनुसरल्यास आपलें मूलस्थान शोधण्यासाठीं उत्तरेकडे ध्रुवप्रदेशांतच गेलें पाहिजे असें जें प्रो. ऱ्हिस यानें म्हटलें आहे तें अगदीं बरोबर आहे. त्याप्रमाणें पहातां खरोखर वर्षांतून सात महिन्यांचा सूर्यप्रकाश, शंभर

दिवसांच्या अवधीचा अखंड अंधकार, किंवा तीस दिवसांच्या अवधीची अखंड उषा, हीं ज्या अक्षांशावर आहेत, तेथेंच आपलें मूलस्थान असलें पाहिजे. आर्य लोकांखेरीज इतर मानववंशांचेंही मूलस्थान ध्रुवाजवळ असेल कीं नाहीं, या प्रश्नाचा सांगोपांग विचार डॉ. वारन् या पंडितानें आपल्या नंदनवनोपलब्धि ऊर्फ 'मानव जातीचें उत्तर ध्रुवाजवळील उत्पत्तिस्थान' नांवाच्या ग्रंथांत केला आहे. एकंदर मनुष्यशास्त्राच्या दृष्टीनें हा प्रश्न महत्वाचा आहे. पण तो फार व्यापक असल्यामुळें त्याचा येथें विचार करतां येत नाहीं. तरी पण आपली उपपत्ति डॉ. वारन्च्या उपपत्तीच्या विरुद्ध नसून तिला उलट सहायकच आहे. एवढाच फरक आहे कीं आपला उद्देश त्याच्यापेक्षां संकुचित आहे. सर्व मनुष्य जातीचा विचार न करितां तीपैकीं फक्त आर्य शाखेंतील लोक गेल्या हिमकालापूर्वी उत्तरध्रुवाजवळ रहात असत, व हिमकालानंतर त्या ठिकाणाचा नाश झाल्यामुळें तेथून त्यांना निघून जावें लागलें, एवढेंच आपल्याला दाखवावयाचें होतें. पूर्व प्रकरणांत सांगितलेल्या वैदिक व अवैस्तिक वचनांवरून या वसतीचा प्रत्यक्ष बोध होत असून, प्रो. ऱ्हिससारख्या पंडितांनीं सेल्टिक, टयूटॉनिक इत्यादि युरोपीय आर्यांच्या पुराणांचा स्वतंत्र विचार करून तेंच अनुमान काढिलें आहे. आधुनिक शास्त्रांतील शोधांचाही या अनुमानाला पाठिंबा आहे हें मागें दाखविलेंच आहे. म्हणून आर्य लोकांचें मूलस्थान उत्तर ध्रुवाजवळ कोठें तरी होतें ही गोष्ट सिद्ध झाली असें मानावयास आतां हरकत नाहीं.

प्रकरण १३ वें.

प्राचीन आर्यांची सुधारणा आणि धर्म यांशीं प्रस्तुत अनुमानांचा संबंध.

ध्रुवप्रदेशांतील वसतिस्थानाच्या सिध्यर्थ दिलेल्या प्रमाणांचा सारांश--त्यांवरून ध्रुवाजवळील वसतिस्थानाचा स्पष्ट बोध होतो, पण ध्रुवप्रदेशांतील नक्की स्थान त्यांवरून निश्चित होत नाहीं--भूस्तरशास्त्रावरून पहातां ध्रुवाजवळील वसतिस्थान हिमान्तरकालांतच शक्य होतें--प्राचीन वैदिक कालगणनापद्धतीचें परीक्षण--हिमोत्तरकालाचा आरंभ आणि मृगशीर्षकाल यांतील अवधि ८०००० वर्षांइतका असावा असें त्यावरून दिसत नाहीं--वैदिक कालगणनेशीं अमेरिकन शास्त्रज्ञांचे नेमस्त अंदाज जुळतात--पुराणांतील युगात्मक कालगणना, मन्वंतरें आणि कल्प--गेल्या प्रलयानंतरच्या दहा हजार वर्षांच्या चतुर्युगात्मक मूळ चक्रावरून पुराणांतील पद्धति निघाली असावी--देवांच्या वर्षाची कल्पना मनुस्मृतींत व भारतांत नाहीं--त्या नंतरच्या ग्रंथकारांनीं तिचा अवलंब केला--त्यांना आपण कृत युगांत आहों असें वाटत नव्हतें--गेल्या प्रलयानंतर दहा हजार वर्षे होऊन गेलीं या मूळ कल्पनेचा वैदिक कालगणनेशीं चांगला मेळ पडतो--तसाच तो अमेरिकन भूस्तरशास्त्रज्ञांच्या अंदाजांशींही पडतो--या सर्वांवरून ध्रुवाजवळील वसतिस्थानाचा काल शकापूर्वी ८००० वर्षांच्या पलीकडचा ठरतो--प्राचीन दंतकथांचें विश्वासार्ह स्वरूप आणि त्या राखून ठेवण्याची पद्धति--सर्व मानवजातीचें मूलस्थान ध्रुवावर होतें ही कल्पना आर्यांच्या तेथील वसतिस्थानाच्या विरुद्ध नाहीं--आर्यांची अत्यंत प्राचीन सुधारणा आणि धर्म यांविषयींच्या प्रचलित मतांचें परीक्षण--आर्यांचे मूळ बीज आणि त्यांची सुधारणा हीं हिमोत्तरकालीन नव्हत--हिमकालांत झालेला प्राचीन आर्यसुधारणेचा नाश--नवपाषाणयुगांतील यूरोपीय आर्यांच्या सुधारणेतील कमीपणाचें कारण ते प्रलयोत्तरकालांत पुनः रानटी बनले हें होय--हिमान्तरकालांतील ध्रुवाजवळच्या वसतिस्थानांतील लोकांची रहाणी आणि यज्ञपद्धति--देवयान, पितृयान आणि तत्कालीन देवता--आर्यांचे मूळ भाषाग-अविभक्त आर्यांच्या ध्रुवजवळच्या मूलस्थानांतील सधारणेचें प्रमाण--

तुलनात्मक व्युत्पत्तिशास्त्राचीं अनुमानें–त्यांवरून दिसून येणारी आर्यांची सुधारणा लघुतम समजली पाहिजे-ह्मणजे ती खरोखर बरीच उच्च प्रकारची असली पाहिजे–अविभक्त आर्यांची सुधारणा पाषाणयुगांतील सुधारणेहून उच्च होती–धातूंचीं नाणीं त्यांच्यांत बहुधा प्रचलित असावीं–आर्यांच्या भाषेचा आरंभ, वर्णानुसार मनुष्यजातीचें वर्गीकरण इत्यादिकांच्या कालाचा पत्ता अद्यापि लागण्यासारखा नाहीं–आर्य जातीचें व त्यांच्या धर्माचें मूळ प्राचीन भूस्तर युगांत गुरफटलेलें आहे–वेदांच्या उत्पत्ति व स्वरूपाविषयीं ब्रह्मवाद्यांचीं मतें–षड्दर्शनकारांचीं मते–पतंजली आणि व्यास यांच्या मतें गेल्या प्रलयांत वेद नष्ट होऊन नवीन कल्पाच्या आरंभीं शब्दशः नव्हे तरी अर्थतः पुनः उत्पन्न झाले–हिमोत्तरकालाचे ज्योतिःशास्त्रदृष्ट्या करतां येण्यासारखे चार विभाग–ऐतरेय ब्राह्मणांतील चार युगांच्या लक्षणांशीं त्यांची तुलना–वेदांची उत्पत्ति आणि स्वरूप यांविषयींच्या ब्रह्मवाद्यांच्या आणि ऐतिहासिक मतांची तुलना–सूक्तांचे शब्द नवे असले तरी त्यांचा मथितार्थ प्राचीन आहे असें सांगणारीं वैदिक वचनें–वैदिक देवता आणि त्यांचे पराक्रम हीं सर्व प्राचीन होत-वेद अथवा वैदिक धर्म स्वरूपतः हिमोत्तरकालीन असले तरी तत्वतः हिमान्तरकालीन होत–उपसंहार.

प्राचीन आर्यांची सुधारणा आणि धर्म यांशीं प्रस्तुत अनुमानांचा संबंध.

वैदिक आर्यांच्या मूलस्थानाच्या प्रश्नाचा अनेक दृष्टींनीं केलेला विचार येथें पुरा झाला. त्यावरून असें दिसून येईल कीं, आमचा कोटिक्रम केवळ प्राचीन सुधारणेच्या इतिहासावर किंवा भाषाशास्त्रावरून निघालेल्या अनुमानावर उभारलेला नसून, वेद व अवेस्ता यांतील स्पष्ट वचनांवरच तो उभारलेला आहे. या वचनांवरून असें सिद्ध होतें कीं, केवळ ध्रुवप्रदेशांतच आढळून येणारे असे जे सृष्टचमत्कार आहेत त्यांची माहिती वैदिक ऋषींना होती; तसेंच चक्राकार भ्रमण करणारी उषा, वृत्रानें कोंडिलेलीं जलें, सूर्यादि देवांना दुःखमुक्त करणारे अश्विन; विश्वाचें तीन पदांनीं आक्रमण करणारा विष्णु; रात्रि व समुद्र यांचा

राजा वरुण, सात महिन्याचे सात आदित्य, त्रित, इत्यादि मुख्य मुख्य वैदिक देवतांचीं लक्षणें मूळ ध्रुवसंबंधी आहेत. तात्पर्य तिसऱ्या प्रकरणांत सांगितलेलीं ध्रुवविशिष्ट लक्षणें व ध्रुवमंडल-विशिष्ट लक्षणें हीं सर्व वेदांत इतक्या स्पष्ट रीतीनें आढळून येतात कीं, त्यांवरून निघणाऱ्या अनुमानांविषयीं मुळींच शंका रहात नाहीं. सहा महिन्यांचा दिवस व तेवढीच रात्र, कित्येक दिवसांच्या अवधीची वर्तुलाकार फिरणारी तेजस्वी उषा, किंवा बारा महिन्यांपेक्षां कमी सूर्यप्रकाशाचें वर्ष इत्यादि गोष्टी वैदिक ऋषींना माहीत होत्या; व त्या त्यांनीं सरळ शब्दांनीं सांगितलेल्या असूनही आज पावेतों त्यांचा नीट अर्थ लागला नव्हता. पण आतां नवीन शास्त्रीय शोधांच्या साहाय्यानें त्यांचा चांगला उलगडा करतां येणार आहे. या लक्षणांचा उल्लेख करणाऱ्या वचनांचा अर्थ करण्याची खरी गुरुकिल्ली माहीत नसल्यामुळें एतद्देशीय व परदेशीय, तसेच प्राचीन व अर्वाचीन अशा सर्व वैदिक पंडितांनीं त्यांची लागेल तशी ओढाताण कशी केली आहे, किंवा त्यांकडे मुळींच दुर्लक्ष केलें आहे. असें ह्मटलें तरी निरुक्तकार यास्क किंवा भाष्यकार सायणाचार्य यांच्या श्रमाचें महत्व कमी करण्याचा आमचा मुळींच इरादा नाहीं. त्यांच्या मदती शिवाय वैदिक ग्रंथांच्या अर्थनिर्णयासंबंधानें आधुनिक पंडितांस कांहीं एक करतां आलें नसतें ही गोष्ट कोणालाही कबूल करावी लागेल. आमच्या धर्मग्रंथांच्या स्पष्टीकरणार्थ यांनीं अत्यन्त श्रम केलेले आहेत याबद्दल कोणाचा मतभेद होईलसें वाटत नाहीं; आणि त्यांच्या या अत्यन्त महत्वाच्या कामगिरीबद्दल भावी पिढ्यांतील वैदिक पंडित त्यांचे सदैव ऋणी रहातील. पण वेद हे जर आमचे अत्यन्त प्राचीन ग्रंथ आहेत, तर जुन्या पंडितांच्या दृष्टीआड राहिलेल्या त्यांतील कित्येक गोष्टी प्राचीन मनुष्यांविषयींच्या वाढत्या ज्ञानाबरोबर आज आमच्या नजरेस येणार नाहींत असें कसें होईल? अशा कांहीं गोष्टी त्यांच्या दृष्टीआड राहिल्या हा त्यांचा दोष नव्हे. तर आपल्या अत्यंत प्राचीन पूर्वजांची स्थिति ज्या शास्त्रांवरून जाणतां येण्यासारखी आहे तीं शास्त्रेंच कांहीं काळापूर्वी अस्तित्वांत आलेलीं नव्हतीं, किंवा अस्तित्वांत असल्यास अगदींच बाल्यावस्थेंत होतीं. म्हणून भाष्यकारांना न सुचलेल्या अशा कांहीं कल्पना वैदिक किंवा अवैस्तिक वचनांवरून आम्हांला सुचल्यास त्यांत आश्चर्य मानण्याजोगें कांहीं नाहीं.

ही गोष्ट लक्षांत ठेऊनच आमच्या वाचकांनी पूर्व प्रकरणांत आम्ही दिलेल्या वैदिक वचनांच्या अर्थाची आजपर्यंत केलेल्या अर्थांशीं तुलना करावी.

या वचनांचा योग्य तो अर्थ केल्यास त्यांवरून केवळ ध्रुवविशिष्ट अशीं लक्षणें दिसून येतात, व एवढी एकच गोष्ट जरी आमची उपपत्ति सिद्ध करावयास पुरेशी आहे, तरी आमची मुख्य भिस्त कांहीं आम्हीं केलेल्या या वचनांच्या अर्थावर नाहीं. वैदिक आर्यांच्या यज्ञ-ग्रंथांत व पुराणकथांत आमची उपपत्ति सिद्ध करणाऱ्या अनेक गोष्टी आहेत; आणि त्यांना पारशी व यूरोपीय आर्य यांच्या पुराणांतील कथां-चाही पूर्ण पाठिंबा आहे. दशग्वांचें दशमासावधि सत्र किंवा तितक्याच मुदतीचें संवत्सर सत्र हीं या गोष्टींचीं मुख्य उदाहरणें असून त्यांना डिसेंबरांत संपणाऱ्या दहा महिन्यांच्या प्राचीन रोमन वर्षाची जोड आहे. सहा सहा महिन्यांच्या दिवसरात्रीची गोष्ट ही केवळ पौरस्त्य आर्यकथांतच केवळ नसून पाश्चात्य आर्यांच्या पुराणांतही आहे. सबंद वर्ष ज्यांत एका दिवसाप्रमाणें दिसत होतें तें इराणी नंदनवन व बर्फाचा जाड थर पडून झालेला त्याचा नाश यांच्या वंदिदादांतील कथेवरून आमच्या उपपत्तीला फार-च उत्तम आधार मिळत आहे. ह्मणून प्रो. ऱ्हिस याच्या मताप्रमाणें पाश्चात्य आर्यांच्या कथांचा रोख जर त्यांचें आदिस्थान फिन्लंडांत होतें असें दाखविण्याचा असेल, तर वैदिक व अवेस्तिक कथांचा तो आणखी उत्तरेकडे ध्रुवाजवळ तें होतें असें दाखविण्याचा आहे. कारण ध्रुवा-शिवाय इतर ठिकाणीं तीस दिवसांची अखंड उषा शक्य नाहीं. या-प्रमाणें आमच्या आदिस्थानाचें अक्षांशमान जरी साधारण मानानें निश्चित करतां आलें तरी त्याचें रेखांशमान ठरविण्यासारखा ह्मणजे तें यूरोपच्या उत्तरेस होतें कीं आशियाच्या उत्तरेस होतें हें ठरविण्यासारखा पुरावा वेदांत आज तरी निदान दिसत नाहीं. परंतु ध्रुवस्थानासंबंधाच्या गोष्टी ब्राम्हण व पारशी यांच्यांच ग्रंथांत विशेष स्पष्ट रीतीनें राहिलेल्या आहेत, या गोष्टीचा विचार करितां तें स्थान रशियाच्या किंवा स्वीडन नार्वेच्या उत्तरेस नसून सैबेरियाच्याच उत्तरेस असावें असें अधिक संभवनीय दिसतें. पण याहून स्पष्ट पुराव्याच्या अभावीं उगाच कांहीं तरी तर्क करण्यांत मतलब नाहीं.

या पुस्तकाच्या आरंभीं भूस्तरशास्त्र व पुराणवस्तुशास्त्र यांत अगदीं अलीकडे झालेल्या शोधांचा सारांश देऊन त्यावरून आदि मनुष्य प्राणी व चतुर्थ युगांत युरेशियाच्या उत्तर भागावर पुनः पुनः आलेल्या हिमकालाच्या धाडी यांविषयीं कोणती माहिती मिळते त्याचें दिग्दर्शन केलें. असें करण्यांत भूस्तरशास्त्रावरील जुन्या ग्रंथांत पृथ्वीच्या कवचाचा इतिहास देतांना मनुष्य प्राणी हा हिमोत्तरकालांत उत्पन्न झाला असा जो सिद्धांत काढलेला होता, त्यावरून होणारा गैरसमज दूर व्हावा, हा उद्देश होता. मनुष्यप्राणी तृतीय युगांत अस्तित्वांत होता, व गेल्या हिमकालांपूर्वी ध्रुवप्रदेशांतील हवा सौम्य असून हिमकालांत पडलेल्या बर्फामुळें ती अतिशय कडक झाली, या गोष्टी जर भूस्तरशास्त्रानें अलीकडे सिद्ध केल्या नसत्या, तर आजही उत्तरध्रुवाजवळचें मूलस्थान ह्मणजे अशक्य गोष्ट वाटली असती. अतिशय कडक हिंवाळ्याचा उल्लेख करणारीं वचनें ऋग्वेदांत शोधून काढून त्यावरून ध्रुवस्थानाची सिद्धि करण्याचे प्रयत्न मागें फुकट कां गेले हें आतां आपल्याला चांगलें समजून येईल. कारण त्या ठिकाणीं जेव्हां आमच्या पूर्वजांची वसति होती तेव्हां तेथील हिंवाळे मुळींच कडक नसून हिमकालानंतर ते कडक होऊन तें ठिकाण मनुष्यांस रहावयास निरुपयोगी झालें. अवेस्त्यांत हा प्रकार उत्तम रीतीनें सांगितला आहे. अवेस्त्यांतील वर्णन व भूस्तरशास्त्रांतील नवीन शोध यांचा इतका मेळ पडल्यावर ध्रुववसतिकाल निश्चित करणें कठीण नाहीं. कारण ध्रुवाजवळ मनुष्यांनीं रहाण्यासारखी सौम्य हवा हिमोत्तर कालांत नसून हिमान्तरकालांतच होती असा भूस्तरशास्त्राचा सिद्धांत आहे.

आतां कांहीं भूस्तरशास्त्रज्ञांच्या मतें, गेला हिमकाल संपल्याला २०००० किंबहुना ८०००० वर्षें झालीं असावीं; आणि वेदांचा प्राचीनतम काल तर इ. स. पूर्वी ४५०० वर्षांच्या पलीकडे जात नाहीं. यावरून कोणी असें म्हणतील कीं हिमकालाचा शेवट, व वैदिक सूक्तांचा रचनाकाल यांमध्यें जो हजारों वर्षांचा खंड पडला, त्यांतून हिमान्तरकालांतील ध्रुवस्थानाची खरी हकीगत वंशपरंपरा जशीच्या तशीच निघून वैदिक ऋषींनां मिळाली असेल असें संभवत नाहीं. हा समज दूर करण्यासाठीं येथें थोडेंसे विवेचन करणें अवश्य आहे. **वेदकालनिर्णय** या पुस्तकांत असें दाखविलें

आहे कीं तैत्तिरीयसंहिता आणि ब्राह्मणें यांत नक्षत्रांना कृत्तिकांपासून आरंभ केलेला असून त्याचा अर्थ त्या वेळीं वसंतसंपात त्या नक्षत्रांत होता असा होतो, व त्या अन्वयें या ग्रंथाचा काल शकापूर्वी २५०० वर्षांच्या सुमारास ठरतो; तसेंच यांच्यापेक्षां प्राचीन असा जो ऋग्वेद त्यांतील कित्येक वचनांवरून ऋक्सूक्तें मृगनक्षत्रांत वसंतसंपात असतांना म्हणजे इ. स. पूर्वी ४५०० वर्षांच्या सुमारास रचिलीं असावीं. आणखी त्यांत असेंही दाखविलें आहे कीं, वसंतसंपात पुनर्वसूंत (शकापूर्वी ६००० वर्षें) असल्याच्याही कांहीं अंधुक खुणा त्यांत आहेत. (टिळक म्हणतात) ही शेवटची मर्यादा याहूनही आणखी मागें ढकलतां येईल कीं नाहीं हें पहाण्यासाठीं संपाताच्या क्रांतिवृत्तांतील याहून प्राचीन स्थानाचा शोध करण्याचा आम्हीं प्रयत्न केला. पण तसें स्थान आम्हांला सांपडलें नाहीं. तथापि ध्रुवस्थानाचा उल्लेख करणाऱ्या वाक्यांकडे यापुढें आमचें अधिकाधिक लक्ष जाऊन त्यांवरून असें वाटूं लागलें कीं, शकापूर्वी ५००० ते ६००० वर्षांच्या सुमारास वैदिक आर्य मध्य आशियाच्या उंच मैदानावर स्थिरस्थावर झाले असावे, आणि त्या वेळीं त्यांना आपल्या ध्रुवाजवळील मूलस्थानाची चांगली आठवणही असावी. तात्पर्य, वैदिक कालगणनेविषयीं केलेल्या शोधावरून, गेला हिमकाल मृगशीर्षकालाच्या पूर्वी किती तरी हजार वर्षें होऊन गेला असें म्हणावयास कांहीं आधार मिळत नाहीं. अमेरिकन भूस्तरशास्त्रज्ञांनीं हा हिमकाल इ. स. पूर्वी ८००० वर्षांच्याच सुमारास झाला असावा असें जें अनेक प्रमाणांवरून अनुमान केलें आहे, त्याशीं हा आमचा अंदाज चांगला जुळतो. म्हणजे अमेरिकनशास्त्रज्ञांच्या अनुमानाला आमच्या स्वतंत्र रीतीनें काढिलेल्या अनुमानांवरून चांगली पुष्टि मिळत असल्यामुळें, डॉ. क्रोल सारख्या शास्त्रज्ञांचे मनमुराद तर्क सोडून अमेरिकन शास्त्रज्ञांचें नेमस्त मत ग्रहण करणें हेंच आजच्या ज्ञानाच्या स्थितींत योग्य दिसतें. गेला हिमकाल संपून हिमोत्तर कालाला सुरुवात शकापूर्वी ८००० वर्षांच्या सुमारास झाली असें अमेरिकन शास्त्रज्ञांचें मत आहे. हा काल आणि मृगशीर्ष-काल यांत ३००० वर्षांचें अंतर आहे; इतक्या कालांत आपल्या मूल-स्थानाची स्मृति राखून ठेऊन ती सूक्तांत ग्रथित करणें कांहीं असंभवनीय नाहीं. तात्पर्य वैदिक कथा शास्त्रीय शोधांच्या मुळींच विरुद्ध नसून,

उलट त्यांवरून हिमयुगाच्या कालासंबंधीं बेसुमार तर्कांना आळाच पडणार आहे. अमेरिकन भूस्तरशास्त्रज्ञांचें नेमस्त मत स्वीकारल्यास, वैदिककथा व भूस्तरशास्त्र या दोहोंवरून हिमोत्तरकालाचा आरंभ आणि ध्रुवस्थानांतून झालेली आर्यांची फाटाफूट हीं शकापूर्वी ८००० वर्षांपेक्षां फारशीं प्राचीन नाहींत असें दिसून येईल.

हें अनुमान केवळ वैदिक कालगणनेवरूनच निघत नसून पौराणिक कालगणना पद्धतीचाही नीट अर्थ केल्यास तीवरूनही तेंच अनुमान निघत आहे. कांहीं ठराविक कालानें पृथ्वीवर प्रलय होऊन तिचा नाश होतो, तसाच त्याहून फार मोठ्या कालान्तरानें संपूर्ण विश्वाचाही होतो असें आपल्या पुराणांत सांगितलें आहे. सृष्टिकर्ता ब्रह्मा आपल्या दिवसभर जागा असून त्यावेळीं पृथ्वीही नीट चाललेली असते, परंतु रात्रीं तो निद्रावश झाल्यावर तिचा प्रळयांत नाश होऊन दुसरे दिवशीं ब्रह्मदेव पुनः उठल्यावर सृष्टिही पुनः पूर्ववत् होते, असा आपला समज आहे. ब्रह्मयाचा दिवस व रात्र हीं प्रत्येकीं एक एक कल्पाएवढीं आहेत; अर्थात् असे ७२० कल्प ह्मणजे ब्रह्मयाचें एक वर्ष होतें. अशीं शंभर वर्षें ह्मणजे ब्रह्मदेवाचें आयुष्यमान असून या कालाच्या अखेरीस महाप्रलय होऊन ब्रह्मयासह संपूर्ण विश्वाचा त्यांत लय होतो. मनुस्मृति व महाभारत यांत सांगितल्याप्रमाणें कृत, त्रेता, द्वापर आणि कलि अशीं चार युगें मिळून देवाचें युग होतें आणि अशीं १००० युगें किंवा १२,०००,००० वर्षें ह्मणजे ब्रह्मदेवाचा दिवस ऊर्फ कल्प होतो. पण पुराणांतील पद्धति याहून निराळी आहे. त्यांत सांगितल्याप्रमाणें कृत, त्रेता द्वापर आणि कलि अशीं चार युगें मिळून एक महायुग होतें, असलीं ७१ महायुगें ह्मणजे एक मन्वंतर आणि १४ मन्वंतरांचा एक कल्प होतो. या पद्धतीप्रमाणें कल्पांत ४३२०,०००,००० वर्षें असतात. हा जो कल्पाच्या दोन प्रकारच्या अवधींत फरक त्याचें कारण असें कीं मनुस्मृति व महाभारत यांतील वर्षें आमच्यासारखीं साधीं असून पुराणांत तीं देवांचीं ह्मणून मानिलेलीं आहेत. याविषयीं विशेष विचार कै. शं. बा. दीक्षित यांच्या 'भारतीय ज्योतिःशास्त्रांत' केलेला आहे तो पहावा.§ भारतीय ज्योतिष ग्रंथकारांनीं ही पुराणांतील पद्धतीच घेतली

§ भा. ज्यो. पानें १०, १०२, १०३, १४१–१४३.

आहे. या कालगणनेप्रमाणें सांप्रत आपण चालू कल्पाच्या ७ व्या (वैवस्वत) मन्वंतरांतील २७ महायुगें टाकून २८ व्याच्या कलियुगाच्या ५०११ व्या वर्षांत आहों, ह्मणजे सध्या चालू असलेल्या श्वेतवाराह कल्पाच्या आरंभीं होऊन गेलेल्या प्रलयापासून आतांपर्यंत १९७,२९,४९,०११ वर्षे होऊन गेलीं आहेत. पण हा अंदाज भूस्तरशास्त्राच्या मर्यादेबाहेरचा आहे. आमच्या ज्योतिष्यांच्या मतें कल्पाच्या आरंभीं सूर्य चंद्र आणि इतर सर्व ग्रह हे युतींत होते; या समजाप्रमाणें उलट गणित करून त्यांनीं या सर्व ग्रहांनीं पृथ्वीभोंवतीं पूर्ण प्रदक्षिणा करून एके ठिकाणीं येण्याचा ह्मणजे त्यांच्या युतीचा काल ठरविला असण्याचाही संभव आहे. कसेंही असलें तरी कृत, त्रेता, द्वापर आणि कलि या चार युगांचा पर्याय या सर्व कालगणनेच्या मुळाशीं असल्यामुळें, त्यांमिळून होणाऱ्या महायुगाचा खरा अर्थ काय आणि आज त्यांचा जो काल ठरविलेला आहे तोच मूळचा होता कीं काय या प्रश्नांचा नीट विचार केला पाहिजे.

सातव्या प्रकरणांत युग शब्दाचा ‘ कालपर्याय ’ असा अर्थ ऋग्वेदांत असून ‘ मानुषा युगा ’ या प्रयोगांत त्याचा ‘ महिना असाच अर्थ केला पाहिजे असें दाखविलें आहे. पण ‘ देवानां प्रथमे युगे ’ इत्यादि वचनांत ‘ युग ’ शब्द बऱ्याच मोठ्या कालाचा वाचक आहे हें उघड आहे. अथर्व वेदांत (८,२,२१) “ आह्मी तुला शंभर किंवा दहा हजार वर्षे किंवा दोन तीन अथवा चार युगें देतों ” असें ह्मटलें असून त्यांत युग शब्द दहा हजार वर्षांहून कमी कालाचा बोधक नाहीं यांत कांहीं शंका नाहीं. कारण दहा हजार (अयुत) वर्षें झाल्यावर ‘ एक युग ’ देतों असें न ह्मणतां एकदम दोनपासून युगें देतों असें ह्मटलें आहे. या गोष्टीचा विचार केल्यास ‘ युग ’ शब्दाचा अर्थ अथर्ववेदकालीं १०००० वर्षें असा होता असें ह्मणावयास हरकत दिसत नाहीं. आतां मनुस्मृति आणि महाभारत या दोहोंतही कलि, द्वापर, त्रेता आणि कृत या युगांना अनुक्रमें १०००, २०००, ३०००, आणि ४००० वर्षे दिलेलीं आहेत; ह्मणजे द्वापर, त्रेता आणि कृत हीं युगें कलियुगाच्या अनुक्रमें दुप्पट, तिप्पट व चौपट होत. कृत शब्दाचा अर्थ संस्कृतांत चार असा आहे, ही गोष्ट लक्षांत घेतल्यास हीं युगांचीं नावें आवृत्तिवाचक संख्याविशेष-

---

१ शतं तेऽयुतं हायनान्द्वे युगे त्रीणि चत्वारि कृण्मः अ. वे. ८,२,२१.

णात्मक असावीं असें दिसतें. असो. या चार युगांची संकलित संख्या (ह्मणजे महायुग) १०००० वर्षे होते. मनु व महाभारतकार व्यास यांनीं प्रत्येक युगाच्या आद्यन्तीं धरावयाचा संध्येचा किंवा संध्यांशाचा काल एकत्र करून वरील १०००० या संख्येंत आणखी २००० वर्षे मिळविलीं आहेत. तीस घटिकांच्या दिवसांच्या आद्यन्तीं ज्याप्रमाणें सुमारें ३ घटिकांची ह्मणजे दशांश संध्या असते त्याप्रमाणें या युगांच्याही आद्यन्तीं दशांश संध्या कल्पिली आहे. या हिशोबाप्रमाणें संध्या व संध्यांश धरून कृताचीं ४८०० त्रेताचीं ३६००, द्वापराचीं २४०० व कलीचीं १२०० अशीं वर्षे होतात. आतां, महाभारत व मनुस्मृति यांच्या काळीं कलियुगाला आरंभ झालेला होता; आणि जर त्याचीं १००० वर्षे किंवा संध्या धरून १२०० वर्षे झाल्यावर तें संपावयाचें असतें, तर शकारंभापूर्वींच तें संपलें असें ह्मणावयास पाहिजे. पण त्याच सुमारास लिहिलेल्या पुराणांच्या कर्त्यांना कलियुग संपून पुनः कृतयुग लागल्याचीं कांहीं लक्षणें दिसेनात. कारण कृत ह्मणजे अत्यंत पुण्यमय असें युग असून त्यावेळीं तर जिकडून तिकडून अधोगतीचीं चिन्हें दिसत होतीं. ह्मणून पुराणकारांनीं कलियुगाची मर्यादा वाढविण्याचा प्रयत्न केला; ह्मणजे त्याचीं १२०० वर्षे हीं मानवी नसून देवांचीं होत असें त्यांनीं मानिलें. ३६० मानवी वर्षे ह्मणजे देवांचें एक वर्ष. असें करण्याला त्यांना श्रुतीचाही आधार सांपडला. तैत्तिरीय संहितेंतील ' एकं वा एतद्देवानामहः यत्संवत्सरः ' हें वचन त्यांच्या उपयोगीं पडलें. व्यास व मनु या दोघांनींही कलीचा काल १००० वर्षे सांगितला. पण मनुस्मृतींत युगें व त्यांच्या संध्या यांचे अवधि सांगितल्यावर, " या १२००० वर्षांच्या चतुर्युगात्मक कालाला देवांचें युग ह्मणतात " अशी टीप दिली आहे, तेव्हां पुराणकारांना या युगांच्या अवधीचीं वर्षे देवांचीं होत असें मानावयाला मुळींच हरकत वाटली नाहीं. शिवाय त्या वेळच्या लोकांना कलियुग संपल्याचीं लक्षणें न दिसल्यामुळें पुराणकारांची ही युक्ति सर्वांना पसंत पडली आणि कलियुगाच्या १२०० साध्या वर्षांना देवांचीं वर्षे कल्पून त्यांना १२००×३६०=४३२००० साध्या वर्षांचें स्वरूप देण्यांत आलें. याच युक्तीनें महायुगाच्या १२००० वर्षांचीं ४३२०००० वर्षे होऊन, मन्वंतर, कल्प इत्यादिकांचे अवधीही या प्रमाणानें वाढले.

या विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं, मनुस्मृति व महाभारत यांत, कृत, त्रेता, द्वापर आणि कलि यांमिळून होणाऱ्या १०००० वर्षांचा युगपर्यायच दिलेला असून, त्यांपैकीं १००० वर्षांचें असें जें कलियुग त्याला त्यावेळीं आरंभ झालेला होता. अन्य शब्दांनीं हेंच सांगावयाचें म्हणजे मनु व व्यास यांच्या मतें कृतयुगाच्या आरंभापासून कलीच्या अंतापर्यंतचा काल १०००० किंवा संध्या धरल्यास १२००० वर्षें इतकाच होता. कृतयुगाला प्रलयानंतर आरंभ झाला असें जें म्हटलें आहे, त्याचा विचार केल्यास मनु व व्यास यांना आपल्यापूर्वीं १०००० वर्षांच्या सुमारास (१२०० वर्षांच्या कलियुगाच्या आरंभीं हे होऊन गेले असें धरून) कृतयुग सुरू होऊन नवीन सृष्टीची रचना झाली असें वाटत असावेंसें दिसतें; म्हणजे त्यांच्यामतें जुन्या सृष्टीचा नाश करणारा प्रलय त्यांच्यापूर्वीं १०००० वर्षांच्या सुमारास झाला. ही मूळ कथा निरनिराळ्या काळच्या परिस्थितीला जुळवून घेण्याच्या प्रयत्नांत तिची पुष्कळ ओढाताण झालेली आहे. तरी तिचें खरें स्वरूप ओळखून काढणें फारसें कठीण नाहीं. तें ओळखल्यास असें दिसून येईल कीं, नवीन सृष्टीचा आरंभ किंवा आधुनिक शास्त्रीय परिभाषेंत सांगावयाचें म्हटल्यास चालू हिमोत्तरकालाचा आरंभ शकापूर्वीं १०००० वर्षांच्या पलीकडे जात नाहीं. अमेरिकन भूस्तर शास्त्रज्ञांनीं स्वतंत्र शास्त्रीय प्रमाणांवरून हाच काल ठरविलेला आहे; आणि वैदिक व पौराणिक

---

१ ही युगपद्धति महाभारतांत शांतिपर्व व वनपर्व अशा दोन ठिकाणीं दिली आहे. वनपर्वांत (अ. १८८,२१–२८) खालील मजकूर आहेः—"आदितो मनुजव्याघ्र कृत्स्नस्य जगतः क्षये । चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ॥ तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः । त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते । तस्य तावच्छती सध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं परिमाणतः । तस्यापि द्विशती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ सहस्रमेकं वर्षाणां तथा कलियुगं स्मृतं । तस्य वर्षशतं संधिः संध्यांशश्च ततःपरं ॥ संधिसंध्यांशयोस्तुल्यं प्रमाणमुपधारय । क्षीणे कलियुगे चैव प्रवर्तति कृतं युगं ॥ एषा द्वादश साहस्री युगाख्या परिकीर्तिता । एतत्सहस्रपर्यंतमहर्ब्राह्ममुदाहृतम् ॥" यांत पहिल्या ओळींत प्रलयानंतर कृतयुग सुरू झाल्याचें स्पष्ट सांगितलें आहे.

कालगणनापद्धतीवरूनही तोच काल ठरत असल्यानें, गेल्या हिमकाला-संबंधानें २०००० किंवा ८०००० वर्षांसारखे बेसुमार अंदाज सोडून देऊन तो संपल्याला व हिमोत्तरकाल सुरू झाल्याला आज १०००० किंवा फार तर १२००० वर्षें झालीं असावीं असें मानण्याला बिलकुल हरकत नाहीं.

याप्रमाणें ध्रुवाजवळील मूलस्थानाचा काल निश्चित केल्यावर, तें मूलस्थान, त्याचा हिमकालांतील बर्फानें झालेला नाश व त्या संबंधाच्या दुसऱ्या कांहीं गोष्टी मझ्दयस्नी लोकांच्या धर्मग्रंथांत आणि वैदिक ऋषींच्या सूक्तांत ग्रथित होईतोंपर्यंत जशाच्या तशाच आठवणींत कशा राहिल्या याचा विचार करावयाचा. आमच्या धर्मग्रंथांचें संरक्षण आमच्या ब्राह्मणवर्गानें कसें केलें हें ज्याला माहीत आहे त्याला वरील गोष्टी वेदकालापर्यंत किंवा अवेस्ताकालापर्यंत अबाधित राहिल्या याचें मुळींच आश्चर्य वाटणार नाहीं. लेखनकला व मुद्रणकला यांचा प्रसार आज झालेला असल्यामुळें आह्मांला केवळ स्मरणशक्तीवर फार भिस्त ठेवावी लागत नाहीं; म्हणून स्मरणशक्तीची नीट जोपासना केल्यास तिचें सामर्थ्य किती प्रचंड आहे याची कल्पनाही आतां आह्मांला करतां येत नाहीं. अंगासहित संपूर्ण वेद अक्षरशः व स्वरशः असे निदान ३००० किंवा ४००० वर्षें तरी आमच्या ब्राह्मणांनीं राखून ठेविलेले आहेत; आणि हें ज्यांनीं केलें त्यांच्याच पूर्वजांनीं आमच्या ध्रुवप्रदेशांतील वसतीचा वृत्तान्त सूक्तांत ग्रथित होईपर्यंत होता तसा राखून ठेविला. सुनियंत्रित स्मरणशक्तीची ही कामगिरी आज आपल्याला आश्चर्यकारक वाटण्यासारखी असेल पण जेव्हां पुस्तकांपेक्षां तिच्यावरच सर्व भिस्त होती तेव्हां असला प्रकार ह्मणजे अगदीं साधारण गोष्ट होती. त्यावेळीं भावी पिढ्यांसाठीं राखून ठेवण्यासारख्या सर्व गोष्टी त्यांना बिनचूक पोंचविण्याचें साधन ह्मणजे ही कमावलेली स्मरणशक्तीच होती. स्मरणशक्तीला नीट कमावून व तिला नेहमीं सतेज ठेऊन तिच्या द्वारा आमचे धर्मग्रंथ पुढील पिढीला पोंचविण्याचेंच ज्यांचें व्रत त्या आमच्या वैदिक ब्राह्मणवर्गाला निष्कारण शिव्या देण्याचा प्रघात बऱ्याच प्राचीन काळापासून चालत आलेला आहे. यास्कासारख्या पंडितांनींही त्यांना भारवाहक ह्मटलें आहे; व दुसऱ्या कांहींनीं अर्थ समजल्याशिवाय शब्द पाठ करणाऱ्या पोपटाची

त्यांना उपमा दिलेली आहे. पण आमच्या अगदीं प्राचीन कथांच्या द्वारा आमचा प्राचीन इतिहास व धर्म राखून ठेवण्याच्या कामीं त्यांनीं जी कामगिरी केली आहे ती केवळ अमूल्य असून, असल्या कामीं मुद्दाम कमावलेल्या स्मरणशक्तीचीच जरूरी असल्यामुळें आमच्या प्राचीन कथा आज हजारों वर्षेंपर्यंत जशाच्या तशा राखून ठेविण्याचें पवित्र व धार्मिक काम ज्यांनीं पिढ्यान् पिढ्या केलें त्या आमच्या वैदिकांबद्दल आह्मांला अत्यंत कृतज्ञता वाटल्यावांचून रहात नाहीं. वैदिक सूक्तांचा अर्थ करण्यांत पंडित आपली सर्व चतुराई खर्च करतील; पण वैदिक ब्राह्मणांनीं स्मरणशक्ति कमावणें हा आपल्या जन्माचा व्यवसाय जर केला नसता तर या पंडितांनीं उभारावयाच्या इमारतीचा पायाच मुळीं पुष्कळ काळापूर्वीं नाहींसा झाला असता हें विसरतां कामा नये. असल्या व्यवसायाची आवश्यकता[1] आज नाहींशी झाली तरीही तो तसाच आहे. यावरून कोणत्याही देशांत धार्मिक संस्था अजिबात नष्ट होणें बहुधा अशक्य आहे ही गोष्ट आपण लक्षांत ठेविली पाहिजे.

तर याप्रमाणें कमावलेल्या स्मरणशक्तीच्या साहाय्यानें अबाधितपणें राखून ठेवलेल्या वैदिक व अवैस्तिक कथांवरून हिमांतरकालांत आर्य लोक उत्तरध्रुवाजवळ रहात होते ही गोष्ट निःसंशय सिद्ध होते. गेल्या हिमकालांत त्या स्थानाचा नाश झाल्यामुळें त्यांना दक्षिणेकडे यावें लागलें, आणि हिमोत्तरकालाच्या आरंभीं ह्मणजे सुमारें १०,००० वर्षांपूर्वीं यूरोप खंडाचा उत्तर भाग अथवा मध्य आशियांतील उंच मैदानें येथें त्यांनीं प्रथम कायमची वसति केली. याप्रमाणें आर्यांचें प्राचीनत्व हिमान्तरकालापर्यंत पोंचवितां येतें व त्या वेळीं ते तीस दिवसांची अखंड उषा असलेल्या उत्तर ध्रुवाजवळच्या प्रदेशांत रहात होते असें सिद्ध होतें. आर्यांशिवाय इतर मानववंश मूळ ध्रुवावरच रहाणारे होते कीं काय हा प्रश्न प्रस्तुत पुस्तकाच्या मर्यादेबाहेरचा आहे. डॉ. वारन या पंडितानें आपल्या 'नंदनवनोपलब्धि' नांवाच्या ग्रंथांत ईजिप्शन, अक्केडियन्, आसिरियन्, बाबिलोनियन्, चिनी आणि जपानी इत्यादि पुराण कथांचा

---

१ ही आवश्यकता नाहींशी झाली आहे कीं काय हा प्रश्नच आहे; कारण किती झालें तरी लेखनकला किंवा मुद्रणकला यांवर कमावलेल्या स्मरणशक्ती इतकी भिस्त ठेवतां येणार नाहीं.

विचार करून या सर्व लोकांचें ह्मणजे पर्यायानें सर्व मानवजातीचें जन्मस्थान उत्तरध्रुवाजवळ होतें असें अनुमान काढिलें आहे. हें अनुमान आमच्या उपपत्तीशीं मुळींच विरुद्ध नाहीं. कारण आर्यांशिवाय दुसरे कोणीही उत्तरध्रुवाजवळ रहात नव्हते असें ह्मणण्याचा आमचा मुळींच हेतू नाहीं. उलट ऋग्वेदांत अनेक वेळां आलेले पांच मानववंश (पंच जनाः) हे आर्यांच्याबरोबर त्यांच्या मूलस्थानांत राहणारे लोकच असावे असेंही मानण्यास आधार आहे. कारण मूलस्थानांतून निघाल्यावर आर्यांना पांचच प्रकारचे लोक आढळले असावेत किंवा त्यांच्या स्वतःच्याच पांच टोळ्या असाव्या असें मानावयास कांहीं आधार नाहीं. पण या प्रश्नाची अधिक वाटाघाट करण्याची येथें जरुरी नाहीं. उत्तरध्रुव हा अखिल मानवजातीचें उत्पत्तिस्थान होता असें यापुढें जर निःसंशय ठरेल तर त्यावरून आमच्या अनुमानांना मुळींच बाध येणार नाहीं, पण उलट आमचें स्वतंत्र प्रमाणावरून काढिलेलें अनुमान जर सत्य ठरलें, तर डॉ. वारनच्या अनुमानांनाच त्यावरून अधिक पुष्टि मिळेल. इतर कोणत्याही लोकांच्या प्राचीन कथांपेक्षां आर्यांच्या वेद व अवेस्त्यांतील कथाच बहुतांशीं अबाधित राहिलेल्या असल्यामुळें, डॉ. वारन सारख्या पंडितांनीं घेतलेला व्यापक प्रश्न सोडून स्वतंत्र रीतीनें एकट्या आर्यांच्याच मूलस्थानाचा संकुचित प्रश्न प्रस्तुत पुस्तकांत चर्चेसाठीं घेतला आहे. वेद व अवेस्ता हे आर्यांचे अत्यंत प्राचीन ग्रंथ आहेत याविषयीं आतां कोणाचा मतभेद नाहीं; ह्मणून नवीन शोधांच्या साहाय्यानें त्यांतील कथांवरून आर्यांच्या 'नंदनवनाचें' स्थान निश्चित करणें कठिण नाहीं.

पण आर्यांचें मूलस्थान उत्तरध्रुवाजवळ होतें ही गोष्ट खास सिद्ध झाली ह्मणजे त्यांचा प्राचीन इतिहास व धर्म याविषयीं प्रस्तुत प्रचलित असलेल्या मतांत क्रान्ति झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं. अगदीं रानटी स्थितीपासून ऋग्वेदावरून दिसून येणाऱ्या सुधारलेल्या स्थितीपर्यंत झालेली आर्यांची धार्मिक, मानसिक, नैतिक, अथवा सामाजिक उन्नति मध्य आशियांतील मैदानांवरच झाली असें मध्यआशियावादी पंडितांचें ह्मणणें आहे. त्यांच्यामतें, सूर्यादि सृष्टवस्तूंच्या अवलोकनानें आश्चर्य व भय यांनीं प्रेरित होऊन आर्य लोक सृष्टीच्या शक्तींचे उपासक झाले ते मध्य आशियांतच. वस्त्रें विणण्याची कला, रथादि तयार करण्याची विद्या,

अश्वादि पशूंना शिकविण्याचें कसब, किंवा सुवर्णादि धातूंचा उपयोग वे याच मैदानावर शिकले. तात्पर्य निरनिराळ्या आर्य शाखांत सामान्यत्वें-करून दिसणारी जी प्राचीन आर्यांची सुधारणा तुलनात्मक व्युत्पत्ति-शास्त्रावरून दिसून येते ती सर्व हिमोत्तरकालांत मध्य आशियांतील मैदानावरच घडून आली असें हे पंडित मानितात. पण तुलनात्मक व्युत्पत्तिशास्त्राचीं अनुमानें भाषेच्या किंवा इतिहासाच्या दृष्टीनें कितीही महत्वाचीं असलीं तरी त्यांवरून हें मूलस्थान कोठें होतें, त्यांत वसति केव्हां होती किंवा तें कां आणि केव्हां सोडून द्यावें लागलें इत्यादि गोष्टी कळणें बरेंच कठोण आहे. गो शब्द किंवा वे (विणणें) हा धातु सर्व आर्य भाषांत आढळतो, यावरून गाईची व वस्त्रें विणण्याच्या कलेची माहिती अविभक्त आर्यांना होती एवढेंच ह्मणतां येईल. पण या शब्दसाम्या-वरून आर्य लोक एकत्र असतांनां कोठें रहात होते किंवा ते विभक्त केव्हां झाले हें कांहीं सांगतां यावयाचें नाहीं. अलीकडे पुराणवस्तुशास्त्र व मानुष्यकशास्त्र यांवरून आर्य लोक मूळ मध्य आशियांत रहात होते व तेथूनच ते यूरोपांत गेले ही गोष्ट संभवनीय नाहीं असें दिसून आलें आहे. ह्मणून मध्यआशियावाद्यांचें मत आतां बहुतेक लुप्तप्राय झालें आहे; आणि पंडित लोक आतां असें ह्मणतात, कीं हल्लीं यूरोपांत जे लोक रहात आहेत त्यांचे पूर्वजही नवपाषाणयुगांत तेथेंच रहात होते. पण हे यूरो-पीय लोकांचे पूर्वज मूळ तेथलेच होते कीं दुसऱ्या कोठून ते यूरोपांत गेले या प्रश्नाचा कांहीं अद्यापि या पंडितांनीं निर्णय केलेला नाहीं. तात्पर्य, मध्यआशियावादी झाले काय आणि हे उत्तरयूरोपवादी झाले काय, दोघेही आर्य सुधारणा हिमोत्तरकालीन होय असेंच मानीत असून आर्यांचा धर्म व कथा यांची परंपरा या कालाच्यामागें ढकलण्यास ते मुळींच तयार नाहींत.

पण आर्य लोकांचें मूळ आणि त्यांची सुधारणा या संबंधाचे तर्क हिमांतरकालांतील ध्रुववसतीच्या शोधामुळें आतां बरेच बदलावे लागतील. मूळचे आर्य केवळ हिमोत्तरकालीनच होते व अगदीं रानटी स्थितींतून त्यांची जी सुधारणा झाली ती मध्य आशियांत किंवा उत्तर यूरोपांत झाली असें आतां ह्मणतां यावयाचें नाहीं. निरनिराळ्या आर्य शाखांच्या पुराणांत सारख्याच देवता आढळून येत नसल्यामुळें हीं पुराणें आर्यांची

फाटाफूट झाल्यावरच तयार झालीं असलीं पाहिजेत; उदाहरणार्थ उषस् हा शब्द जरी बहुतेक आर्य भाषांत आढळून येतो तरी उषेला देवतापद असें ऋग्वेदांतच दिलेलें असल्यामुळें वैदिक कथांचा जन्म व वाढ भरतखंडांतच झालीं असलीं पाहिजेत; इत्यादि प्रकारचा कोटिक्रमही ध्रुवोपपत्तीमुळें अशक्य होणार आहे. वैदिक देवतांचीं लक्षणें जर खास ध्रुवविशिष्ट आहेत तर त्यांच्या संबंधाच्या कथा इतर ठिकाणीं उत्पन्न झाल्या असें कसें ह्मणावयाचें ? भरतखंडांत दिसणारी उषा अगदीं अल्पकालिक असून ध्रुवावरील उषेशीं तिचें मुळींच साम्य नाहीं; व ह्मणून तिचें ऋग्वेदांतील भपकेदार वर्णन जें आहे तें हिंदुस्थानांत रहाणाऱ्या ऋषींनीं केलेलें असेल असें मुळींच संभवत नाहीं. इन्द्र, विष्णु, अश्विन इत्यादि देवतांनांहि हीच गोष्ट लागू आहे. या देवतांचीं नांवें सेल्टिक किंवा ट्यूटॉनिक भाषांत आढळत नसलीं, तरी वैदिक देवतांचीं जीं ध्रुवविशिष्ट लक्षणें आढळतात तीं या भाषांतील पुराणांतही आढळत असल्यामुळें, हें मूळचें साम्य जोंपर्यंत त्यांत दिसत आहे, तोंपर्यंत केवळ शब्दांत साम्य नाहीं एवढ्यावरून या कथांचें मूळ एक नव्हे असें ह्मणणें संयुक्तिक नाहीं. आर्यांच्या मूलस्थानाचा हिमपातामुळें नाश झाला हें समजल्यामुळें त्यांच्या सुधारणेच्या इतिहासाला एक नवीन दिशा लागणार आहे; आणि ह्मणून आशियांतील आर्य शाखांत जी सुधारणा आढळून येते तशी नवपाषाणयुगांत यूरोपच्या उत्तर भागांत रहाणाऱ्या आर्यांत दिसून येत नाहीं याचें कारण ते लोक त्या प्रलयानंतर आपली प्राचीन सुधारणा गमावून पुनरपि रानटी स्थितींत गेले हें होय. साधारणतः सुधारणेंत ज्यांची बरीच प्रगति झाली आहे असे लोक एकाएकीं पुनः रानटी स्थितींत उलट येत नाहींत हें खरें; पण प्रलयपूर्वकालीन सुधारणा प्रलयोत्तरकालांत येण्याच्या वेळीं हा नियम लागू पडेल असें नाहीं. असल्या भयंकर प्रलयांतून जगणारे लोक आधीं थोडे, व जे जगले असतील त्यांना आपली मूळची सर्व सुधारणा, नवीन ठिकाणीं, नवीन परिस्थितींत, रहाण्याच्या जागेसाठींसुद्धां आर्येतर लोकांशीं भांडतांना कायम ठेवितां आली असेल असें दिसत नाहीं. शिवाय प्रलयानंतर कांहीं काळपर्यंत आशिया व यूरोप यांच्या उत्तर भागांतील हवा हल्लींपेक्षां बरीच कडक असली पाहिजे ही गोष्ट विचारांत

येतां ध्रुवप्रदेशांतून या प्रदेशांकडे येणाऱ्या आर्यांना व त्यांच्या मुलांबाळांना या भयंकर व अस्थिर स्थितींत, ध्रुवावरील नंदनवनांत रहाणाऱ्या आपल्या पूर्वजांची प्रलयपूर्वकालीन सुधारणा राखतां आली असेल तर ती अगदीं मोडक्या तोडक्या स्वरूपाचीच असली पाहिजे. ह्मणून नवपाषाण युगांत यूरोपीय आर्यांची सुधारणा अगदींच कनिष्ठ प्रकारची होती असें आढळल्यास त्यांत नवल नाहीं. उलट या प्रलयपूर्वकालीन धर्म व सुधारणा यांपैकीं एवढा भाग तरी भारतीय व इराणी आर्यांना राखून ठेवितां आला हेंच आश्चर्य आहे. आपल्या पूर्वजांपासून जो कांहीं सुधारणेचा अवशेष आपल्याला प्राप्त झाला तो नीट जतन करून पुढील पिढीच्या स्वाधीन करणें हें आपलें पवित्र कर्तव्य आहे असें त्यांच्या मनानें घेतल्यामुळेंच त्यांना एवढें कठीण काम करतां आलें.

ध्रुवप्रदेशांतील हवामान हिमान्तरकालांत फार सौम्य असून तेथें बहुतेक अक्षय-वसंत होता व त्या वेळीं ध्रुवासभोंवतीं एक विस्तीर्ण भूमिप्रदेश असून त्याचा पुढें हिमकालांत नाश झाला हें मागें सांगितलेंच आहे. असल्या प्रदेशांत रहाणाऱ्या आमच्या पूर्वजांना तेथें खरोखर मोठें सुखसमाधान वाटत असलें पाहिजे. तेथें गैरसोईची ह्मणजे एकच गोष्ट होती; ती ह्मणजे तेथील दीर्घ काळोखाची रात्र होय. हा काळोख व त्याचे इंद्रादि शत्रू याऱ्यांतील युद्धाचें वर्णन नाना तऱ्हेनें कथांच्या रूपानें वैदिक ऋषींनीं कसें केलें आहे हें मागें सांगितलेंच आहे. ध्रुवावरील कंटाळवाणी दीर्घ रात्र, व कित्येक महिने वाट पाहावयाला लाऊन मग क्षितिजावर दिसूं लागणारी उषा या गोष्टी आमच्या आद्य पूर्वजांचें विशेष लक्ष वेधणाऱ्या असून धार्मिक सामाजिक इत्यादि उत्सवांचें वार्षिक चक्र सुरू करणारी अशी उषा पाताळांतील समुद्रांतून वर आणणें ह्मणजे देवांचा मोठाच पराक्रम होय असें ते मानीत. तमोरूप वृत्राचा वध करून प्रकाशदेवतांचा विजयी होण्याचा काल म्हणजे उषेचा उदयकाल हा देवयानाचा आरंभ असून उषेचा पुत्र व देवांचा सेनापति असा जो कुमार तो मोठ्या विजयोत्सवानें या देवयान मार्गाचें आक्रमण करीत ऋग्वेदांत सांगितल्याप्रमाणें 'मानुषा युगांचें' चक्र चालू करी. याच्या उलट पितृयान ह्मणजे दोन पासून सहा महिन्यांच्या काळोखाची रात्र होती. हा काळ विश्रांतीचा असून सूर्यप्रकाशाच्या अभावीं त्यांत

मृत शरीराची व्यवस्था लावण्याचेंही काम लोक करीत नसत. या कालांत सर्व धार्मिक व सामाजिक विधीही बंद असत. तात्पर्य आर्यांच्या प्राचीन कालगणनापद्धतींत सात किंवा दहा महिन्यांचा उन्हाळा व त्या मानानें पांच किंवा दोन महिन्यांचा हिंवाळा असे वर्षाचे दोनच भाग होते. पण हे दोन्ही भाग एकत्र करून त्यावरून वर्ष मोजण्याच्या पद्धतीपेक्षां एकट्या उन्हाळ्याच्या किंवा हिंवाळ्याच्या अवधीवरूनच तें मोजण्याची पद्धत त्या काळीं होती असें दिसतें. सात किंवा दहा महिन्याचें वर्ष व तितक्याच मुदतीचीं सत्रें वेदांत आढळतात याचें तरी कारण हेंच होय. पण ही पद्धत ध्रुववृत्ताच्या दक्षिणेकडील प्रदेशांत चालणें शक्य नसल्यामुळें तिकडे गेल्यावर आमच्या आर्यपूर्वजांना न्यूमा राजानें रोमचे वर्षांत फेरफार केल्याप्रमाणें या पद्धतींत फेरफार करावे लागले. तरी देवयानांतच यज्ञादि धर्मविधि करण्याची चाल त्यांनीं तशीच ठेविली, व अद्यापिही ती तशीच आहे. आमच्या गृह्य-सूत्रांत धार्मिक दृष्ट्या उत्तरायणाचें विशेष महत्व असून दक्षिणायनांत मरण येणें हें अशुभ आहे असें मानिलें आहे त्याचें कारण आतां समजून येईल.

हिमान्तरकालांतील सात किंवा दहा महिन्याचें वर्ष हिमोत्तरकालांत बारा महिन्याचें कसें झालें, वर्षाचा देवयानपितृयानरूप सांपातिक विभाग जाऊन त्याच्या ऐवजीं आयनिक विभाग कसा प्रचारांत आला व त्याअन्वयें उत्तरायणाचा मूळचा अर्थ कसा बदलला इत्यादि प्रश्न वैदिक कालगणनेच्या विचारांत महत्वाचे आहेत. पण त्यांचा प्रस्तुत विषयाशीं संबंध नसल्यामुळें त्यांचा येथें विचार करतां येत नाहीं. कित्येक पंडितांचें असें मत आहे कीं सृष्टींतील शक्तींची उपासना जरी बऱ्याच प्राचीन आर्यधर्मांत आढळली, तरी ती हे सर्व आर्य एकत्र असतांना उत्पन्न झालेली नव्हे. पण हें मत डॉ. श्रेडर या पंडितानें साफ खोडून काढिलें आहे. उषा, आदित्य, अश्विन, वृत्रहन्, इत्यादि देवतांचीं लक्षणें ध्रुवविशिष्ट असल्यामुळें, आकाश (द्यौः), उषा, अग्नि इत्यादि सृष्टीच्या शक्तींच्या निरनिराळ्या आर्यभाषांतील नामसादृश्यावरून निघणाऱ्या अनुमानांना चांगला आधार मिळतो. तात्पर्य, कोणत्याही दृष्टीनें पाहिलें तरी द्यौःपिता, सूर्य, अग्नि, उषस्, तन्यतु

(मेघगर्जना) यांना अगदीं आदिकालींच देवतापदवी मिळालेली असून पूजार्थक जो संस्कृत यज् धातु तो झेन्द् यझ् आणि ग्रीक अझोमै या रूपानीं इतर आर्यभाषांत दिसत असल्यामुळें, या देवतांची यज्ञरूपानें त्याकाळीं पूजाही होत असे असें निर्विवाद ठरतें. ही उपासना हिमान्तर-कालांतच सुरू झाली कीं त्याच्याही पूर्वीपासून ती चालत आलेली होती हें ठरविण्याला सांप्रत कांहीं साधन नाहीं. पण एवढें मात्र खास आहे कीं, दैवी शक्तीचीं व्यक्त रूपें या नात्यानें होणारी सृष्टींतील महाभूतांची उपासना, सर्व आर्य ध्रुवाजवळ एकत्र असतांना सुरू होती व तिच्या-पासूनच पुढें प्रलयोत्तर कालांतील निरनिराळे आर्यधर्म उत्पन्न झाले. सात नऊ किंवा दहा महिन्यांत आपलीं सत्रें संपविणारे, मनु, अंगिरस्, भृगु इत्यादि ऋग्वेदांत सांगितलेले प्राचीन यज्ञप्रवर्तक अविभक्त आर्यांचेच ऋत्विज् असून, ते सूर्यप्रकाश असे तों सात किंवा दहा महिने-पर्यंत यज्ञयाग चालवीत आणि सूर्य क्षितिजाखालीं जाऊन तेथील दीर्घरात्र सुरू झाली ह्मणजे इतर यज्ञ बंद करून, तमाचा पाडाव करून प्रकाशाला पुनः प्राप्त करून देणाऱ्या वृत्रहनालाच सोमाच्या आहुती देत. हिमा-न्तरकालांत यज्ञपद्धतीला अगदीं सुव्यवस्थित स्वरूप जरी कदाचित् आलेलें नसलें तरी त्यावेळीं उपासनाविधीचें मुख्य अंग यज्ञ हेंच होतें, यांत कांहींच शंका नाहीं.

ईशशक्तीचीं व्यक्तरूपें जीं महाभूतें त्यांची उपासना करणारे, आपली भाषा स्वतंत्ररीतीनें सुसंस्कृत करणारे आणि ध्रुवाजवळील आपल्या सुखकर अशा मूलभूमींतील सृष्ट चमत्कारांवर रूपकें करून त्यावर नानाप्रकार-च्या कथा रचणारे असे जे आमचे आर्य पूर्वज त्यांची सुधारणेंत बरीच प्रगति झालेली असली पाहिजे यांत कांहीं शंका नाहीं. ती नक्की किती होती हें जरी सांगतां आलें नाहीं, तरी तुलनात्मक व्युत्पत्तिशास्त्रावरून एवढें दिसतें कीं, आर्य लोक अविभक्त असतांना त्यानां सूत काढणें, कापड विणणें, धातूचें काम, नांवा बांधणें, रथ गाड्या करणें, इत्यादि कला, शहरें बांधून त्यांत रहाण्याची रीत, क्रयविक्रयाचे व्यवहार, शेतकीचें काम इत्यादि गोष्टींची चांगली माहिती होती. विवाहादि धार्मिक आणि सामाजिक संस्था त्यांच्यांत असून मालमत्तेसंबंधाचे नियमही त्यांनीं ठरवून टाकिले होते. प्राचीन भाषाशास्त्रावरून या आदि आर्यांना माहीत असलेल्या

ब-याच प्राण्यांची व वनस्पतींची माहिती मिळते. भाषाशास्त्रावरून अशाप्रकारच्या गोष्टी समजत असल्यामुळें प्राचीन आर्यांची सुधारणा नवपाषाणयुगांतील रानटी लोकांपेक्षां बरीच जास्त होती एवढें तरी खास ठरतें. पण आतां ध्रुवोपपत्ति माहीत झाल्यामुळें, तुलनात्मक व्युत्पत्तिशास्त्रावरून दिसून येणारी तेवढीच काय ती सुधारणा प्राचीन आर्यांची होती किंवा कसें याविषयीं जास्त विचार करणें जरूर आहे. बर्फाच्या प्रलयामुळें मूलस्थान सोडून वाटेल तिकडे जाणें भाग पडल्यावर, त्या संकटांतून निभावलेल्या आर्यांनीं व त्यांच्या मुलाबाळांनीं आपल्या उरलेल्या मोडक्या तोडक्या सुधारणेच्या जोरावरही अगदीं प्रतिकूल अशा परिस्थितांत नवीन देशांत जाऊन तेथील लोकांनां जिंकून त्यांना आपलेसे करून त्यांच्यावर आपलें वर्चस्व स्थापन केलें व त्यांना भाषा, आचार, विचार इत्यादि गोष्टींत आपल्यासारखे आर्य करून सोडिलें एवढ्या एकाच गोष्टीवरून आर्यांची मूळ सुधारणा कोणत्या प्रकारची होती याचें अनुमान करतां येईल. नवपाषाणयुगांत यूरोपच्या उत्तर भागांत रहांणारे आर्य मूळचे तेथीलच होते असें जोंपर्यंत मत होतें, तोंपर्यंत तुलनात्मक व्युत्पत्तिशास्त्राच्या अनुमानांबाहेर जाण्याची गरज नव्हती. पण या नवपाषाणयुगीन आर्यांची सुधारणा आर्यांच्या मूळ ध्रुवावरील सुधारणेचा एक यःकश्चित् अवशेष होय असें आतां आपल्याला कळून आल्यामुळें, अमुक एक सुधारणा दर्शविणारे शब्द सर्व आर्य भाषांत सांपडत नाहींत एवढ्यावरूनच केवळ ती सुधारणा मूळ आर्यांमध्यें नव्हती असा कोटिक्रम करणें अगदीं अयुक्त होईल. तात्पर्य एवढेंच कीं तुलनात्मक व्युत्पत्तिशास्त्राच्या अनुमानांचा उपयोग फक्त विध्यर्थी असून तो निषेधार्थी करणें बरोबर नाहीं. प्रलयामध्यें किती सुधारणा नाहींशी झाली हें सांगतां येणें अगदीं अशक्य आहे. ह्मणून तुलनात्मक व्युत्पत्तिशास्त्रावरून दिसून येणारी मूळ आर्यांची सुधारणा एवढी तरी कमींत कमी होती एवढेंच फार तर आपल्याला खास सांगतां येईल. तुलनात्मक व्युत्पत्तिशास्त्राच्या अनुमानांना किती महत्व द्यावयाचें हें यावरून कळून येईल. आर्यांच्या मूलस्थानाचा प्रश्न अनिर्णित होता तोंपर्यंत सर्व भार या अनुमानांवर होता, हें ठीक होतें. पण आतां आर्य लोक व त्यांचा धर्म हीं हिमान्तरकालीन असून

त्यांचें खरें मूळ तर त्याच्याही पलीकडील भूस्तरशास्त्रांतील कालांत गुरफटून गेलें आहे असें समजल्यामुळें हिमान्तरकालांतील आर्य रानटी होते असें ह्मणणें युक्तीस धरून नाहीं. पुराणवस्तुशास्त्रज्ञांनीं ठरविलेलीं जीं पाषाण, कांस्य, लोह इत्यादि युगें त्यांपैकीं पहिल्या पाषाण युगांतून आर्यलोक हे एकदां केव्हां तरी आलेले असले पाहिजेत हें खरें. पण आर्यांचें पाषाणयुग हिमोत्तरकालांत होतें असें ह्मणावयाला पुराणवस्तु-शास्त्रांत कांहीं प्रमाण नाहीं. शिवाय तुलनात्मक व्युत्पत्तिशास्त्रावरून अविभक्त आर्यांना धातूंची माहिती होती असें दिसत असल्यामुळें त्यांची सुधारणा पाषाणयुगाहून वरच्या दर्जाची होती हें तर सहजच ठरतें. धातूंचें काम करण्याची कला आर्य लोकांनींच इतर देशांतून यूरोपांत नेली असें कित्येक पुराणवस्तुशास्त्रज्ञांचें मत असल्याविषयीं पहिल्या प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. तांब्याचें किंवा पितळेचें नाणें पाडून त्याचा क्रयविक्रयासाठीं उपयोग करण्याचेंही प्राचीन आर्यांना माहीत होतेंसें दिसतें. क्रयविक्रय साधनाचा वाचक असा 'खल्कॉस' शब्द होमरनें सांगितला आहे; व विकत घेणें किंवा अदलाबदल करणें या अर्थांही ग्रीक व संस्कृ-तांत समान शब्द आहेत. ग्रीक 'मे इ' संस्कृत 'मे'=अदलाबदल करणें; 'प्रिअमै'—संस्कृत, 'क्रि' विकत घेणें. ऋग्वेदांत (८, १, ५) 'शुल्क' नावाचें मूल्यपरिमाण सांगितलें असून त्याचा अर्वाचीन संस्कृत वाङ्मयांत 'दस्तुरीच्या नाक्यावर देण्याचा पैसा' असा अर्थ आहे. ह्मणजे हें शुल्क मूळचें होमरनें सांगितलेल्या 'खल्कॉस' सारखेंच तांब्याचें किंवा पितळेचें नाणें असणें असंभवनीय नाहीं. साधारणतः ग्रीक 'ख' बद्दल संस्कृतांत 'ह' येतो; व हा नियम 'खल्कॉस' शब्दाला कडक-पणें लाविल्यास 'खल्कॉस' आणि 'शुल्क' हे स्वरशास्त्रदृष्ट्या एक होणार नाहींत. ह्मणून व्युत्पत्तिशास्त्रज्ञांनीं 'खल्कॉस' ला संस्कृत 'ह्रकु' शब्दाचें रूप मानिलें आहे. पण या दोन शब्दांचा मुळींच संबंध दिसत नाहीं. 'ह्रकु' शब्द वैदिक नाहीं व त्याचा अर्थही तांबें किंवा पितळ असा नाहीं. आतां संस्कृत 'श' बद्दल ग्रीक भाषेंत 'क' होतो व कधीं कधीं हा 'क' हकारयुक्त होऊन त्याचा 'ख' होतो. ह्मणून ग्रीक 'खल्कॉस' हें संस्कृत 'शुल्का' चेंच रूप असावें असें दिसतें. हें साम्य वास्तव असेल तर अविभक्त आर्य तांबें किंवा

पितळ यासारख्या धातूंचीं नाणीं क्रयविक्रयासाठीं वापरीत होते असें अनुमान करावें लागतें. अशा आणखी किती तरी गोष्टी आहेत; पण त्यांचा येथें विचार करतां येत नाहीं. तुलनात्मक व्युत्पत्तिशास्त्राच्या अनुमानांवर प्राचीन आर्यांच्या सुधारणेची मर्यादा ठरविण्यांत किती भिस्त ठेवावयाची एवढेंच आम्हांस दाखवावयाचें होतें. असो. मूळ आर्य सुधारणा हिमान्तरकालीन होती असें असतां, नवपाषाणयुगांतील यूरोपीय आर्य लोकांची सुधारणा जर कनिष्ठ प्रकारची असेल, तर मागें सांगितल्याप्रमाणें त्यांच्या मूलस्थानांवर आलेल्या संकटांत त्यांनीं ती गमाविली असल्यामुळें असें झालें असेल. आशियांतील आर्यांनीं मूळ सुधारणेचा व धर्माचा बराच भाग कायम ठेवला याचें कारण त्यांनीं तो आपल्या सूक्तांत ग्रथित करून ठेवला, व त्यांच्यापैकीं कांहीं जणांनीं हीं सूक्तें जशींच्या तशीं पुढील पिढ्यांना पोंचविण्याचें काम मुद्दाम कमावलेल्या स्मरणशक्तीच्या द्वारा करण्याचा आपल्या जन्माचा व्यवसायच करून टाकला हें होय. तरीही हें काम बरेंच कठीण होतें. अवेस्त्यांतील मूळचा बराच भाग आज नाहींसा झालेला आहे; आणि आपले वेद हे जरी त्यांहून चांगल्या स्थितींत असले तरी ते मूळ वेदांचा एक भागच होत असा आपला समज प्रसिद्धच आहे. या ग्रंथांत हजारों वर्षांपूर्वी अस्तित्वांत असलेल्या ध्रुवावरील वसतीची हकीगत दिसून यावी हें आश्चर्य तर खरेंच, पण प्रस्तुत पुस्तकांत दिलेल्या पुराव्यावरून पहातां तें तितकेंच खरेंही आहे.

असो; याप्रमाणें हिमान्तरकालांत आर्यांची सुधारणा बऱ्याच उच्च प्रतीची होती एवढें जरी निश्चित असलें, तरी अद्यापि त्यांच्या संबंधानें बऱ्याच गोष्टी अनिश्चित आहेत. उदाहरणार्थ, एकंदर मानवजातीपासून आमचा हा आर्यवंश वेगळा कधीं झाला, आर्यांची भाषा मूळ केव्हां व कशी उत्पन्न झाली इत्यादि प्रश्न मनुष्यशास्त्रदृष्ट्या बरेच महत्वाचे आहेत. पण त्यांचा उलगडा करण्याचें साधन प्रस्तुत उपलब्ध नाहीं. मनुष्यप्राणी तृतीय युगांतही अस्तित्वांत होता, आणि पृथ्वीच्या कवचांत हिमकालांत झालेल्या प्रचंड घडामोडी त्यानें पाहिल्या होत्या हें भूस्तरशास्त्रावरून दिसून येतें. पण वर्ण किंवा भाषा यांच्या तत्वावर एकंदर मनुष्यजातीचे भेद केव्हां झाले हें ठरविण्यास मनुष्यशास्त्रांत कांहीं

आधार नाहीं. उलट अत्यन्त प्राचीन असे जे मनुष्यांचे अवशेष सांपडले आहेत त्यांवरूनही भिन्न भिन्न मानववंशाचेंच अस्तित्व सिद्ध झालें आहे; यावरून मनुष्यजातीच्या मूळ उत्पत्तीचा प्रश्न मुळींच सुटलेला नसून, एकमूलवादि व अनेकमूलवादि अशा दोघांनाही मनमुराद तर्क करण्यास वाव असून त्या तर्कांचें वस्तुस्थितीवरून खंडण होण्याचीही धास्ती नाहीं असें दिसून येतें. प्रस्तुत पुस्तकांत दिलेल्या प्रमाणांवरून एकंदर मनुष्यजातीच्या, किंवा एकट्या आर्यांच्याही मूळ उत्पत्तीचा प्रश्न मुळींच सुटण्यासारखा नाहीं. आर्यांचें मूळ हिमपूर्वकालापर्यंत पोंचवितां येईल कीं नाहीं, किंवा मनुष्यजाति एकाच दंपतीपासून झाली कीं अनेकांपासून झाली हें या प्रमाणांवरून मुळींच सांगतां येणार नाहीं. आर्यलोक व त्यांची समशीतोष्ण कटिबंधांतील हिमोत्तरकालीन सुधारणा यांची परंपरा हिमान्तरकालीन ध्रुवप्रदेशांपर्यंत नेण्याचें काम काय तें या प्रमाणांवरून होणारें आहे. आर्यलोक व त्यांची भाषा एकदम सुधारलेल्या स्थितींतच हिमान्तरकालाच्या अखेरीस भूतलावर अवतरली असें जर ह्मणतां येत नाहीं तर अर्थात् त्यांचें मूळ अति प्राचीन भूस्तरीय काळांतच असलें पाहिजे. तात्पर्य, सांप्रत या प्रश्नांत फार खोल न जातां, आर्यलोक व त्यांची सुधारणा यांची परंपरा हिमान्तरकालापर्यंत पोंचवितां येते व त्यांचें खास मूळ अति प्राचीन भूस्तरीय काळांत गडप झालेलें आहे एवढें म्हणूनच स्वस्थ बसलें पाहिजे.

आतां हें प्रकरण पुरें करण्यापूर्वीं वेदांची उत्पत्ति, स्वरूप आणि प्रामाण्य याविषयींच्या ब्रह्मवाद्यांच्या मताशीं या आमच्या अनुमानांचा कितपत संबंध पोंचतो हें थोडें पाहूं. ब्राह्मणकालापासून कमीजास्ती जोरानें या प्रश्नाची चर्चा झालेली असून ब्रह्मवादिपक्षाच्या दृष्टीनें त्यासंबंधानें आतां कांहीं सांगण्याचें राहिलेलें नाहीं. पण शास्त्रीय विवेचनासाठीं ब्रह्मवादिपक्ष व प्राचीनविद्यापंडितांचा पक्ष हे दोन्ही अलग ठेविले पाहिजेत. शास्त्रीय दृष्टीनें केलेला विचार पूर्ण झाल्यावर त्यावरून निघणारीं अनुमानें ब्रह्मवादि पक्षाशीं कितपत जुळतात हें पाहिजे तर मग पहावें. ब्रह्मवाद्यांच्या मतें वेद हे नित्य, अनादि, आणि अपौरुषेय आहेत; आणि हीं विशेषणें या ग्रंथांना अगदीं प्राचीन तत्वज्ञान्यांनींही दिलेलीं आहेत. वेदप्रामाण्यासंबंधानें ऋग्वेदभाष्याच्या प्रस्तावनेंत सायणाचार्यांनीं विचार

केलेला असून कै. महामहोपाध्याय राजारामशास्त्री बोडस यानींहो 'वेद-प्रामाण्यचंद्रिका' नांवाच्या लहानशा संस्कृत पुस्तकांत या प्रश्नाची चर्चा केली आहे. त्यांतील वादात्मक गोष्टींचा विचार न करितां ब्रह्मवादि पक्षाच्या निरनिराळ्या मतांचा सारांश तेवढा येथें देऊं. प्रस्तुत प्रश्न असा आहे कीं, अनुक्रमणिकेंत (वेदांच्या) सूक्तांचे जे ऋषि दिलेले आहेत त्यानीं तीं सूक्तें अक्षरशः, कालिदासानें शाकुंतलादि ग्रंथ रचिले त्याप्रमाणें रचिलीं, कीं तीं अनादि कालापासून तशींच आलेलीं आहेत? या प्रश्नाचा निर्णय करण्याचें उत्तम साधन ह्मणजे प्रत्यक्ष हीं सूक्तेंच होत. पण त्यांत या विषयासंबंधानें सर्व ऋषींची एकवाक्यता नाहीं. त्यांत कित्येक ऋषींनीं आपले विचार आशा, भीति इत्यादि निर्दिष्ट केलीं आहेत. कित्येकांनीं ऐहिक सुखप्राप्तीसाठीं, किंवा शत्रूचा पराभव व्हावा म्हणून किंवा द्यूतादि व्यसनें लागूं नयेत म्हणून (१०, ३४) देवांची प्रार्थना केली आहे. कित्येकांनीं पुढें दिसणाऱ्या वस्तुस्थितीचें चित्र रेखाटलें आहे; कित्येकांनीं सुतार रथ करतो त्याप्रमाणें आपण स्वतः केलेल्या, किंवा रचिलेल्या (कृ, जन्, तक्ष्) नवीन सूक्तांचा (नव्यसी, अपूर्व्य) निर्देश केला आहे* (१, ४७, २; ६२, १३; २, १९, ८; ४, १६, २०; ८, ९५, ५; १०, २३, ६; ५४, ६ इ०) तर कित्येक सूक्तांत तीं अमुकाचा पुत्र अमुक यानें रचिलीं असें ह्मटलें आहे (१, ६०, ५; १०, ६३, १७; ६७, १ इ०). आतां या सूक्तांबरोबरच्या दुसऱ्या अनेक सूक्तांमध्यें ऋषींनीं असें स्पष्ट ह्मटलें आहे कीं इंद्र, वरुण, सोम, अदिति इत्यादि देवतांच्या स्फूर्तीमुळेंच हीं सूक्तें उत्पन्न झालीं, किंवा या ऋचा प्रत्यक्ष विराट् पुरुषापासून उद्भवल्या, किंवा त्या देवांनीं उत्पन्न केलेल्या असून पुढें त्या ऋषींनी पाहिल्या (पश्यात्) (१, ३७, ४; २, २३, २; ७, ६६, ११; ८, ५९६, १०, ७२, १; ८८, ८; ९०, ९. इ.) वाक् ही नित्य असून (८, ७५, ६.) ती दिव्य वाक् व सूक्तें देवांनीं उत्पन्न केलीं (८, १००, १०; १०१, १६; १०, ८८,८)

---

* ब्रह्माकर्म भृगवो न रथं। ऋ. ४, १६, २०. स्तोमं त इन्द्र विमदा अजीजनन्नपूर्व्यं। ऋ. १०, २३, ६. सनायते गोतम इन्द्र नव्यमतक्षद्ब्रह्म। ऋ. १, ६२, १३.

असेंही कित्येक ठिकाणीं ह्मटलें आहे. त्यामुळें प्रत्यक्ष सूक्तांवरून आपल्या प्रश्नाचा कोणताही निर्णय होणार नाहीं. हीं सूक्तें कित्येकांना मानवी कृति वाटली, तर कित्येकांना तीं थेट देवतांपासून मिळालीं असें वाटलें; यावरून एवढें खरें कीं कांहीं ऋषींना तरी आपण गात असलेली सूक्तें प्रत्यक्ष ईश्वरी प्ररणेनेंच उत्पन्न झालीं असें वाटत होतें. स्वतः सूक्तें केल्याचे जे निर्देश आहेत त्यांचाही स्फूर्तिवादानें उलगडा करतां येईल. पण ऋक्, यजुस् आणि साम हे तिन्ही विराट्पुरुषापासून उत्पन्न झाले असें जें स्पष्ट म्हटलें आहे त्याचा या युक्तीनें उलगडा होत नाहीं. ह्मणजे वेदांच्या अनादित्वाची किंवा अपौरुषेयत्वाची कल्पना वेदांइतकीच प्राचीन आहे असें म्हणावें लागतें. ब्राह्मणें व उपनिषदें यांत हेंच मत दृष्टीस पडतें. ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद हे अनुक्रमें अग्नि वायु व सूर्य यांपासून झाले असें त्यांत सांगितलें आहे (श. ब्रा. ११,५,८;१ ऐ. ब्रा. ५,३२–३४; छांदोग्य उप० ४,१७,१); वेद हे परमात्म्याचे निश्वसित (निश्वास) होत (बृहदारण्यक उप० २,४,१०); प्रजापतीनें दैवी वाचेपासून वेद निर्माण केले. हेंच मत स्मृति, व पुराणें यांत प्रतिपादन केलें आहे. कल्पान्तीं होणाऱ्या प्रलयांत इतर सर्व वस्तूंप्रमाणें वेदही नष्ट होतात, पण पुढच्या कल्पाच्या आरंभीं ब्रह्मदेव स्वतः त्यांचें पुनरुज्जीवन करतो व लहान प्रलयांतून ऋषीच त्यांचें रक्षण करितात असें मत आहे. या मताला आधार महाभारतांतील एक श्लोक आहे; तो असा:—" युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाता स्वयंभुवा " ॥ (शांतिपर्व, अ. २१०, श्लो. १९)—मागील युगाच्या अन्तीं नष्ट झालेले वेद व इतिहास महर्षींनीं स्वयंभू ब्रह्मदेवाच्या अनुज्ञेनें तप करून पूर्वी परत मिळविले. या कारणास्तव ऋषी हे मंत्राचे कर्ते नसून द्रष्टे होत. तैत्तिरीय, काठक इत्यादि वेदांच्या शाखा ज्या ऋषींच्या नांवानें प्रसिद्ध आहेत, त्या ऋषींनीं अर्थातच त्या केलेल्या नसून ते त्यांचे द्रष्टे मात्र होत. पण या वेदांच्या नित्यत्वासंबंधानें षड्दर्शनांमध्यें फारच सूक्ष्म विवेचन केलेलें आहे. या विवेचनांतील कोटिक्रम भारदस्त

१ भवभूतीनेंही उत्तररामचरितांत एके ठिकाणीं असेंच ह्मटलें आहे. ब्रह्मर्षयो ब्रह्महिताय तप्त्वा । परःसहस्राः शरदस्तपांसि ॥ एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः । स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥

असून, त्यांतील उदाहरणें समजूत पटण्यासारखीं असल्यामुळें तें फार मौजेचें आहे. त्या सर्वांवरून एवढें तरी दिसून येतें कीं वेदांच्या अनादित्वाची गोष्ट वेदांइतकीच प्राचीन असून ते मनुष्यांनीं रचिले असें कोणत्याही काळीं कोणी प्रदिपादन केलेलें नाहीं. हे षड्दर्शनकार सामान्य व्यक्ति नसून त्यांचें अचाट बुद्धिवैभव व त्यांची उत्कट धर्मशीलता लक्षांत घेतल्यास त्यांनीं दिलेल्या प्रमाणांसंबंधानें कोणत्याच्च प्रकारची शंका घेणें योग्य होणार नाहीं; म्हणून वेद नित्य आहेत ही समजूत अगदीं प्राचीन कालापासून चालत आलेली आहे, असें मानणें भाग आहे. पण ही समजूत ह्मणजे वेदांच्या अपौरुषेयत्वासंबंधाचा प्रत्यक्ष पुरावा नसून, वेदांचा मानवी कर्ता कोणत्याही काळीं ज्ञात नव्हता एवढेंच फार तर तीवरून सिद्ध होईल. शब्द आणि अर्थ यांचा संबंध नित्य आहे, मनुष्यकृत नव्हे, ह्मणून वेदही नित्य होत असा कोटिक्रम पूर्वमीमांसाकार जैमिनि यानें केला आहे. एका विवक्षित क्रमानें आलेल्या अक्षरांचा समूह ह्मणजे शब्द. अक्षरांच्या या ठराविक क्रमामुळें शब्दांत अर्थोत्पत्ति होते. जैमिनीचें हें मत वैयाकरणांना पसंत नाहीं. त्यांचें मत असें आहे कीं, अक्षरें अनित्य असल्यामुळें त्यांच्या समूहावरून अर्थनिष्पत्ति होत नसून या अक्षरसमूहाचा उच्चार झाल्यावर ' स्फोटा ' मुळें त्यांत अर्थ उत्पन्न होतो. वेदांमध्यें मुळीं अनित्यवस्तुवाचक शब्दच नाहींत, व त्यांतील शब्द आणि त्यांचे अर्थ हे नित्य असल्यामुळें वेद हे स्वतः सिद्ध असून सूर्याप्रमाणें स्वयंप्रकाश व अस्खलनशील आहेत; वेदांतील कित्येक भाग ऋषींच्या नांवानें प्रसिद्ध आहेत, ते त्या ऋषींनीं केले ह्मणून नसून त्यांनीं त्याचें प्रथम अध्ययन करून इतरांना ते शिकविले ह्मणून होत, असें जैमिनीचें मत आहे. वेदांतसूत्रकार बादरायण व्यास आणि त्याचे भाष्यकार शंकराचार्य यांना शब्दाचें नित्यत्व कबूल आहे; पण त्यांचें ह्मणणें असें कीं खुद्द शब्द नित्य नसून तो ज्या वस्तुजातीचा वाचक आहे ती जाति नित्य आहे; ह्मणून इंद्रादि देवतांचीं नावें दिलेलीं अर्थात् अनित्य आहेत; तरी त्यांवरून वेदांच्या नित्यत्वाला बाध येत नाहीं; कारण ज्यांचे ते शब्द वाचक आहेत त्या इंद्रादिदेवतांची जाति नित्यच आहे. नैयायिकांना शब्दाची नित्यता मान्य नाहीं, तरी ते वेद प्रमाण मानितात, कारण ज्यांना धर्माचें साक्षात्

ज्ञान झालेलें आहे (साक्षात्कृतधर्माणः) अशा विश्वासार्ह (आप्त) पुरुषांपासून त्यांची उत्पत्ति झालेली असून त्यांनीं ऐहिक आचाराविषयीं ज्या आज्ञा केलेल्या आहेत, त्यांची अनुभवानें खात्री पटण्यासारखी असल्यामुळें त्या पुरुषांची विश्वासार्हताही सिद्ध होते, असें त्यांचें ह्मणणें आहे. वैशेषिक सूत्रांमध्यें ईश्वर वेदांचा कर्ता असें स्पष्ट ह्मटलें आहे. सांख्यांना, नैयायिकांप्रमाणेंच, शब्दार्थांमधील संबंध नित्य वाटत नसून ते आदिपुरुषापासून वेदांची उत्पत्ति झाली असें मानितात; मात्र ते त्यानें मुद्दाम केलेले नसून श्वासक्रियेप्रमाणें सहज लीलेनें ते उत्पन्न झाले असें त्यांचें मत आहे. या मताप्रमाणें पहातां मीमांसक ह्मणतात त्या अर्थानें वेद नित्य नसून, ज्या वेदवाक्यांत वेदांच्या नित्यत्वाचा उल्लेख केला आहे, त्यांत 'एकाच जातीच्या अर्थक्रमाचा प्रवाह कधीं बंद पडत नाहीं" असें सांगण्याचाच उद्देश आहे (वेदनित्यतावाक्यानिच सजातीयानुपूर्वीप्रवाहानुच्छेदपराणि*). या प्रश्नाचा पतंजलीनें महाभाष्यांत निकाल करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यानें शब्दानुक्रम (वर्णानुपूर्वी) व अर्थ हीं भिन्न समजून असें ठरविलें आहे कीं, वेदांच्या नित्यतेचा संबंध अर्थाच्या नित्यतेशीं असून, शब्दक्रमाशीं नाहीं; कारण हा क्रम नेहमीं सारखा नसतो, आणि म्हणूनच अर्थ कायम असूनही, काठक, कालापक, मौदक, इत्यादि वेदांच्या शाखा आढळून येतात.† वेदांच्या अनेक शाखांचा, शब्दक्रमाच्या नित्यतेवर उलगडा होत नसल्यामुळें हें मीमांसक मत पतंजलीनें अमान्य केलें आहे. त्याच्या मतें पृथ्वीवर होणाऱ्या प्रलयांत वेद नष्ट होऊन, पुनः दुसऱ्या युगाच्या आरंभीं त्या प्रलयांतून बचावलेले ऋषी त्यांचें स्मृतीच्या जोरावर पुनरुजीवन करितात. याप्रमाणें प्रत्येक मन्वंतरांतील वेद शब्दांनीं

---

* वेदांतपरिभाषा या ग्रंथातही परमेश्वरानें सृष्टिकालीं पूर्व युगांतील वेदांसारखेच सजातीय वेद निर्माण केल्याचें सांगितलें आहे—"सर्गाद्यकाले परमेश्वरः पूर्वसर्गसिद्धवेदानुपूर्वीसमानानुपूर्विकं वेदं विरचितवान् न तु तद्विजातीयं वेदम्।"

† ननु चोक्तं नहि च्छदांसि क्रियन्ते नित्यानि छंदासीति। यद्यप्यर्थो नित्यो या त्वसौ वर्णानुपूर्वी साऽनित्या। तद्भेदाच्चैतद्भवति काठकं, कालापकं, मौदकं, पैप्पलादिकमिति॥

निराळा * असून त्यांत अर्थ मात्र एकच असतो, आणि निरनिराळ्या ऋषींनीं पुराकल्पांतील वेदांचें पुनरुज्जीवन केल्यामुळें त्याच्या अनेक शाखा होऊन त्या ऋषींच्या नांवानें प्रसिद्ध होतात. हें मत व्यासाच्या वर दिलेल्या मतांशीं बहुतांशीं जुळतें आहे. षड्दर्शनांवर ग्रंथ लिहिणाऱ्या यापुढील ग्रंथकारांनीं नाना तऱ्हेनें शब्दप्रामाण्याची बाजू उचलिली आहे. पण त्या सर्वांचा विचार करण्याची कांहीं गरज नाहीं; कारण त्यांच्या मुळाशीं पतंजली व व्यास यांचेंच मत आहे.

याप्रमाणें वेदांची उत्पत्ति, स्वरूप, व प्रामाण्य यांविषयींच्या आमचे ब्रह्मवादि, दर्शनकार व इतर पंडित यांच्या मतांचा सारांश आहे. त्यांत पतंजलि, व व्यास यांच्या मताला प्रस्तुत पुस्तकांत प्रतिपादन केलेल्या उपपत्तीवरून चांगलाच आधार मिळतो असें दिसून येईल. वैदिक धर्म व यज्ञपद्धति हिमान्तरकालीन आहेत, आणि जरी त्यांचें आदिमूल शोधून काढतां आलें नाहीं, तरी वैदिक देवतांच्या ध्रुवविशिष्ट लक्षणांवरून, निसर्गशक्तींना आदिआर्यांनीं जी देवतापदवी दिली ती ध्रुवाजवळील प्रदेशांत म्हणजे पुराणांतील मेरूवर रहात असतांना आधींच दिलेली होती हें मागें दाखविलेंच आहे. हिमपातामुळें या ध्रुवस्थानाचा नाश झाल्यावर त्यांतून वचावलेल्या आर्यांनीं शक्य तेवढी सुधारणा व धर्म बरोबर घेऊन तेथून गाशा गुंडाळला, आणि या प्रलयांतून तगून निघालेल्या धर्माच्या अवशेषावर हिमोत्तरकालांतील धर्माची रचना त्यांनीं केली. या उपपत्तीप्रमाणें हिमोत्तरकालापासून तों गौतमबुद्धापर्यंतच्या काळाचे जे भाग होतात ते असे:—

१००००–८००० (शकापूर्वी)—मूळ ध्रुवस्थानाचा हिमकालानें झालेला नाश आणि हिमोत्तरकालाचा आरंभ.

८०००–५,००० (शकापूर्वी)—मूलस्थानांतून आर्यांचें प्रमाण. प्रलयांतून निभावलेले आर्य लोक या काळांत युरेशियाच्या उत्तर भागांत नवीन वसतिस्थानाच्या शोधार्थ भटकत होते. या काळांत वसंतसंपात पुनर्वसूंत होता; पुनर्वसू नक्षत्राची देवता अदिति असल्यामुळें, वेदकाल

*प्रतिमन्वंतरं चैषा श्रुतिरन्याऽभिधीयते ॥ नागोजी भट्टाची महाभाष्यावरील टीका.

निर्णयांत दिलेल्या संज्ञेअन्वयें या कालाला अदितिकाल ऊर्फ मृगशीर्ष पूर्वकाल हें नांव देऊं.

५०००–३००० (शकापूर्वी)–मृगशीर्षकाल–या काळांत वसंतसंपात मृग नक्षत्रांत होता. बरींच वैदिक सूक्तें या काळाच्या आरंभींचीं असून तेव्हां ध्रुवस्थानासंबंधी आख्यायिकांच्या खऱ्या अर्थाची स्मृति नष्ट झाली नव्हती. पंचांगाची सुधारणा करण्याचे व्यवस्थित प्रयत्न या कालांत होऊन यज्ञयागांतही विशेष शिस्त उत्पन्न झाली.

३०००–१४०० (शकापूर्वी)–कृत्तिकाकाळ–यांत वसंतसंपात कृत्तिका नक्षत्रांत होता. कृत्तिकांपासून नक्षत्रचक्राला आरंभ करणारे, तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मणें इत्यादि ग्रंथ या काळांत झाले. वैदिक सूक्तांची संहितात्मक रचना या काळाच्या आरंभीं झाली. मूळ ध्रुवस्थानाविषयींच्या आख्यायिका या सुमारास अस्पष्ट होऊन वैदिक सूक्तांचा अर्थ या पुढें अधिकाधिक गूढ होत गेला. यज्ञपद्धतीला शास्त्रीय स्वरूप येऊन तिची याच काळांत वाढ झाली. या काळाच्या शेवटीं वेदांग ज्योतिष मूळ रचण्यांत आलें, निदान त्यांत सांगितलेली संपाताची स्थिति पाहून निश्चित करण्यांत आली.

१४००–५०० (शकापूर्वी)–बुद्धपूर्वकाल. या काळांत सूत्रग्रंथ व षड्दर्शनें यांचा अवतार झाला.

वेदकालनिर्णयांत सांगितलेल्या काळांहून सदर काळ जरा भिन्न आहेत, आणि अदितिकालाची पूर्व मर्यादा ध्रुवोपपत्तीमुळें चालू हिमोत्तरकालाच्या आरंभापर्यंत हटल्यामुळें हा भेद झालेला आहे. पुराणांच्या परिभाषेप्रमाणें प्रलयानंतरच्या युगाला (शकापूर्वी ८०००–५०००) कृतयुग ऊर्फ ऐतरेय ब्राह्मणांत म्हटल्याप्रमाणें भटकण्याचें युग हें नांव आहे. मूलभूमींतून हद्दपार झाल्यावर या काळांत आर्य लोक युरेशियाच्या उत्तर भागांत वसाहतीसाठीं नवीन जमिनी शोधीत हिंडत होते. कृतयुगाला हिंडण्याचें युग म्हणण्यांत ऐतरेय ब्राह्मणांचा हाच उद्देश असेल असें नाहीं. पण या ब्राह्मणांत सांगितलेल्या चारी युगांच्या लक्षणांचा[1] हा नवीन

---

१ कलिःशयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः । उत्तिष्ठँस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन् ॥ ऐ. ब्रा. ७, १५.

अर्थही मजेचा आहे. त्यांत, शयन करणारा तो कलि, थोडीबहुत हालचाल करणारा तो द्वापर, उभा राहिलेला त्रेता, आणि फिरूं लागलेला तो कृत, असें सांगितलें आहे. ध्रुवोपपत्तीवरून पाहिल्यास या वर्णनांत हिमोत्तरकालांत आर्यांना ज्या स्थितींतून जावें लागलें त्या स्थितीपासून ह्मणजे नवीन भूमि शोधण्याच्या स्थितीपासून तों कायम वसाहती करून ते स्थाईक होईपर्यंतच्या स्थिति सांगितल्या असाव्यात अशीही कल्पना करितां येईल. हा श्लोक सोडून दिला तरीही वर दिलेल्यांपैकीं पहिल्या काळांत आर्यांना हिंडावें लागत असून सुखकर भूमींत कायम वसाहत होईपर्यंत किती तरी ठिकाणें त्यांनीं पाहून पुनः सोडलीं असतील असें सहज दिसून येईल. आर्यांचा धर्म, आणि यज्ञपद्धति हीं हिमान्तरकालीन असून वैदिक धर्म व विधि हे हिमकालांतून राहिलेल्या प्राचीन आर्यधर्माच्या अवशेषावर उभारलेल्या इमारती होत हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. त्यावरून आतां हीं अनुमानें व वेदांची उत्पत्ति, स्वरूप व प्रामाण्य यां विषयींचीं ब्रह्मवाद्यांचीं मतें यांची तुलना करणें सोईचें होईल. ऋग्वेदांतील प्रत्येक सूक्त केव्हां झालें हें आपल्याला सांगतां येणार नाहीं; तरी प्रलयकाल संपल्यावर राहिलेल्या मंडळींनीं अथवा त्यांच्या मुलांनीं आपल्या वाडवडिलांपासून मिळालेल्या पवित्र धर्मज्ञानाला, थोडेसें स्थिरस्थावर झाल्याबरोबर लगेच सूक्तांत गोवून टाकिलें असलें पाहिजे एवढें मात्र खास म्हणतां येईल. हिमोत्तरकालांत नवीन उत्पन्न झालेला धर्म या सूक्तांत सांगितला असेल अशी कल्पना करतां येत नाहीं; व वैदिक देवतांच्या ध्रुवविशिष्ट लक्षणांवरून तर असल्या शंकेला जागाच रहात नाहीं. प्रलयपूर्वकालीन भाषा व या सूक्तांची भाषा यांत किती साम्य होतें हा प्रश्न निराळा असून, त्याशीं आपला प्रस्तुत कांहीं संबंध नाहीं; कारण पतंजली, व व्यास यांच्या मताप्रमाणें सूक्तांची भाषा कायम रहात नसून तात्पर्य मात्र कायम असतें. आपल्याला फक्त तात्पर्यच पहावयाचें आहे, आणि आपल्या प्रलयपूर्वकालांतील वाडवडिलांपासून प्राप्त झालेल्या धर्मज्ञानाचा तात्पर्यार्थ पुढच्या पिढ्यांसाठीं राखून ठेवून त्यांना पोंचविण्याचें पवित्र काम करण्याचें ज्यांनीं अंगावर घेतलें त्या वैदिक ऋषींच्या विश्वासार्हतेबद्दल किंवा ...यतेबद्दल शंका बाळगण्याचें कारण नाहीं. वैदिक ऋषींप्रमाणेंच ...नी निदान तीन चार हजार वर्षेंपर्यंत तरी आमच्या वैदिक ब्राह्मणांनीं

वेदांचें रक्षण केलेलें आहे. तेव्हां आज जी गोष्ट खरोखर आपण पहातों, तीच प्राचीन ऋषींनीं केलेली असल्यास त्यांत नवल तें काय? त्यांच्या-वेळीं तर ध्रुवस्थान व तेथील धर्म यांचें स्मरण जागृत होतें. हीं सूक्तें सार्वजनिक रीतीनें गाण्याचा परिपाठ असल्यामुळें, व सर्वांनाच आपले धर्मविधि कायम रहावे ही इच्छा असल्यामुळें ऋषींच्या सूक्तगायनाकडे सर्वांचें सूक्ष्म लक्ष असे. अशा रीतीनें कमावलेल्या स्मरणशक्तीच्या साहाय्यानें वैदिक ऋषींनीं आपल्या मूलस्थानांतील धर्माचें स्वरूप आख्या-यिकांच्या रूपानें होतें तसें ठेविलें, आणि पुढें त्यांना सूक्तांत स्थान मिळून कालान्तरानें त्यांची मंडळें व संहिता या रूपानें रचना झाली. ह्या सूक्तांचा तात्पर्यार्थ हिमान्तरकालीन असून त्यांचें आदि मूल तर प्राचीन भूस्तरीय काळांत गडप झालेलें आहे असें ठाम सांगावयास आतां कांहीं हरकत नाहीं. आतां ही दोन्हीं प्रकारचीं, म्हणजे ब्रह्मवाद्यांचें व ऐतिहासिक अशीं मतें समोरासमोर मांडूंः—

ब्रह्मवादिमत.	ऐतिहासिकमत.
१. वेद नित्य, अनादि आणि अपौरुषेय असे आहेत.	१. वेदान्तर्गत आर्यधर्म हिमान्तरकालीन आहे असें दाखवितां येतें; पण त्याचें आदिमूल मात्र प्राचीन भूस्तरीयकालांत गडप झालेलें आहे.
२. गत कल्पाच्या अखेरीस झालेल्या प्रलयांत वेद नष्ट झाले.	२. आर्यांचा धर्म आणि सुधारणा हीं त्यांच्या ध्रुवावरील स्थानांत बर्फाचा प्रलय झाला त्यांत नष्ट झालीं.
३. प्रस्तुत कल्पाच्या आरंभीं ऋषींनीं तपश्चर्या करून, ईश्वराच्या कृपेनें स्मरणांत राहिलेल्या वेदांचें, शब्दशः नसलें तरी तात्पर्यतः पुनरुज्जीवन केलें.	३. चालू हिमोत्तरकालांत ऋषींनीं, आपल्या प्रलयपूर्वकालीन वाडवडिलांपासून परंपरागत आलेल्या धर्मतात्पर्यावरून वैदिक सूक्तांची रचना केली.

या दोन्ही प्रकारच्या मतांची तुलना केल्यास असें दिसून येईल कीं, वर सांगितलेल्या महाभारतांतील श्लोकांत व्यासानें वेदांचा नाश त्यांचें व पुनरुज्जीवन यांविषयींची जी आख्यायिका दिली आहे ती ऐतिहासिक गोष्टीच्या

आधारावरच दिलेली आहे. पुराणांप्रमाणें पहातां, चालू कल्पाचा आरंभ किती तरी हजार वर्षांपूर्वी झालेला आहे हें खरें, पण आजही जर कित्येक भूस्तरशास्त्रज्ञांच्या मतें गेल्या हिमकालाला ८०००० वर्षें होऊन गेलेलीं आहेत, तर पुराणांतील अंदाजाबद्दल आश्चर्य मानण्याचें कारण नाहीं. शिवाय नवीन कल्पापासून किंवा भूस्तरशास्त्राच्या भाषेंत बोलावयाचें ह्मटल्यास चालू हिमोत्तरकालापासून सुरू झालेल्या महायुगाचा अवधि योग्य तऱ्हेनें पाहिल्यास १०००० वर्षांचा आहे असें दिसून येत आहे. या दोन्ही मतांत आणखी एक भेद आहे तो वेदांच्या अनादित्वासंबंधीं होय. वैदिक-धर्मकाल अनादि आहे असें ऐतिहासिक किंवा शास्त्रीय दृष्ट्या सिद्ध करतां यावयाचें नाहीं. एवढेंच ह्मणतां येईल कीं त्यांचा आदि प्राचीन भूस्तरीय काळांत गडप झालेला आहे, किंवा हा धर्म, आर्यभाषा व आर्य-जाति यांच्या इतकाच प्राचीन आहे. वेदांच्या अनादित्वाला शास्त्रीय दृष्ट्या मिळणाऱ्या एवढ्या आधारावर जर ब्रह्मवाद्यांचें समाधान होत नसेल तर ब्रह्मवादिमत व शास्त्रीयमत हीं नेहमींच भिन्न रहाणार, कारण त्यांच्या तत्वनिर्णयाचे मार्गच मुळीं भिन्न आहेत; म्हणूनच वर हीं मतें एकत्र न मिसळतां समोरासमोर मांडिलीं आहेत. शब्दापासून सृष्टयुत्पत्ति झाली कीं काय हा प्रश्न ऐतिहासिक विवेचनाच्या बाहेरचा आहे. तरी व्यावहारिकदृष्ट्या वेदांतर्गत धर्म अनादिच आहे असें म्हणावयास शास्त्रीय आधारांवरूनही हरकत दिसत नाहीं.

वैदिक सूक्तांचें सूक्ष्म निरीक्षण करणारास, वैदिक ऋषींनांही आपण गात असलेल्या सूक्तांचा मथितार्थ प्रलयपूर्वकालीन असून शब्द मात्र स्वतःचे आहेत असें वाटत असल्याचें दिसून येईल. सुतार रथ करतो त्याप्रमाणें सूक्तेंही ऋषींनीं केलीं आहेत असें सांगणारीं, व याच्या उलट तीं सूक्तें देवांनीं दिलेलीं, उत्पन्न केलेलीं किंवा त्यांच्या स्फूर्तीनें झालेलीं होत असें स्पष्ट सांगणारीं, अशा दोन्ही प्रकारचीं वैदिक वचनें पूर्वी दिलींच आहेत. त्यासंबंधानें निरनिराळ्या ऋषींचीं भिन्न मतें होतीं, किंवा ऋषींनां स्फूर्तीची स्पष्ट कल्पनाच नव्हती असें मानून या भिन्न मतांची एकवाक्यता करण्याचा कित्येकांनीं प्रयत्न केला आहे. पण ही एकवाक्यता अगदींच दुर्बल आहे. त्यांची एकवाक्यता करण्याचा अधिक चांगला मार्ग ह्मटला ह्मणजे वेदांची भाषा किंवा शब्द व तात्पर्य किंवा अर्थ

यांत भेद करून भापेला किंवा शब्दांना मनुष्यकृत समजणें व तात्पर्यार्थाला प्राचीन किंवा अपौरुषेय समजणें हा होय. ऋग्वेदांत 'प्राचीन ऋपि' (पूर्वे ऋषयः) किंवा प्राचीन ऋपि यांविषयीं अनेक उल्लेख आले आहेत (१,१,२;६,४४,१३;७,२९,४;८,४०,१२;१०,१४,१५ इ०). हे पूर्व ऋपि ह्मणजे वैदिक ऋषींचे हिमोत्तरकालांतीलच पूर्वज होत असें पाश्चात्य पंडितांचें मत आहे. पण हें मत खोडून काढण्यासारखा स्पष्ट पुरावा या सूक्तांतच आहे. कित्येक ठिकाणीं असें ह्मटलें आहे कीं 'हें सूक्त जरी नवें आहे (नव्यसी), तरी त्याची देवता प्राचीनच (प्रत्न) आहे (६,२२,७;६२,४;१०,९१,१३ इ०). सूक्तांत वर्णन करीत असलेल्या देवतांचे पराक्रमही प्राचीन आहेत असेंही कित्येक ठिकाणीं ह्मटलें आहे. पहिल्या मंडळांतील ३२ व्या सूक्ताला 'इंद्रानें पूर्वीं केलेले पराक्रम (प्रथमानि) सांगतों असें ह्मणून सुरुवात केली आहे; तसेंच १,११,३ व, १,६१,१२ यांत इंद्राच्या पराक्रमानां 'पूर्वी व पूर्व्याणि' अशीं विशेषणें दिलीं आहेत. अश्विनांच्या ही पराक्रमांना 'पूर्व्याणि' हें विशेपण १,११७,२५ यांत लाविलें आहे; या सूक्तांत दिलेली अश्विनांच्या पराक्रमांची लांबच लांब याद पाहिली म्हणजे हे पराक्रम ऋषीनें स्वतः पाहिलेले नसून, परंपरेनें ऐकून असलेल्यांचाच सारांश तो देत आहे असें स्पष्ट दिसतें. अंगिरस किंवा वसिष्ठ यां सारख्या ऋषींना अतींद्रिय शक्ति होती (७ ३३,७–१३) किंवा ते देवांजवळ संभाषण करीत (१,१७९,२) अथवा देवांच्या भोगांचे वाटेकरी होत (देवानां सधमादः, ७,७६,४) असें जें म्हटलें आहे त्यावरूनही हीच गोष्ट सिद्ध होते. या ऋषींनां पितरांचे आद्यमार्गदर्शक (पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः) असेंही म्हटलें आहे (१०, १४, १५). असें अमानुष सामर्थ्य आपल्या अगदीं जवळ ा पूर्वजांना होतें असें वैदिक ऋषींनीं म्हटलें असेल अशी कल्पना करवत नाहीं. म्हणून हे पूर्वज प्रलयपूर्वकालीनच होत (नः पूर्वे पितरः असें आम्हांला वाटतें. हीच गोष्ट प्राचीन देवतांनांही लागू आहे. अदिति व तिचे सात पुत्र यांची गोष्ट गत युगांतील (पूर्व्यं युगम्) आहे असें स्पष्टच सांगितलेलें आहे. तात्पर्य ऋग्वेदांत सांगितलेलीं प्राचीन ... ऋषी, किंवा देवता हीं हिमोत्तरकालीन नसून पूर्व युगांतीलच ..., असें मानिल्यानेंच या देवतांच्या

ध्रुवविशिष्ट लक्षणांचा उलगडा होणार आहे. वैदिक ऋषींनी नवीन सूक्तें रचिलीं असतील, पण एवढें झटल्यानें ह्या सूक्तांचा विषयही नवीन होता कीं काय हें ठरत नाहीं. पण सूक्तें नवीन असून त्यांत वर्णिलेल्या देवता प्राचीन आहेत असें जें म्हटलें आहे (६,६२,४) त्यावरून या प्रश्नाचा उलगडा करतां येतो; म्हणजे या सूक्तांतील शब्द नवे असून आंतील मतलब मात्र प्राचीन काळापासून परंपरेनें आलेला होता. १०,७२,१–२ यांत "स्तुतीच्या आवडीमुळें गाइलेल्या सूक्तांच्या रूपानें देवांच्या जन्माचें वर्णन करूंया.—उत्तर युगामध्यें ज्याला तीं दिसतील त्या कोणीही (तसें करावें)" असें म्हटलें आहे त्यांत देवांचे जन्म व त्यांना उत्तर युगांत पहाणारा यांच्यांत जो भेद केला आहे, त्यावरून सूक्ताचा विषय पूर्व युगांतलि असून, ऋषी त्याचें उत्तर युगांत वर्णन करीत आहे हें उघड दिसतें. ८,५९,६[2] यांत "हे इंद्रावरुणौ, तुह्मीं पूर्व कालीं ऋषींना जें ज्ञान, जी अर्थशक्ति, जी विद्या, आणि ऋषीनीं यज्ञ करून निर्माण केलेलीं जीं स्थानें दिलीं तीं सर्व मीं तपाच्या योगेंकरून पाहिलीं आहेत." असें म्हटलें आहे. हा मजकूर वर दिलेल्या व्यासाच्या श्लोकांतील मजकुरासारखाच आहे. असलीं स्पष्ट वचनें पुढें असतांना सूक्तांच्या मानवी आणि दैवी उत्पत्ती-विषयींच्या परस्परविरोधी वचनांची एकवाक्यता करण्याचा एकच मार्ग झटला म्हणजे त्यांची **शब्दरचना** मानवी असून विषय अनादि आहे असें पतंजलीनें सुचविल्याप्रमाणें मानणें हा होय. ८,९५,४–५ यांत ऋषीनें इंद्रासाठीं अगदीं **नवीन** असें उत्तेजन देणारें सूक्त रचिलें; हें सूक्त सत्यपूर्ण अशा कुशाग्र मनांतून, **प्राचीन** बुद्धींचें फळ म्हणून उत्पन्न झालें" असें म्हटलें* आहे. यांत एकाच सूक्ताला नवीन व प्राचीन

---

१ देवानां नु वयं जाना प्रवोचाम विपन्यया । उक्थेषु शस्यमानेषु यः पश्यादुत्तरे युगे ॥ ऋ. १०,७२,१.

२ इंद्रावरुणा यदृषिभ्यो मनीषां वाचो मतिं श्रुतमदत्तमग्रे । यानि स्थानान्यसृजंत धीरा यज्ञं तन्वानास्तपसाभ्यपश्यम् ॥ ऋ. ८,५९,६.

* इंद्र यस्ते नवीयसीं गिरं मंद्रामजीजनत् । चिकित्विन्मनसं धियं प्रत्नामृतस्य पिप्युषीं ॥ ऋ. ८,९५,५.

म्हटलें आहे; व शब्द (गिरम्) आणि बुद्धि (धियम्) यांचा विरोध दाखवून प्राचीन बुद्धीला (धियं प्रत्नाम्) नवीन शब्दांनीं सजविल्याचें स्पष्ट सांगितलें आहे. ब्राह्मण ग्रंथांत विषयांचीं जीं सदरें केलेलीं आहेत त्यांत **पुराकल्प** म्हणजे 'गत युगांतील प्रघात' असें एक सदर आहे; अर्थात् या ब्राह्मणांतही प्रलयपूर्वकालीन आख्यायिका आलेल्या आहेत असें आमच्या ब्रह्मवाद्यांचें मत असलेलें दिसतें. "उषा संपून सूर्योदय होतो कीं नाहीं अशी ब्राह्मणांना पूर्वीं भीति वाटत असे" हें तैत्तिरीय ब्राह्मणांतील वचन सायणाचार्यांनीं पुराकल्पाचें उदाहरण म्हणून दिलें आहे; आणि त्याचा संबंध ध्रुवावर दिसणाऱ्या दीर्घ उषेशींच असल्याचें आम्हीं पूर्वीं दाखविलें आहे. ब्राह्मणांत जर पूर्व युगांतील आख्यायिका सांगितल्या आहेत तर वेदांत त्या असल्या पाहिजेत हें उघडच झालें. त्याप्रमाणें कोणत्याही दृष्टीनें या प्रश्नाचा विचार केला तरी अंतर्बाह्य प्रमाणांवरून एकच अनुमान निघतें, तें असें कीं वैदिक सूक्तांचा मथितार्थ प्राचीन म्हणजे हिमान्तरकालीन असून हिमोत्तरकालांत ऋषींनीं तो सूक्तांत ग्रथित केला.

वैदिक अर्थमीमांसेंतील व वैदिक आणि पौराणिक कथांतील आणखीही कित्येक बाबींचा हिमान्तरकालांतील ध्रुवस्थानाच्या कल्पनेवर सयुक्तिक उलगडा होणारा आहे. उदाहरणार्थ, पाश्चात्य पंडितांना जेव्हां प्रथम वेदांची माहिती झाली, तेव्हां त्यांना वाटलें कीं आपल्याला आर्य सुधारणेचें मूळच, किंवा सृष्टचमत्कारांच्या व निसर्ग व्यापारांच्या प्रथम दर्शनानें चकित झालेल्या आदि–आर्यांच्या मनांतील पहिल्या तरंगांचा सांठाच जणू काय सांपडला; पण थोड्याच काळांत त्यांची निराशा झाली. ती कां हें आतां आपल्याला सांगतां येईल. आमच्या उपपत्तीवरून असें दिसून येईल कीं वेद हे जरी आर्यांचे अत्यंत प्राचीन ग्रंथ आहेत, तरी त्यांत दिसणारी सुधारणा व देवतोपासना ह्या वैदिक ऋषींच्या कृती नसून त्या त्यांना त्यांच्या हिमान्तरकालीन पूर्वजांपासून मिळालेल्या होत्या; म्हणून जर कोणाला आर्यसुधारणेचें मूळ शोधून काढावयाचें असेल, तर त्याला गेल्या हिमकालाच्या पलीकडे जाऊन आर्यलोक आपल्या ध्रुवाजवळील मूलस्थानांत कोणत्या स्थितींत रहात होते हें पाहिलें पाहिजे. आर्यांची ही आद्य सुधारणा किती उच्च होती हें ठरविण्याचें साधन सांप्रत

आपल्याजवळ नाहीं; तरी पण हिमान्तरकालीन आर्यसुधारणा साधारणतः मानितात त्यापेक्षां बऱ्याच वरच्या दर्ज्याची असावी असें मानावयास आधार आहे हें आम्हीं दाखविलेंच आहे. म्हणून आदिआर्यांना सुधारणेच्या दृष्टीनें इतिहासपूर्वकालीन ईजिप्टच्या लोकांच्या पदवीस नेऊन ठेवावयास कोणतीच हरकत नाहीं. नवीन जमिनीच्या शोधार्थ ध्रुवावरून दक्षिणेकडे येतांना वाटेंत ज्या अनार्य लोकांशीं त्यांची गांठ पडली त्यांचा नायनाट करून किंवा त्यांचा आपला एकजीव करून त्यांनीं त्यांच्यावर जें वर्चस्व स्थापन केलें तें त्यांची मूल सुधारणा उच्च प्रतीची असल्याशिवाय केलें असें म्हणतां येत नाहीं. ध्रुवोपपत्ति सर्वमान्य होऊन तिच्या साहाय्यानें वेदांचें जेव्हां आणखी आन्दोलन होईल, तेव्हां सध्या अज्ञात असलेल्या आणखीही कित्येक गोष्टी कळून येऊन आमच्या मताला पुष्टि मिळेल. सांप्रत ध्रुवप्रदेशांत जे शोध चालले आहेत त्यांवरूनही पुढें मागें आर्य सुधारणेचें मूळ शोधण्याच्या कामास मदत होईल. पण आर्यांचें मूलस्थान ध्रुवाजवळ होतें ही कल्पना जेव्हां शास्त्रीय गोष्ट या नात्यानें सर्वमान्यता पावेल त्यावेळीं पुढच्या शोधकांनीं करावयाचें हें काम आहे. हिमान्तरकालांत आर्य लोक ध्रुवाजवळ रहात होते असें वेद व अवेस्ता यांतील प्रमाणांवरून दाखविणें एवढाच आमचा उद्देश होता; आणि प्रस्तुत पुस्तकांत दिलेलीं प्रमाणें व कोटिक्रम हीं जर वाचकांनीं नीट समजून घेतलीं असतील, तर आमची उपपत्ति वेद व अवेस्ता यांतील स्पष्ट वचनांवरच उभारली असून तिला, भूस्तरशास्त्र, पुराणवस्तुशास्त्र, प्राचीनभाषाशास्त्र, तुलनात्मक गाथाशास्त्र आणि ज्योतिःशास्त्र या शास्त्रांतील अगदीं नवीन शोधांवरूनही स्वतंत्र रीतीनें पुष्टि मिळते, असें त्यांस दिसून येईल. खरें सांगावयाचें तर (लो. टिळक ह्मणतात) ध्रुवस्थानाविषयींचीं प्रमाणें वेदांतून शोधून काढण्याची कल्पना मूळ शास्त्रीय शोधांवरून जरी सुचली नसली, तरी तिला त्यांवरूनच उत्तेजन मिळालें, आणि तिला व्यक्त स्वरूप देण्यांत ज्या शास्त्रीय पद्धतीचा स्वीकार केला आहे तीं जितकी कडक पाहिजे होती तितकी ठेवलेली आहे. आमच्या निरुक्तकारांनीं वैदिक वाक्यार्थमीमांसेचा पाया घातल्याला आज शेंकडों वर्षें होऊन गेलीं, तरी इतक्याही काळांत ध्रुवस्थानाचा मागमूस वेदांत त्यांस दिसला नाहीं,

हें आश्चर्य तर खरेंच; पण अशाप्रकारच्या संशोधनाच्या कामांत केवळ आश्चर्य मानून स्वस्थ न बसतां, वाढत्या ज्ञानाच्या स्थितींत तर्कशास्त्राचे कडक नियम व शास्त्रीय विवेचनपद्धति यांच्या साहाय्यानें जीं अनुमानें निघतील तीं मान्य करावयास प्रत्येकानें तयार असलें पाहिजे. आमच्या उपपत्तीच्या सिध्यर्थ आम्हीं याच कडक नियमांवर भिस्त ठेविली आहे; आणि आमच्या अनुमानांच्या सत्यतेची परीक्षा जर या नियमांवरून केली, तर, आजपर्यंत निरर्थक म्हणून टाकून दिलेल्या, किंवा मुळींच न समजलेल्या अशा अनेक वैदिक वचनांचा व कथांचा अर्थ लावण्याची खरी किल्ली शोधून काढण्यांत आम्हाला यश आलें आहे असें समजून येईल. वाढत्या ज्ञानाच्या आजच्या काळांत आदि मनुष्याच्या सुधारणेच्या प्रश्नाचा अनेक दृष्टींनीं विचार चालला असतां एकट्या वेदार्थमीमांसेला अलग रहातां येणें किंवा केवळ भाषाशास्त्र व व्याकरण यांवरच सर्वस्वीं भिस्त ठेवणें शक्य नाहीं, आणि चालू युगाच्या आरंभापासून मोठ्या कळकळीनें ज्या वेदांचें आमच्या पूर्वजांनीं रक्षण केलें व ज्यांना आम्हीं मनःपूर्वक अत्यंत पूज्य मानतों त्या आमच्या आर्यांच्या आद्य ग्रंथांतील कथा व अगदीं नवीन शास्त्रीय शोध यांचा मेळ घालण्याचा प्रयत्न करण्यांत आम्हींही या काळाच्या धोरणाचेंच अनुकरण केलें आहे.

समाप्त.

या पुस्तकांत आलेल्या कित्येक शास्त्रीय शब्दांचें स्पष्टीकरण.

अक्षांश—भूमध्य किंवा विषुव वृत्तापासून दक्षिणेकडील किंवा उत्तरेकडील अंशात्मक अंतर.

अचैतन्ययुग—भूस्तरशास्त्रांत ज्या अतिप्राचीनकाळीं पृथ्वीच्या कवचावर कोणत्याही प्रकारचे वनस्पति किंवा प्राणी उत्पन्न झाले नव्हते तो काळ.

अनेकमूलवादी—एकाच आदि जोडप्यापासून सर्व मनुष्य जाति उत्पन्न झाल्या असें न मानतां निरनिराळ्या मनुष्य जातीचीं निरनिराळीं मूळें होतीं असें ह्मणणारे लोक.

अयन—सूर्याच्या उत्तर व दक्षिण गतीमुळें झालेले वर्षाचे दोन भाग.

अयनचलन—(संपातचलन पहा.)

अयनबिंदु—सूर्याचीं दक्षिणेकडे किंवा उत्तरेकडे जाण्याचीं परमावधीचीं स्थानें.

अयनवृत्तें--विषुववृत्ताशीं समांतर अशीं अयनबिंदूंतून जाणारीं कल्पित वृत्तें.

अरीभवन—चाकाच्या अरांप्रमाणें पदार्थाच्या पृष्ठभागापासून उष्णता किंवा प्रकाश यांचे किरण बाहेर जाण्याची क्रिया.

अरुणप्रकाश—सूर्य उगवण्यापूर्वी दिशा फांकल्यापासून जो प्रकाश दिसतो तो—उष:प्रकाश यालाच ह्मणतात.

अस्थिरमानें—ज्योतिषांत ग्रहादिकांचीं सूर्यापासून अंतरें, त्यांचे प्रदक्षिणाकाल, त्यांचे आपल्या आंसाभोंवतीं फिरण्याचे काल इत्यादिकांना मानें ह्मणतात. त्यांत परम किंवा लघुतम अंतरांसारखीं जीं कमी जास्त होतात त्यांस अस्थिरमानें ह्मणतात.

अस्थिशेष—प्राचीन काळच्या प्राण्यांचे भूपृष्ठांतील निरनिराळ्या थरांत सांपडणारे दगडासारखे झालेले अवशेष. त्यांना चैतन्या-

विशिष्ट असें व्यापक नांव रा. सा. नीना पावगी
दिलें आहे.

उच्च—ग्रहाच्या कक्षेंतील सूर्यापासून अतिदूरचा बिंदु.

उत्तरक्रान्ति—(क्रान्ति शब्द पहा.)

उत्तरयूरोपवादी—आर्यांचें मूलस्थान यूरोपच्या उत्तरभागांत नार्वे वि
स्वीडनमध्यें होतें असें ह्मणणारे लोक.

उत्तरवृत्त—उत्तर ध्रुवापासून २३ अंश २८ कलांच्या अंतराव
जाणारें विषुववृत्ताशीं समांतर असलेलें वृत्त.

उत्तरायण—(दक्षिणायनें पहा).

उत्तरारुण—ध्रुवापासून कांहीं अंशांपर्यंतच्या प्रदेशांत दिसणारा ए
प्रकारचा विद्युत्प्रकाश. यास इंग्रजींत 'अरोरा बोरिआलि
असें नांव आहे.

एकमूलवादी—सर्व मनुष्यजातीचें मूळ एक जोडपें होतें उ
ह्मणणारे लोक.

कक्षा—ग्रहाचा सूर्याभोंवती फिरण्याचा मार्ग.

कदंब—क्रांतिवृत्ताच्या आंसाचीं टोकें किंवा ध्रुव.

कटिबंध—हवामानाप्रमाणें भूमध्यवृत्तापासून ध्रुवापर्यंत जे पृथ्वीचे भा
पडतात ते. दोन्ही अयनवृत्तांच्या मधल्या सुमारें ४
अंशांच्या पट्याला उष्ण कटिबंध, अयनवृत्तें व दक्षि
आणि उत्तर वृत्तें यांच्यामधील सुमारें ४३ अंशाच्या प्रत्ये
गोलार्धांतील पट्याला समशीतोष्ण कटिबंध, आणि ध्रुवा
पासून सुमारें २३॥ अंशापर्यंतच्या प्रत्येक पट्याला शी
कटिबंध अशीं नांवें आहेत.

कांस्ययुग—पाषाणयुग पहा.

केन्द्र—दीर्घ वर्तुळाच्या मोठ्या व्यासावरील दोन विशिष्ट बिंदु.

केन्द्रच्युति—दीर्घ वर्तुळाच्या दोन व्यासांचें प्रमाण, किंवा त्याच्य
दोन केन्द्रांमधील अंतर. (विशेष विवेचन व व्यारव्य
प्रकरण १ लें पान ३५ पहा).

क्रांति—खविषुवापासून ग्रहाचें किंवा तारेचें दक्षिणेकडील किंवा उत्तरेकडील अंतर.

क्रांतिवृत—पृथ्वीचा सूर्याभोंवतीं फिरण्याचा मार्ग. अर्थात् दिसण्यांत सूर्याचा पृथ्वीभोंवतीं फिरण्याचा मार्ग.

खस्वस्तिक—पहाणाराच्या बरोबर डोक्यावरील आकाशांतील बिन्दु.

खविषुव—आकाशाचें विषुववृत्त.

जीवशून्यकाल—अचैतन्ययुग पहा.

त्रिविष्टपकाल—तिबेटांत आढळून येणारे रक्तवालुकेचे थर जेव्हां बनले तो काळ. याचप्रमाणें भूस्तरशास्त्रांतील इतर कालांसंबंधानें समजावें.

ध्रुवोपपत्ति—आर्यांचें मूलस्थान ध्रुवाजवळ होतें अशी कल्पना.

दक्षिणायन—सूर्याचा दक्षिण मार्ग. याचे प्राचीन व अर्वाचीन असे दोन अर्थ आहेत. प्राचीन अर्थ, सूर्य शरत्संपातीं येऊन दक्षिणगोलार्धांत उतरल्यावर पुनः तो वसंतसंपातीं येईपर्यंतचा काळ. अर्वाचीन अर्थ, कर्क संक्रांतिपासून मकर संक्रांतीपर्यंतचा काळ. याचप्रमाणें उत्तरायणाविषयीं समजावें.

दीर्घशीर्ष—डोक्याच्याच्या कपालाची रुंदी लांबीच्या तीन चतुर्थांश किंवा कमी असलेले लोक.

नवपाषाणयुग—पाषाणयुगाचें उत्तरार्ध.

नीच—ग्रहाच्या कक्षेतील सूर्याच्या अति जवळचा बिन्दु.

परावर्तन—प्रकाशाच्या किरणांचा एखाद्या पदार्थाच्या पृष्ठभागावर पडून मागें वळण्याचा धर्म.

मंदकर्ण—ग्रहमालेचा मध्य जो सूर्य त्यापासून ग्रहाचें अंतर.

मध्यआशियावादी—आर्यांचें मूलस्थान मध्य आशियांत होतें असें ह्मणणारे लोक.

मझ्दयस्नी—पारशी, मझ्दाचे भक्त.

मानववंशशास्त्र—हा शब्द मानुष्यकशास्त्राबद्दल कांहीं ठिकाणीं आला आहे. उपोद्धात पहा.

पाषाणयुग—पुराणवस्तुशास्त्रांतील ज्या काळांत माणसें दगडाचीं किंवा हाडांचीं हत्यारें वापरीत होतीं तो काळ. याचप्रमाणें ताम्र-युग, कांस्ययुग, लोहयुग, इत्यादिकांविषयीं समजावें.

पूर्वपाषाणयुग—पाषाणयुगाचें पूर्वार्ध.

युरेशिया—यूरोप आणि आशिया हीं दोन्ही खंडें मिळून झालेला भूप्रदेश.

लोहयुग—पाषाणयुग पहा.

वक्रीभवन—प्रकाश किरणांचा एक धर्म. एका द्रव्यांतून दुसऱ्या कमी किंवा अधिक विरल अथवा घन द्रव्यांत जातांना किर-णांची दिशा बदलून ते त्या द्रव्याच्या घनत्वाच्या किंवा विरलतेच्या मानानें कमजास्त तिरपे जाऊं लागतात. या तिरपे होण्याला वक्रीभवन ही संज्ञा आहे.

संपात—आकाशाचें विषुववृत्त आणि पृथ्वीची कक्षा हीं दोन तिरपीं असल्यामुळें तीं एकमेकांस दोन ठिकाणीं छेदि-तात. या छेदनबिंदूस संपात किंवा क्रांतिपात म्हणतात. या बिंदूंपैकीं ज्या जवळ सूर्य आला असतां वसंत ऋतु सुरू होतो तो वसंत संपात आणि दुसरा शरत्संपात हे बिंदु चल असून दर वर्षास थोडे थोडे मागें येतात. या गतीला संपातचलन म्हणतात. संपाताबरोबर अर्थात् अयनबिन्दूही मागें येत असल्यामुळें त्याला अयनचलनही म्हणतात.

हिंदी-इराणी—हिंदी व इराणी लोक एकत्र होते तो काळ.

हिंदी-जर्मन—हिंदी व जर्मन लोक ,, ,,

हिंदी-यूरोपीय—हिंदी व युरोपीय लोक ,, ,,

हिमकाल
हिमांतरकाल
हिमोत्तरकाल
हिमपूर्वकाल
} उपोद्घात, भूस्तरशास्त्र पान ४ पहा.

ह्रस्वशीर्ष—कपाळाची रुंदी लांबीच्या शेंकडा ८३ हून जास्त अस-लेले लोक.

सूचि.

ऋ.

ए.

श.

ष.

स.

परिशिष्ट.

श्रौतभूमि.

इंदूरच्या होळकर कालेजांतील गणित विषयाचे गुरु कै. प्रो. रा. स. आठवले एम्. ए. यांनीं श्रौतभूमि नांवाच्या लहानशा पुस्तकांत टिळकांच्या ग्रंथांतील सिद्धांताचा अनुवाद करून आर्यांचें वसतिस्थान ध्रुववृत्ताच्या आंत कोणत्या अक्षांशावर असावें हें ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांतील विवेचनाचा सारांश प्रस्तुत ग्रंथाची पुरवणी ह्मणून देणें योग्य वाटल्यावरून येथें दिला आहे.

ध्रुवविशिष्ट किंवा ध्रुवमंडलविशिष्ट अशा ज्या गोष्टींचे उल्लेख वेदांत आहेत असें या पुस्तकांत प्रतिपादन केलें आहे, त्या गोष्टींपैकीं प्रो. आठवले यांनीं सर्वांचा विचार न करतां ध्रुवप्रदेशांतील वर्षाच्या निरनिराळ्या भागांचें कमीजास्त होण्याचें प्रमाण आधारभूत धरून त्यावरून त्या स्थानाचा अक्षांशनिर्णय केला आहे. प्रथमतः त्यांनीं ध्रुवबिंदूपासून २० अंशापर्यंत निरनिराळ्या ठिकाणीं वर्षाचें अवयव-प्रमाण कसें असतें हें दाखविण्यासाठीं कित्येक कोष्टकें दिलीं आहेत. ध्रुवप्रदेशांतील वर्षाचे मुख्य अवयव असे:—

खुद्द ध्रुवावर	६० घटिकांचे कालावधि.
अवयव.	
१ अखंड दीर्घ दिवस, ...	१८६–१८८
२ अखंड संध्या	४४–४३
३ अखंड दीर्घ रात्र	९१
४ अखंड दीर्घ उषा	४४–४३

ध्रुवापासून कांहीं अंतरावर.

१ सूर्यप्रकाश आणि संध्या यांचे पर्याय.
२ अखंड दीर्घ दिवस.
३ सूर्यप्रकाश आणि संध्या यांचे पर्याय.
४ अखंड संध्या.
५ संध्याप्रकाश आणि काळोख यांचे पर्याय.

६ अखंड दीर्घ काळोख.

७ काळोख आणि उषा यांचे पर्याय.

८ अखंड दीर्घ उषा.

खुद्द ध्रुवावर हे वर्षाचे भाग कसे होतात हें तिसऱ्या प्रकरणांतील विवेचनावरून दिसून येईलच. पण ध्रुवापासून कांहीं अंतरावरील वर्षाच्या भागांचें थोडें स्पष्टीकरण केलें पाहिजे. खुद्द ध्रुवावर सूर्य प्रथम दिसूं लागला ह्मणजे एकसारखा सहा महिने क्षितिजावर असतो, आणि एकदां खालीं गेला कीं, सारखा सहा महिने खालींच असतो. पण थोडें खालीं आलें असतां जरा निराळा प्रकार दृष्टीस पडतो. तेथें सूर्य एकदां दिसूं लागल्याबरोबर कांहीं कालपर्यंत सूर्यप्रकाश आणि संध्याप्रकाश* यांचे पर्याय होतात. त्यानंतर सूर्याची उत्तरक्रांति ध्रुवांशाएवढी (ध्रुवापासून त्या स्थलाच्या अंशात्मक अंतराएवढी) झाली, ह्मणजे दीर्घ दिवस सुरू होतो. पुढें २२ जूनला सूर्याची उत्तरक्रान्ति २३$\frac{1}{2}$° होऊन दीर्घ दिवसाचा मध्य होतो. पुनः कांहीं दिवसांनीं दीर्घ दिवस बंद होऊन सूर्यप्रकाश आणि संध्या प्रकाश यांचे पर्याय होतात. नंतर सूर्य क्षितिजाखालीं गेला कीं, कांहीं काळ सारखा संध्याप्रकाश होतो. पुढें कांहीं दिवस संध्याप्रकाश आणि काळोख यांचे पर्याय होतात. त्यानंतर कांहीं दिवस अखंड काळोख पडतो. हा काळोख संपला कीं, पुनः उषःप्रकाश आणि काळोख यांचे कांहीं पर्याय होतात. ते झाल्यावर कांहीं दिवस सारखा उषःप्रकाश पडतो आणि मग थोडे दिवसांनीं सूर्य पुनः क्षितिजावर दिसूं लागून प्रकाश आणि संध्या यांचे पर्याय पूर्वीप्रमाणें सुरू होतात.

ध्रुवापासून ७$\frac{1}{2}$ अंशाच्या पुढील स्थळीं कोठेंही पूर्ण काळोखाचा अवधि एका वेळीं २४ तासांहून अधिक असत नाहीं; ह्मणून तेथें अखंड संध्याप्रकाश संपला कीं, संध्या आणि पूर्ण काळोख यांचें पर्यायच होतात. ह्मणजे वर दिलेल्या वर्षाच्या आठ अवयवांपैकीं अखंड दीर्घ काळोखाचा भाग या स्थळीं कमी होऊन सातच भाग रहातात. असो.

---

* या काळांत सूर्य केव्हां क्षितिजाखालीं गेला तरी तो १६ अंशांपेक्षां धिक जात नसल्यामुळें तेथें पूर्ण काळोख न पडतां संध्याप्रकाश पडतो.

आतां या निरनिराळ्या अवयवांचे कित्येक अक्षांशावरील अवधि देऊं:—

उ. अ. ८८°१/२ (ध्रुवापासून १°१/२)

अवयव	साठ घटिकांचा एक याप्रमाणें कालावधि.
१ सूर्य आणि संध्या यांचे पर्याय	८
२ दीर्घ दिवस	१७८—१८०
३ सूर्यसंध्यापर्याय	८
४ अखंड संध्या	३५—३४
५ संध्या आणि काळोख यांचे पर्याय	१०
६ दीर्घ रात्र	८१
७ काळोख आणि उषा यांचे पर्याय	१०
८ अखंड उषा	३५—३४

उ. अ. ८६°१/२ } यावर हे अवधि अनुक्रमें, १७—१८, १६९—१७१, १८—१७, २४—२३, २४, ६५, २४, २४—२३ असे असतात.

उ. अ. ८५°१/२ (ध्रुवापासून ४°१/२)

अवयव	कालावधि.	अवयव	कालावधि
१	२३	५	३१
२	१६३—१६५	६	५६
३	२३—२२	७	३१
४	१९	८	१९—१८

अक्षांश ७५° (ध्रुवापासून १५°).

अवयव	कालावधि.
साधीं अहोरात्रें	३८
संध्यासूर्यपर्याय	४४
अखंड दीर्घ दिवस	१०३
सूर्यसंध्यापर्याय	४४
साधीं अहोरात्रें	३८
पूर्ण काळोख आणि संध्या यांचे पर्याय	९८

या कालमानांचा विचार करतां असें दिसून येईल कीं, रात्रि या शब्दाचा अनेक तऱ्हेनें अर्थ होऊं शकेल.

१ सूर्यास्तापासून सूर्योदयापर्यंतचा काळ.

२ सूर्यास्तापासून उषेच्या उदयापर्यंतचा काळ.

३ संध्याप्रकाशानंतरच्या काळोखापासून सूर्योदयापर्यंतचा काळ.

४ संध्या आणि उषा वगळून उरलेला खऱ्या काळोखाचा काळ.

५ चोवीस तासांचें एक अहोरात्र.

६ अज्ञान (रूपकानें).

या सहा अर्थांपैकीं शेवटचा आध्यात्मिक असल्यामुळें आपल्या उपयोगाचा नाहीं. कारण आपण नैरुक्त पद्धतीचा अवलंब केला आहे. सोमयागांपैकीं शतरात्र हा मूळ शंभर रात्रींच्या अवधीचा होता हें मूळ पुस्तकांत दाखविलेंच आहे. तर त्यांत रात्रि शब्दाचा अर्थ काय असावा हें पाहिलें पाहिजे.

ऱ्याच उन्नत अक्षांशांत सूर्यप्रकाशरहित काळाचे पांच भाग असतात, ते असे:-

१ अखंड संध्या

२ संध्या आणि काळोख यांचे पर्याय

३ अखंड काळोख

४ काळोख आणि उषा यांचे पर्याय

५ अखंड उषा

या पांच भागांची निरनिराळ्या प्रकारांनीं जुळणी केल्यास ' रात्रि ' शब्द नऊ प्रकारांनीं दर्शविला जाईल. ते असे:-

प्रकार.	एकत्र घ्यावयाचे भाग.	प्रकार	एकत्र घ्यावयाचे भाग.
१	१ ते ५	६	२—३
२	१—४	७	३—५
३	१—३	८	३—४
४	२—५	९	३
५	२—४		

आतां या नऊ प्रकारच्या रात्रींचे कित्येक अक्षांशांवरील अवधि देऊं.

रात्रि प्रकार / ध्रुवांश	१	२	३	४	५	६	७	८	९
०°	१७९	१३५	१३५	१३५	९१	९१	१३५	९१	९१
१°	१७४	१३६	१२९	१३६	९८	९१	१२१	९१	८४
१°½	१७१	१३६	१२६	१३६	१०१	९१	१२६	९१	८१
३°½	१६१	१३७	११३	१३७	११३	८९	११३	८९	६५
१५°	९८	९८	४९	९८	९८	४९	४९	४९	०

ध्रुवबिंदूपासून २० अंशापर्यंतचीं अशीं निरनिराळीं कोष्टकें देऊन प्रो. आठवले यांनीं असें दाखविलें आहे कीं, वरील पैकीं नवव्या अर्थाची म्हणजे पूर्ण काळोखाची रात्र १०० दिनावधीची अशी कोठेंही—खुद्द ध्रुवावरही नाहीं. पूर्ण काळोखाच्या रात्रीचें खुद्द ध्रुवावरील मान ९१ दिवसांचें आहे. उषःकालीं करावयाचे यज्ञ स्वतंत्र असल्यामुळें उषेचा रात्रींत अंतर्भाव करतां येत नाहीं. त्याचप्रमाणें संध्याप्रकाशाचा काळही तींतून काढून टाकिला पाहिजे. असें असल्यामुळें वृत्राचीं किंवा शंबराचीं १०० पुरें, शंभर रात्रिक्रतु इत्यादिकांवरून दिसून येणाऱ्या शंभर रात्री वरील रात्रीच्या अर्थांपैकीं पांचव्या अर्थानेंच घेतल्या पाहिजेत, व त्या १°½ किंवा १५° या ध्रुवांशावरीलच असल्या पाहिजेत. म्हणजे ८८°½ किंवा ७५° अक्षांशावरील प्रदेशांत हे १०० रात्रिक्रतू पूर्वीं करीत असले पाहिजेत असें झालें. केवळ गणितानें पाहिल्यास तिसऱ्या व सातव्या अर्थानें १०० रात्री ५°½ या ध्रुवांशावरही येतात. या साठीं या तीन स्थळांपैकीं खरें कोणतें याचा निर्णय केवळ गणितानें होणार नाहीं. परंतु **चतुर्विंश** या शब्दाचा खरा अर्थ किंवा अखंड उषेचा अवधि यांवरून तसा निर्णय करतां येईल. १०० दिनावधि अखंड रात्र आणि अखंड दीर्घ उषा या दोन्ही गोष्टी एका ठिकाणासंबंधींच आहेत, असें मानिल्यास वरील पैकीं ७५° अक्षांशावरील प्रदेश वगळावे लागतील. कारण, तेथें अखंड दीर्घ उषा होतच नाहीं. तेव्हां प्रश्न उरला १°½ किंवा ५°½ या ध्रुवांशासंबंधानें. परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें संध्या व उषा रात्रींतून गाळल्या पाहिजेत, व त्या तशा गाळल्या म्हणजे १°½ ध्रुवांशावरील प्रदेशच प्राधान्येंकरून शतरात्र यागाच्या उत्पत्तीचें स्थान दिसतात. तरी रात्रिक्रतूंची संख्या शंभरांहून

कमीही असल्यामुळें $१^{\circ}\frac{१}{२}$ च्या खालच्या ध्रुवांशांतही आर्यांच्या वसतीचें अनुमान करावें लागेल. पुढें दिलेल्या कारणांवरून $८६^{\circ}\frac{१}{२}$ अक्षांशही संभवनीय दिसतो. यानंतर **चतुर्विंश, दशरात्र, द्वादशाह, अभिप्लव, पृष्ठ्य,** इत्यादि संवत्सरसत्रांतील यागांच्या नांवाच्या अर्थावरून या अक्षांशाचें अनुमान होतें असें प्रो. आठवले यांनीं दाखविलें आहे.

चतुर्विंशः— *याचा अर्थ चोविसावा. याला आरंभणीय असेंही नांव* आहे. तें कां असावें ? हा सत्राचा पहिला दिवस असून त्याला **प्रथम** न ह्मणतां **चतुर्विंश** कां ह्मटलें ? या दिवशीं ह्मणावयाचा **स्तोम** (स्तवन) चोवीस प्रकारचा असल्यामुळें त्याला हें नांव मिळालें असें ब्राह्मणांत सांगितलें आहे. पण हा **स्तोम** तरी चतुर्विंश कां ? वास्तविक सत्रारंभा-पूर्वीच्या दीर्घ अखंड उषेच्या प्रत्येक दिवशीं एक याप्रमाणें चोवीस दिवसांचे चोवीस स्तोम मूळचे असून आर्य लोक जेव्हां खालीं आले तेव्हां तेथें चोवीस दिवसांच्या अवधीची उषाच नाहींशी झाल्यामुळें ते चोवीस स्तोम सर्व एका दिवशींच ह्मणण्याचा प्रघात पडला; आणि त्या दिवसाला चतुर्विंश असें नांव मिळालें. ह्मणजे चतुर्विंशाचें मूळ चोवीस दिवसांची अखंड उषा जेथें होती, त्या $३^{\circ}\frac{१}{२}$ या ध्रुवांशावरचें होतें असें झालें.

$३^{\circ}\frac{१}{२}$ या ध्रुवांशावर सत्र संपल्यावर ११३ दिवसांच्या अवधीची रात्र (पांचव्या अर्थानें) येई. या रात्रीच्या मागें पुढें **अतिरात्र** करीत. दशरात्राचा हल्लीं द्वादशाहांत अंतर्भाव करितात. पण तो मूळचा १०० रात्रींतील यज्ञांचाच पूरक असावा. तसें धरिल्यास शतरात्र, दशरात्र, आणि अतिरात्र मिळून जवळ जवळ ११३ रात्रींची संख्या येते. अनेक कारणांमुळें या रात्रींची नक्की मुदत ठरविणेंही प्रेक्षकाला कठीण असल्यामुळें या हिशोबांत एक दोन दिनावधींची तफावत पडल्यास फारशी हरकत नाहीं.

कित्येक ठिकाणीं तीस उषांचा उल्लेख आहे. तो ८८° अक्षांशावरील स्थळांचा दर्शक आहे.

सप्तगु शब्दावरून $८२^{\circ}\frac{१}{२}$ अक्षांशाचा बोध होतो.

नवग्वांचें ठिकाण $७४^{\circ}\frac{१}{२}$ अक्षांशावरील असावें.तसेंच **दशग्वांचें** जवळ जवळ ७०° अक्षांशावरील असावें.

सध्या प्रचलित असलेल्या संवत्सराच्या रचनेंत ३६० याग असून त्यांत रात्रिक्रतूंचा अंतर्भाव होत नाहीं. ही रचना अर्थातच ७७°½ अक्षांशाच्या अलीकडील आहे. संवत्सरसत्रापैकीं फक्त २२ याग कायते न बदलणाऱ्या अवधीचे असून बाकीचे ३३८ पळहांनी भरून काढलेले असल्यामुळें विकारक्षम होत हें १६४ पानांत पूर्वी सांगितलेंच आहे. वर्षाचे दिवस चंद्रावरून व सूर्यावरून मोजल्यास दोहोंत १२ दिवसांचें अंतर पडतें. हें अंतर भरून काढण्यासाठीं चांद्रवर्षात बारा दिवस अधिक धरून त्याला द्वादशाह ह्मणत असत. या द्वादशाहांत दशरात्राचा अंतर्भाव सध्या करतात. परंतु पूर्वी तसा करीत नसून द्वादशाह हा सत्रांतील बदल न होणारा विशिष्ट भाग असावा.: दशरात्राच्या मागाहून तो येत असल्यामुळें त्यांच्या सांनिध्यावरून पुढें द्वादशाहांत दशरात्राचा अंतर्भाव होऊं लागला. असा अंतर्भाव होऊं लागल्यामुळें दशरात्राला रात्रिक्रतूंतून काढून स्वतंत्र अस्तित्व देण्यांत आलें. ८३°½ अक्षांशावर रात्रीचें मान ११२ दिवसांचें असून त्याचे १०० आणि १२ असे दोन भाग करून त्यावरून रात्रिक्रतूंचे सत्र आणि अहीन असे वर्ग करण्यांत आले असावे. अहीनाचा अवधि तेरांहून अधिक दिवसांचा कां नसावा याचेंही कारण आतां समजण्यासारखें आहे.

६७½ अक्षांशाचा अलीकडील प्रदेशांत ३६० (३६५) दिवसांचें वर्ष असल्यामुळें तेथें संवत्सरसत्रांत ३६० याग असणें योग्यच आहे. रात्रीचे याग यांत धरावयाचे तर आणखी २६० होतील. परंतु हे रात्रीचे याग १०० च आहेत. हे याग पूर्वी अखंड रात्रींत करीत असत हें पूर्वी दाखविलेंच आहे. यावरून तेव्हां दिनयागांची संख्या २६० असावी असें दिसतें. आतां पुढें दिनयागांची संख्या १०० नी वाढली ती अभिप्लव भागांत १०० मिळवून वाढविली असें मानिल्यास अभिप्लवांची पूर्वीची संख्या १७० होती असें दिसेल; कारण सध्या ती २७० आहे. ८६½ अक्षांशावरील दीर्घ दिवसाचा अवधि १७० आहे ही गोष्ट लक्षांत घेतल्यास अभिप्लव आणि दीर्घ दिवस हे परस्परसंबद्ध असावेत असें सहज दिसून येईल. अभिप्लवाच्या व्युत्पत्तीवरूनही हेंच अनुमान दृढ होतें. या शब्दाचा अर्थ वाटोळा (अभि) फिरणारा किंवा वहाणारा (प्लव) असा आहे. सूर्यबिंब क्षितिजावर वाटोळ्या प्रदक्षिणा

करीत असण्याचा काळ म्हणजे जो दीर्घ दिवस तोच **अभिप्लवाचा** काळ होय. अभिप्लवाचा हा अर्थ मान्य झाल्यास **पृष्ठ्य** शब्दाचाही मूळ अर्थ कळून येईल. पृष्ठ्य षळहांची संख्या ११ असून त्यांचे ६६ दिवस होतात. ८६°½ अक्षांशावरील सूर्य आणि संध्या यांचे पर्याय आणि अखंड दीर्घ संध्या यांचा काळ ६० दिवसांचा आहे. या दोहोंत दिसणारा सहा दिवसांचा फरक पहाण्याच्या दोषामुळें पडूं शकेल. म्हणून पृष्ठ्य षळहांचा अवधि वर सांगितलेल्या सूर्यसंध्यापर्यायांच्या आणि अखंड संध्येच्या अवधीचा दर्शक असावा असें वाटतें. पृष्ठ्य शब्दाच्या व्युत्पत्तीवरूनही ह्या म्हणण्याला जोर मिळतो. पृष्ठ्य शब्दाचा ' पृष्ठभागावरील ' किंवा ' पाठीवरील ' असा अर्थ आहे. ८६°½ अक्षांशावर सूर्यसंध्यापर्यायकाळांत सूर्याची क्षितिजापासून महत्तम उंची ७ अंशाहून अधिक नसल्यामुळें तो पृथ्वीच्या पाठीवर फिरतो आहेसा वाटेल; केव्हां जरा क्षितिजाखालीं जाईल; केव्हां थोडा वर डोकावेल. तात्पर्य क्षितिजाच्या पाठीवर फिरण्याचा सूर्याचा काळ म्हणजे **पृष्ठ्य** होय.

या प्रमाणें चतुर्विंश, द्वादशाह, दशरात्र, अभिप्लव, पृष्ठ्य, या शब्दांचे अर्थ एकमेकांशीं इतके जुळत असल्यामुळें (८६°½ अक्षांश संबंधानें) त्यांचें मूळ ८६°½ अक्षांशावर होतें असें म्हणावयास मुळींच हरकत नाहीं. हे शब्द भाषेंत एकदां रूढ झालेले असल्यामुळें बदललेल्या परिस्थितींतही ते तसेच राहिले. परिस्थितींत बदल झाल्याबरोबर जुनें सर्व टाकून सगळें नवें घेण्याचा कोणाचा प्रघात नाहीं. या निसर्गसिद्ध पुराणप्रियतेमुळें अगदीं नवीन परिस्थितींतही जुना इतिहास उपलब्ध होण्याचें साधन मिळणें शक्य झालें आहे. आमचे पूर्व ऋषि पुराणप्रिय नसते तर आज आम्हाला या गोष्टी कळण्याला मार्गच राहिला नसता.